

**ARHITECTURA
RELIGIOASĂ
MEDIEVALĂ DIN
TRANSILVANIA**

**KÖZÉPKORI
EGYHÁZI
ÉPÍTÉSZE
ERDÉLYBEN**

**MEDIEVAL
ECCLESIASTICAL
ARCHITECTURE IN
TRANSYLVANIA**

VI

Arhitectura religioasă medievală din Transilvania VI
Középkori egyházi építészet Erdélyben VI
Medieval ecclesiastical architecture in Transylvania VI

Acest volum cuprinde comunicările prezentate în cadrul conferințelor științifice *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, organizate de Muzeul Județean Satu Mare și Muzeul Jós András, Nyíregyháza și este publicat în cadrul proiectului **A Cross-Border Open Model of Digital Museum Database / COMODI/ ROHU-297**. Proiectul este implementat în cadrul Programului Interreg V-A România-Ungaria și este finanțat de Uniunea Europeană, prin Fondul European de Dezvoltare Regională și cofinanțat de statele partenere în program, România și Ungaria.

Jelen kötet a Szatmár Megyei Múzeum és a Jós András Múzeum, Nyíregyháza közös szervezésében megrendezett *Középkori egyházi építészet Erdélyben* című konferenciák előadásait tartalmazza, megjelenését az **A Cross-Border Open Model of Digital Museum Database /COMODI/ ROHU-297**, című projekt támogatta, amely az Interreg V-A Románia-Magyarország Program keretében valósul meg az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap, valamint a programban résztvevő két tagállam társfinanszírozásával.

The present volume contains the papers presented on the international scientific conferences on *Medieval Ecclesiastical Architecture of Transylvania*, organized by the County Museum Satu Mare and Jós András Museum, Nyíregyháza, and it is published within the project **A Cross-Border Open Model of Digital Museum Database /COMODI/ ROHU-297**. The project is implemented within the Interreg V-A Romania-Hungary program and it is financed by the European Union through the European Regional Development Fund and co-financed by the partner states of the program, Romania and Hungary

**Arhitectura religioasă medievală din
Transilvania**

Középkori egyházi építészet Erdélyben

**Medieval Ecclesiastical Architecture in
Transylvania**

VI

Coordonat / Szerkesztette / Edited

Szőcs Péter Levente

Editura Muzeului Sătmărean
Satu Mare / Szatmárnémeti

2020

Volum editat de Editura Muzeului Sătmărean / A kötetet kiadója a Szatmár Megyei Múzeum / Volume published by the Satu Mare County Museum

Text, imagini / szövegek, képek / texts, illustrations: autori / szerzők / authors

Coordonat / szerkesztette / edited: Szócs Péter Levente

Traduceri / fordítás / translations: Jenei Ildikó (română, maghiară), Gabriela Balica Criș (engleză)

Tipar / nyomtatás / press: Idea Studio, Satu Mare

ISBN: 978-606-8729-22-0

ISSN: 1843 – 4630

Conținutul acestui material nu reprezintă în mod necesar poziția oficială a Uniunii Europene.

Jelen kiadvány tartalma nem feltétlenül tükrözi az Európai Unió hivatalos álláspontját.

The content of this material does not necessarily represent the official position of the European Union

Pentru detalii suplimentare vezi / További részletekért / Further details: www.interreg-rohu.eu

Cuprins

BUZÁS Gergely: <i>Magyarország korai székesegyházairól / On the early cathedrals of Hungary</i>	7
HALMOS Balázs – MARÓTYZ Katalin: <i>Kompozíció és technológia a középkorban. Lehetséges kapcsolatok az esztergomi királyi palota és a gyulafehérvári székesegyház között a 12.–13. században / Composition and technology in the Middle Ages. Possible connections between the royal palace of Esztergom and the cathedral of Alba Iulia during the 12th and 13th centuries</i>	39
SZAKÁCS Béla Zsolt: <i>A kereszthajó az Árpádkori építészetben / The Transept in the Romanesque architecture of medieval Hungary</i>	61
Florin MĂRGINEAN – CSÓK Zsolt – KEVE László: <i>Dienesmonostora – Ineu (jud. Arad). Posibila localizare în lumina unor măsurători georadar recente / Dienesmonostora – Ineu (Arad county). A possible localization using the results of recent georadar survey</i>	83
DEMJÉN Andrea: <i>A Gyergyói-medence egyházi építésze a régészeti kutatások tükrében / Archaeological researches on the ecclesiastic architecture of Giurgeu Depression</i>	93
NYÁRÁDI Zsolt: <i>Lövéte epusztult középkori temploma / The perished medieval church of Lueta</i>	115
SÓFALVI András: <i>A homoródszentmártoni templomvár a régészeti kutatások megvilágításában / The fortified church of Mártiniş in the light of the archaeological researches</i>	139
Horaţiu Dorin GROZA: <i>Cercetări arheologice la biserica reformată din Turda Veche / Archaeological research at the Calvinist Church of Turda Veche</i>	161
Daniela MARCU ISTRATE: <i>Noutăţi arheologice privind biserica evanghelică din Sibiu (fostă Sfânta Maria) / New archeological researches of the Lutheran Church of Sibiu (formerly the Holy Virgin)</i>	181
Radu LUPESCU: <i>Contribuţii la istoria arhitecturii bisericii evanghelice din Sibiu pe baza noilor cercetări de parament. Sanctuarul şi transeptul bisericii / Observations on the masonry of the Lutheran Church of Sibiu and conclusions on its architectural history. The sanctuary and the transept of the church</i>	199

SZŐCS Péter Levente – Dan POP: <i>Cercetări arheologice privind biserica Sf. Ștefan, Baia Mare. Rezultate preliminare / Archeological observations on the St. Stephan Church of Baia Mare. Preliminary results</i>	227
SZŐKE Balázs: <i>A rudabányai református templom késő középkori belső terének elméleti rekonstrukciója / Theoretic reconstruction of the late medieval inner space of the church of Rudabánya</i>	255
Corneliu GAIU: <i>Biserici gotice din Nösnerland în restaurare: observații și întregiri / Gothic churches of Nösnerland in process of rehabilitation: observations and restitutions</i>	275
TARI Edit: <i>Az erdélyi középkori kő keresztelőmedencék kutatásának újabb eredményei. II / New results on the research of the medieval stone baptismal fonts of Transylvania. II</i>	293
TÓTH Zsuzsanna: <i>Könyvveretek használata Mátyás korában és a karmos csattípus jelenléte Magyarországon / Use of book fittings during the reign of king Matthias Corvinus and the presence of claw-clasps in Hungary</i>	305
NÉMETH Péter: <i>A Bátori család síremlékei / Funerary monuments of the Bátori family</i>	325
MÉRAI Dóra: <i>Síremlékek és patrónusok a templomtérben: a Mikola és a Gyerőfi család fejedelemség kori síremlékei / Funerary monuments and patrons in the church interior: Memorials of the Mikola and Gyerőfi families from the period of the Transylvanian Principality</i>	339
HEGYI Géza: <i>A középkori erdélyi egyházmegye esperességeiről / Deaneries of the medieval Transylvanian diocese</i>	355

Arhitectura religioasă medievală din Transilvania VI
Középkori egyházi építészet Erdélyben VI
Medieval ecclesiastical architecture in Transylvania VI

Acest volum cuprinde comunicările prezentate în cadrul conferințelor științifice *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, organizate de Muzeul Județean Satu Mare și Muzeul Jós András, Nyíregyháza și este publicat în cadrul proiectului **A Cross-Border Open Model of Digital Museum Database / COMODI/ ROHU-297**. Proiectul este implementat în cadrul Programului Interreg V-A România-Ungaria și este finanțat de Uniunea Europeană, prin Fondul European de Dezvoltare Regională și cofinanțat de statele partenere în program, România și Ungaria.

Jelen kötet a Szatmár Megyei Múzeum és a Jós András Múzeum, Nyíregyháza közös szervezésében megrendezett *Középkori egyházi építészet Erdélyben* című konferenciák előadásait tartalmazza, megjelenését az **A Cross-Border Open Model of Digital Museum Database /COMODI/ ROHU-297**, című projekt támogatta, amely az Interreg V-A Románia-Magyarország Program keretében valósul meg az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap, valamint a programban résztvevő két tagállam társfinanszírozásával.

The present volume contains the papers presented on the international scientific conferences on *Medieval Ecclesiastical Architecture of Transylvania*, organized by the County Museum Satu Mare and Jós András Museum, Nyíregyháza, and it is published within the project **A Cross-Border Open Model of Digital Museum Database /COMODI/ ROHU-297**. The project is implemented within the Interreg V-A Romania-Hungary program and it is financed by the European Union through the European Regional Development Fund and co-financed by the partner states of the program, Romania and Hungary

**Arhitectura religioasă medievală din
Transilvania**

Középkori egyházi építészet Erdélyben

**Medieval Ecclesiastical Architecture in
Transylvania**

VI

Coordonat / Szerkesztette / Edited

Szőcs Péter Levente

Editura Muzeului Sătmărean
Satu Mare / Szatmárnémeti

2020

Volum editat de Editura Muzeului Sătmărean / A kötetet kiadója a Szatmár Megyei Múzeum / Volume published by the Satu Mare County Museum

Text, imagini / szövegek, képek / texts, illustrations: autori / szerzők / authors

Coordonat / szerkesztette / edited: Szócs Péter Levente

Traduceri / fordítás / translations: Jenei Ildikó (română, maghiară), Gabriela Balica Criş (engleză)

Tipar / nyomtatás / press: Idea Studio, Satu Mare

ISBN: 978-606-8729-22-0

ISSN: 1843 – 4630

Conținutul acestui material nu reprezintă în mod necesar poziția oficială a Uniunii Europene.

Jelen kiadvány tartalma nem feltétlenül tükrözi az Európai Unió hivatalos álláspontját.

The content of this material does not necessarily represent the official position of the European Union

Pentru detalii suplimentare vezi / További részletekért / Further details: www.interreg-rohu.eu

Cuprins

BUZÁS Gergely: <i>Magyarország korai székesegyházairól / On the early cathedrals of Hungary</i>	7
HALMOS Balázs – MARÓTYZ Katalin: <i>Kompozíció és technológia a középkorban. Lehetséges kapcsolatok az esztergomi királyi palota és a gyulafehérvári székesegyház között a 12.–13. században / Composition and technology in the Middle Ages. Possible connections between the royal palace of Esztergom and the cathedral of Alba Iulia during the 12th and 13th centuries</i>	39
SZAKÁCS Béla Zsolt: <i>A kereszthajó az Árpádkori építészetben / The Transept in the Romanesque architecture of medieval Hungary</i>	61
Florin MĂRGINEAN – CSÓK Zsolt – KEVE László: <i>Dienesmonostora – Ineu (jud. Arad). Posibila localizare în lumina unor măsurători georadar recente / Dienesmonostora – Ineu (Arad county). A possible localization using the results of recent georadar survey</i>	83
DEMJÉN Andrea: <i>A Gyergyói-medence egyházi építésze a régészeti kutatások tükrében / Archaeological researches on the ecclesiastic architecture of Giurgeu Depression</i>	93
NYÁRÁDI Zsolt: <i>Lövéte epusztult középkori temploma / The perished medieval church of Lueta</i>	115
SÓFALVI András: <i>A homoródszentmártoni templomvár a régészeti kutatások megvilágításában / The fortified church of Mártiniş in the light of the archaeological researches</i>	139
Horaţiu Dorin GROZA: <i>Cercetări arheologice la biserica reformată din Turda Veche / Archaeological research at the Calvinist Church of Turda Veche</i>	161
Daniela MARCU ISTRATE: <i>Noutăţi arheologice privind biserica evanghelică din Sibiu (fostă Sfânta Maria) / New archeological researches of the Lutheran Church of Sibiu (formerly the Holy Virgin)</i>	181
Radu LUPESCU: <i>Contribuţii la istoria arhitecturii bisericii evanghelice din Sibiu pe baza noilor cercetări de parament. Sanctuarul şi transeptul bisericii / Observations on the masonry of the Lutheran Church of Sibiu and conclusions on its architectural history. The sanctuary and the transept of the church</i>	199

SZŐCS Péter Levente – Dan POP: <i>Cercetări arheologice privind biserica Sf. Ștefan, Baia Mare. Rezultate preliminare / Archeological observations on the St. Stephan Church of Baia Mare. Preliminary results</i>	227
SZŐKE Balázs: <i>A rudabányai református templom késő középkori belső terének elméleti rekonstrukciója / Theoretic reconstruction of the late medieval inner space of the church of Rudabánya</i>	255
Corneliu GAIU: <i>Biserici gotice din Nösnerland în restaurare: observații și întregiri / Gothic churches of Nösnerland in process of rehabilitation: observations and restitutions</i>	275
TARI Edit: <i>Az erdélyi középkori kő keresztelõmedencék kutatásának újabb eredményei. II / New results on the research of the medieval stone baptismal fonts of Transylvania. II</i>	293
TÓTH Zsuzsanna: <i>Könyvveretek használata Mátyás korában és a karmos csattípus jelenléte Magyarországon / Use of book fittings during the reign of king Matthias Corvinus and the presence of claw-clasps in Hungary</i>	305
NÉMETH Péter: <i>A Bátori család síremlékei / Funerary monuments of the Bátori family</i>	325
MÉRAI Dóra: <i>Síremlékek és patrónusok a templomtérben: a Mikola és a Gyerõfi család fejedelemség kori síremlékei / Funerary monuments and patrons in the church interior: Memorials of the Mikola and Gyerõfi families from the period of the Transylvanian Principality</i>	339
HEGYI Géza: <i>A középkori erdélyi egyházmegye esperességeirõl / Deaneries of the medieval Transylvanian diocese</i>	355

Magyarország korai székesegyházairól

BUZÁS Gergely¹

A középkor építészetében mindig is kitüntetett szerep illette meg az egyházszervezet csúcán álló püspökségek katedrálisait. Így volt ez a középkori magyar állam megszületésének korában is, amikor a püspöki katedrálisok az ország első jelentősebb templomépületi közé tartoztak. Ennek ellenére igen keveset tudunk ezekről az első katedrálisainkról, hiszen a későbbi évszázadok átépítései, rombolásai ma már kivétel nélkül mindet eltüntették a föld színéről. Az utóbbi évtizedek újabb régészeti kutatásai azonban sok helyütt szerencsésen felszínre hozták az első székesegyházaknak a későbbi épületek alatt megbúvó maradványait, és ez segítséget jelent a korábbi kutatások során megismert adatok értelmezésében is. Ezért teszünk most kísérletet arra, hogy áttekintve a legelső magyar székesegyházakról ma rendelkezésre álló régészeti-művészettörténeti adatokat, értelmes képet alakítsunk ki a magyarországi katedrális-építészet kezdeteiről.

Jelen vizsgálódásunk a Szent István által alapított egyházmegyék központjaira terjed ki. Szent István királynak a 11. század végén, illetve 1100 körül keletkezett legendái 10,² a 14. századi formában fennmaradt, de korábbi részleteket is magába foglaló Szent Gellért legenda 12³ egyházmegye alapítását tulajdonította Szent István királynak, ám konkrét és hiteles adat ennél sokkal kevesebb esetben áll rendelkezésre az első magyar király püspökségalapításairól. Mindössze egyetlen püspökség – a pécsi – 1009-ben kelt alapítólevele maradt fenn, bár az is későbbi átiratban és töredékes formában. Ezen felül egy további egyházmegye – a veszprémi – Szent István által kibocsájtott adománylevelét ismerjük még – szintén későbbi átiratban. E két oklevélen kívül a korszakról szóló, de később lejegyzett legendák és krónikák név szerint említik az esztergomi⁴ és a kalocsai érsekséget, illetve a csanádi püspökséget is. Eme öt, többé-kevésbé hitelesen igazolható szent istváni egyházmegyén kívül pusztán a késői történeti hagyomány sorolja e korszakba az egri püspökség alapítását. A győri, erdélyi és bihari püspökség alapításáról egyáltalán nem maradt fenn középkori forrás, ám Bihar esetében 11. század közepi, Győrnél 11. század végi első említéseik alapján bizonyosnak vehetjük 11. századi létesítésüket.⁵

¹ Mátyás Király Múzeum, Visegrád, buzasgergely@visegradmuzeum.hu.

² SRH. II. 383., 411.

³ SRH. II. 492.

⁴ Az esztergomi érsekséget Szent István nagyobbik és a Hartvik püspök által írt legenda Szent István király alapításaként említi. (SRH. II. 383., 411.). Az 1002-ben kiadott pannonhalmi oklevél (DHA. I. 39–41.) említi Domonkos érseket, bár a székhelye megnevezése nélkül, ám nyilván Esztergomra utalva. A legendákban vagy székhely megnevezése nélkül említett érsekek után az első, esztergomi érsekként oklevélben említett esztergomi főpap az 1070-es években feltűnő Nehemiás volt (ZSOLDOS 2011. 79.).

⁵ A váci püspökség alapítását a Képes Krónika egyértelműen I. Géza király személyéhez köti, bár ennek ellenére elterjedt az a történeti vélekedés, hogy a püspökség már korábban, akár Szent István korában is létezhetett. A kérdés legutóbbi áttekintése: KOSZTA 2001. Mivel azonban ezeket az elméleteket semmilyen – sem történeti, sem régészeti – forrás nem támasztja alá, a váci egyházmegyével itt nem foglalkozunk. A váci püspöki központ korai történetéről: BUZÁS – KOVÁCS 2019. 136–141.

Az írott források szegényessége és vitatható hitelessége, illetve nagyrészt ebből eredően a történelmi vélemények között nem egyszer tapasztalható önkényesség különösen fontosá teszi a korai székesegyházak és püspöki központok régészeti kutatását, amely fontos, és hiteles történelmi forrásokat szolgáltat az egyes egyházmegyék alapításáról és a magyar egyházszervezet létrejöttéről. A fent megnevezett kilenc püspöki székhely közül hétben: Pécsen, Veszprémben, Kalocsán, Csanádon, Gyulafehérváron, Egerben és Biharban folytak jelentős és eredményes régészeti kutatások. Győrben csak korlátozott ásatások eredményei állnak rendelkezésére. Esztergomban viszont a középkori katedrális és az annak helyet adó hegytető a 18–19. században sajnos teljesen elpusztult, így itt már esély sincs első épületének megismerésére.

Veszprém. Már Géza fejedelem korában fontos város lehetett, ugyanis Szent István kisebbik legendája,⁶ és a Hartvik legenda – annak kapcsán, hogy Géza halála után Koppány támadásának Veszprém vált a célpontjává, és itt zajlott le a döntő csata István és Koppány között – a várost uralkodói központnak nevezi.⁷ Az 1002-ben keletkezett pannonhalmi alapítólevél már utal Szent Mihály egyházára mint területileg elvileg illetékes megyéspüspökségre, tehát ekkor a veszprémi püspökségnek már léteznie kellett.⁸ A veszprémi püspökség 13. századi átiratban fennmaradt 1009. évi adománylevele⁹ már szintén létező intézményként beszél a veszprémi püspökségről. A IV. László korában lejegyzett hagyomány szerint, a veszprémi volt az első püspökség Magyarországon. Ezt a vélekedést támasztja alá, hogy az esztergomi egyházmegye Esztergom városának kivételével csak a Dunától északra eső területeket kapta meg, a Dunától délre eső rész a veszprémi püspökséghez tartozott.¹⁰

A veszprémi egyházmegye eredetileg talán annak a térítőpüspökségnek a területe lehetett, amely akkor létesült, amikor 972-ben Géza fejedelem kérésére I. Otto császár térítőpüspökként Magyarországra küldte Brunó, Szent Galleni szerzetest.¹¹ A térítő püspök ugyan eredendően nem rendelkeztek székhellyel és székesegyházzal – éppen ebben különböztek leginkább a valódi püspököktől – egy bázisra azonban minden bizonnyal szüksége volt. E bázis kiválasztását több tényező is befolyásolhatta: a térítés világi támogatását biztosító fejedelem szálláshelye, a már keresztény hitet követő helyi lakosság és esetleg egy már létező templom. Ezek a feltételek elsősorban a néhány évtizede még keresztény frank tartományként funkcionáló, majd a 10. század utolsó harmadában Géza fejedelem fő hatalmi bázisát képező Dunántúlon voltak adottak. Esztergom és Székesfehérvár azonban – mint fejedelmi rezidencia – éppúgy számításba jöhetett volna, mint Veszprém.

Veszprém kiválasztását alighanem a többi tényező: a helyi keresztény lakosság és a rendelkezésre álló templom határozhatta meg. Míg az előbbire semmilyen régészeti adatunk nincs, az utóbbira legalábbis bizonyos jelek utalnak. A mai veszprémi Szent Mihály székesegyház neoromán épületének 1910-es években történt kiépítése során a lebontott középkori eredetű templom több építési periódusa tárult fel. A barokk és

⁶ SRH. II. 395.

⁷ SRH. II. 408.

⁸ DHA. I. 39–41.

⁹ DHA. I. 52–53.

¹⁰ GYÖRFFY 1983. 177–178.

¹¹ GYÖRFFY 1983. 68–70.

gótikus átépítések alatt a templomépület magja II. századnak bizonyult. A bontás során előkerült középkori részleteket dokumentáló Ádám Iván kanonok,¹² majd a székesegyház középkori építéstörténetét és kőfaragványait feldolgozó Tóth Sándor¹³ kutatásait követően a közelmúltban Fülöp András és Simon Anna végzett régészeti kutatásokat az épületben.¹⁴ Ezek alapján ma már nagy vonalakban megrajzolhatjuk a II. századi templom rekonstrukcióját. Ez egy háromhajós, empóriumos, pilléres bazilika volt, széles nyugati toronyépitménnyel,¹⁵ két, keresztházszerűen kinyúló, apszisos záradéku, kétszintes melléktérrel, egyenes záradéku mellékszentélyekkel és háromhajós csarnokkripta fölött emelt, ismeretlen keleti lezárású főszentéllyel. A templomhoz kapcsolódó kőfaragványok: az altemplom kerek pillérei és egy palmettadíszes párkányzat elemei szorosan kapcsolódnak az I. András által 1055-ben alapított tihanyi apátság és a feltehetően szintén I. András és Salamon királyok korára keltezhető pilisi bencés apátság kőfaragványaihoz,¹⁶ így a székesegyháznak ezt a periódusát kétségkívül évtizedekkel későbbre kell keltezni még a Szent István által kiadott 1009-es adománylevelnél is. Ádám Iván figyelt fel azonban arra, hogy a II. századi bazilika egyik pillérlábazata ráépült egy kétség kívül korábbi, in situ oszloplábazatra.¹⁷ A római kőből átfaragott, négyszögletes kötömbbe bemélyítve képezték ki a hengeres oszloptörzs fészket. E sajátos szerkezetű oszloplábazat legközelebbi analógiáit a Karoling-korból, a Saint-Denis apátsági templomból ismerjük.¹⁸ A székesegyház kőfaragványai között fellelhető ennek a lábazatnak egy párdarabja is, valamint egy oszlopfőtöredék, mely méreteit tekintve szintén ezekhez az oszlopokhoz tartozhatott. Ennek a fejezetnek tagolatlan leveleivel és a levelek mögötti kanellurozott motívummal¹⁹ szintén Karoling-kori analógiákkal rendelkezik, például az auxerreai Saint-Germain apátsági templom 9. századi kriptájának különböző fejezeteivel hozható rokonságba.²⁰ Ezek a megfigyelések arra a lehetőségre hívják fel a figyelmet, hogy a veszprémi székesegyház elődje egy jelentősebb 9. századi templom lehetett, amelynek már a II. század középső harmadában régisége miatt válhatott szükségessé az újjáépítése.²¹

A veszprémi székesegyház 9. századi eredete a történeti kutatásban is felmerült már. A „*Conversio bagvariorum et carantanorum*” című, a 870-es években keletkezett salzburgi irat megemlékezik arról, hogy 865-ben Adalvin salzburgi érsek, miután a karcsonyt Mosaburgban (a mai Zalaváron) ünnepelte, több templomot is felszentelt a

¹² ÁDÁM 1912.

¹³ TÓTH 1963. 115–142.

¹⁴ FÜLÖP – SIMON 2011.

¹⁵ Ilyen tornyot ábrázol a veszprémi vár több, 16–17. századi alaprajzi felmérése és látképe: Giulio Turco 1572. évi alaprajza, a Bécsi Nemzeti Könyvtár váratlászainak két Veszprém alaprajza (PÁLFFY 2011. 120.), Ottavio Leuckharden 1656-os felmérése és a Karlsruheban őrzött 1667-es látkép, amint erre Bodó Balázs hívta fel a figyelmet, amiért ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni. A legkorábbi hiteles ábrázoláson, Wilhelm Dillich 1600 körül készült látképén a toronytömb tetején látható még a két torony elkülönülő felső szintje, emlyek később valószínűleg elpusztultak, de ezek későbbi ráépítések is lehetnek.

¹⁶ TÓTH 1994. 56.

¹⁷ ÁDÁM 1912. 95–96.; TÓTH 1963. 122–123., 123., 124. képek.

¹⁸ UNTERMANN 2006. 108, Abb. 96.

¹⁹ TÓTH 1963. 124, 139. kat. 12., 125–126. képek.

²⁰ HEITZ 1987. 156.

²¹ Hasonló szituációról mindenesetre biztos történeti adataink vannak a Somogy megyei, szintén a veszprémi egyházmegyébe tartozó Kaposszentjakab monostortemploma esetén, ahol a monostor 1066-ban kiadott alapítólevele is említést tett a régisége miatt átépített régi templomról, amelyet az ásatások is azonosítottak és a 9. századra kelteztek. (MOLNÁR 2014; MOLNÁR 2015).

környéken. Ezek között január 1-én Ortahunál egyet Szent Mihály tiszteletére. Ortahut az ott felszentelt templom Szent Mihály titulusa miatt már Bogyai Tamás is megkísérelte Veszprémmel azonosítani.²² Ezt az azonosítást alátámasztja a Zalavár–Veszprém közti 91 km-es távolság, amely a Karácsony és Újév közötti hat napnyi idő alatt akár gyalog is kényelmesen megtehető, napi 15 km-es utat jelent.

A székesegyház északi oldalán álló Szent György kápolnát H. Gyürky Katalin 1957–60-as ásatásából ismerjük.²³ A kápolna első periódusa egy rotunda volt, amely Szent István korában már állhatott, ugyanis a Szent Imre legenda mint Imre szüzességi fogadalmának helyszínét, igen régi templomként említi.²⁴ A székesegyház melletti rotunda a 11. század elején a püspöki és királyi kápolna szerepét tölthette be.

Győr. A Rába folyónak a Mosoni-Dunába ömlő torkolata mellett, egy lapos magaslaton a 4. század első felében épült fel az az Arrabona nevű római erőd, amelyet a középkori Győr közvetlen előzményének tekinthetünk.²⁵ Arrabonában nem szakadt meg az élet a római hadsereg távoztával: az 5. század folyamán a település egy darabig még továbbélt a római falak között.²⁶ A 6–8. század közti időszakból viszont – azaz az avar uralom idejéből – nincs nyoma az erődben folyó életnek, de közvetlen környékén több avar kori temető is előkerült, igazolva a terület lakottságát. A frank hódítást követően, a 9. században létesíthetett a római erőd falai között a salzburgi érsek egy udvarházat, amelyről egy 10. századi hamis oklevél tesz említést. Ebben a dokumentumban már a települést *Rapa* néven említik,²⁷ ami a város máig élő német nevének, a *Raba*, *Raab*-nak első megjelenése. A magyar honfoglalás után a 10. században is töretlenül továbbélt a település. Ebből a korból egy gödörház került elő a déli erőd fal mögötti területről.²⁸ 997-ben Szent István a legyőzött és kivégzett Koppány felnégyelt testének egyik darabját a győri vár kapujára tűzette ki. Az államalapítás korára keltezhető egy hatalmas, többszintes, faszkerkezettű raktárépület is a déli várfal belső oldalán.²⁹

A város különös jelentőségére, és a benne álló korai templomra utal, hogy egy 16. századi forrás szerint a győri székesegyházban került sor Szent István koronázására,³⁰ 1009-ben pedig Győrben állította ki a király a pécsi püspökség alapítólevelét.³¹ A győri püspökség alapításáról nem maradt fenn adat. Első egyértelműen győri püspökként azonosítható főpapja, Hartvik a 11–12. század fordulóján tűnik fel az írott forrásokban.³² Az első katedrális régészeti maradványairól egyelőre keveset tudunk, de elképzelhető, hogy a székesegyház déli szentélyénél talált, a 1200 körül épült mellékapszisznál koráb-

²² BOGYAY 1960. 68.

²³ H. GYÜRKY 1963.

²⁴ SRH. II. 454.

²⁵ T. SZÓNYI 1992. 24.

²⁶ T. SZÓNYI 1992. 25.

²⁷ GYÖRFFY ÁTF. II. 589.

²⁸ TOMKA 1987. 51.

²⁹ TOMKA 1987. 51.

³⁰ Gregoriáncai Pál győri püspök Oláh Miklós esztergomi érsekhez írott levelében említi 1555–1556-ban: TÓTH 2018. 45.

³¹ DHA. I. 58.

³² ZSOLDOS 2011. 90. Az általa elsőként említett Miklós püspökről a fennmaradt források nem említik a székhelyét. Hartvikról: KRISTÓ 1999. 316. 1098. jegyzet.

bi alapozásmaradványok ennek az első székesegyháznak a szentélyéből származnak.³³ A székesegyházzal szemben, az egykori vár nyugati sarkában áll ma is a püspöki palota középkori eredetű épülete. Ennek egy törtkőből készült falszakasza a mai palota kapualja alatt került elő, de a régészeti kutatás sem az alaprajzát, sem az építési idejét nem tudta meghatározni, csak annyi derült ki, hogy a mai palota kapualjának 14. századi falainál korábbi eredetű.³⁴

Bár Győr esetében a rendelkezésre álló régészeti adatok elégtelenek a korai püspöki központ, illetve katedrális korának és formájának megállapításához, de a történeti források és a kora középkori vár – szintén meglehetősen csekély – régészeti nyomai arra vallanak, hogy a püspökség helyét egy római eredetű, és talán már a 9. században újra használatba vett erődítmény határozta meg.

Eger – Bihar. Az egri püspökség alapításáról és korai történetéről szóló eredeti oklevelek a tatárjárás idején elégték, ezét Lampert püspök IV. Béla királyhoz fordult 1261-ben, hogy foglalja írásba az egri egyház jogait. Ez az irat V. István király 1271-ben kiadott oklevelében szereplő átiratból ismert. Ennek szövege szerint az egri egyház „alapítója és adományozója István, Magyarország első királya volt”.³⁵ Az 13. századi oklevél, bár kétségkívül hiteles, ám tartalma, a régebbi oklevelek pusztulása miatt csak bemondáson alapulhatott, így a püspökség Szent István általi alapításának állítása nem állhat minden vitán felül, hiszen a 13. századra már általános gyakorlatnak számított számos intézmény részéről, hogy tekintélyüket és jelentőségüket azzal támasszák alá, hogy alapításukat a szent királyokra, lehetőleg Szent Istvánra vezetik vissza.

Annak ellenére, hogy a székesegyház környéke a legjobban kutatott területe az egri várnak, nem ismerünk olyan épületmaradványt, amely egy 11. század vége előttre keltezhető katedrális létére vallana. Ellenben egy más jellegű 11. századi épületegyüttes nyomai azonosíthatóak a várhegyen. A Kozák Károly által folytatott ásatások az 1970–80-as években felszínre hozták egy 9 m átmérőjű rotundát és tőle 52 m-re nyugatra egy kb. 25 m hosszú és 7 m széles palotaépület, valamint a kettő között egy 9 x 11 m-es toronyépület falmaradványait. Mindhárom épület kisméretű kváderkövekből készült. A rotunda belsejében egy később kiürített, kőlapokból összeállított sírt tártak fel.³⁶ Ez a templomépület feltehetően azonosítható a Szűz Mária kápolnával, amelyet Rozgonyi Péter püspök 1430-as oklevele alapján Szent István király alapított és a tatárok pusztítottak el, majd Rozgonyi püspök egy társaskáptalan egyházaként alapította újra.³⁷

³³ LÁSZLÓ Cs. 2000. 106. 2. jegyzet. László Csaba szerint 1982 körül, a székesegyház körüli tér burkolatcseréje során került elő egy 6 m átmérőjű, a székesegyház déli mellékszentélyénél korábbi apszis alapozása. Sajnos László említésén kívül erről a feltárásról nem sikerült semmilyen adatot találnom, Kozák Károly az ekkor publikált ásatási jelentéseiben nem tesz róla említést. Viszont 1969-es ásatásának III. szelvényében, a székesegyház fő és déli mellékszentélye között jelöl egy íves alapozást (3. ábra), de a szövegben erre nem ad magyarázatot (KOZÁK – UZSOKI 1969. 123.). Tanulmánya későbbi részében Angiellini 16. századi felméréséből kiindulva, de teljesen ki nem mondva, arra utal, hogy ez az alapozás a 13. századi déli mellékszentély alapozása lehet, míg a mai déli mellékszentély egy később a templomhoz hozzáépült kápolna részlete. Ezzel szemben lehetséges, hogy az általa megfigyelt falcsontok egy korábbi alapozás, amelyre rá- illetve hozzáépült a 13. századi mellékszentély fala.

³⁴ LÁSZLÓ Cs. 2000. 98. 52–53.

³⁵ „sancta mater ecclesia Agriensis in honorem beatissimi Iohannis apostoli et ewangeliste dedicata, cuius fundator et dotator sanctissimus rex Stephanus primitivalis regni Hungarie ... fuit” RA. II/1. 119. 2123.

³⁶ KOZÁK 1989–1990. 333–341.

³⁷ SUGÁR 1984. 149–150.

A rotunda és a torony egy korábbi temetőre épült rá,³⁸ melynek legkorábbi sírjai a 10–11. század fordulójára keltezhetőek.³⁹ Mivel a rotundánál korábbi templomépületnek seholy sem kerültek elő nyomai a környéken, így arra semmi sem utal, hogy ez a korábbi temető is templom körüli temető lett volna, de a később a temetőbe épült rotunda körül tovább folytatódott a temetkezés, így végül a temető egy templom körüli temetővé alakult. Az épülecsoport a rotundával együtt egy udvarházat alkotott.⁴⁰ Egy következő periódusban az udvarház tornyát kétszintes, négy pilléres kápolnává alakították. A kápolnához kapcsolható kőfaragványok a 11. század második felére datálhatóak.⁴¹ Később nyugati homlokzata elé egy cölöpszerkezetes fatornyot, északi oldalához pedig egy másik faépületet emeltek. A faépületek bontását II. István és II. Béla király pénzei keltezték, így építésük feltehetően a 12. század elejére tehető. Magának a székesegyháznak a legkorábbi része a háromapszisos szentélyfej, amelynek in situ fennmaradt, illetve a kőtári anyagból azonosítható részei sem keltezhetőek az 1100 körüli évtizedeknél korábbra.⁴² Ezek az épületek: a kétszintes kápolna, majd az ezt követően felépülő katedrális szentélye, illetve a kápolnához kapcsolódó faépületek már jól értelmezhetőek egy püspöki központ elemeiként.

Az egri püspökség első említése csak a 11. század második feléből ismert. A liègei Szent Lambert székesegyház káptalanjának nekrológiumának egy bejegyzése szerint november 12-én hunyt el Liduinus egri püspök.⁴³ Az adat hitelességét támasztja alá és keltezését segíti, hogy Liduinus személye feltűnik egy kevéssel 1064 után, feltehetően 1067 körül lejegyzett namuri krónikában is, csak hogy az ebben szereplő Lieduinust ott bihari püspököknek mondják. E krónika szerint a lotharingiai származású püspök eljött Pannóniából Liège-be, hogy lássa övét.⁴⁴ Ez utóbbi forrás egyúttal a bihari püspökség

³⁸ A rotunda falai alól előkerült sírokra Halász Ágoston hívta fel a figyelmet, amiért ezúton is szeretnék neki köszönetet mondani.

³⁹ A temető feltárásáról: KOZÁK 1978–1979; KOZÁK 1980–1981; KOZÁK 1986.

⁴⁰ Kozák Károly és Fodor László úgy gondolta, hogy a székesegyház déli oldalán feltárt falak egy, a rotundával egybeépült palota maradványai. (KOZÁK 1984. 130–131.; KOZÁK 1989–1990. 333–341.) E falmaradványok azonban sokkal inkább a székesegyház XII. századi oldalkápolnájának falaival azonosíthatóak. Ezt igazolja, hogy az épület északi oldalát eredetileg nem zárt fal, hanem egy nyitott pillérsor képezte. Az egrihez hasonló udvarház-épületegyüttest Illyédről ismerünk, ahol egy II. András korában említett, de a XII. század végén már bizonyosan létező királyi udvarház maradványait tárták fel: az udvarház egy rotundából, egy téglalap alakú palotaépületből és egy 10 x 10 m-es, 1,5 m-es falvastagságú, kétosztatú toronyoszerű épületből állt (KARCZAG – SZABÓ 2012. 238.). Az egri udvarházzal hasonló méretű, és falvastagságú torony az 1060–70-es évekre keltezhető pécsi püspöki palota lakótornya is (BUZÁS 2016. 75–103. 82–83.).

⁴¹ E kőfaragvány-csoportot pillérek és falpillérek elemei alkotják. Ezek a kőfaragványok 1966-ban, a székesegyház déli falának keletről számított harmadik gótikus támpillérenek alapozásából kerültek elő (KOZÁK 1975. 90–93. 14. kép; KOZÁK – SEDLMAYR 1987. 8–9., 11–12. tétel 15–17. kép). A pillérek sajátos keresztmetszete tagozásában megfelel a XI. század közepén épült feldebrői felső templom pillérkeresztmetszeteinek, csak a tagozatok egymáshoz viszonyított aránya tér el jelentősen. A fejezet díszítése összességében meglehetősen egyedülálló a magyar anyagban, de egyes részletformák több, az 1040–1070-es évek közé keltezhető emlékekkel is rokonságba hozhatóak. Az egri várból a 13. századnál korábbra datálható szabadon álló kisméretű pillérek kizárólag ebből a kápolnából ismertek. Ennek pillérei ugyan sokkal egyszerűbb – hasáb alakú – és kétszer olyan széles törzssel készültek, illetve falpillérei sincsenek, ám az épület falvastagságai és a délnyugati sarkához csatlakozó, valószínűleg lépcsőtornyoként értelmezhető helyiség alapján alighanem emeletes lehetett, így elképzelhető, hogy a 11. század második feléből származó kis pillérek az emeleti szinten, a földszint vastagabb, hasáb alakú pillérei felett állhattak. Az így rekonstruálható négy pilléres, emeletes kápolna a XI. század második felétől egy évszázadon át a főpapi, császári és főúri rezidenciák egyik jellegzetes kápolnatípusának képviselője. Ld. STEVENS 2003. 73–94.

⁴² BUZÁS 2019. 52–54.

⁴³ „Commemoratio fratris nostri Liduini Agrensis episcopi”: SZÉKELY 1972. 59–60.

⁴⁴ TÓTH 2007. 545.; KOSZTA 2014. 43.

első és egyetlen említése is.⁴⁵ Liduinus személyében tehát összekapcsolódik az egri és bihari püspökség története. Ebben a korszakban még nem volt gyakorlat a püspökök áthelyezése egyik egyházmegyéből egy másikba.⁴⁶ Ezért a leglogikusabb azt feltételezni, hogy az egri és a bihari püspökség megnevezése a lotharingiai forrásokban valójában ugyanazt az egyházmegyét jeleníti, két, egymást váltó székhellyel. Hasonló esetről van más példa is Magyarországról, ráadásul nem is túl távoli időből. Így történt ugyanis a kalocsai-bácsi egyházmegye esetében, amely Szent István korában kalocsai székhellyel jött létre, majd központját Szent László Bácsra helyezte, de a 13. századtól újra Kalocsa került előtérbe, hogy a 15. század második felében pedig megint Bács legyen az érseki székhely. Ezt a logikus értelmezést az akadályozta meg mindeddig, hogy Pray György óta a legtöbb kutató a bihari püspökséget a váradi egyházmegye elődjeként határozta meg, a kettő között lényegében egyenlőségjelet téve, mindössze Szent László korától a püspöki székhely megváltozásával számoltak.⁴⁷ Pedig ezt az értelmezést a középkori források nem támasztják alá. A váradi püspökség történetének legfontosabb forrása a 14. században lejegyzett váradi káptalani statútumok egyértelműen fogalmaznak: a váradi egyházat Szent László király alapította, először társaskáptalanként, majd püspökséggé emelte.⁴⁸ Szó sem esik arról, hogy a püspökség már korábban is létezett volna más székhellyel, és László pusztán a központját helyezte volna Váradra. Ha Szent László pusztán a bihari püspökség új székhelyeként alapította volna meg a váradi székesegyházat, akkor erről a székesegyház kanonokjainak a 14. században is minden bizonnyal tudniuk kellett volna. Ezek szerint viszont nem erről volt szó, hanem arról, hogy a váradi egyházmegyét Szent László újonnan hozta létre, mégpedig olyan módon, hogy területét kiszakította a korábbi, nagy területű egri-bihari püspökségből, és Várad központtal önálló püspökséggé szervezte.⁴⁹

A váradi püspökség Szent László-kori kiszakítását igazolja a Fehér-Körös menti zombolyi főesperesség esete is, amely az egész középkorban megmaradt az egri püspökség fennhatósága alatt, bár Várad alapítása után már területileg nem érintkezett az egri egyházmegyével. A főesperesség területe megfelel Zaránd megye területének, ám Zaránd viszonylag kései, valószínűleg csak a 13. században létrejött megye,⁵⁰ így a Fehér-Körös völgyi zombolyi főesperesség különállása nem vezethető le abból, hogy egy önálló megye területén jött létre, hanem a helyzet éppen fordított lehetett: előbb létezett a főesperesség és csak később a megye. Mivel azonban a főesperességek a legkorábban Szent László korában szerveződtek meg Magyarországon, így a váradi egyházmegye semmilyen központtal sem jöhetett létre Szent László előtt, mert ha így lett volna, a Fehér-Körös völgye nem maradhatott volna meg különálló, továbbra is Egerhez tartozó egyház igazgatási egységként.⁵¹ Ezek szerint bizvást elfogadhatjuk a váradi káptalan értesülését a váradi püspökség Szent László által történt alapításával kapcsolatban.

⁴⁵ KOSZTA 2014. 41–81.

⁴⁶ KOSZTA 2013. 16.

⁴⁷ BUNYITAI 1883–1884. I. 3–5.; KOSZTA 2014. 42–46.

⁴⁸ BUNYITAI 1883–1884. I. 22–46.; KOSZTA 2014. 41.

⁴⁹ Ezt a véleményt képviselte a váradi püspökség monográfusa Bunyitai Vince is: BUNYITAI 1883–1884. I. 29–35.

⁵⁰ ZSOLDOS 2011. 234.

⁵¹ KANDRA 1883. 582–592.; KOSZTA 2014. 80.

Az egri-bihari püspökség területén – a Dunántúllal, a Délvidékkel, Dél-Erdéllyel és a Felvidékkel ellentétben – nem léteztek államalapítás előtti keresztény hagyományok, így ott a keresztény térítés is sokkal lassabban folyhatott. Ennek következtében az államalapítás korában egy ideig még nem lehetett sem indokolt sem lehetséges szabályos egyházszerkezet létrehozása.⁵² Ám éppen a keresztény hagyományok hiánya indokolhatta az ezredfordulótól a területen a keresztény térítő tevékenység királyi támogatását, és egy, még szilárd székhellyel nem rendelkező, lényegében missziós püspökség létrehozását is.⁵³ Ennek legalább egyik bázisa az egri udvarház lehetett, ugyanis az udvarház melletti kápolna és annak keresztény temetője igazolja, hogy ezen a helyen mindenképpen jelentős keresztény térítő tevékenységgel kell számolnunk már a 11. század első felében.

Bihar várában már 1900 óta folynak régészeti kutatások, és a vár erődítéseiben, valamint a belsejében álló gödörházakon kívül jelentős kőépületek, köztük két templom maradványai is előkerültek. Karácsonyi János 1900-ban a vár közepétől északra egy 20 m hosszú árok nyugati részén egy 192 cm vastag, keleti felén pedig 300 cm széles és 481 cm hosszú falalapot tárt fel. A falak között, illetve a környezetükben számos sír került elő, ami alapján az épületet templomként azonosította.⁵⁴ A nagy falvastagságok mindenképpen jelentős templomépületre vallanak. A vár belsejében álló másik apszisos templomépületet Sever Dumitrașcu tárta fel. Ez jóval kisebb volt, csak alapozási árka és temetője került elő. Szintén ő ásott ki a vár délkeleti sarkában egy 10 x 20 m-es alapterületű, valamint egy 50 cm-es falvastagságú Árpád-kori kőépületet, mely utóbbinak egy déli apszisa is volt.⁵⁵ A templomokból és palotaépületekből álló épülecsoport a püspöki székesegyházat, kápolnát és palotát, illetve a hercegi palotát foglalhatja magába. Sajnos a feltárt épületek pontos építési korát és alaprajzát részletes publikációk hiányában nem ismerjük. De valószínűnek tűnik, hogy a püspökség első szilárd székhelyének létrehozása Bihar várában legkésőbb 1048-ban, Béla herceg dukátusának létrehozásával párhuzamosan mindenképpen megtörténhetett, de az sem kizárt, hogy erre már előbb, akár Szent István korában is sor kerülhetett. A bihari püspöki székhely elsődlegességét bizonyítja Egerrel szemben, hogy Liduinust előbb, még liègei látogatása kapcsán említik bihari püspökként, és csak a halála kapcsán jelenik meg a liègei necrológiumban egri püspökként.

Liduinus püspök székhelyváltására talán akkor kerülhetett sor, amikor 1068-ban az országra törő úzok Bihart is lerohanták.⁵⁶ Esetleg ebben az időben épülhetett fel a korábbi egri lakótorony helyén az emeletes kápolna, amelyet az ide települő püspök palotakápolnaként használhatott, míg a rotunda az ideiglenes székesegyház szerepét tölthette be. Mivel Liduinus egri püspökként halt meg, feltételezhető, hogy Egerben is temették el. Talán az ő sírja lehet az a fejtámaszos, kőlapokból kialakított sírhely, amely a rotunda hajójának közepén került elő. Ugyanakkor a püspöki székhely Egerben való végleges rögzülése csak Bihar második, 1091-es kun feldúlásával⁵⁷ függhet össze, és csak ezt követően kezdhették meg a háromhajós Szent János székesegyház, valamint a püspöki kápolna oldalához kapcsolódó püspöki palota építését.

⁵² KOSZTA 2014. 46–53.

⁵³ HÓMAN 1938. 168.; HÓMAN 1921. 200.

⁵⁴ KARÁCSONYI 1901. 72–74.

⁵⁵ MORDOVIN 2016. CD melléklet, Katalogus/0067_bihar.html.

⁵⁶ SRH. I. 368.

⁵⁷ PAULER 1899. I. 157–160.

Pécs. Pécs város eredete a késő római korig nyúlik vissza, amikor a helyén Sopianae, Valeria provincia polgári helytartójának székhelye állt.⁵⁸ Az ókori várost keresztény lakói a késő avar korban elhagyták, de az antik település közvetlen környékén, a mai város területén feltárt, keresztény jellegű leleteket is tartalmazó késő avar kori temető tanúsága szerint nem költöztek messzire.⁵⁹ Így nem merültek feledésbe a romba dőlt régi város ókeresztény temetőjében álló, 4–5. századi mauzóleumok és sírkamrák sem. Tóth Zsolt régészeti kutatásai nyomán a közelmúltban bizonyosodott be, hogy a mai székesegyház nyugati homlokzata előtt álló római sírkápolna, a Cella Trichora mellé a 9. században egy többszintes udvarház épült, amelyet a 12. századig folyamatosan használtak a 9. században felújított Cella Trichorával együtt.⁶⁰ A „*Conversio bagoariorum et carantanorum*” című, 9. századi iratban feltűnik a *Quinque Basilicae* helynév, ahol Liupram salzburgi érsek (836–859) templomot szentelt fel. E helynév másik változata, a *Quinqueecclesie*, a pécsi püspökség 1009-ben kiadott alapítólevelében szerepel.⁶¹ A két név minden bizonnyal azonos települést jelöl.⁶² A pécsi püspökség 1009-es alapításakor újra használatba vették a 9. században újjáépített cella trichorát és a hozzá kapcsolódó udvarházat, de nyilvánvalóan szükség volt egy katedrálisra is. A Cella Trichora túlságosan kisméretű volt ehhez, viszont a hozzáépült udvarházzal együtt püspöki rezidenciának minden bizonnyal megfelelt. Az ókeresztény temető legnagyobb épülete az úgynevezett Cella Septichora volt. A hétkaréjos ókeresztény épület az 5. században nem készült el teljesen, és nem vették használatba, de a régészeti megfigyelések szerint falait a 11. században lefedhették, és úgy tűnik, hogy részben ki is festették, ám teljesen ekkor sem fejezték be a kiépítését. Falai közé később egy építési telephely költözött. Az épület végső pusztulását egy tűzvész okozta.⁶³ Az égett pusztulási rétegben feltárt freskótöredékek alapján az épületet a 11. század elején nagy valószínűséggel templomnak, esetleg az új székesegyháznak szánhatták. Építésének megszakítását talán Péter király új székesegyház-építkezése idézte elő, és a félkész templomot ekkor alakították műhelyépületté, leégését pedig a Péter székesegyházát is elpusztító 1064-es tűzvész okozhatta.⁶⁴

A Képes Krónika szerint Péter királyt az általa épített pécsi székesegyházban temették el.⁶⁵ Péter István király unokaöccse volt, aki apjának Orseolo Otto velencei dózsának 1026-ban történt bukása után kerülhetett Magyarországra, így Péternek a pécsi székesegyház építésére csak a püspökség 1009-es alapítása után évtizedekkel nyílt lehetősége. Ez arra vall, hogy Péter temploma nem lehetett az első pécsi székesegyház. E második katedrális azonosítása Tóth Zsolt 2018–2019-es ásatásainak köszönhető. A 2018-as kutatások során sikerült végre helyesen értelmeznie a mai székesegyháztól délre eső területen már a 19. század óta ismert falmaradványokat,⁶⁶ amelyek a korábbi elképzelésekkel szemben nem egy bazilika, hanem a káptalani kolostor épületének bizonyultak. 2019-ben a mai székesegyház altemploma alatt egy nagyméretű, négyszögletes alaprajzú,

⁵⁸ GÁTI – KOVALICZKY – NAGY – TÓTH 2013. 52.

⁵⁹ GÁTI – KOVALICZKY – NAGY – TÓTH 2013. 61–62.; VADAY 2013. 240–242.

⁶⁰ TÓTH 2016; BUZÁS 2016. 75–80.; TÓTH 2017. 294–302.

⁶¹ DHA. I. 58.

⁶² SCHWING 2009; SCHWING 2017.

⁶³ BUZÁS – TÓTH 2015.

⁶⁴ BUZÁS 2016. 83–84.

⁶⁵ SRH. I.

⁶⁶ HENSZLMANN 1869. 3.

ókeresztény sírkamra került elő.⁶⁷ A belsejében, a római járósínt felett koraközépkori padlót, oltáralapozást és a falakon az ezzel egykorú kifestés maradványait lehetett megfigyelni. Ez arra vall, hogy a sírkamrát a középkorban kápolnaként használták. Később az átalakított sírkamrát elbontották, és a helyén egy nagyobb egyhajós templom épült. Ennek oldalfalai a mai székesegyház szentély-főhajója alatt kerültek elő: a jelenlegi öt-hajós altemplom középső háromhajós részének szélső oszlop és pilléralapozásait ezekre a visszabontott falakra alapozták. Keleti apszisa a mai székesegyház főapszisa helyén állt. Az így rekonstruálható templom szélessége 13 m, hossza pedig több, mint 29,5 m lehetett, falvastagsága 1,8 m volt. A hajóban, a főoltár előtt egy kiürített, szétbontott falazott sír és mellette egy másik kisméretű falazott akna került elő. Minden bizonnyal ez az épület lehetett Péter király temploma, a központi helyen lévő sír pedig az ő sírja, a mellette talált akna pedig egy ereklyesír, amelyben talán a lebontott későantik sírkamrában őrzött ókeresztény csontokat helyezték el. A templom bontására és a sírok áthelyezésére minden bizonnyal az Képes Krónikában leírt 1064-es tűzvész⁶⁸ után, a mai altemplom felépítésével egyidőben került sor.⁶⁹

Kalocsa. A kalocsai érsekség alapításáról nem maradt fenn Szent István-kori adat, ám Szent István király Hartvik püspök által írt legendája a szent királyhoz köti az egyházmegye alapítását és első főpapjának, Asztriknak a kinevezését.⁷⁰ Az alapítás dátumát a történeti kutatás általában 1009-re teszi a pécsi püspökség 1009-es alapítólevele alapján, mely a pécsi egyházmegye keleti határát a Duna vonalánál húzta meg, ami feltételezi a szomszédos kalocsai egyházmegye létét.⁷¹

A gótikus alapokra épített mai barokk katedrális alatt az első székesegyház falmaradványait Henszlmann Imre 1869. évi⁷² és Foerk Ernő 1907–1912 között végzett feltárásai hozták felszínre,⁷³ majd 1962-ben Czeglédy Ilona,⁷⁴ 2003-ban pedig Romsics Imre⁷⁵ végzett kisebb kutatásokat, végül 2014-ben én ástam ki újra a korai katedrális épületét. Az első templom 28 m hosszú, 11,5 m széles, egyhajós, félköríves szentélyű épület volt, 1,3 m vastag falakkal, a mai katedrálisétól eltérő tájolással. Az épület vegyes téglakő falazatú volt, római bélyeges téglákat is tartalmazó téglapadlóval. A templom apszisa előtt, a hosszház középtengelyének északi oldalán, a padlóburkolat alatt Foerk Ernő egy vörösmárvány lapokból vaskapcsokkal összeállított érseki sírt talált, amelyben ezüstkehely és paténa, valamint ezüstfejú pásztorbot, topázkövel díszített aranygyűrű, aranykereszt, három ezüst palliumtű és ruhafoszlányok voltak. A sírt a leletek gondos elemzése alapján Foerk, az első kalocsai érsek, Asztrik sírjával azonosította, később azonban Joseph Braun részleteiben nem ismert szakvéleménye⁷⁶ alapján többen

⁶⁷ A sírkamra maradványait először Bertók Gábor földradaros mérése mutatta ki, majd 2019 nyarán Tóth Zsolt tárta fel.

⁶⁸ SRH. I.

⁶⁹ BUZÁS – KOVÁCS 2019. 80–89.

⁷⁰ SRH. II.

⁷¹ KRISTÓ 2000. 9–20.

⁷² HENSZLMANN 1873; KŐHEGYI – KOZÁK 1975; LÁSZLÓ G. M. 2000.

⁷³ FOERK 1911; FOERK 1915. 43–70.

⁷⁴ Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár ltsz. 14437.

⁷⁵ <http://www.viskikarolymuzeum.hu/gyujtemenyek/regeszeti-gyujtemeny/22-foszekesegyhaz-kalocsa> 2020.02.18.

⁷⁶ A Joseph Braunnak elküldött fotók alapján levélben megírt szakvéleménye elveszett, csak egy rövid összefoglalása ismert, amely konkrét analógiákat és hivatkozásokat nem tartalmaz. Ezek szerint Braun véleményét kizárólag a kehely formájára alapozta. WINKLER 1929. 20–22.

csaknem két évszázaddal későbbre datálva, Saul érsek (1192–1202) sírjának vélték.⁷⁷ Ez utóbbi datálás alátámasztására azonban egyetlen konkrét érvet sem ismerünk. A sír csontmaradványainak szénizotópos keltezése 2014-ben a halottra 1001–1030 közti halálzási dátumot adott meg.⁷⁸ Ennek alapján a sír Foerk véleményének megfelelően az első székesegyházat felépítő első kalocsai érsek, Asztrik sírjaként értelmezhető, akit az írott források 1028–1039 között említenek utoljára.⁷⁹ A sír helyzete: a főszentély előtt, a templom főtengelye mellett, szintén kifejezetten az alapító személyére utal, akárcsak Péter király pécsi sírja esetében.

A korai templom déli oldalának keleti végéhez utólag egy téglalap alakú helyiség, feltehetően sekrestye épült, a temploméval azonos téglákból. A templomot később nyugat felé kb. 10–11 méterrel meghosszabbítottak, és ennek a bővítésnek a nyugati végébe egy kb. 4–5 m mélységű karzatot emeltek. A templom nyugati homlokzatához kívülről egy alaprajzilag hármastagolású, a templom hosszánál szélesebb toronyépítmény épült, amelynek középső szakasza egy kifelé nyitott előcsarnok lehetett. Az épületrész alaprajzi arányai miatt nem valószínű, hogy nyugati toronypárként értelmezhetjük, inkább egyetlen, nagyméretű, széles torony lehetett, közepén kapuelőcsarnokkal, hasonló a veszprémi második székesegyház tornyához. Végül szintén az első székesegyház elkészülte után épülhetett fel az a szentélyrekesztő, amelynek déli pillér- vagy oszlopalapzatának néhány tégláját tártuk fel az első székesegyház téglapadlóján, a déli templomfal közelében. Mivel az érseki székhely Szent László korában Bácsra tevődött át, valószínűnek tartjuk, hogy az első székesegyház bővítései még a 11. század folyamán elkészülhettek.

Gyulafehérvár. Az erdélyi püspökség alapításáról nem maradt fenn középkori írott forrás, püspökét először csak 1111-ben említették.⁸⁰ A püspökség alapítására mindenestre csak István király 1003-as erdélyi hódítása, a bizánci egyházhoz csatlakozó gyulák elűzése után kerülhetett sor.⁸¹ A Radu Heitel által 1968–1977 között, majd Daniela Marcu Istrate által 1997–2011 között végzett régészeti kutatások adatai azonban fontos információkat nyújtanak a püspökség születéséről. A Maros mentén elterülő széles dombháton emelkedő Apulum római légiótáborának falai között, az erdő délnyugati sarkában, a római kori, valamint 3–6. századi telepnyomok felett a 8–9. század fordulójától létező település lakóházait tárták fel. E településrészletnek a 10. század folyamán lebontott veremházai fölé épült fel⁸² egy 21,2 x 12,2 m-es alapterületű, széles, félköríves apszissal záródó kőtemplom. Téglalap alaprajzú hajójának közepét négy, egymástól 4,5 m-re álló pillér tagolta.⁸³ A templommal egykorú sírok az ásatások során nem kerültek elő.⁸⁴ A templom bontása után azonban a helyén temető létesült, amelynek sírjaiból a legkorábbi pénzlelet Szent László király (1077–1095) pénze volt.⁸⁵ Konkrétan a templom

⁷⁷ Elsőként WINKLER 1929. 23–24., majd GEREVICH 1938. 243.

⁷⁸ BUZÁS 2014.

⁷⁹ KATONA 2001. 83.

⁸⁰ TEMESVÁRY 1922. 4–5.

⁸¹ GYÖRFFY 1983. 169.

⁸² MARCU ISTRATE 2015. 182–184.

⁸³ MARCU ISTRATE 2015. 181.

⁸⁴ MARCU ISTRATE 2015. 182.

⁸⁵ MARCU ISTRATE 2015. 186. 49. jegyzet

romjaiba beásott sírokból S végű hajkarika és 12. századi pénzérme került elő.⁸⁶ Eszerint a templom a 10. század második felében vagy a 11. század elején épülhetett és a 11. század második felében vagy legkésőbb a 12. században bontották le. Bontása összefügghetett a tőle keletre, a mai gótikus székesegyház helyén feltárt háromhajós, félköríves fő- és egyenes záradéku mellékszentélyekkel épült, délkeleti részén egy rotundával bővített, román stílusú katedrális építésével és az ahhoz tartozó temető létesítésével.

Daniela Marcu Istrate azt a hipotézist fogalmazta meg, hogy a korai templom a 10. század közepén a Bizáncban megkeresztelkedett gyula⁸⁷ emelhetett.⁸⁸ Ennek bizonyítása érdekében a templom párhuzamait elsősorban a 10. századi bizánci építészet egyik jellegzetes templomtípusában a kilencoszthatú terekben kereste.⁸⁹ Valójában azonban a gyulafehérvári korai templom, négy szabadon álló pillére ellenére sem lehetett kilencoszthatú tér. Ezt nem csak a hosszháznak a négyzetes alaprajzú bizánci példakétől eltérő nyújtott, téglalap alaprajza, hanem főleg az egyetlen, nagyméretű apszisa bizonyítja, amely lehetetlenné tette volna a bizánci kilencoszthatú terekre jellemző boltozati rendszer megvalósítását. Bár a négypilléres, téglalap alaprajzú hajóval épült templomok széles körben elterjedtek a 9–11. századi Közép-Európában,⁹⁰ az apszisnak ez a sajátossága egyedülállóvá teszi közöttük a gyulafehérvári templomot. Alaprajza leginkább az abasári plébániatemplomhoz hasonlítható, annak 18. századi írott forrásból ismert, középen álló, négy pillér által tartott harangtornya és a ma is álló körítőfalainak alaprajza alapján. Sajnos azonban a templomban máig csak részleges kutatások folytak, amelyek alapján mindössze annyit lehet tudni, hogy jelenlegi formája több középkori és újkori átépítés nyomán alakult ki, és bár az épület feltehetően 11. századi eredetű, de sem eredeti formája sem pontos építési kora egyelőre nem határozható meg.⁹¹ A fentiek alapján azt kell mondanunk, hogy jelenlegi ismereteink szerint a rendelkezésre álló régészeti, és művészettörténeti adatok nem teszik lehetővé a határozott állásfoglalást abban a kérdésben, hogy a gyulafehérvári korai templom a 10. század második felében vagy a 11. század első felében épült-e. Az azonban bizonyosnak tűnik, hogy az erdélyi püspökség létrehozása és székhelyének Gyulafehérváron történt rögzülése során a 11. század első felében ez a templom játszhatta az egyházmegye első katedrálisának szerepét, míg a 11–12. század fordulóján fel nem váltotta a mögötte épült bazilika.

Csanád. A csanádi püspökség alapítási évére az egyetlen utalás a pozsonyi évkönyvek bejegyzése, miszerint Gellért püspökké szentelése 1030-ban történt.⁹² Mivel a Gellért legenda szerint Gellért volt az első csanádi püspök és felszentelésére nem sokkal Ajtony legyőzése után került sor, ezt az évszámot tarthatjuk a püspökség alapítási évének.

⁸⁶ MARCU ISTRATE 2015. 186.

⁸⁷ Joannes Skylitzes krónikája szerint a gyula VII. Konstantinos uralkodása (945–959) és Theophylaktosz pátriárka (933–956) idején keresztelkedett meg Konstantinápolyban, és a pátriárka ekkor Hierotheosz szerzetest Turkiá püspökévé is szentelte, aki térítő tevékenységbe kezdett a gyula országában. MORAVCSIK 1984. 85.

⁸⁸ MARCU ISTRATE 2015. 193.

⁸⁹ MARCU ISTRATE 2015. 186–189.

⁹⁰ 9. századi morva példát Daniela Marcu is megemlíti Modrá négypilléres, téglalap alaprajzú hajóval és négyzetes szentéllyel épült templomát (MARCUS ISTRATE 2015. 189., fig. 7/3.). 10–12. századi dalmáciai példák: BUZÁS 2018. 12–19.

⁹¹ BUZÁS – KOVÁCS 2019. 72–73.

⁹² JUHÁSZ 1930. 45–46.

Csanád középkori városából és templomaiból ma már semmi sem áll, ugyanis a csanádi várat a benne álló épületekkel együtt a császári hadvezetés a karlócai béke értelmében 1701-ben leromboltatta.⁹³ A külsővárban álló egyik romos templom azonban túlélte ezt a pusztítást, azt csak 1868-ban bontották le el az új plébániatemplom építése miatt.⁹⁴ A középkori település egyházi intézményei nagyrészt a 14. században lejegyzett nagyobbik Szent Gellért legenda,⁹⁵ illetve más középkori források alapján ismerhetőek meg. A legenda szerint a város első keresztény temploma az Ajtony által alapított ortodox monostor Keresztelő Szent Jánosnak szentelt temploma volt, amelynek görög szerzeteseit Ajtony legyőzése után Csanád ispán Oroszlámosra telepítette át, a monostort pedig átadta Gellért püspöknek és a vele érkezett bencés szerzeteseknek. A Keresztelő Szent János kápolnát említi egy 1433-as oklevél, amely szerint felette a Szent László királynak szentelt kápolna állt.⁹⁶ Ezek szerint valamikor emeletet húztak a Szent János templomra. Az emeleti kápolna titulusa alapján ez legkorábban a 13. században történhetett,⁹⁷ de lehetséges, hogy még később, a 14. században. Gellért püspök építtette fel a kolostor mellé a Szűz Máriának szentelt új apátsági templomot, ahol később eltemették. A későbbiekben már Szűz Mária vagy Szent Gellért monostor néven említett apátság Szűz Mária templomát a Gellért legenda szerint Piaszt Erzsébet királyné 1361-ben újjáépíttette, és Szent Gellért földi maradványait sírjából kiemelve egy ereklyetartóba helyezte, a régi sírban csak néhány kisebb csontot hagyott. 1493-ban Szegedi Lukács püspök kérésére VI. Sándor pápa a kolostor jövedelmeit átengedte a püspökségnek, épületeit pedig az obszerváns ferenceseknek adta.⁹⁸ A ferencessé vált kolostor egészen az 1551-es török hódításig működött.⁹⁹ Feltehetően hozzá kapcsolódott az 1542-ban említett beginaház is.¹⁰⁰ A Szent Gellért legenda szerint Gellért püspök építtette fel a Szent Györgynek szentelt székesegyházat is. A katedrális javára VI. Kelemen pápa 1343-ban országos adománygyűjtést engedélyezett, 1345-ben pedig az épület pápai búcsúengedélyt is kapott.¹⁰¹ Ezek az adatok arra vallanak, hogy az 1340-es évek közepén nagyobb építkezések folyhattak a katedrálison. A székesegyház temetőjében állóként említették 1494-ben a Mindenszentek kápolnát.¹⁰² Rogerius mester a tatárjárást elbeszélő Siralmas Énekében tett említést a csanádi Szent Megváltó társaskáptalan prépostjáról. A társaskáptalan 1551-ig működött.¹⁰³ A városnak két plébániája is volt: a Szent Erzsébet plébániatemplom 1400-ban kapott pápai búcsúengedélyt,¹⁰⁴ a Szent Lélek plébániatemplomot pedig 1412-ben említették.¹⁰⁵ A városban ispotály is működött, amelyről 1520-ból

⁹³ BOROVSZKY 1896–1897. II. 79.

⁹⁴ HENSZLMANN 1871.

⁹⁵ SRH. II. 461–506.

⁹⁶ LUKCSICS 1931–1938. II. 70–71.: „capellam S. Ladislai regis supra capellam S. Johannis baptistae in civitate Cenadiensi.”

⁹⁷ HEITEL MÓRÉ 2010. 29.

⁹⁸ HERVAY 2001. 486.

⁹⁹ ROMHÁNYI 2000. 18.

¹⁰⁰ ROMHÁNYI 2000. 18.

¹⁰¹ BOROVSZKY 1896–1897. II. 87.

¹⁰² BOROVSZKY 1896–1897. II. 89.

¹⁰³ ROMHÁNYI 2000. 18.

¹⁰⁴ BOROVSZKY 1896–1897. II. 96–97.

¹⁰⁵ BOROVSZKY 1896–1897. II. 96.

maradt fenn adat.¹⁰⁶ Írott források említik a püspöknek a településen álló palotáját is.¹⁰⁷ A késő középkori püspökvár a 15. század második felében keletkezett: építésére Hangács Albert püspök 1459-ben kért engedélyt Mátyás királytól.¹⁰⁸

A középkori Csanád topográfiájáról kora újkori források tájékoztatnak. Evlia Cselebi az 1660-as években járt a városban és rövid leírást készített róla,¹⁰⁹ mely szerint a település az erős falakkal védett belsővárra, tömésfallal övezett, egyetlen kapus külsővárra és nagy területű, szintén tömésfalú, három kapuval rendelkező városra tagolódott. A belsővárban egy tornyot és egy vele összefüggésben lévő, mély tömlöcöt, kettős várkaput és négy, keresztény templomból átalakított dzsámit említ. A külső várban egy romos kolostorról és a bejáde vele összefüggésben álló házáról emlékezik meg. A városról két kora újkori térkép is fennmaradt. Az egyik egy Luigi Ferdinando Marsigli gróf által készített hadmérnöki felmérés, amelyet 1697-ben vettek fel.¹¹⁰ Ez a belső- és a külsővárat ábrázolja, a város feltehetően ekkorra már elpusztult. A váron belül egy romos templomot ábrázoltak három toronnyal, tőle délre egy rotundát. A külsővár északkeleti sarkában egy romos gótikus templom szentélyének maradványait rajzolták le. A felmérés léptékléccet igen, de tájolást nem tartalmaz, viszont az ábrázolt keletelt középkori templomok alapján ez egyértelműen északi. A külsővár északkeleti sarkában ábrázolt romos gótikus templom lehetővé teszi a térkép lokalizálását is, mivel ez bizonyosan azonosítható a mai plébániatemplom helyén állott, 1868-ban lebontott, középkori eredetű régi plébániatemplommal. Ennek a templomnak ugyanis biztosan kellett állnia 1697-ben, ha még 1868-ban is megvolt, más hasonló gótikus templom viszont nem szerepel a felmérésen. Fennmaradt egy másik, 18. századi térképvázlat is, a temesvári püspökség levéltárában.¹¹¹ A rajz tájolását szintén a rajta ábrázolt keletelt középkori templom segíti, ennek alapján ez a felmérés déli tájolású. A rajz egy körülárkolt települést mutat. Az árokkal övezett terület északkeleti sarkában egy gótikus templom és a déli oldalához csatlakozó kolostornégyszög látható. A rajzon lépték is látható, amely szerint a gótikus kolostortemplom alaprajza megegyezik az 1868-ban lebontott plébániatemplom helyén feltárt középkori temploméval. A külsővár e szerint nagyobb, és más arányú volt, mint ami a Marsigli-féle felmérésből ismerünk.

Régészeti kutatások először 1868-ban folytak Csanádon, amikor lebontották a mai plébániatemplom helyén álló középkori eredetű, régi templomot. Ekkor tárták fel a templom hajójának már föld alatt lévő falait, illetve a hozzá délről csatlakozó falakat, továbbá a templom belsejében egy kőszarkofágot, illetve a barokk templom hajója alatt egy vízvezetékekkel ellátott építményt,¹¹² feltehetően egy török kori ház fürdőjét.¹¹³ Az ásást végző Killer Frigyes plébános 1881-ben újabb ásást végzett a városháza mellett lévő saját kertjében is, amikor a külső vár északnyugati török bástyáját találhatta meg,¹¹⁴ il-

¹⁰⁶ BOROVSZKY 1896–1897. II. 97.

¹⁰⁷ BOROVSZKY 1896–1897. II. 83.

¹⁰⁸ G. TÓTH 2014. 66.

¹⁰⁹ KARÁCSON 1908. 222–223.

¹¹⁰ G. TÓTH 2014. 63–69.

¹¹¹ HEITEL MÓRÉ 2010. Fig. 3–4.

¹¹² HENSZLMANN 1871.

¹¹³ BUZÁS – KOVÁCS 2019. 271–272.

¹¹⁴ Egy 8,26 m átmérőjű, 1,5 m-es falvastagságú lekerekített sarkú nyolcszögű kváderkő épület falait tárta fel: TÁNASE 2015. 416. Plate 6.

letve az új plébániatemplom közelében, ahol a középkori kolostor egyik falát tárta fel.¹¹⁵ Az ásásokat 1903-ban, majd 1908–1918 között Kislégghi Nagy Gyula folytatta a város területén: a Szerb templom közelében talán egy török fürdőépületet,¹¹⁶ a román ortodox templomtól délre pedig valószínűleg a vár barbakánjának egy részletét találta meg.¹¹⁷ Azzal, hogy Killer és Kislégghi az erődítések fontos pontjait feltárták, támpontokat szolgáltatottak a belső- és külsővár pontos lokalizálásához. Az új plébániatemplom tágabb környezetében 1974–1995 között a Kolozsvári Régészeti Intézet és a Bánáti Múzeum végzett régészeti kutatásokat, amelyeket 2000–2002 között P. Iambor, S. Heitel, D. Tănase folytatott.¹¹⁸ Az újabb ásásokról még csak néhány rövid előzetes jelentés jelent meg, a teljes publikációjuk várat magára.

A ránk maradt írott, térképi és régészeti források alapján megkísérelhetjük a középkori püspöki központ rekonstrukcióját. Az 1868-as bontási munkák során a középkori eredetű plébániatemplom nyugati homlokzata előtt feltárták a barokk korban már újjá nem épített, középkori templomhajó falait is, ám ezek a szentélytől eltérően nem törtek, hanem – legalábbis a déli oldalon, ahol leírták őket – téglával készült kváderkő falak voltak, amelyek alapozása egy öl mélyen indult.¹¹⁹ Az 1994-es ásatási megfigyelések alapján ebben a mélységben már Árpád-kori rétegek helyezkedtek el.¹²⁰ Ezek szerint itt eredetileg egy 9,5 méter széles, és több mint 20 méter hosszú román kori templom állt, amelyet később 15,5 méter hosszú, a hatszög három oldalával záródó, a hajóval azonos szélességű, boltozott gótikus szentéllyel bővítettek ki kelet felé, nyugati homlokzatát pedig hátrébb húzták. A román kori templom hajójának közepén egy kiürített, 11. századi szarkofágot találtak. Az épületet a legnagyobb valószínűséggel a Szűz Mária monostortemplommal, a benne talált szarkofágot pedig az alapító Szent Gellért püspök sírhelyével azonosíthatjuk.¹²¹ 1987-ben és 1994-ben Kolozsvári Régészeti Intézet és a Bánáti Múzeum kutatásai során a plébániatemplomtól északkeletre két kutatóárokkal egy hatkaréjos rotunda maradványaira bukkantak.¹²² A megfigyelt rétegek szerint a rotunda

¹¹⁵ TĂNASE 2015. 417–419., Plate 7.

¹¹⁶ 1903-ban egy téglából épített vakolt falú medencét, vízvezetékét, valamint falazott kemencét talált, törökkori leletanyaggal. LŐRINCZY – GÁLL – CIUBOTARU – TĂNASE 2010. 68–70. 1912-ben folytatta az ásatás és a medencés mellett egy másik helyiséget is kiásott: TĂNASE 2015. 422., Plate 8.

¹¹⁷ A templomtól délre, 56 m-re egy 17,5 m átmérőjű, 2,15 m vastag íves téglafalat ásott ki, amit eredetileg ő maga is várfalnak gondolt, de később íves alaprajza miatt mégis templomapszisként írt le. LŐRINCZY – GÁLL – CIUBOTARU – TĂNASE 2010. 134–135. A nagy falvastagság és a hatalmas alapterület, valamint az északi tájolás miatt kizárhatjuk, hogy templomapsziskról lenne szó, viszont helyzete és nagyságrendje nagyjából megfelel a vár a Marsigli-féle felmérésen ábrázolt barbakánjának. A felmérésen más, hasonló íves fal nem is szerepel. Kislégghi megfigyelte, hogy a fal két déli végét jóval nagyobb mélységben visszabontották, mint az északi részt. Ez összefügghet azzal a vízesárral, amely a külsővár déli oldalán a 18. századi felmérésen szerepel, de a 17. századin még nem. Minden bizonnyal a belsővár lerombolása után a külsővár védelmét egy, a lerombolt vár északi oldalán újonnan kiásott déli árokkal biztosították a 17. század végén vagy a 18. század elején, és ezzel vágták át az egykor a várfalak elé ugró, de ekkor már lerombolt barbakán déli részét. A barbakán ezért nincs feltüntetve a 18. századi felmérésen.

¹¹⁸ MÁRUIA et alii 2011. 80.

¹¹⁹ HENSZLMANN 1871. 4.

¹²⁰ CCAR 1994.

¹²¹ HENSZLMANN 1871. 13.

¹²² CCAR 1994. A rotunda északi oldalát az 1987-ben kiásott 10., keleti és nyugati karéjait az 1994-ben kiásott 11. szelvényben tárták fel. Az alaprajz rajzi rekonstrukcióját lehetővé teszi, hogy az ásások térképét Petru Iambor közölte: IAMBOR 2005. 348. A közölt rajzon azonban a 11. és 12. szelvény száma fel van cserélve, ugyanis az 1994-es ásatási jelentés szerint a 11. szelvény K–Ny-i tájolású volt és párhuzamos az a 10 szelvényvel, míg a 12. szelvény É–D-i tájolású volt és párhuzamos az 1974-ben kiásott 1. szelvényvel.

a 10–11. században épülhetett.¹²³ Ezek alapján a 10. században vagy a 11. század elején az Ajtony görög monostorának templomaként emelt Keresztelő Szent János templommal azonosítható. Az épületformát indokolhatja a templom keresztelőegyház szerepe, amelyet titulusa is alátámaszt.¹²⁴

A belsővárban a Marsigli-féle felmérés egy háromtornyos templom romjait jelöli. Ez nyilván a Szent György székesegyházzal azonosítható. Erre vall központi fekvése a várban, viszonylag nagy mérete és reprezentatív három, vagy talán eredetileg négy tornyos formája is. A 17–18. századi felmérések egymástól való eltérései miatt sajnos nem bízhatunk meg a Marsigli-féle felmérés léptékhelyességében, de a két felmérés és az ismert régészeti adatok alapján hozzávetőleges pontossággal mégis rekonstruálható a város, a vár és benne a templomok alaprajza. Eszerint a katedrális hossza kb. 25 méter, szélessége pedig kb. 13 méter lehetett. A tornyok és templomtest kronológiai viszonyát a templom ismeretlen építéstörténete miatt ma még nem látjuk tisztán. Szintén nem tudhatjuk, hogy kronológiailag hogyan viszonyul a székesegyház épületéhez a Marsigli-féle felmérésen tőle délre ábrázolt, minden bizonnyal a Mindenszentek kápolnával azonosítható rotunda.

Összegzés. Az első magyar egyházmegyék alapítási idejére nézve a történeti és régészeti források alapján három főbb korszakot különíthetünk el. Az első alapítások Szent István király uralkodásnak első évtizedére tehetőek. A magyar érsekség létrejöttéhez az első forrás az 1002-ben kiadott pannonhalmi alapítólevél. Mivel a 325-ös niceai zsinat által kanonizált szabály szerint érsekséget csak legalább négy püspökség (az érseki és további három suffraganeus egyházmegye) létezése esetén lehet létrehozni,¹²⁵ így joggal feltételezhetjük, hogy 1002-ben már legalább négy egyházmegyeje volt Magyarországnak. Mivel az 1003-ban István által elfoglalt Erdély püspöksége, az 1009-ben alapított pécsi és az 1030-ban létrehozott csanádi egyházmegye biztosan későbbi, így Esztergom mellett a veszprémi, győri és az egri-bihari egyházmegye jöhet számításba, mint az ország első alapítású püspökségei. Ezek korai székesegyházai sajnos egyelőre lényegében feltáratlanok. Az első veszprémi székesegyház csekély ismert maradványai egy 9. századi eredetű templomra vallanak. A püspöki központ épületegyütteséhez biztosan hozzátartozott még Szent István korában a Szent György rotunda is, amely püspöki és királyi palotakápolnaként értelmezhető. Nem zárható ki, hogy a másik kettő, a Karoling Pannonia területén létesült egyházmegye-székhely: Győr és Esztergom esetében is Veszprémhez hasonló lehet a helyzet és a püspöki központok 9. századi előzményekre vezethetőek vissza. Győr esetében az legalábbis biztos, hogy a püspökség székhelye egy olyan késő antik erődítményben létesült, amelynek 9. századi használatára utaló írott forrás is fennmaradt. Az esztergomi érsekség központja is egy késő római erőd, Solva, ám ennek 9. századi továbbéléséről egyelőre nincsenek adataink, de ez nem is zárható ki. Itt Veszprémhez hasonlóan szintén tudomásunk van egy kápolnáról is székesegyház

¹²³ A mai felszín alatt 160 centiméterrel 40 centiméter vastag, 12–13. századi kerámiával keltezett réteget értek el. Ez alatt 15–25 centiméter vastag római kori és 10–11. századi kerámiával datált falomladék réteg húzódott. A rotunda falmaradványai ebből a rétegből kerültek elő. A rotunda helyén a 17–18. században már a külső vár árka húzódott, feltehetően ez pusztíthatta el a felső, késő középkori rétegeket.

¹²⁴ Tóth Sándor szerint ez a hatkaréjos rotundaforma 5. századi, bizánci, közelebbről konstantinápolyi eredetű. TÓTH 2004. 34.

¹²⁵ KOSZTA 2013. 51.

mellett, amelyet itt Szent István protomártír tiszteletére feltehetően már Géza fejedelem idején létezett. A bihari vár épületegyüttese szintén egy székesegyházból és annak a közelében épült kápolnából illetve palotaépületekből állt, amely ez esetben a püspök és a herceg rezidenciáit alkothatták.

Kalocsa már Szent István korában bizonyosan érsekség volt, amit a kalocsai első székesegyházban feltárt, radiokarbon kormeghatározással a Szent István korára datált főpapi sír igazol, amelyből érseki jelvények: palliumtűk kerültek elő. Az esztergomi és a kalocsai érsekség léte elvileg két érseki tartományt is feltételez. Bár a 12. század második feléig nem igazolható Kalocsa érseki tartományának léte,¹²⁶ ez azonban nem jelenti azt, hogy a kalocsai érsekség alapításakor nem egy második érseki tartomány létrehozása lehetett István célja, ám lehetséges, hogy ez valamilyen okból akkor még nem valósulhatott meg. Eme második érseki tartomány létrehozása akkor válhatott szükségessé, amikor István elfoglalta azokat az országrészeket, amelyek koronázása idején még nem álltak a dinasztija fennhatósága alatt: azaz a gyulák és a fekete magyarok tartományait.¹²⁷ Az Altaichi Évkönyv az 1003. évnél írja le István királynak a gyula elleni győztes hadjáratát, és országának keresztény hitre térítését.¹²⁸ A fekete magyarokról kortárs források Querfurti Brúnó és Chabannesi Ademar feljegyzései tudósítanak. Querfurti Brúnó az öt remetetestvérről szóló életrajzából tudjuk meg, hogy a fekete magyarokhoz hajtón jutott el Regensburgból, keleti irányba, II. Hernrikhez küldött levele alapján pedig István királynak a fekete magyarok elleni hadjárata 1008-ra datálható és összefüggésbe hozható a pécsi püspökség 1009. évi alapításával.¹²⁹ Tehát a gyula és a fekete magyarok territóriumai egyaránt a Kárpát-medence déli-délkeleti részén helyezkedtek el, és a 11. század első évtizedében kerültek István uralma alá. A fekete magyarok territóriumán jöhetett létre a pécsi és a kalocsai, a gyula országának területén az erdélyi egyházmegye. E két egység között feküdt azonban Ajtony országa, amelynek helyén István csak 1030-ban, a bizánci kereszténységet követő Ajtony legyőzése után tudta létrehozni a csanádi püspökséget. Könnyen lehet, hogy István már 1008-ban is számolt ennek a területnek a meghódításával, és itt egy negyedik, új egyházmegye létesítésével, ám úgy tűnik akkor ez még nem sikerült neki, és a tervezett második érseki tartományt talán ezért nem tudta létrehozni 1009-ben. Mivel Ajtony országának meghódítása, így Kalocsa tervezett harmadik püspökségének létrehozása évtizedekre elhúzódott, így végül is a tervezett kalocsai érseki tartomány már létező két suffraganeus püspökségét, Pécsét és Erdélyt végül is az esztergomi érseki tartomány alá rendelték, Kalocsa pedig tituláris, azaz tartomány nélküli érsekség maradt másfél évszázadra. Amennyiben így rekonstruáljuk az eseményeket, akkor 1009-ben, a pécsi püspökség alapításával párhuzamosan tételezhetjük fel a kalocsai érsekség és az erdélyi püspökség alapítását is. Mivel azonban Erdély már 1003-tól István kezén volt, elképzelhető, hogy ott 1003 és 1009 között egy térítő püspök működött. Erre utalhat a püspökség sajátos, éppen a térítő püspökségekre jellemző elnevezése, amelyet nem a székhelyéről, hanem az egyházmegye területéről kapott.¹³⁰

E második alapítási hullán székesegyházait és püspöki központjait az elsőknél sokkal jobban ismerjük. Kalocsa, Pécs, Gyulafehérvár székesegyházait az utóbbi években

¹²⁶ KOSZTA 2013. 75–103.

¹²⁷ THOROCZKAY 2001 XIX–XXI.

¹²⁸ GYÖRFFY 1983. 169.

¹²⁹ KRISTÓ 1985. 11–17.

¹³⁰ HÓMAN 1938. 168.; HÓMAN 1921. 200.

sikerült feltárni, Pécsen pedig az egész korai püspöki központ épületegyüttese: a korai püspöki palota és a hozzá kapcsolódó püspöki kápolna, valamint egyéb, késő antik temetői épületekből kialakított építmények is ismertek. Pécs az egyetlen a második alapítású püspökségek között, amely a Karoling Pannónia területén fekszik, így központja az első alapítású egyházmegyék zöméhez hasonlóan itt is késő antik eredetű, 9. századi településen, annak épületeit felhasználva jött létre. Pécs esetében az is megfigyelhető, hogy az alapítás idején, egy ókeresztény épület felhasználásával építeni kezdett székesegyház felhagyása után az 1020-as években egy új katedrális építettek. E második pécsi székesegyházhoz méreteit és formáját tekintve igen hasonló épület az első kalocsai és gyulafehérvári székesegyház is. Ez utóbbinak sajátos, a másik kettőtől eltérő, egyéni vonása a hajó közepére beépült négy pillér, amely talán egy harangtornyot tarthatott. Kalocsán és Gyulafehérváron nincsenek adataink a püspöki központ egyéb épületeiről, de ez a kutatás jelenlegi helyzetének hiányosságaként tudható csak be. Gyulafehérvár esetében kimutatható, hogy egy antik eredetű, de a 9. századtól újra használatba vett római erődítmény falain belül hozták létre a püspöki központot. A Duna jobb partjának közelében elterülő Kalocsán az első székesegyház falazatához és padlójához építőanyagként használt római téglák és az alapozásba beépített tegula-töredékek utalnak valamilyen római előzményre, de ennek régészeti maradványai jelenleg még nem ismertek, ám a település barbaricum fekvése miatt legfeljebb valamilyen kisebb római katonai objektumra: burgusra vagy hídfő-erődre gondolhatunk.

A Szent István-kori egyházmegye-alapítások harmadik szakaszát a csanádi püspökség megkésétt alapítása jelenti 1030-ban. A püspökség székhelyének előzményét itt a történeti és a régészeti adatokból is jól ismerjük. A különböző ásatások során Kalocsához hasonlóan itt is nagy számban kerültek elő római bélyeges téglák, ami esetleg valamilyen római építményt sejtet a területen. Ajtony székhelyének, Marosvárnak a II. század első harmadában már egy Keresztelő Szent János tiszteletére épített görög kolostor volt, bár ennek építési korát nem ismerjük. A kolostor hatkaréjos körtemploma azonban nem a székesegyház közvetlen előzménye lett, hanem az első püspök, Szent Gellért által alapított Szűz Mária bencés monostoré, amely a második alapítású székesegyházakhoz hasonló méretű, egyhajós templom volt. A tőle kissé távolabb felépült székesegyház régészeti maradványai sajnos még nem ismertek, de romjainak 17. századi felmérése alapján a monostortemploménál csak kevéssel nagyobb, a második alapítású Szent István-kori székesegyházakéhoz hasonló épülettel számolhatunk.

A fenti adatokból többé-kevésbé egységes kép rajzolódik ki az ismert Szent István-kori püspöki központokról és székesegyházakról: ahol erre lehetőség volt, ott egy korábbi, esetleg antik eredetű, de mindenképpen a 9–10. században lakott, központi jellegű településen jöttek létre (Esztergom, Veszprém, Győr, Pécs, Gyulafehérvár, Csanád). Több esetben (Esztergom, Veszprém, Győr, Gyulafehérvár, Bihar és esetleg Csanád) várak belsejében, bár nem mindig, Pécs és Kalocsa úgy tűnik kivétel ebből a szempontból. A katedrális mellett Veszprém, Esztergom, Pécs, Bihar és talán Csanád esetében is kimutatható egy-egy kápolna, amely több esetben (Esztergom, Pécs, Bihar és esetleg Veszprém) palotaépülethez kapcsolódott így feltehetően püspöki, illetve néha ezzel talán párhuzamosan, uralkodói palotakápolna szerepet tölthetett be. Maguk a székesegyházak Pécs, Kalocsa, Gyulafehérvár, Csanád és talán Bihar esetében is 20–30 m közötti hosszúságú, 10–14 m széles, egyhajós, jobbára félköríves szentélyű épületek voltak.

Bár éppen a legjelentősebb székesegyház, az esztergomi Szent Adalbert katedrális nem ismerjük, a többről elmondható, hogy nagyjából a korszak ismert monostortemplomaival (Pécsvárad,¹³¹ Veszprémvölgy,¹³² Csanád) azonos nagyságrendű épületek voltak, és messze elmaradtak a székesfehérvári királyi prépostság¹³³ és a pannonhalmi bencés monostor¹³⁴ templomának méreteitől és minőségétől. Nem is csoda, hogy ezeket a kisméretű székesegyházakat a II. század második felében több helyen (Veszprémben, Egerben, Pécsen és Gyulafehérváron bizonyosan) nagyobb, háromhajós bazilikákkal váltották fel.

Irodalom és rövidítések / References and abbreviations

- ÁDÁM 1912 Ádám Iván: „A veszprémi székesegyház.” *A Veszprémi Hírlap 1907–1912. évi közleményeiből*. Veszprém 1912.
- BERTÓK – GÁTI 2014 Bertók Gábor – Gáti Csilla: *Régi idők – új módszerek*. Budapest – Pécs 2014.
- BODÓ 2002 Bodó Balázs: „A veszprémvölgyi apácakolostor építéstörténete és kőfaragványai.” *Műemlékvédelmi Szemle*. 2002/1. 41–63.
- BODÓ 2004 Bodó Balázs: „A pécsváradai monostor I. István korában.” In: *Etrüdök. Tanulmányok Granasztóiné Györfly Katalin tiszteletére*. Budapest 2004. 21–33.
- BOGYAY 1960 Bogay, Thomas: „Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum.” *Südost – Forschungen*. 19 (1960). 52–70.
- BOROVSZKY 1896–1897 Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig*. I–II. Budapest 1896–1897.
- BUNYITAY 1883–1884 Bunyitai Vince: *A váradi püspökség története*. I–III. Nagyvárad 1883–1884.
- BUZÁS 2014 Buzás Gergely: „A kalocsai érseksír azonosítása.” *Archaeologia – Altum Castrum Online*. 2014. 7. https://pannonhalma70-74.gportal.hu/portal/pannonhalma70-74/upload/251068_1397808574_08875.pdf 2020.02.10.
- BUZÁS 2016 Buzás Gergely: „A középkori pécsi püspökvár.” In: *Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról. Tóth Melinda emlékére*. Szerk. Heidl György – Raffay Endre – Tüskés Anna. H.n. É.n. (Pécs 2016). 75–103.
- BUZÁS 2018 Buzás Gergely: „Atha comes kaposszentjakabi temploma.” *Archaeologia – Altum Castrum Online*. 2018. <https://archeologia.hu/content/archeologia/516/buzas-kaposszentjakab.pdf> 2020.02.18.
- BUZÁS 2019 Buzás Gergely: „Jelentés az egri vár 2016–2017-ben lezajlott régészeti kutatásairól.” In: *Örökségünk védelme és jövője*. 3. (Studia Agriensia 38.). Szerk. H. Szilasi Ágota. Eger 2019. 51–73.
- BUZÁS – KOVÁCS 2019 Buzás Gergely – Kovács Olivér: *Az Árpád-házi uralkodók sírjai*. H.n. É.n. (Visegrád 2019).
- BUZÁS – TÓTH 2015 Buzás Gergely – Tóth Zsolt: „Lehetett-e a Cella Septichora Pécs első középkori székesegyháza?” *Archaeologia – Altum Castrum Online*. 2015. <http://archeologia.hu/content/archeologia/339/buzas-toth-septichora.pdf> 2020.02.18.
- BUZÁS – TÓTH 2016 Buzás Gergely – Tóth Endre: *Magyar építészet a rómaiaktól Buda elfoglalásáig*. Budapest 2016.
- CCAR 1994 *CCAR Raport de cercetare arheologică. Cenad, Județ; Timiș, Punct: Cetatea medievală, Anul 1994*. <http://cronica.cimec.ro/detalii.asp?k=28&d=Cenad-Timis-Cetatea-medievala-1994>. 2020.02.18.
- DHA *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. 1000–1131. Ed. Georgius Györfly. Budapest 1992.
- FOERK 1911 Foerk Ernő: „A kalocsai Szt.-Istvánkori székesegyház érseki sírja.” *Archaeologiai Értesítő*. 31 (1911). 19–33.
- FOERK 1915 Foerk Ernő: „A kalocsai székesegyház.” In: *Magyarország Műemlékei*. IV. Szerk. Forster Gyula. Budapest 1915. 43–70.

¹³¹ BODÓ 2004.

¹³² BODÓ 2002. 41–45.

¹³³ BUZÁS – KOVÁCS: 2019. 48–59.

¹³⁴ BUZÁS – TÓTH 2016. 58–59., 83/1. kép.

- FÜLÖP – SIMON 2011 Fülöp András – Simon Anna: „Az 1907–1910. évi átépítés során megismert középkori veszprémi székesegyház.” In: *Aedes Jubilat. Tanulmányok a veszprémi székesegyház 1910. évi újrászentelésének tiszteletére*. Szerk. Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém 2011. 39–61.
- G. TÓTH 2014 G. Tóth Péter: „Egy Marsigli-térkép margójára. Észrevételek Csanád város topográfájához.” *Belvedere Meridionale*. XXVI/3 (2014). 63–69.
- GÁTI – KOVALICZKY – NAGY – TÓTH 2013 Gáti Csilla – Kovaliczky Gergely – Nagy Erzsébet – Tóth István Zsolt: „Pécs topográfája az őskortól az államalapításig.” In: *Pécs topográfája a kezdetektől a 20. század elejéig*. (Pécsi Mozaik 3.). Szerk. Fedeles Tamás. Pécs 2013. 41–66.
- GEREVICH 1938 Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest 1938.
- GYÖRFFY ÁTF Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–II. Budapest 1963–1998.
- GYÖRFFY 1983 Györffy György: *István király és műve*. Budapest 1983.
- H. GYÜRKY 1963 H. Gyürky Katalin: „Die St. Georg-kapelle in der Burg Veszprém.” *Acta Archeologica*. 15 (1963). 341–408.
- HEITEL MÓRÉ 2005 Móré Heitel, Suzana: „Depre biserica lui Ahtum de la Morisena (Cenad).” *Studii și Materiale de Istorie Medie*. XXIII (2005). 9–21.
- HEITEL MÓRÉ 2010 Móré Heitel, Suzana: *Începuturile artei medievale în bazinul inferior al Mureșului*. Timișoara 2010.
- HEITZ 1987 Heitz, Carol: *La France Pré-Romane. Archéologie et architecture religieuse du Haut Moyen Âge du IV. siècle a l'an Mille*. Paris 1987.
- HENSZLMANN 1869 Henszlmann Imre: *Pécsnek középkori régiségei. I. A pécsi székes-egyháznak építészete*. Pest 1869.
- HENSZLMANN 1871 Henszlmann Imre: „Archaeologiai kirándulás Csanádra.” *Archaeologiai Közlemények*. VIII (új évfolyam VI) (1871). I. füzet. 1–49.
- HENSZLMANN 1873 Henszlmann Imre: *Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa Dr. Ludwigh Haynald*. Leipzig 1873.
- HERVAY 2001 Hervay F. Levente: „A bencések és apátságok története a középkori Magyarországon. Történeti katalógus.” In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Kiállítás a Pannonbalmi Bencés Főapátságban. 2001. március 21 – november 11*. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 461–547.
- HÓMAN 1921 Hóman Bálint: *Magyar Történet*. I. Budapest 1921.
- HÓMAN 1938 Hóman Bálint: *Szent István*. Budapest 1938.
- IAMBOR 2005 Iambor, Petru: *Așezări fortificate din Transilvania (secolele IX–XIII)*. Cluj-Napoca 2005.
- JUHÁSZ 1930 Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig (1030–1242)*. Makó 1930.
- KANDRA 1883 Kandra Kabos: „A somboly-pankotai főesperesség.” *Századok*. 1883. 582–592.
- KARÁCSON 1908 *Evlia Cselebi török világgutató magyarországi utazásai, 1664–1666*. Ford. Karácson Imre. Budapest 1908.
- KARÁCSONYI 1901 Karácsonyi János: „Ásatásról a bihari földvárban.” *Archaeologiai Értesítő*. 21 (1901). 72–74.
- KARCZAG – SZABÓ 2012 Karczag Ákos – Szabó Tibor: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei*. Budapest 2012.
- KATONA 2001 Katona István: *A kalocsai érseki egyház története*. I. Ford. Takács József. Kalocsa 2001.
- KOSZTA 2001 Koszta László: „A váci püspökség alapítása.” *Századok*. 135 (2001). 363–375.
- KOSZTA 2013 Koszta László: *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*. Pécs 2013.
- KOSZTA 2014 Koszta László: „A bihari püspökség alapítása.” In: *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről*. I. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad 2014.
- KOZÁK 1975 Kozák Károly: „Az egri várszékesegyház feltárása III.” *Agria*. 13 (1975). 81–99.

- KOZÁK 1978–1979 Kozák Károly: „Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása I.” *Agria*. 16–17 (1978–1979). 157–181.
- KOZÁK 1980–1981 Kozák Károly: „Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása II.” *Agria*. 18 (1980–1981). 5–46.
- KOZÁK 1984 Kozák Károly: „Közép-Európa centrális templomai (IX–XI. század).” *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. 17 (1984). 107–144.
- KOZÁK 1986 Kozák Károly: „Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása III.” *Agria* 22 (1986). 5–34.
- KOZÁK 1989–1990 Kozák Károly: „Az egri vár feltárása VII. (1957–1988).” *Agria*. 25–26 (1989–1990). 317–375.
- KOZÁK – SEDLMAYR 1987 Kozák Károly – Sedlmayr János: *Az egri vár középkori kőtára*. Eger 1987.
- KOZÁK – UZSOKI 1969 Kozák Károly – Uzsoki András: „A győri székesegyház feltárása.” *Arrabona*. 12 (1969). III–159.
- KŐHEGYI – KOZÁK 1975 Kőhegyi Mihály – Kozák Károly: „Henszlmann Imre kalocsai ásatása.” *Archaeologiai Értesítő*. 102 (1975). 101–116.
- KRISTÓ 1985 Kristó Gyula: „A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása.” *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica*. 82 (1985). 11–17.
- KRISTÓ 1999 Kristó Gyula: *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged 1999.
- KRISTÓ 2000 Kristó Gyula: „Érseki székhely és település, Kalocsa az Árpád-korban.” In: *Kalocsa történetéből*. Szerk. Koszta László. Kalocsa 2000. 9–20.
- LÁSZLÓ Cs. 2000 László Csaba: „A győri püspökvár építéstörténetének vázlata.” *Arrabona*. 38 (2000). 97–130.
- LÁSZLÓ G. M. 2000 László Gergely Máté: „Henszlmann Imre és a kalocsai székesegyház 1869-es régészeti feltárása.” In: *Kalocsa történetéből*. Szerk. Koszta László. Kalocsa 2000. 75–95.
- LŐRINCZY – GÁLL – CIUBOTARU – TÁNASE 2010 Lőrinczy Gábor – Gáll Erwin – Ciubotariu, Dan – Tănase, Daniela.: *Kisléghi Nagy Gyula: Archaeologiai Napló*. Szeged – Temesvár 2010.
- LUKCSICS 1931–1938 Lukcsics Pál: *XV. századi pápák oklevelei*. I–II. Budapest 1931–1938.
- MARCU ISTRATE 2015 Marcu Istrate, Daniela: „Byzantine influences in the Carpathian Basin around the turn of the millennium. The pillared church of Alba Iulia.” *Dacia. Revue d’Archéologie et d’Histoire Ancienne*. Nouvelle Série. LXIX (2015). 177–213.
- MÁRUIA et alii 2011 Măruia, Liviu et alii: *ArcheoGIS. Baza de date a patrimoniului arheologic cuprins în Lista Monumentelor Istorice a județului Timiș. Rezultatele cercetărilor de teren*. Cluj-Napoca 2011.
- MOLNÁR 2014 Molnár István: „Újabb kutatás a kaposzentjakabi apátság területén 1.” *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei*. 3 (2014). 185–198.
- MOLNÁR 2015 Molnár István: „Újabb kutatás a kaposzentjakabi apátság templomának területén.” *Archeologiai Értesítő*. 140 (2015). 177–194.
- MORAVCSIK 1984 Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1984.
- MORDOVIN 2016 Mordovin Maxim: *Várszervezet kialakulása a középkori Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban a 10–12. században*. Budapest 2016.
- PAULER 1899 Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt*. I–II. Budapest 1899.²
- PÁLFFY 2011 Pálffy Géza: *A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában*. Budapest 2011.
- RA Szentpétery Imre – Borsa Iván (red.): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. I–II. Budapest. 1923–1987.
- ROMHÁNYI 2000 F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. H. n. 2000.
- SCHWING 2009 Schwing József: *Pécs város nevei*. Neuhausen (Pfalz) 2009.
- SCHWING 2017 Schwing, Josef: „Bolyongó helynevekről. Megjegyzések Tóth Endre „Pécs Quinqueecclesie nevének eredetéről” című cikkéhez.” *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. 54 (2017). 403–422.

- SRH *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Budapest 1937–1938. (reprint 1999).
- STEVENS 2003 Stevens, Ulrich: *Burgkapellen. Andachts, Representation und Wehrhaftigkeit im Mittelalter.* Darmstadt 2003.
- SUGÁR 1984 Sugár István: *Az egri püspökök története.* Budapest 1984.
- SZÉKELY 1972 Székely György: „A székesfehérvári latinok és a vallonok a középkori Magyarországon.” In: *Székesfehérvár évszázadai, 2. Középkor.* Székesfehérvár 1972. 45–72.
- TĂNASE 2015 Tănase, Daniela: „Archaeological researches performed at Cenad (Timiș County) during the 19th century and in the beginning of the 20th century.” *Ziridava. Studia Archaeologica.* 29 (2015). 413–434
- TEMESVÁRY 1922 Temesváry János: *Erdély középkori püspökei.* Cluj – Kolozsvár 1922.
- THOROCZKAY 2001 Thoroczky Gábor: „Előszó. A Kalocsai érseki egyház története körethez.” In: KATONA 2001. I–XXX.
- TOMKA 1987 Tomka Péter: „Régészeti adatok a győri, mosoni és soproni koraközépkori sáncvárak történetéhez.” *Soproni Szemle.* 41/2 (1987). 50–58.
- TÓTH 1963 Tóth Sándor: „A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai. A Bakonyi Múzeum kótárának ismertetése.” I. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei.* 1 (1963). 115–142.
- TÓTH 1994 Tóth Sándor: „A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez.” In: *Pannonia regia, Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Kiállítási katalógus. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest 1994. 54–62.
- TÓTH 2004 Tóth Sándor: „Hatkaréjos rotundáink.” In: *Középkori egyházi építészet Erdélyben.* III. Szerk. Daniela Marcu – Adrian Andrei Rusu – Szőcs Péter Levente. Satu Mare 2004. 7–60.
- TÓTH 2007 Tóth Péter: „A vallonok legkorábbi betelepülése Magyarországra.” *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve.* 46 (2007). 543–548.
- TÓTH 2016 Tóth Zsolt: „Sopianae késő római kori ókeresztény temetője és az első középkori székesegyház.” In: *Echo simul una et quina, Tanulmányok a pécsi székesegyházról. Tóth Melinda emlékére.* Szerk. Heidl György – Raffay Endre – Tüskés Anna. H. n., é. n. (Pécs 2016). 43–74.
- TÓTH 2017 Tóth Zsolt: „Régészeti kutatások Sopianae északi temetőjében: az I. számú Cella Trichora 2013–2014. évi kutatásának eredményei.” *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve.* 54 (2017). 267–304.
- TÓTH 2018 Tóth Endre: *A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények.* Budapest 2018.
- T. SZŐNYI 1992 T. Szőnyi Eszter: *Arrabona topográfiaja.* (Tanulmányok 1.). Győr 1992.
- UNTERMANN 2006 Untermann, Matthias: *Architektur im frühen Mittelalter.* Darmstadt 2006.
- VADAY 2013 Vaday Andrea: „Pécs története az avar kortól, a magyar államalapításig.” In: *Pécs története I. Az őskortól a püspökség alapításáig.* Szerk. Visy Zsolt. Pécs 2013. 233–265.
- WINKLER 1929 Winkler Pál: *A kalocsai érseki főszékesegyház 1010-től napjainkig.* Kalocsa 1929.
- ZSOLDOS 2011 Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* Budapest 2011.

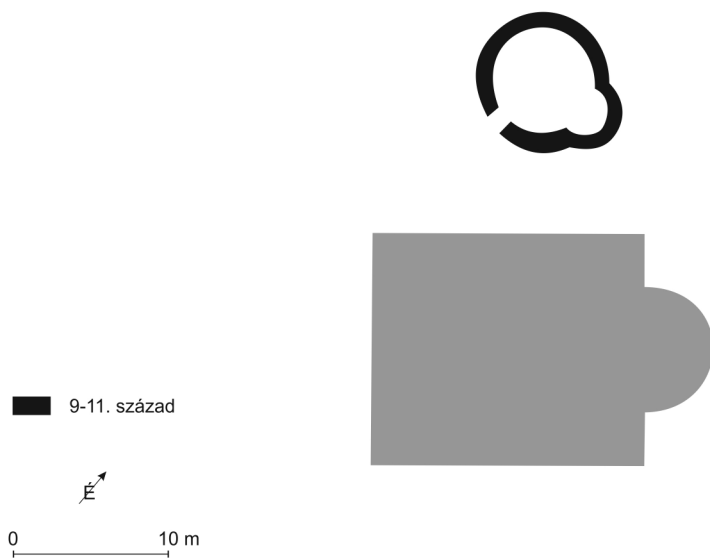
On the early cathedrals of Hungary (Abstract)

Written sources on the dioceses from the time of the formation of the Kingdom of Hungary are very rare, and archaeologists have long been unable to provide concrete data. New archaeological research, undertaken in recent years in several episcopal see, has brought new, important results. The cathedrals belonging to the earliest founded dioceses are not known. The medieval cathedral of Esztergom, built in the castle of late-antique origin was destroyed during the 18th and 19th centuries. The cathedral of Győr was built in a castle of late-antique origin, too, while the earliest remnants found at the Veszprém cathedral are from the 9th century. Next to the Veszprém cathedral there was the round-chapel of St George serving as the chapel of the king af of the bishop. It cannot be confirm the existence of the cathedral in Eger during the 11th century, but remnants of a residences with a round chapel and o tower, which could be the center of Christianization during the reign of king St Stephen. Excavations

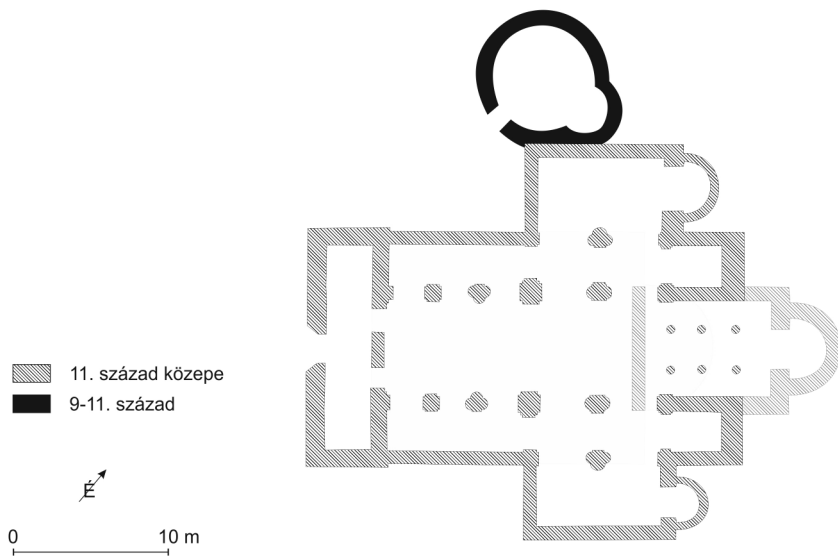
in the castle of Biharea revealed structures which might belong to an early cathedral, but the absence of the detailed publication makes impossible to assess this discovery. The person of the bishop Liudinus, the earliest mentioned, suggests that the dioceses of Eger and Biharia were one and the same, only the premises were moved from Biharia. This was followed with the establishment of the diocese of Oradea under the reign of king St. Ladislav at the end of the 11th century. More recent excavations at Pécs have identified several structures of late Antique origin, or even built in the early Christian period, during the 11th century, buildings which were used as churches. These buildings belonged to the early bishopric seat. By reviewing the 19th and 20th century excavations, in case of Kalocsa Archdiocese, also founded by King St. Stephen, under the cathedral we were able to identify the first building of the cathedral and, within it, the tomb of the first archbishop, Asztrik. Early churches identified in Kalocsa and Pécs can be compared quite well with the building identified by the recent excavations in Alba Iulia. In Cenad, an attempt can be made to locate the buildings of the bishop's see, based on the early modern age drawings and the archaeological excavations of the 19th and 20th century.

Képtárgyak / List of illustrations

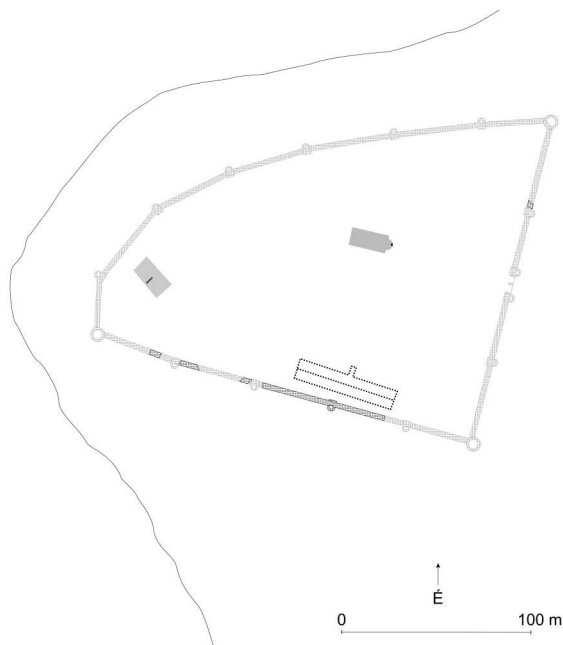
1. A veszprémi székesegyház-együttes Szent István király korában / The complex of the Veszprém cathedral in the period of king St. Stephen
2. A veszprémi székesegyház és Szent György kápolna a 11. század középső harmadában / The cathedral of Veszprém and the St. George Chapel during the middle third of the 11th cent.
3. Győr Szent István király korában / Győr during the reign of king St. Stephen
4. A győri vár a 13. század elején / The castle of Győr at the start of the 13th cent.
5. Eger a 11. század első felében / Eger during the first half of the 11th cent.
6. Eger a 11. század második felében / Eger during the second half of the 11th cent.
7. Az egri püspökvár a 13. század első felében / The castle of the bishop of Eger during the 13th cent.
8. Pécs Szent István király korában / Pécs during the reign of king St. Stephen
9. A pécsi püspöki központ a 13. század első felében / The bishop's residence at Pécs during the first half of the 13th cent.
10. A kalocsai székesegyház a 11. században / The cathedral of Kalocsa during the 11th cent.
11. A kalocsai székesegyház a 13. század első felében / The cathedral of Kalocsa during the 13th cent.
12. Gyulafehérvár Szent István király korában / Gyulafehérvár during the reign of king St. Stephen
13. Gyulafehérvár a 12. században / Gyulafehérvár during the 12th cent
14. Csanád Szent István király korában / Csanád during the reign of king St. Stephen
15. Csanád a 17. században / Csanád during the 17th cent
16. Magyarország egyházmegyéi Szent István király korában. Sötéttel jelölve az első alapítású, világossal a második alapítású egyházmegyéék / The dioceses of Hungary during the reign of king St. Stephen, with dark the early foundations, light the second foundations
17. Szent István kori székesegyházak alaprajzai: 1. Pécs, 2. Kalocsa, 3. Gyulafehérvár / Ground-plans of the cathedrals during the age of king St. Stephen: 1. Pécs, 2. Kalocsa, 3. Gyulafehérvár

1. kép

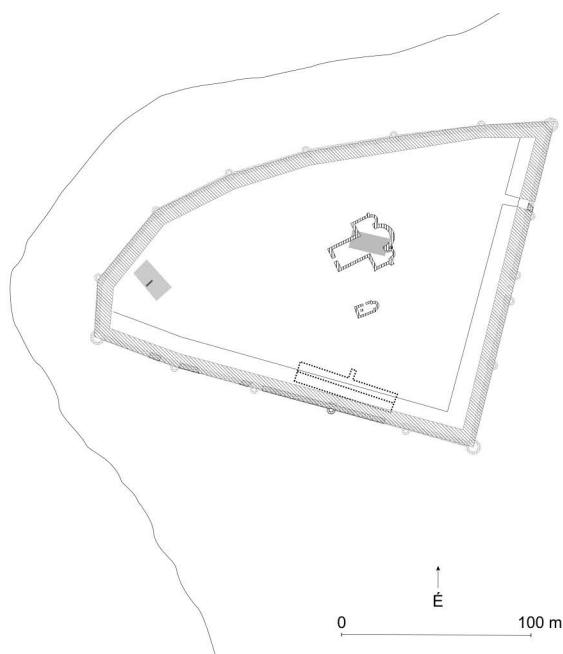

2. kép

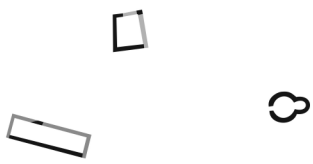
- 9-11. sz.
- ▨ 4. sz.

3. kép

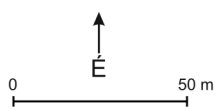

- ▨ 12. sz.
- ▨ 11. sz. közepe
- 9-11. sz.
- ▨ 4. sz.

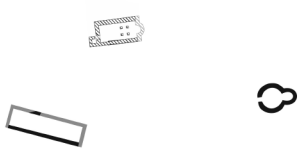
4. kép

11. század első fele

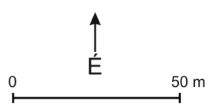

5. kép

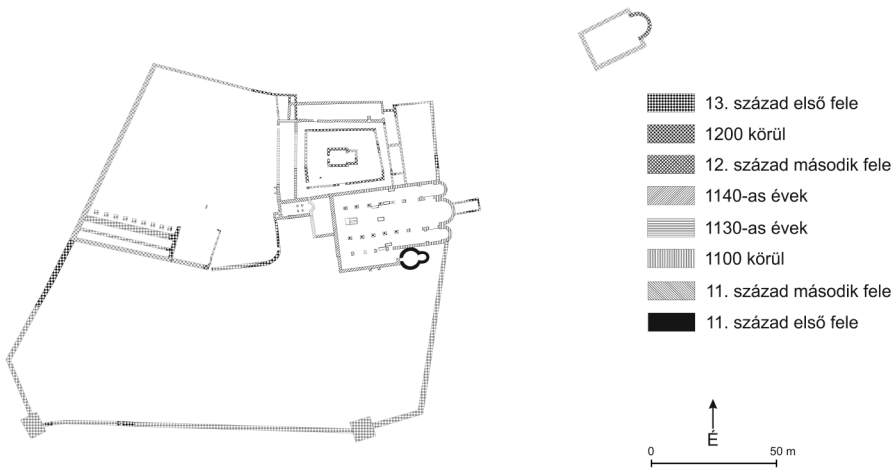

11. század második fele

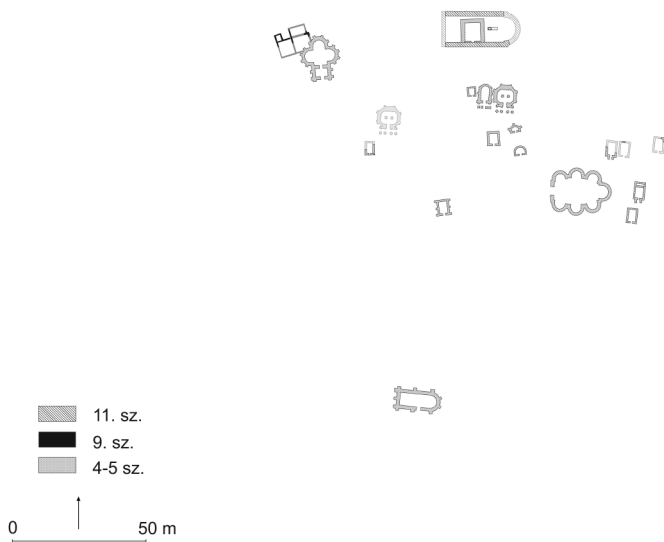
11. század első fele

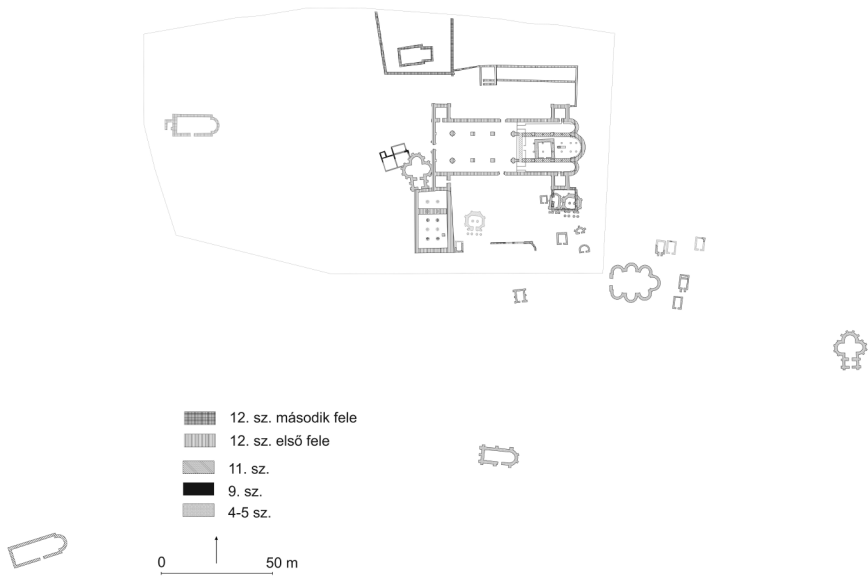
6. kép

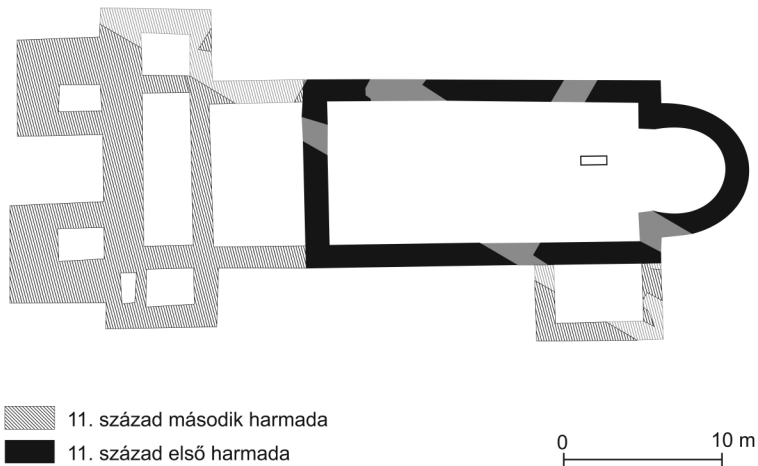
7. kép

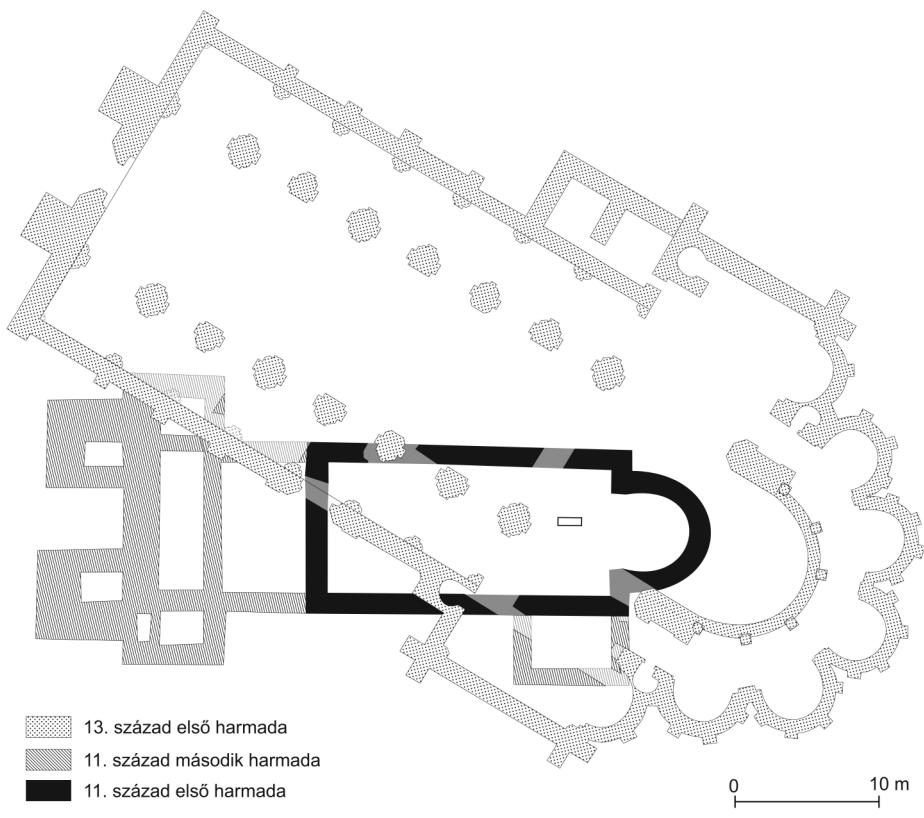
8. kép

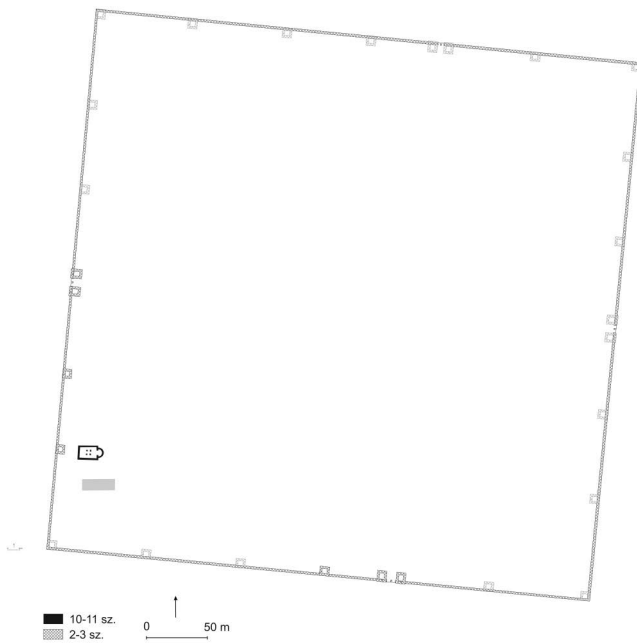
9. kép

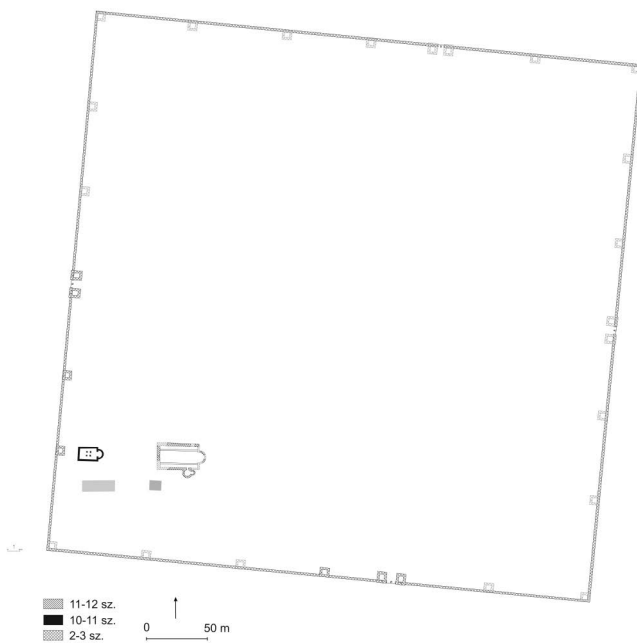
10. kép

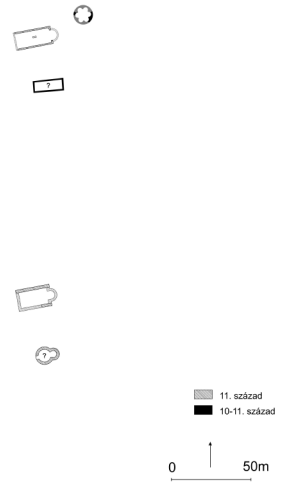
II. kép

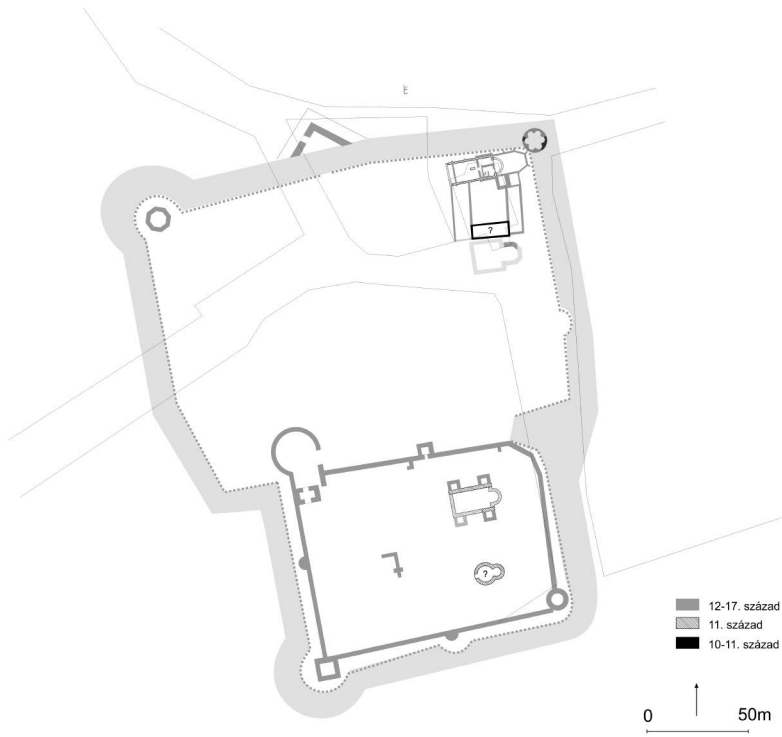
12. kép

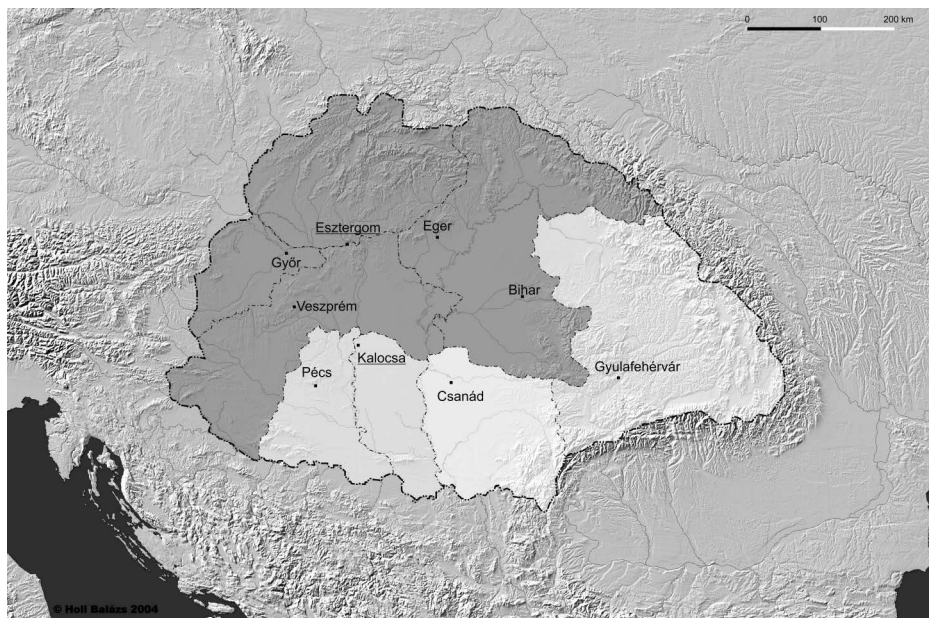
13. kép

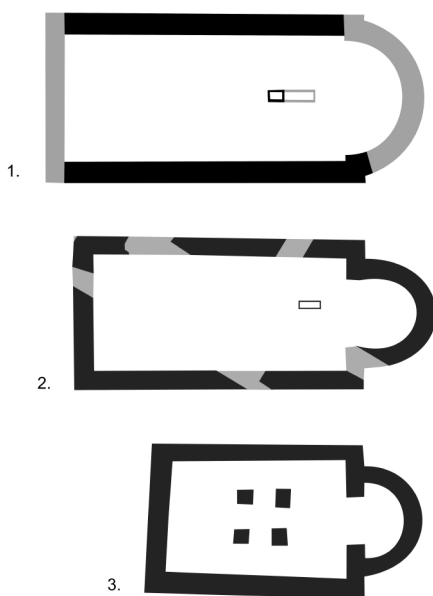
14. kép

15. kép

16. kép

17. kép

Kompozíció és technológia a középkorban.

Lehetséges kapcsolatok az esztergomi királyi palota és a gyulafehérvári székesegyház között a 12–13. században

HALMOS Balázs¹ – MARÓTYZ Katalin²

A 12. század végén – 13. század elején zajló esztergomi építkezések, a székesegyház és az uralkodói rezidencia kiépítése a kor legjelentősebb építészeti alkotásait hozták létre, szerteágazó hatást gyakorolva az egész országban. A várhegy déli sarkában – előzményépületek befoglalásával – III. Béla uralkodása alatt épült ki rezidenciaként az úgynevezett Fehér torony,³ amelyhez kápolna és további épületszárnyak is kapcsolódtak. Az 1543-as török ostromtól kezdve jelentős pusztításnak kitett területen 1936-ban került újra felszínre a palotakápolna és a hegyormon lévő uralkodói helyiségek sora. A középkori Szent Adalbert székesegyházat 1821-re teljesen elbontották; így, ha a középkori „esztergomi műhely” működését akarjuk vizsgálni, kőtöredékeken, a Porta Speciosat ábrázoló – Klimó György által készítettet – festményen és a régészeti adatokon kívül a vár megmaradt részeit tanulmányozhatjuk (1. kép).

A Gyulafehérváron ma álló Szent Mihály székesegyház alapjait feltehetőleg a 12–13. század fordulójára környékén tették le. A hosszan elhúzódó építés keletről kezdődött a továbbra is használatban lévő régi templom körülépítésével, a déli mellékhajófalat az 1280-as évek végén, 1290-es években fejezhatték be.⁴ Az itt nyíló Fejedelmi kaput (2. kép) tárgyaló művek részletesen elemzik a portál kapcsolatát Esztergommal,⁵ elsősorban a faragványok irányából közelítve a kérdést. Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy az építés technológiája és belső logikája – a szerkesztés – szempontjából vizsgáljuk meg Esztergom és Gyulafehérvár kapcsolatát. Az esztergomi vár esetében alapvetően a III. Béla által építtetett déli palotát vizsgáljuk, különös figyelmet fordítva az ún. Beatrix-terméből nyíló kettős kapura és a lakótorony déli bejáratára, Gyulafehérvár esetében pedig a székesegyház déli mellékhajójába nyíló Fejedelmi kaput, illetve a 13. század végén működő Tyno fia János mesterhez⁶ köthető épületrészeket vetjük össze.

A felmérések módszertana és primer eredményei. Munkákban elsősorban az in situ tanulmányozható épületrészek helyszíni vizsgálatából és dokumentációjából indultunk ki. A gyulafehérvári székesegyház ezredforduló utáni restaurálási munkáihoz kapcsolódóan 2000-től végeztünk alakhelyes felméréseket a különböző épületrészekben, a déli mellékhajófalat és a Fejedelmi kaput a Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség meg-

¹ Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, halmosb@gmail.com.

² Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, marotzy@gmail.com.

³ Az épületrésszel foglalkozó szakirodalom listája és összefoglalása: RABB – ZSEMBERY 2017. 5–12.

⁴ SARKADI 2010. 341., HALMOS – MARÓTYZ 2015. 16., 53.

⁵ Elsősorban Tóth Sándor munkája mely a teljes korszak építészetét is értelmezi: TÓTH 1983.

⁶ SARKADI 2010. 92–102.

bízásából 2012-ben, a déli tornyot még 2008–2009-ben tanulmányoztuk.⁷ Az esztergomi vár palotakápolnájától délre lévő részeinek külső és belső falfelületeit a Magyar Nemzeti Múzeum Esztergomi Vármúzeuma megbízásából 2016–17-ben mértük fel.⁸ Mindkét emlék esetében a Bauforschung szemléletű alakhelyes felmérést alkalmaztuk,⁹ ügyelve arra, hogy a noninvazív módszer adta lehetőségek szerint az épületek minden feltárható jellegzetességét rajzban rögzítsük. Az alakhelyes felmérés elvégzéséhez szükséges, az épülettől független geometriai hálót Gyulafehérváron a torony és a déli fal esetében hagyományosan, vízszintes és függőleges madzagokkal biztosítottuk, a közel sík falszerkezetből kiugró Fejedelmi kapu nevezetes pontjait lézeres mérőműszerrel¹⁰ rögzítettük. Esztergomban a bonyolult alaprajzú terekben az előmérést a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Fotogrammetria és Térinformatika Tanszékének munkatársai¹¹ a belsőben lézercsanneres, a külső falfelületekhez kombinált lézer- és fotocsanneres eljárással¹² biztosították.

Az esztergomi felmérés elsődleges eredménye, hogy a Fehér torony jelenlegi állapotát rögzíti. Bármily meglepő, az 1930-as évek végi feltárás óta nem készült új építészeti felmérés. Ez az eredeti dokumentáció pedig érthető módon az ásatások előtt is ismert, közelről nehezen szemrevételezhető külső falfelületekkel nemigen foglalkozott. Ismerjük még Lux Géza helyreállítási terveit¹³ – melyek természetesen a feltárási dokumentációt vették alapul –, a későbbi évtizedek papíron maradt és megvalósult terveihez azonban nem készült új felmérés. Az első rajzok készítésekor, a rendelkezésre álló eszközökkel – jellemzően 1:50-es léptékben – kiváló dokumentáció született. Az, hogy a lakótorony helyiségei szabálytalanok, közöttük szűk az átlátás és külső fix viszonyítási pontot csak igen messze lehet találni, megnehezítette elődeink dolgát. A friss felméréssel összevetve jól látszik, hogy az egyes helyiségek belső kontúrjai a régi rajzokon is helyesek voltak, azonban egymáshoz viszonyított helyzetük eltérő (3. kép).

A Szent Mihály székesegyházról 1859-től kezdve számos különböző korú és részletezettségű felmérés is rendelkezésre áll, a műemléki beavatkozások dokumentálása közül példaértékűek Möller István rajzai.¹⁴ A déli fal és a Fejedelmi kapu esetében a legutóbbi dokumentációhoz¹⁵ képest elsődleges eredmény, hogy sokkal részletesebb 1:25, a kapu esetében 1:10 rajzok állnak rendelkezésre (4. kép).

⁷ Munkatársaink 2008-ban Bakonyi Dániel, Bakos Éva, Fábi László, Farkas Lehel, Fodor Judit, Gál Orsolya, Hartmann Gergely, Janek Dóra, Nagy Bernadett, Takács Ágoston, Zsarkó Csilla; 2009-ben Berke Márta, Haris Huba, Jászay Gergely, Valkovszki János, Vig Orsolya; 2012-ben Balogh Diána, Boros Eszter, Farkas Péter, Fekete Attila, Koronczi Zsófia, Long Yining, Oncsák Zsolt voltak.

⁸ Munkatársaink Danielisz Dóra, Fehér Krisztina, Füsi Zsófia, Kovács Máté Gergely voltak.

⁹ HALMOS – MARÓTTY 2010a.

¹⁰ Leica TCR 407.

¹¹ Lovas Tamás, Rehány Nikolett, Somogyi József Árpád.

¹² REHÁNY – LOVAS 2017, LOVAS – REHÁNY – SOMOGYI 2018.

¹³ A tervek egy sorozata: Építészettörténeti és Műemléki Tanszék Rajz- és Fotótára ltsz.: 105758, 105759, 105769, 105770, 105772, 105775, 105778, 105781, 105782, 105784, 105785, 105786, 105788, 105790, 105812, 105805, 105806, 105807.

¹⁴ A déli homlokzatot is érintők: 1859 Friedrich Müller könyomatai, 1895 Steindl Imre műegyetemi tanár által vezetett nyári hallgatói felmérés, 1896–1897 Csányi Károly felmérése, 1900-as évek eleje – 1915 Möller István felmérési- és köelhelyezési rajzai (MÜLLER 1859, a rajzok a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtárában).

¹⁵ Ezt Csányi Károly és Möller István vázlatait és rajzait felhasználva szintén Lux Géza készítette 1943-ban 1:100 és a kapu esetében 1:20 léptékben. (Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtár ltsz. K533, K553, K554, K9141, K2181, K72010).

Falszerkezet és struktúra. A falazat mindkét helyszínen falmagos kváderfal, mely a történelem során hosszú évszázadokig általánosan alkalmazott szerkezet volt. Készítéséhez fa állványzatot használtak, melyet a fal emelkedésével párhuzamosan építettek egyre magasabbra és – hogy ki ne dőljön – a falba be is kötötték gerendák segítségével. A bekötőlyukakat körülépítették és állványbontáskor – jellemzően téglával – kitöltötték. Gyulafehérváron a falazatokról jól olvasható az egyes szakaszokon alkalmazott állványozás logikája.¹⁶ Esztergomban a vár külső fala igencsak bolygatott, a lakótorony III. Béla kori belső falai pedig kevés helyen érik el azt a magasságot, ahol állványbekötésre szükség lehetett, de a kápolna bejáratától nyugatra eső részen kívül és belül is találunk egy-egy állványlyukat, azonban ez kevés ahhoz, hogy bármilyen rendszert rekonstruálni lehessen.

A kváderek magassága egy műhely tevékenysége alatt rendszerint közel azonos az ilyen szerkezeteknél, az általánostól eltérő méretet akkor alkalmaznak, amikor vagy egy már meglévő részhez kell igazodni, vagy a teljes tervezett magasság eléréséhez kell módosítani. Ebben a tekintetben, Esztergomban nagyon kevés eltérő magasságú sort látunk, ez nyilván a gondos munkaszervezés eredménye. Bár több szerző komoly koncepció-, sőt esetleg műhelyváltás¹⁷ is feltételez a lakótorony építésénél, utóbbit nem csak a vízszintes átmenő sorok jelenléte, de a függőleges irányú falelválások hiánya¹⁸ is cáfolni látszik. Mindez nem zárja ki az esetleges koncepcióváltásokat, de arra utal, hogy ha voltak ilyenek, azok az építés folyamatában történtek, nem egy-egy épületrész elkészülte után. Így határozott periódusváltásokat nem jelentenek.

Gyulafehérváron az eltérő kváderek mérete a fentebb említettekén túl a falazat magasságával is összefüggésben van, nagy magasságba még emelőkkal és csigákkal is praktikusabb volt kisebb köveket felvinni. A déli mellékhajófalat közelebről vizsgálva nem csak a különböző építési fázisok különülnek el sormagasságok szerint, de a fugarajzolat is árulkodón támasztja alá a periódusváltásokat. A szabályostól eltérő fugamintázatot mind a két helyszínen nyílások környezetében tapasztalhatunk: Esztergomban a palotakápolnától délre lévő kapu környezetében, Gyulafehérváron az egykori fejedelmi palotából átvezető hídhöz tartozó bejáratnál. Ennek oka minden bizonnyal az lehetett, hogy a téli időszakban – mondhatjuk, hogy előregyártással – készített azonos magasságú faragott köveket alkalmazták általános szakaszokon, a kapuknál viszont a nyílásokhoz igazított elemeket készítettek. Mindezek alapján a két vizsgált objektum nagyon hasonlóknak tűnhet, de meg kell jegyezzük, hogy általános megoldásokról van szó.

Esztergomban egy erős kézzel irányított, nagyon pontos munkát végző műhely munkáját látjuk. A kváderek közötti fugák egyenletesek és nagyon szorosak, alig pár milliméteresek (5. kép). A sorok vízszintesek, nem volt szükség kiegyenlítő rétegre, melyet jellegzetesen apróbb cserepekkel, tégladarabokkal oldottak meg akkoriban. Az elemek felületének megmunkálása – noha nyilván sok kőfaragó dolgozott együtt – teljesen egyforma; a széleken hüvelyknyi, élre merőleges irányú szélezés van, ezen belül pedig rendkívül finom átlós megmunkálást látunk. Nem csak a faragott műrészletek alapján mondhatjuk, hogy magas színvonalú építészeti alkotás jött itt létre. Gyulafehérváron a belsőt szemcséző-kalapáccsal a 19. században „megtisztították”,¹⁹ emiatt sajnos már

¹⁶ HALMOS – MARÓTY 2015. 44–45.

¹⁷ Az elméletek áttekintése 1986-ig: NAGY 2018. 189–195., továbbá BUZÁS 2004 és BUZÁS 2010.

¹⁸ Természetesen csak a vakolattal nem fedett sarkok vizsgálata alapján.

¹⁹ ENTZ 1958. 126.

nem nagyon tanulmányozhatjuk az eredeti felületet, a külsőt pedig az időjárás az eltelt évszázadok alatt jelentősen erodálta. Ahol valamelyest az eredeti felületek vizsgálhatók – például Tyno fia János műhelyének munkájánál – ott látható, hogy a felület megmunkálásban egy perióduson belül is többféle módszert alkalmaztak. A fugaméreték jellemzően nagyobbak, ami kisebb pontosságú faragást is megengedett, és gyakoribbak a kiegyenlítő rétegek (6. kép).

A gyulafehérvári és az esztergomi építkezéseket összeköti egy, a középkori építészetben meglehetősen ritka, leleményes szerkezet alkalmazása. Gyulafehérváron a székesegyház nyugati kapuja, Esztergomban a lakótornyot a várkapolnával összekötő átjáró egyik kapuja felett az egyenes áthidaló olyan köelemekből van összeállítva, melyek egyenként két egymáshoz képest fordított csúcsú, egyenlő szárú háromszög alapú hasábból állnak (7. kép). Rendkívül szerencsés módon Esztergomban az áthidalót alkotó egyik köelem felületén, a megmaradt eredeti középkori vakolat kontúrján kívül eső részen bukkan fel egy kőfaragó jel, melyhez hasonlót csupán a kápolna déli oldalán nyíló átjáróban találunk még. Itt azonban olyan jegyek környezetében fordul elő, melyek a palota szabálytalan négyszög alakú bejárati előterében és a várkapolnában is jellemzőek. Az áthidaló korát így közvetetten a várkápolna építésének idejére, vagyis III. Béla, vagy legkésőbb Imre király uralkodásának idejére tehetjük,²⁰ vagyis legkésőbb a 13. század első évtizedében elkészülhetett. Amennyiben elfogadjuk Sarkadi Márton datálását a gyulafehérvári székesegyház nyugati kapujával kapcsolatban,²¹ a szerkezet alkalmazásának erdélyi példája 1287 után készült, tehát közel egy évszázaddal később az esztergominál. Mindez – ahogy arra Sarkadi is utal²² – kizárja a két példa közötti közvetlen kapcsolatot, valamelyest alátámasztja azonban azt a megállapítást, hogy a Tyno fia János nevéhez köthető gyulafehérvári építkezésekre egyfajta archaizálás jellemző (8. kép).

A két szerkezetet összehasonlítva egyébként olyan különbségek fedezhető fel, amelyek meglehetősen eltérő szemléletről árulkodnak. Az esztergomi áthidaló indító elemei felfeksznek az alatta lévő kapu-szárköre, míg Gyulafehérváron a szélső háromszögű elemek széle közel egybe esik a nyílás kontúrával, a kváderfalazatba épített, tulajdonképpen konzolos vállkövekre támaszkodnak (7. és 8. kép). Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy az esztergomi rekonstrukció hitelessége nem bizonyítható, így a beépítés ilyen módja nem feltétlenül perdöntő bármilyen összehasonlításban. Ugyancsak eltér azonban a geometria. A gyulafehérvári elemek egyenlő oldalú szabályos háromszögek, Esztergomban jóval hegyesebb szögű egyenlő szárú háromszögek vannak.

Kőfaragó jelek. A szerkezeti sajátosságokon túl érdemes a mind Esztergomban, mind Gyulafehérváron bőségesen feltűnő – már részben szóba került – kőfaragójelk témáját is érinteni. A késő román kortól alkalmazott mesterjegyek a kőfaragómunka elszámolására szolgáltak, a gyakran messzi földről jött építőmesterek a megrendelővel és egymás közt is ezek alapján tudták az elvégzett munkát igazolni.²³ Az egyszerű, geometrikus vésetek alapján még beépítés előtt vették számba a köveket, így nem meglepő, ha nem látunk minden elemen karcolatot, hiszen a kváder beépített oldalára is kerül-

²⁰ NAGY 2018. 193.

²¹ SARKADI 2010. 333–335.

²² Sarkadi a szerkezet megjelenését mindkét esetben francia eredetű mester közvetítésével hozza összefüggésbe, de ezt az elképzelést nem fejt ki bővebben. SARKADI 2010. 101.

²³ ENTZ 1958. 102–103.

hettek.²⁴ A jelek valószínűleg örökölhetőek voltak és egy páholyon belül is alkalmaztak hasonló mintákat.²⁵ Az esztergomi kőfaragó jeleket először Várnai Dezső vette számba, kísérletet tett ezek geometriai szerkesztésének felfejtésére is.²⁶ Noha a „kézből faragott” mesterjegyek esetében bonyolult geometriai szisztémák alkalmazását meglehetősen valószínűtlennek tartjuk, munkája úttörő jellegű volt a jelek dokumentálása szempontjából, vizsgálatunkkor csak néhány esetben kellett kiegészítsük gyűjtését. Követve a különböző kőfaragó jelek elhelyezkedését, elsősorban azt – a struktúra vizsgálatánál már megállapított – észrevételt támaszthatjuk alá, hogy teljes műhelyváltásra nem került sor az építés során, ahogy erre Marosi Ernő is rámutatott.²⁷ Ugyanis, bár délről északra haladva bizonyos jegyek eltűnnek és újak tűnnek fel, ezek közt mindig átfedést látunk, nincs semmilyen cezúra (9. kép).

A gyulafehérvári székesegyház kőfaragó jegyeit Möller István összegezte először helyszíni munkatársa, Fridli Sándor felmérései alapján a 20. század elején.²⁸ Munkájukat közel száz évvel később volt alkalom kiegészíteni és elemezni az eredményeket.²⁹ Ha az esztergomi jelekkel keresünk kapcsolatot, akkor találhatunk igen hasonló karcolatokat, méghozzá a Tyno fia János által vezetett műhely munkáján (10. kép). Mielőtt elhamarkodottan szoros kapcsolatot is feltételeznénk, meg kell jegyezzük, hogy számos olyan jel van mindkét helyszínen, amelyek nem mutatnak közelítő egyezést sem. Ráadásul a hasonló formák a középkorban széles körben alkalmazottak voltak. Az általánosan elfogadott periodizáció szerint az esztergomi építkezések a 13. század első évtizedéig tartottak, Tyno fia János műhelye pedig 1287 után működött, ugyanazon mesterek részvétele tehát kizárt. Az egyező, vagy hasonló jegyek megjelenése pedig semmiképp nem jelentenek olyan erős érvet, mely alapján az említett datálást kétségbe kellene vonjuk.

A kapuk szerkesztése és arányai. Tóth Sándor a gyulafehérvári Fejedelmi kapu értékelése kapcsán lényegében átfogó értékelést adott a 12–13. század magyarországi építészetéről. A bélietes kapuk sorában Esztergom és Gyulafehérvár mellett számos fontos példát (Halics, Vértesszentkereszt, Székesfehérvár, Ócsa, Lébény) vetett össze, részben a faragványok ornamentális részleteinek stíluskritikai megfigyelésre, részben bizonyos kompozíciós elemek megjelenésére alapozva. Az előbbire vonatkozó megállapításokat e tanulmány keretében nem kívánjuk elemezni, mivel a kapukat elsősorban műszaki-építészeti szempontból igyekeztünk tanulmányozni. A geometriai jellegzetességek mellett tehát elsősorban strukturális és kompozíciós jellegzetességeket vizsgáltunk. A kompozíció tekintetében – mint arra Tóth Sándor is utalt – számos hasonlóság van az esztergomi kettős kapu, és a Fejedelmi kapu között. Ilyen a fejlemezsel ellátott összefüggő fejezetsáv (fejezetfríz); a bélletlépcső pozitív sarkainak hengertagokkal profilozott élszedése, alul palmettás díszítéssel kísért sarkantyús lezárással; az oszlopok külön elemként történő beillesztése; a végigfutó, tehát nem csak az oszlopok alatt megjelenő lábazati profil. Emellett egybevág az a megoldás is, hogy a kapubéllet profilja oldalt és az ív mentén megegyezik, vagyis az ívet hengertagjai a bélletoszlopok folytatásai, és folytatódnak

²⁴ HORLER 1955.

²⁵ HOPPÁL – JANKOVICS – NAGY – SZEMADÁM 1997. 157.

²⁶ VÁRNAI 1974. 97–100.

²⁷ MAROSI 1980. 138.

²⁸ Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Irattár K142 40, K307/1, K307/3, közreadta: ENTZ 1958. 103–105.

²⁹ SARKADI 2010. 86–89., HALMOS – MARÓTYZ 2013, HALMOS – MARÓTYZ 2010b.

a pozitív sarkok élszedései is. Nem elhanyagolhatóak azonban az eltérések sem: Gyulafehérváron a kapu a falsíkból kilépő szerkezet, míg Esztergomban a kapu ívezetének homloksíkjá a falsíkban van. A Fejedelmi kapu esetében a palmattás-sarkantyús lezárás az élszedéseken felül is megjelenik, míg a kettős kapu esetében csak alul. A két másik esztergomi kapu, a várkáporna nyugati kapuja és a déli palota bejárata a kompozíció tekintetében határozottan távolabb áll a Fejedelmi kaputól. Fejezete és lábazata itt csak a bélletoszlopoknak van, a pozitív bélletsarkok nem élszedettek, továbbá az ívek hengertagjai nem az oszlopok szerves folytatásai. Az Esztergomban és Gyulafehérváron végzett alakhű felmérések lehetőséget biztosítottak számunkra arra is, hogy alaposabban megvizsgálva a kapuk geometriáját, megkísérljünk következtetéseket levonni azok szerkesztésére, kompozíciós elveire.

Az esztergomi kettős kapu nyilvánvalóan nem eredeti formájában maradt fenn (11–12. kép). Az eltéréseket azonban nem elsősorban a palota pusztulásakor elszenvedett károk okozták, hanem azok a szándékos csonkítások, melyek feltehetőleg még a török hódoltság előtt, a Vitéz János-féle 15. századi átépítés idején keletkeztek.³⁰ Az eredetileg egyenes záródású nyílást az ívmezők – feltehetőleg domborművel vagy festett díszítéssel ellátott – lunettáinak eltávolításával félkörívesre alakították, és lefaragták mindkét nyílás bélletének legbelső lépcsőjét. Ez utóbbi beavatkozásra a kisebb nyílás esetében leginkább a nyílás szélesítésének igénye miatt lehetett szükség, míg a nagyobb nyílás belső káváját így tudták a Studioloiba vezető dongaboltozatos átjáróhoz igazítani, ami kifestésével is összefüggésben lehetett. A lefaragásokat elég durván, különösebb esztétikai igény nélkül végezték, mivel a kaput utóbb vékony vakolatréteggel látták el, és festett díszítést kapott. Ugyancsak átalakításokat végeztek a kapu külső falsíkba eső részén: itt a fejezetsáv és a lábazatok falsíkból kiálló részeit faragták le, ebben az esetben már alapos műgonddal. Nyilvánvalóan a teljesen sík, egységes falfelület kialakítása volt a cél, de hogy ennek pontosan mi lehetett az oka, nem tudjuk. Mindezt azért fontos megállapítani, mert mai állapotában sem a nyílás belmérete, sem a béllet szélessége nem egyezik meg az eredetivel. A geometriai vizsgálathoz elkészítettük a kettős kapu közelítő-rekonstrukcióját, a megmaradt nyomok alapján feltételezhető méreteket vettük figyelembe, de a hiányzó díszítések kiegészítésére nem tettünk kísérletet.

A kapuk geometriai vizsgálatánál célszerűnek látszik a bélletlépcsők méretéből, mint alapegységből kiindulni. Rögtön szembe tűnik azonban, hogy Esztergomban a két nyílás bélletlépcsői nem azonosak: az egylépcsős bélletű kisebbik nyílásé jelentősen nagyobb, mint a kétlépcsős nagyobb nyílásé. Továbbá maguk a lépcsők, bár egy négyzetes szerkesztési logikára épülnek, nem teljesen szabályosak, pontosabban a szélességek egy-egy nyílás esetén mindenhol azonosak csupán a külső lépcsők mélysége változik. Ennek elég nyilvánvaló oka, hogy mivel a kettős kapu egy meglehetősen szabálytalan faltestbe épült, itt volt lehetőség az ebből adódó különbségek elsimítására. A bélletlépcsők szélessége tehát tekinthető olyan következetesen alkalmazott egységnek, mely a további méretek moduljaként szolgál.

A kisebb nyílás alapegységének pontosan hatszorosa a kapu nyílásának magassága a vállvonalig (a lábazat talplemezének felső síkjától mérve), a kapu feltételezhető eredeti szélessége pedig a béllet méretének kétszerese. Vagyis egy meglehetősen szabályosan szerkesztett, 1:3 arányú nyílásról van szó. A nagyobb nyílás esetében a szélesség-magasság

³⁰ Az átalakításról, és annak szempontjairól és művészettörténeti összefüggéseiről részletesen: MAROSI 2002.

arányra nem találtunk meggyőző szabályosságot. A bélletméret és a kapu magassága között azonban itt is van meggyőző összefüggés: az egykori szabad nyílás magassága (ugyancsak a lábazat talplemezének felső síkjától mérve) ebben az esetben nyolcszorosa a szerkesztés egységeként tekinthető alapnégyzetnek. A kettős kapu két nyílásának méretrendje látszólag eltér, azonban mégis mutatkozik egy nem elhanyagolható összefüggés. A két alapnégyzet egymáshoz viszonyított aránya ugyanis 4:3 (13. kép).

Bár kézenfekvőnek tűnne, hogy a kettős kapu nagyobb nyílásának szerkesztése lett volna az etalon, amihez képest az alárendeltebb, szűkebb nyílás egyszerűbb bélletéhez eltérő modult alkalmaztak. A kettős kaput a palota bejáratával összevetve azonban úgy tűnik, éppen fordított volt a helyzet. Ez utóbbi – szintén egylépcsős bélletű – kapu ugyanis a bélletméret tekintetében a kisebb nyílással rokon.³¹ A kapu belmérete pedig ebben az esetben szintén szabályos, 1:2 arányú.³² A kettős kapu kisebbik nyílásának alapegységét alkalmazva pedig a nyílás 3 egység széles és 6 egység magas, magassága tehát megegyezik a kettős kapuéval.

Az esztergomi kapukeretek alaktani részletei inkább a szabálytalanságok miatt érdekesek. A fent tárgyaltak ismeretében ugyanis érdemes megvizsgálni, hogy a bélletek fejezetei és lábazatai milyen összefüggésben vannak a szerkesztés alapegységével. Itt azonban azzal a ténnyel szembesülünk, hogy ezek nem csupán nem illeszkednek logikusan a rendszerhez, de önmagukban sem mindig következetesek. A kettős kapu kisebb nyílásának jobb oldalai fejezetei határozottan magasabbak, mint a kapu többi részén. A másik két esztergomi kapu fejezetei – melyek nem is alkotnak összefüggő fejezetsávot – teljesen más arányúak. A béllet méretéből adódó modulhoz pedig egyik esetben sem illeszkednek (14. kép).

A Fejedelmi kapu esetében a nyílás aránya – az esztergomi palota és kápolna bejáratához hasonlóan – ugyancsak szabályos 1:2 szélesség-magasság arányú. E meglehetősen egyszerű összefüggés inkább jelezhet egy általánosan elterjedt megoldást, ennek alapján nem szükséges közelebbi kapcsolatot feltételeznünk a két emlék között. Kézenfekvő itt is összevetni a bélletlépcső méretét a nyílásmérettel, a kettő között azonban nem látszik igazán meggyőző aránybeli viszony. Hogy a kapu szerkesztésének esetleges mélyebb összefüggéseit megvilágítsuk, fontos megjegyezni, hogy – szemben Esztergommal – a béllet mindkét oldalon igen szabályosan szerkesztett. Nem csak a lépcsők szélessége és mélysége azonos, de a negatív sarkokba állított oszlopok átmérője pontosan a bélletlépcső méretének fele, vagyis ebben az esetben tulajdonképpen ez utóbbi méretet tekinthetjük a szerkesztés alapegységének. Ebben a modulban kifejezve a béllet mélysége 4, teljes szélessége 6 egység, az oszloptörzsek magassága pontosan 10 egység.³³ Úgy tűnik tehát, hogy szemben Esztergommal, ahol a bélletlépcső mérete lényegében csak a teljes nyílásmagasságot határozta meg, Gyulafehérváron egy alaposabban kimunkált geometriai

³¹ Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a kapu furcsa sarokpozíciója miatt a béllet aszimmetrikus. A kapu viszonylag mély fölkében foglal helyet a falban, a béllet tehát közelítőleg sem szabályos négyzetes kialakítású. Szélessége azonban a bal oldalon szinte pontosan megegyezik a kettős kapu kisebb nyílásának béllet szélességével.

³² Mivel a Várkápolna nem képezte a 2017–18-as felmérés tárgyát, a kápolna bejáratáról nem készült alakhű felmérés. Az átmenő kősorok alapján azonban egyértelműen megállapítható, hogy magassága egyezik a palota déli bejáratáéval, és a Lux-féle felmérések alapján a nyílás aránya ugyancsak 1:2, tehát e két kapu esetében következetes geometriát alkalmaztak.

³³ További érdekesség, hogy a domborműves timpanon mező magassága ugyanennek az alapegységnek négyszerese.

rendszert követtek, melyben a béllet mérete az oszlop átmérőjével és magasságával is összefügg. Érdeemes tovább vizsgálni a lábázat és a fejezet méreteit, ugyanis itt is mutatható ki érdekes összefüggés. A lábázat (talplemezzel együtt mért) és a fejezet (fejlemez nélküli) magassága ugyanis ugyancsak megegyezik egymással.³⁴ Ennek a magasságnak az alapmodul nagyjából $\frac{3}{4}$ része. Hogy ez a méret valóban szándékos, és az egész kapu geometriáját összefogó rendszer része lehetett, arra egy további, meglehetősen hipotetikus megfontolás is utal. Ha az alapmodult harmadolva egy alegységet feltételezünk, ezen alegység négyeszerese adja tehát a fejezet és lábázat méretét. Ha ezt a két méretet egy püthagoraszi háromszög két befogójaként vesszük fel, az 5 alegység hosszú átfogóval szerkesztett négyzet pontosan kijelöli a lábázatok alaprajzi méretét, továbbá éppen négyszer írható a nyílás szélességébe. Elképzelhető tehát, hogy a szerkesztés egy olyan alegységből indulhatott ki, melynek háromszorosa a bélletoszlopokat és -lépcsőket, négyszerese a fejezeteket és lábázatokot, ötszöröse pedig a nyílás szélességét és magasságát határozta meg (15. kép).

Az esztergomi és a gyulafehérvári kapuk arányrendszerének vizsgálata alapján a következő megállapításokat tehetjük. A bélletes kapu esetében a bélletlépcső mérete mint alapegység, fontos szerepet játszik a kapu magassági méreteinek szerkesztésében. Ugyanakkor Gyulafehérvár esetében ez inkább a béllet oszlopainak magasságára, Esztergomban viszont a teljes nyílásmagasságra vonatkozik. Ugyancsak egyszerű, jól megfogható arányokra épül a nyíláskeret szélesség-magasság aránya. A kettő között ugyan előfordulhat, de nem szükségszerűen van összefüggés. Ez utóbbi jelenség egyébként nem igazán meglepő, ha a tervezés, építés logikus menetéből indulunk ki. A nyílás méretének meghatározása sok tényezőtől függ, akár funkcionális, akár szerkezeti – falvastagság, áthidalás – szempontok alakítják. A keretek feltehetőleg egy munkamenetben, a falazástól függetlenül kifaragott köveinek készítésekor inkább a béllet belső arányait tartják szem előtt, technológiai értelemben tulajdonképpen bármilyen szélességű nyílást össze lehetne állítani a kész szárkövek felhasználásával.

Az esztergomi kettős kapun megfigyelhető jelenségek akár arra is utalhatnak, hogy a kétféle szerkesztési logika – a béllet és a nyílásméret arányainak meghatározása – között akár az építés-összeállítás folyamán is történhet váltás. A kapu fejezetsáv alatti részén ugyanis mind a kisebb, mind a nagyobb nyílás esetén megfigyelhetőek nagyjából azonos magasságú pótlások. Ez alól egyedül a kisebb nyílás bélletének belső, külön réteggövekből faragott darabjai jelentenek kivételt. Elképzelhető, hogy az építés közben utólag módosították a nyílás arányain, vagy, hogy az előre kifaragott szárkő-elemek méretpontosságával volt probléma. A jelenség ugyanakkor arra is utalhat, hogy az egyébként is meglehetősen ritka kettős kapu kompozíció valamilyen menet közben történt tervváltoztatás eredménye, akár két, eredetileg különálló nyílás számára faragott elemekből is összeállíthatták. Mindez azért is izgalmas kérdés, mert a kapuk, különösen a kisebb nyílás funkciója a mai napig nem teljesen tisztázott kérdése a palota építéstörténetének.³⁵

A Fejedelmi kapu szerkezeti összefüggése a falszövevvel inkább technológiai szempontból fontos. Bár a székesegyház déli mellékhajófala – ahogy azt a falelválások és a kőfaragójelek előfordulása is szemléletesen mutatja – több periódusban épült, a kapu

³⁴ Az összevetés azért releváns ebben a formában, mert míg a lábázatot a talplemezzel együtt faragták egy kőből, addig a fejezetsáv esetében a fejlemezek külön elemekből faragottak, ráadásul az illesztésük igen vastag fugával történt.

³⁵ NAGY 2018. 39–41., 71–72., MAROSI 2002. 53–54., VUKOV 2001. 73., BUZÁS 2010. 153., RABB – ZSEMBERY 2017. 39–40.

közvetlen környezete minden bizonnyal a 12. század végén, az ún. második székesegyház kiépítésének második ütemében készült. A nyílást alkotó réteggövek fugái azonban csak az alsó részeken esnek egybe helyenként a kváderfalazat fugáival – a jobb oldalon két, a bal oldalon mindössze egy átmenő fuga van. Ennek ellenére a kapu minden bizonnyal egyidejű az érintett falszakasszal, annak elemeit azonban minden bizonnyal a kváderek-től külön munkamenetben, adott esetben a műhely jobb kezű mesterei, jobb minőségű anyagból faragták, így a beépítéskor az eleve eltérő méretű elemeket nem rakhatták következetesen kötésbe.

A Fejedelmi kapu esetében érdemes még egy fontos kérdést megemlíteni. Bár a kapu kompozícióját tekintve egységes alkotásnak mondható, a béllet mindkét oldalán megfigyeltünk nem teljesen illeszkedő elemeket. A fejezetsáv egy-egy szélső eleme külön darabból van hozzáillesztve az egyébként egy nagy kötömbből kifaragott részhez – a jobb oldalon a külső pilaszter szélességében, a bal oldalon csak fele szélességben. Ezek a kisebb elemek valamivel magasabbak a fejezetsáv többi részénél és a levelek megformálásában is mutatnak némi eltérést. Bár utólgos beillesztésükre semmilyen nyilvánvaló jel nem utal, elképzelhető, hogy valamilyen sérülés miatt szükséges későbbi (de még középkori) kőcsereből származnak. Az is lehetséges azonban, hogy nem lévén megfelelően nagy kő a teljes fejezetsávok kifaragásához, kényszerűségből készültek külön darabból, és esetleg más kéz munkái. Az sem zárható ki azonban, hogy valamilyen – akár a külső pilaszter szélességére, akár a béllet szerkezetére vonatkozó – termódosítás következményei (16. kép).

Részletek, profilok. A méretek, arányok vizsgálata kapcsán felmerülhet, hogy megvizsgáljuk a kapuk profilált részleteit is. Az nyilvánvaló, hogy az esztergomi és a gyulafehérvári kapuk formai szempontból mutatnak rokonságot. A lábzatok minden esetben attikai lábzeti profillal készültek, és a kettős kapu kivételével ugyancsak közös motívum a saroklevelek megjelenése az oszlopok alatti lábazatszakas alsó tóruszán. Szintén hasonló a fejezetsávok fejlemezeinek kialakítása, amelyek a Fejedelmi kapu, valamint a várkapolna és lakótorony bejárata esetében is fordított attikai profillal készültek. A kettős kapu ebben az esetben is kivétel, itt ugyanis hiányzik ez az elem. Méréseinkkel hitelt érdemlően nem tudtunk igazolni semmilyen aránybeli összefüggést e profilok szerkesztése között. Ami pedig a formai összevetést illeti, megállapítható, a profil mind a fejlemezek, mind a lábzatok megformálásánál annyira elterjedt volt a késő romanika építészetében, hogy pusztán ennek megjelenése nem jelent feltétlenül szoros kapcsolatot az emlékek között.

Összegzés. Általánosan elfogadott, hogy a tárgyalt esztergomi és gyulafehérvári építkezések időben és stílusban közel állnak egymáshoz. Alakhű felmérésen alapuló vizsgálatunk arra utal, hogy a szerkezetek kivitelezésének technikai részletei, a kapuk geometriai, szerkesztésbeli sajátosságai ugyancsak jeleznek bizonyos hasonlóságokat. E hasonlóságok azonban nem mutatnak túl olyan jelenségeken, amelyek a korszak építészetének eléggé általánosan elterjedt megoldásai lehettek – így az egyszerű, szabályos nyílásarányok, a bélletlépcső, mint modul alkalmazása a bélletes kapuk szerkesztésénél, vagy éppen egyes tagozatok alkalmazása. Ha az esetleges közelebbi mester- vagy műhelykapcsolatok feltárásához nem is, e bevett tervezési és kivitelezési módszerek megismeréséhez reményeink szerint sikerült néhány hasznos adalékkal szolgálni.

Irodalom és rövidítésjegyzék / References and abbreviations

- BUZÁS 2004 Buzás Gergely: „Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei.” In: *Az Esztergomi Vármúzeum kótárának katalógusa*. (Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei. 2). Esztergom 2004. 7–44.
- BUZÁS 2010 Buzás Gergely: „Az esztergomi vár lakótornya.” In: *Laudator Temporis Acti – Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára*. Esztergom 2010. 152–167.
- ENTZ 1958 Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Budapest 1958.
- HALMOS – MARÓTYZ 2010a Halmos Balázs – Marótyz Katalin: „The adaptation of the true-to-form survey method.” *Periodica Polytechnica Architecture*. 41/1 (2010). 9–17.
- HALMOS – MARÓTYZ 2010b Halmos Balázs – Marótyz Katalin: „Kőfaragó jelek a gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház déli tornyán.” *Architectura Hungariae*. 9/4 (2010). http://arch.et.bme.hu/arch_old/hu/fooldal?id=22 2020.02.27
- HALMOS – MARÓTYZ 2013 Halmos Balázs – Marótyz Katalin: „Kőfaragójelek a gyulafehérvári székesegyház románkori szentélynégyzetén, déli mellékhajófalán és főszentélyén.” *Architectura Hungariae*. 12 (2013). 103–116.
- HALMOS – MARÓTYZ 2015 Halmos Balázs – Marótyz Katalin: *Műemlék, rajz, kutatás – A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének felmérései és kutatásai a gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyházon 2000–2013*. Budapest 2015.
- HOPPÁL – JANKOVICS – NAGY – SZEMADÁM 1997 Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György: *Jelképtár*. Budapest 1997.
- HORLER 1955 Horler Ferenc: „Középkori kőfaragó- és elhelyező jelek a budavári lakónegyed épületein.” In: *Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum évkönyve*. XVI. Budapest 1955. 365–382.
- LOVAS – REHÁNY – SOMOGYI 2018 Lovas Tamás – Rehány Nikolett – Somogyi József Árpád: „Történelmi épületek rekonstrukciós munkálatainak támogatása pontfelhők segítségével.” *Geodézia és Kartográfia*. 70/1 (2018). 19–24.
- MAROSI 1980 Marosi Ernő: „Magyarországi művészet a 12– 13. században – Historiográfiai vázlat és kutatási helyzetkép.” *Történelmi Szemle*. 23 (1980). 124–149.
- MAROSI 2002 Marosi Ernő: „Két korszak emléke. Az esztergomi királyi palota kettős kapuzata.” In: *Détsy Mihály nyolcvanadik születésnapjára*. Budapest 2002. 53–61.
- MÜLLER 1859 Müller, Friedrich: „Kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen.” *Jahrbuch der Kaiserl. –Königl. Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*. III. Wien 1859. 147–194.
- NAGY 2018 Nagy Emese: *Az esztergomi királyi palota. Az 1934–1969 között végzett régészeti kutatások eredményei*. Budapest – Esztergom 2018.
- RABB – ZSEMBERY 2017 Rabb Péter – Zsembery Ákos: *Építészettörténeti tudományos dokumentáció az esztergomi lakótorny restaurálási munkáihoz*. Kézirat, Budapest 2017.
- REHÁNY – LOVAS 2017 Rehány Nikolett – Lovas Tamás: „Supporting Historic Building Reconstruction by Laser Scanning.” In: *AIS 2017 – 12th International Symposium on Applied Informatics and Related Areas organized in the frame of Hungarian Science Festival 2017 by Óbuda University*. Szerk. Orosz Gábor Tamás. Székesfehérvár 2017. 157–162.
- SARKADI 2010 Sarkadi Márton: „s folytatva magát a régi művet” *Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és palota történetéről*. Budapest 2010.
- TÓTH 1983 Tóth Sándor: „A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége.” *Építés – Építészettudomány*. 15 (1983). 391–428.
- VÁRNAI 1974 Várnai Dezső: „Az esztergomi királyi palota építési szakaszai.” In: *Magyar Műemlékvédelem 1971–72*. Budapest 1974. 75–102.
- VUKOV 2001 Vukov Konstantin: „A Vitéz János-studiolo belső tere. Az esztergomi vár lakótornyának részleges elméleti rekonstrukciója.” *Műemlékvédelmi Szemle*. (2001). 71–88.

Composition and technology in the Middle Ages. Possible connections between the royal palace of Esztergom and the cathedral of Alba Iulia during the 12th and 13th centuries

(Abstract)

Relevant literature, primarily Géza Entz and Sándor Tóth had raised the issue of the stylistic similarities between the Princely Portal of St. Michael's Cathedral in Alba Iulia and the late Romanesque architectural details of the Royal Palace of Esztergom. Further analysis of this connection presented in this paper is based on detailed true-to-form surveys carried out by Budapest University of Technology and Economics in Alba Iulia in 2012, followed by similar works in Esztergom to support the reconstruction of the so-called White Tower in 2016–17. Surveys were supported by total station, terrestrial laser scanning and photogrammetry, in order to obtain accurate results for the mapping and analysis of characteristics of wall structures, stonemasons' marks, as well as the geometrical regularities of the portals.

As a result of the study, some typical methods of the praxis of medieval master masons could be detected in terms of geometry and structures that were followed both in Esztergom and Alba Iulia. Stonemasons' marks help to clarify the periods of building in both cases, but despite some formal similarities, do not necessarily suggest any closer connection. A peculiar lintel structure of possibly French origin was used in Esztergom and also in Alba Iulia, but almost a decade later. Similar geometric principles were detected in the construction of the Princely Portal in Alba Iulia, the entrance of the so-called White Tower in Esztergom, and the double portal in Esztergom, connecting a room of the White Tower later transformed into a renaissance studiolo and a representative room of still disputed function. In both cases, a system using simple arithmetic proportions based on the units of the jambs was followed. These principles are regarded as parts of the widespread knowledge of masters in the 12–13th centuries rather than specific methods used by certain workshops.

Képjegyzék / List of illustrations

1. Az esztergomi vár nyugatról (2017, a szerzők felvétele) / The royal palace of Esztergom from West (photo by the authors, 2017)
2. A gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház déli mellékhajójának részlete a Fejedelmi kapuval (2009, a szerzők felvétele) / Detail of the southern aisle of the St. Michael Cathedral of Alba Iulia with the Princely Portal (photo by the authors, 2009)
3. Az 1936-ban készült – Lux Géza által szignált – és a 2016-ban készült alaprajzi felmérés egymásra vetítése az esztergomi palotakápolna nyugati és déli falán illesztve (Építészettörténeti és Műemléki Tanszék Rajz- és Fotótára ltsz. 105812 felhasználásával) / Ground-plan surveys made in 1936 by Géza Lux overlapped with the 2016 survey fitted to the western and southern walls of the palace's chapel in Esztergom (on the basis of the drawing kept at Department of History of Architecture and Monument Preservation, archive of drawings and photos, no. 105812)
4. A Fejedelmi kapu felmérése (2016) / The survey of the Princely Portal (2016)
5. Jellegzetes kváderstruktúra részlete Esztergomban (2017, a szerzők felvétele) / Detail with the masonry at Esztergom with characteristic features of opus quadratum (photo by the authors, 2017)
6. Jellegzetes kváderstruktúra részlete Gyulafehérváron (2012, a szerzők felvétele) / Detail with the masonry at Alba Iulia with characteristic features of opus quadratum (photo by the authors, 2017)
7. Az esztergomi áthidaló (2017, a szerzők felvétele) / The lintel structure at Esztergom (photo by the authors, 2017)
8. A gyulafehérvári áthidaló (2013, a szerzők felvétele) / The lintel structure at Alba Iulia (photo by the authors, 2013)
9. Kőfaragó jelek elhelyezkedése az esztergomi várban a palotakápolna szintjén / Distribution of the stonemason's marks in the castle of Esztergom, on the story of the palace chapel
10. Hasonló és eltérő kőfaragójelek Gyulafehérváron Tyno fia János műhelyéből (balra) és Esztergomban (jobbra) / Similar and different stonemason's marks at Alba Iulia, the workshop of John son of Tyno (left) and Esztergom (right)
11. A kettős kapu az esztergomi királyi palotában (2017, a szerzők felvétele) / The double portal at the royal palace of Esztergom (photo by the authors, 2017)
12. Az ún. Beatrix-terem északkeleti falának felmérési rajza a kettős kapuval / The survey drawing of the north-eastern wall of the so-called Beatrix room, with the double portal

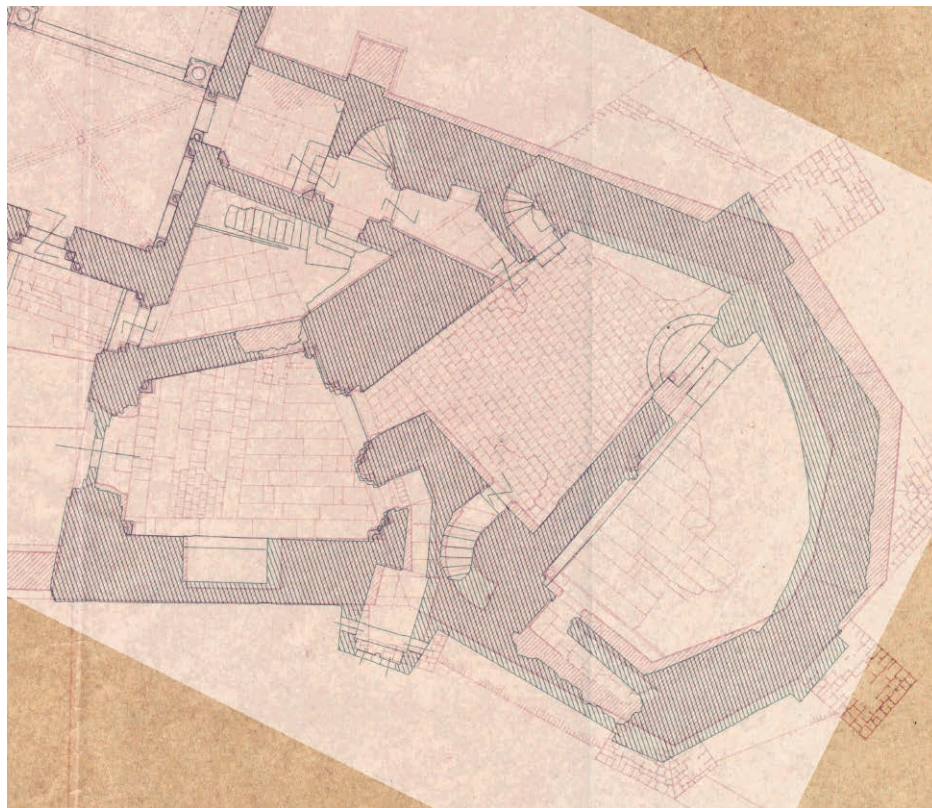
13. Az esztergomi kettős kapu és a lakótorony bejárat lehetséges szerkesztési sémája / The possible design-scheme of the double portal and the donjon's portal at Esztergom
14. Az esztergomi várkáporna és a lakótorony kapuja a Lux-féle helyreállítás után (Építészettörténeti és Műemléki Tanszék Rajz- és Fotótára ltsz. 900313) / The double portal and the donjon's portal at Esztergom after the restoration carried out by Kálmán Lux (photo kept at the Department of History of Architecture and Monument Preservation, archive of drawings and photos, no. 900313)
15. A gyulafehérvári Fejedelmi kapu lehetséges szerkesztési sémája / The possible design-scheme of the Princely Portal at Alba Iulia
16. A gyulafehérvári Fejedelmi kapu fejezetei az eltérő elemek jelölésével / Capitels of the Princely Portal at Alba Iulia, marking the elements which differ

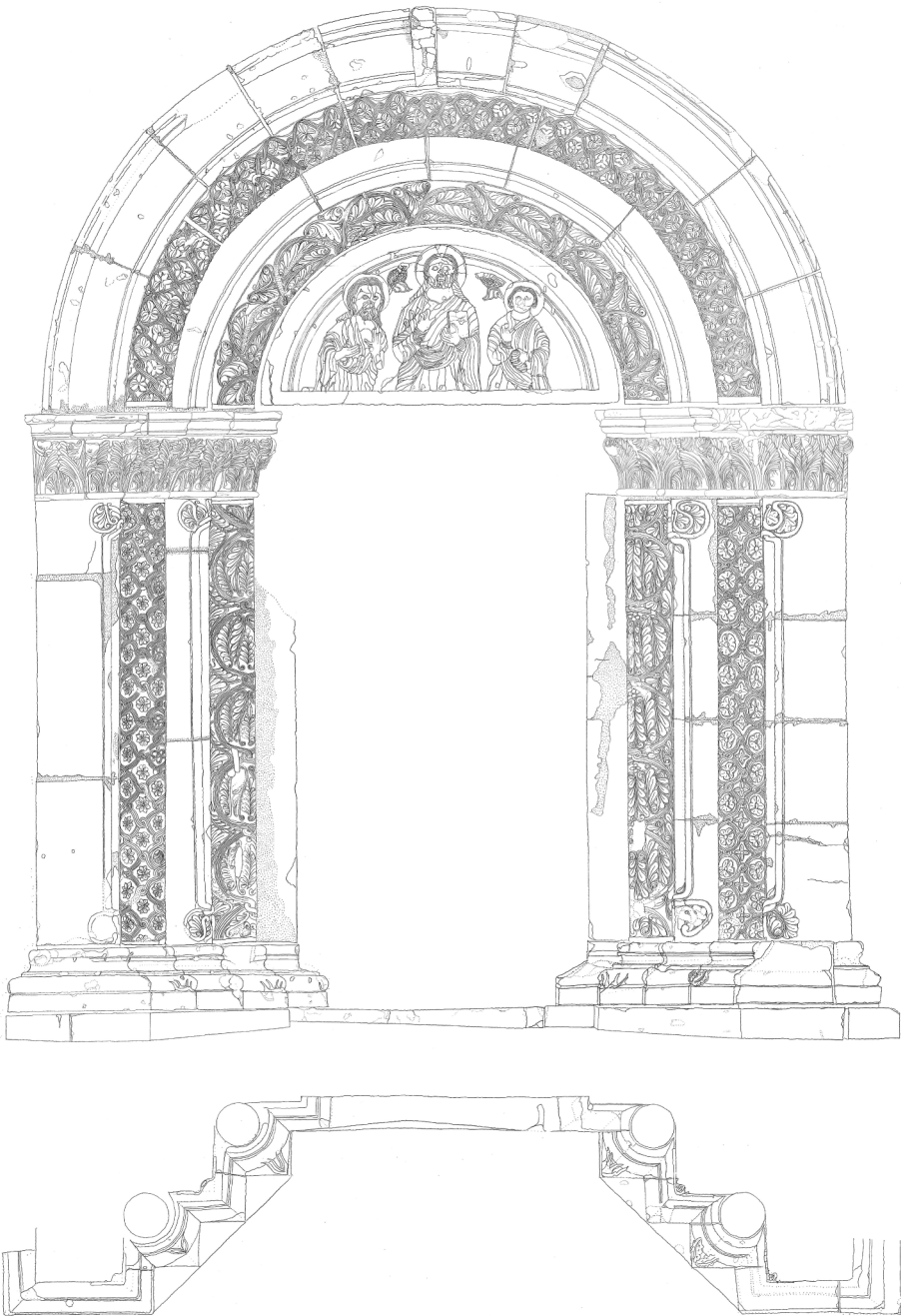
i. kép

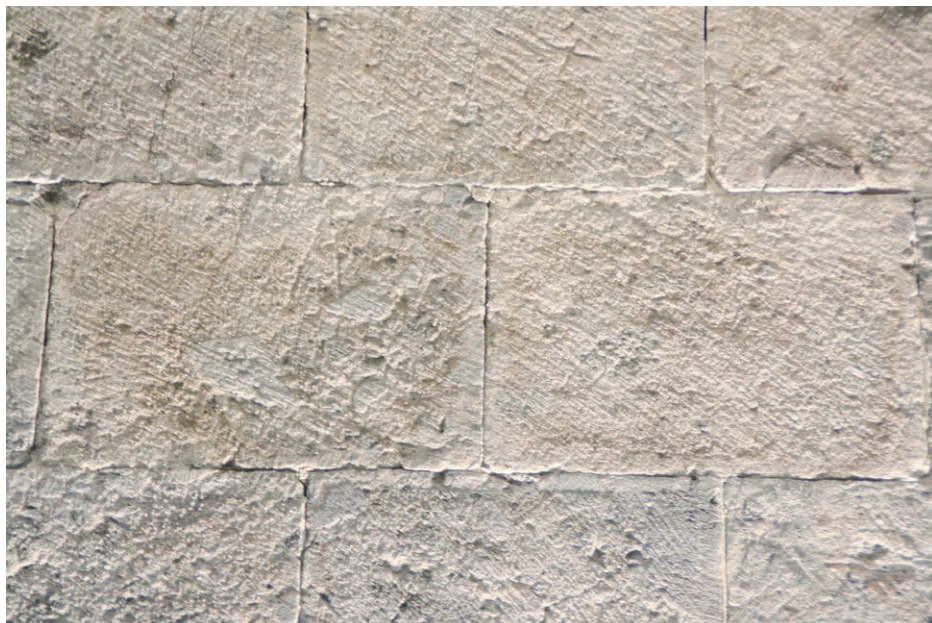
2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

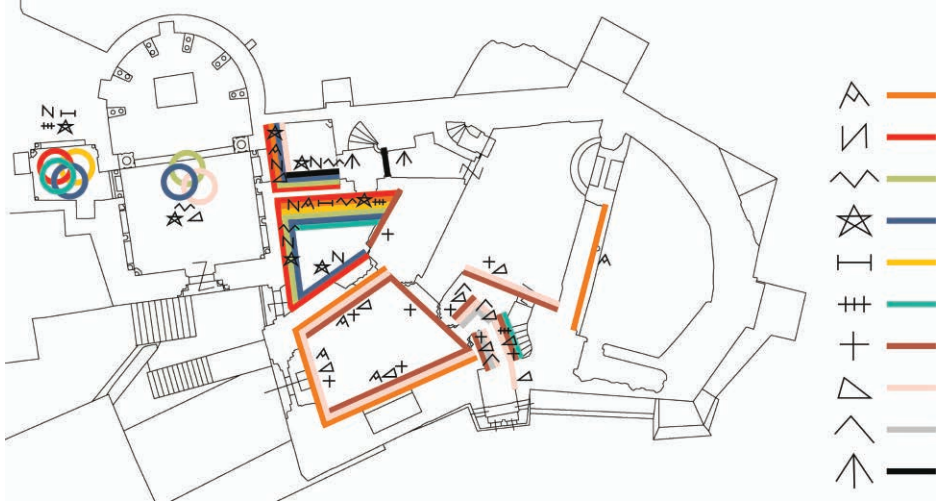
6. kép

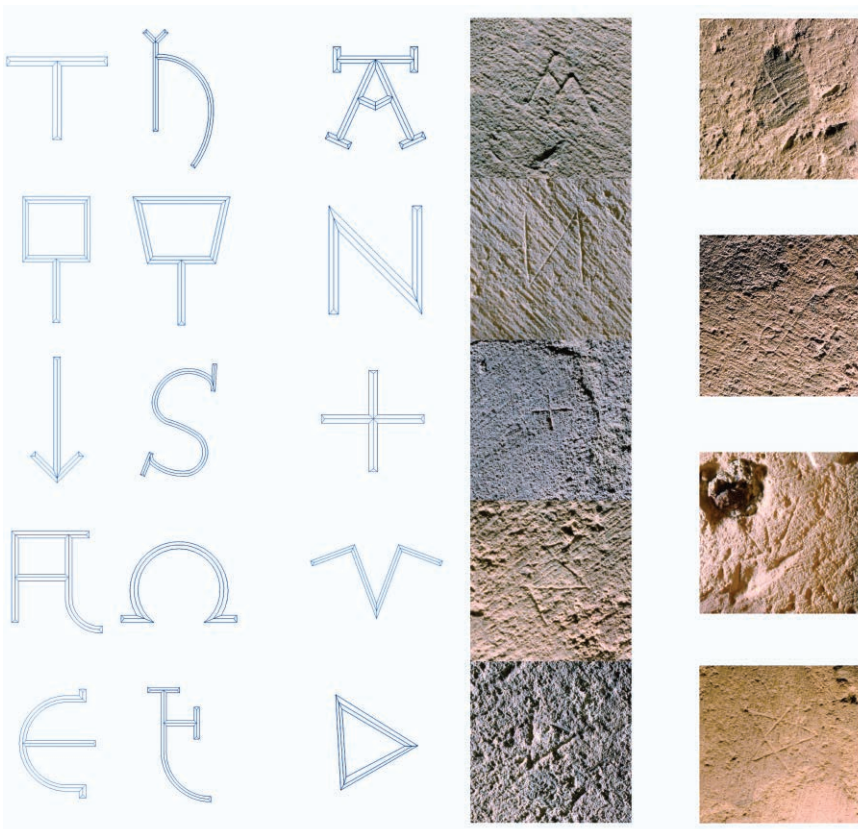
7. kép

8. kép

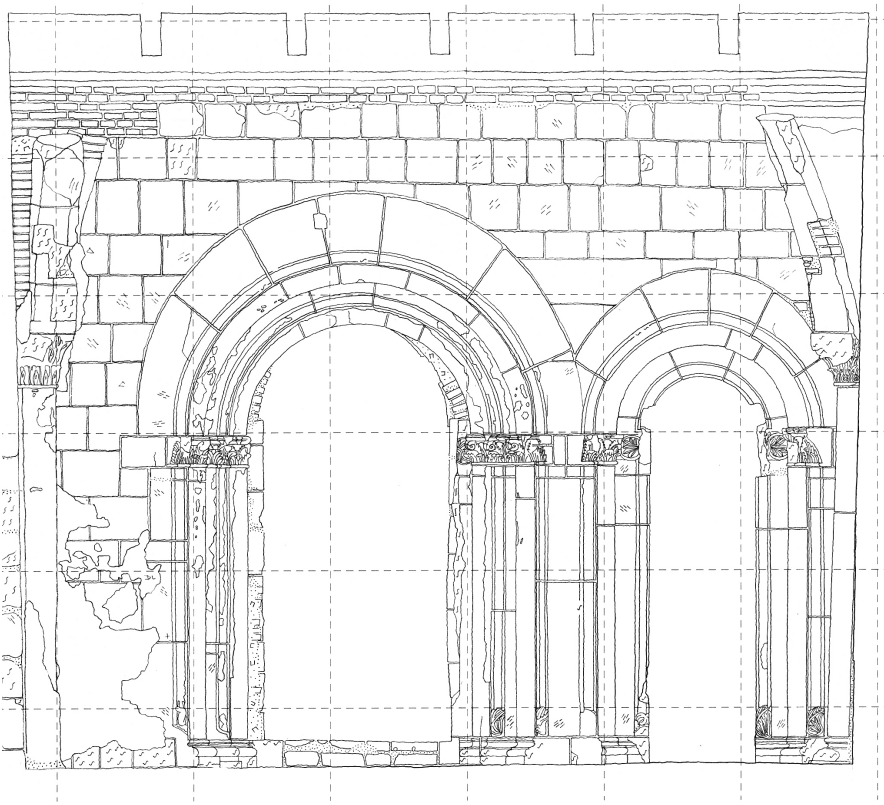
9. kép

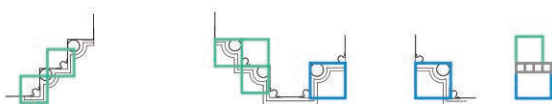
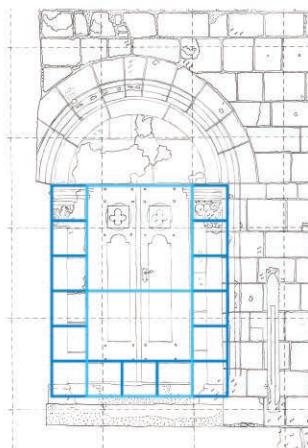
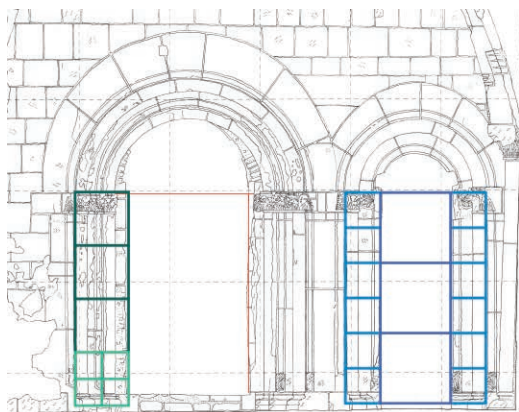
10. kép

II. kép

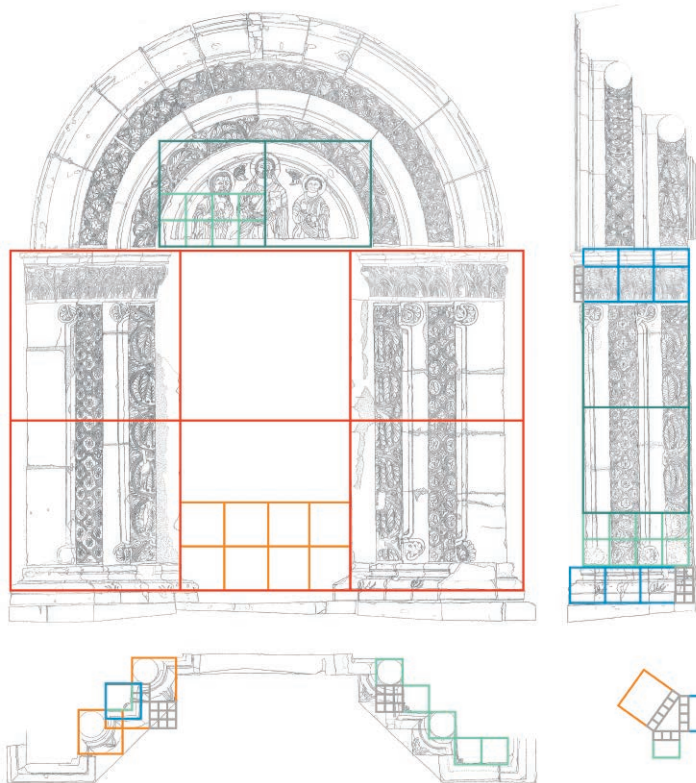
12. kép

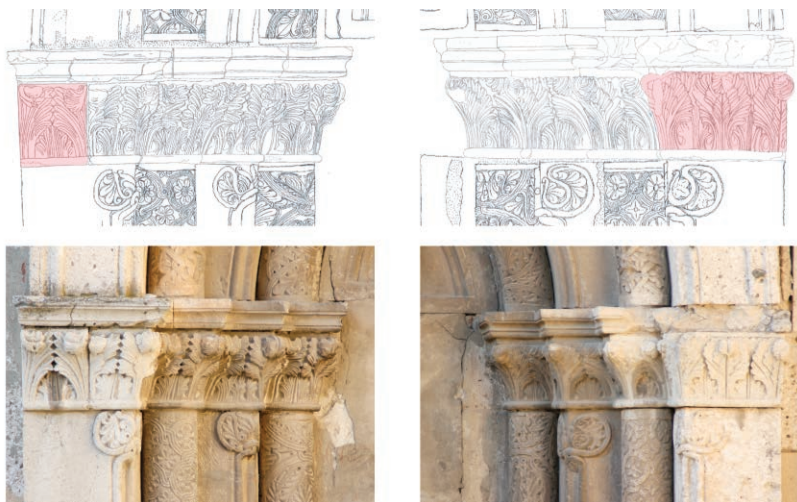
13. kép

14. kép

15. kép

16. kép

A kereszthajó az Árpád-kori építészetben

SZAKÁCS Béla Zsolt

Tóth Sándor (1940–2007), aki e konferencia-sorozat rendszeres résztvevője volt, s ezért hiánya itt különösen fájdalmas,² egy könyvrecenziójában így fogalmazott: „miközben a háromapszisos típusról rengeteg tinta elfolyt, a kereszthajó megjelenése a magyar építészetben mint történeti kérdés fel sem merült.” Ehhez példaként a *Magyar építészet* 2001-ben megjelent I. kötetének illusztrációs anyagát hozta fel, melynek Ócsát ábrázoló fotóiról megállapította, „a templom délnyugati nézetéből igyekeztek is kitörölni a nyomát.” Valóban, ugyanaz a fotó a címlapon úgy jelent meg, hogy a kereszthajót egy ház nádteteje takarja, majd a 101. oldalon e részletet kitörölték, de a kereszthajó tetőzetét kék éggel helyettesítették.³ Mivel jómagam is azon tintapocskolólok közé tartozom, akik az ún. bencés vagy lombard típusról nyilatkoztak,⁴ illőnek tűnik, hogy a Tanár Úr által ránk hagyományozott feladat elvégzéséhez is megpróbáljak hozzájárulni. Előadásomat az ő emlékének szentelem.

Nem kétséges, hogy az elmúlt másfél évszázad hazai kutatása jobbára a kereszthajó hiányával foglalkozott, mintsem megjelenésével. Az első művészettörténész generáció arra kereste a választ, melyek a magyarországi művészet jellemzői. Ezzel kapcsolatban Henszlmann Imre alakított ki klasszikus véleményt, melyet érdemes ezúttal is felidézni. A román stílusról megállapította, hogy az „néhány ponton mutat határozottan provinciális jelleget, mihez azon Kugler és Lübke által is megjegyzett körülmény is tartozik, hogy Magyarország templomaiban a kereszthajó, sőt a hoszszentély (Langchor) is rendesen hiányzik, s hogy a keleti kettős torony alatti csarnok rendesen nyílt, mi által, mintegy a kereszthajó pótlásául a mellékhajók meghosszabodása éretik el, s a toronycsarnokok a hosszépülethez csatolva tűnnek fel. Oly intézkedés, mely a kereszthajóvali kecses tagozást vagy elrendezést teljesen kizárja, s így az építménynek kedvező alakot nem kölcsönöz, de tökéletlenségében is, épen, mert kevés kivételt szenved, sajtáságos provincialismusnak volna tekinthető.”⁵ Henszlmann itt Wilhelm Lübke-re hivatkozik, aki sok kiadást megért *Geschichte der Architektur* c. munkájában valóban kijelenti, hogy „kereszthajót a román kor minden magyarországi épülete közül mindeddig csak a Pest melletti Ócsa templomán találtak.”⁶

Ipolyi Arnold, aki már 1860-as akadémiai székfoglalójában hivatkozta Lübke ezen 1858-as kiadását, a kereszthajó hiányát szintén a magyar romanika egyik jellemzőjének tartotta, a szentélynégyzet és az altemplom mellőzése és a nyitott toronyalj alkalma-

¹ Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Közép Európai Egyetem, Budapest, szakacs@ceu.edu.

² Az előadás a VI. Középkori egyházi építészet Erdélyben c. konferencián hangzott el 2008-ban (nem sokkal Tóth Sándor halála után) folytatásaként azoknak a építészettipológikus elemzéseknek, amelyeknek korábbi fejezetei a jelen könyvsorozat III., IV. és V. kötetében jelentek meg.

³ TÓTH S. 2002. 27. és 46. jegyzet. A bírált kötet: TÓTH E. – BUZÁS 2001.

⁴ SZAKÁCS 2004.

⁵ HENSZLMANN 1876. 18., vö. 24. és 95. Ehhez ld. SZAKÁCS 2010.

⁶ “Das Kreuzschiff ist bis jetzt unter allen ungarischen Bauten romanischer Zeit nur an der Kirche zur Ocsa bei Pesth gefunden worden” LÜBKE 1858. 2. kiadás, 339.

zása mellett, noha mindezen jelenségeket nem általánosságban, hanem bizonyos korzakokra tartotta érvényesnek. Deáki templomával kapcsolatban írja, hogy „a transept vagy kereszthajó híja közös ugyan itt többi régi egyházainkkal is. Mert míg külföldön alig találunk jelentékenyebb egyházépületet, kezdve a bazilikai ízléstől egész a reneszánszig, melyben az áthajó meg nem volna: addig hazánk egyházépítészetében egyike a legkritkább tüneményeknek, s majdan csak kivételesen jó elő. Úgyhogy jelenleg már a magyar román, sőt gót építészeti ízlés egyik sajátos jellemző vonásául állítható fel, hogy egyházalkotmányai rendszeren kereszthajó nélkül alakítottak.”⁷ Ugyanakkor Ipolyi sietve felsorol néhány példát, ahol mégis megjelenik: mindenekelőtt Ócsát, azután a gyulafehérvári székesegyházat, az esztergomi vár alaprajzból ismert Szt. István-kápolnáját, továbbá a brassói Szt. Bertalan-templomot, az aracsi romot Dél-Magyarországról, a Nagyszombat melletti keresztúri egyházat, végül a bélapátfalvi kolostortemplomot.

Rögtön meg kell állapítani, hogy az aracsi templom esetében félreértésről van szó: bár a *Vasárnapi Ujság* 1860-as évfolyama szerint Adolf van der Venne, „a hazánkban mulató jeles festész” csakugyan úgy fogalmazott, hogy „a templom maradványaiból határozottan kitűnik, hogy az keresztalakban volt építve”,⁸ ennek sem álló maradványai, sem feltárt alapfalai kereszthajó nyomát nem mutatják.⁹ Nem tekinthető kereszthajós épületnek az elpusztult esztergomi kápolna sem.¹⁰ A keresztúri templom pedig eredetileg rotunda volt, s csak a barokk korban kapott keresztirányú oldalkápolnákat, amire különben Ipolyi is céloz („nálunk az efféle kereszthajók, részben legalább, későbbi pótlások lehetnek”). Ma már ez a barokk toldás sincs meg, mert 1937-ben lebontották, hogy egy tágasabbal váltsák fel.¹¹ Ipolyi hét példája közül tehát csak négy állja meg a helyét, melyek közül kettő (Gyulafehérvár és Brassó) erdélyi emlék.

A kereszthajóval kapcsolatban a további kutatásnak is inkább annak hiányáról volt mondanivalója. Így hangsúlyozza ezt Gerevich Tibor korai templomaink kapcsán, azok itáliai eredeztetése mellett érvelve: „Kereszthajó ebben a korban nincs, s később is ritka, ami a francia és a német román bazilikától megkülönböztető vonás. A szentélyzáródás is az olasz példát követi.”¹² Gerevich megállapításai Dercsényi Dezsőnél merevednek zárt, ún. „bencés templomtípussá”, melynek legtipikusabb képviselőinek a nemzeti monostorokat tekintette.¹³ Csak 1986-ban állapította meg Marosi Ernő, hogy „a sokat emlegetett magyarországi bencés templomtípus [...] valójában különböző jellegű és jelentőségű építészeti típusok gyűjtőfogalma”.¹⁴ Azt ugyanakkor ő is elismerte, hogy ez „a II. század első kéthamadának meglehetősen változatos építészeti gyakorlatával szemben valóban mutat bizonyos, egységes normák érvényesülésére utaló, általános vonásokat. Ezek közé sorolható a kereszthajó nélküli háromhajós elrendezés”.¹⁵ Ezek szerint kereszthajó-szerű jelenségeket a II. sz. utolsó harmada előtt vagy valamivel utána érdemes keresni.

⁷ IPOLYI 2004. 47–48.

⁸ N. N. 1860. 543.

⁹ RAFFAY 2018.

¹⁰ MRT 5. 91–95. 8/1k.

¹¹ IPOLYI 2004. 48. A keresztúri templom részletesebb leírását „Műemlékeim II. kötetében” ígéri, de ez a mátyusföldi kötet végül nem készült el. Ld. még ŠTIBRÁNYI 2005 és SZÉNÁSSY 2003. 43–45.

¹² GEREVICH 1938. 29.

¹³ FÜLEP – DERCSÉNYI – ZÁDOR 1973. 40., 44–45., 68.

¹⁴ MAROSI 1986. 94.

¹⁵ Uo. 94.

A korai emlékekkel kapcsolatban azonban fokozott óvatosság kívántatik, nehogy Ipolyi hibájába esvén olyan épületeket is kereszthajósoknak tartsunk, amelyek ezt valójában nélkülözték. Ilyen mindjárt a veszprémi székesegyház. Ennek külseje jelen állapotában csakugyan rendelkezik egy kereszthajóra emlékeztető épületrésszel. Ez azonban csak az 1907–1910-es restaurálás után épült, a barokk fázisban még nem volt meg. Azonban nem volt teljesen légből kapott Aigner Sándor terve sem, csak az eredeti, 11. század közepi állapothoz a templom közepén egy kétszakaszos, öthajóssá szélesülő, centralizáló tér tartozott, mely azonban kereszthajónak nem tekinthető.¹⁶

Ugyanígy eltekinthetünk ma már a feldebrői templom kereszthajós rekonstrukciótól is. Az Erdei Ferenc által felvetett második periódus ellentmondásaira már Tóth Sándor felhívta a figyelmet,¹⁷ s az ötödik, 2007-es szatmárnémeti konferencián az is hangot kapott, hogy az eredeti állapot sem rendelkezhetett kereszthajóval.¹⁸ Bár ennek Buzás Gergely által javasolt bazilikális rekonstrukciója¹⁹ kétségeket ébreszthet, s ennek alternatívájaként más, egyenletes magasságú megoldás is elképzelhető (mint ahogy az a közép-olaszországi San Vittore alle Chiuse esetében ma is tanulmányozható²⁰), szempontunkból itt az a fontos, hogy a centrális alaprajz nem szükségképpen kapcsolódik keresztirányú építészeti hangsúlyhoz. Ennek szekszárdi meglétét nehezebb cáfolni, és Zselicszentjakab esetében is felvethető, hogy a négy középpillér vonalában egy észak–déli irányú összefüggő tér lehetett, de ezek valójában inkább a centrális építészeti törekvések (sokszor Bizánccal összefüggésbe hozott, mert ott legelterjedtebb) változataihoz sorolandók.²¹ Klasszikus értelemben vett kereszthajót a korai emlékanyagból valóban nem ismerünk.

A kereszthajó felbukkanására egészen a 12. század utolsó évtizedeiig várni kell. Akkor azonban több területen, többféle törekvéssel összefüggésben jelenik meg, így az elsőség kérdése nem könnyen eldönthető. Ebből a szempontból fontos szerep jut a gyulafehérvári székesegyháznak. A 12–13. század fordulóján országszerte kimutatható székesegyház-felújítások sorában, a hagyományos elrendezést követő Péccsel, Győrrel, Egerrel és (a kereszthajó szempontjából ezekkel közös) Esztergommal szemben itt egy Nyugat-, sőt Közép-Európában (így Ausztriában, Cseh- és Lengyelországban) jól ismert, klasszikus román kori megoldást alkalmaztak, amely azonban Magyarországon teljesen újszerűnek számított.²² Ennek datálása körül megoszlanak a vélemények: Entz Géza a kezdeteket Pál (1181–85) és Adorján (1190 k.–1201) korába helyezte; Tóth Sándor 12. század végi indulással számolt, ezek szerint Adorjánra szűkítve a kört.²³ Bár ez a romániai irodalomban általában visszautasításban részesült, az újabban napvilágot látott régészeti kutatások inkább megerősíteni látszanak a 12. század végi kezdeteket.²⁴ Ennek

¹⁶ ADÁM 1912; TÓTH S. 1993–1994. 327–345.

¹⁷ ERDEI 1975; TÓTH S. 1977.

¹⁸ Buzás Gergely: *XI. századi centrális bazilikák Magyarországon*. A szöveg nem jelent meg, de a szerző álláspontját az alábbi jegyzetben idézett műve tartalmazza.

¹⁹ BUZÁS 2010. 559–567.

²⁰ FAVOLE 1993. 107–112.

²¹ Ld. TÓTH S. 2001b. 339–346.

²² Erről bővebben szóltam a 2005-ös kolozsvári konferencián (A gyulafehérvári székesegyház építészeti koncepciója – avagy katedrálisépítés Magyarországon 1200 körül), és röviden érintettem: SZAKÁCS 2006. 187–189.

²³ ENTZ 1958. 87.; TÓTH S. 1983. 420.

²⁴ MARCU ISTRATE 2008. A kutatástörténet összefoglalása, a korábbi román irodalom idézésével: 80–82. Az eredmények összegzése: 112.

alapján tehát az erdélyi püspökség széktemplomának építészeti koncepciója (legalábbis a keleti részt illetően) a 12. sz. utolsó évtizedeiben, hihetőleg Adorján püspök alatt alkalmazható ki.

A gyulafehérvári építkezéseknél valamivel később, Bertold érsek alatt (1204–1219) indulhattak a kalocsai II. székesegyház munkálatai. Ebben az esetben az erdélyi példánál még radikálisabb újítás történt: nemcsak kereszthajót, hanem szentélykörüljárót és sugárkápolnákat is alkalmaztak, ezzel a korai gótika jellegzetes katedrális-alaprajzát ültetve át az alföldi metropoliszba.²⁵ Míg Gyulafehérvárott a nagyszabású építkezés csak a Kárpát-medencén belül számított újszerűnek, a kalocsai megoldások egész Közép-Európában úttörőnek (és tegyük hozzá, alig követettnek) bizonyultak.

A gyulafehérvári székesegyház maradványai a kereszthajók belső kialakításához is információval szolgálhatnak. Möller István restaurálása során a déli keresztszárban homlokíveket bontott ki és erősített meg. Ennek alapján itt egy (többszintes) karzat képzelhető el.²⁶ A kereszthajószárakba ültetett karzatok szintén ismertek az egyetemes építészettörténetben, elegendő itt a hildesheimi Szt. Mihály-templomra hivatkozni. Takács Imre vetette fel, hogy a kalocsai II. székesegyház kereszthajószárai valójában kétszintes kápolnákként rekonstruálhatók, ehhez tartozhattak a sarkokban elhelyezett csigalépcsők.²⁷

Ezt a gondolatot más kortárs építkezések esetében is kamatoztathatjuk. A vértesszentkereszti apátsági templom esetében Raffay Endre fogalmazta meg, hogy a kereszthajó sarkaiban álló csigalépcsők itt is karzatokra vezethettek. A méretek alapján a keresztszár egészére kiterjedő kétszintesre gondolt. Ebben az esetben a belső térben egyáltalán nem is jelentkezett volna a kereszthajó gondolata, ami „nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a vitatott szakasz a külső tömegben egységes kereszthajóként jelent volna meg.”²⁸ Hasonló értelmezési problémákat vet fel Szermonostor harmadik fő periódusa is.²⁹ Itt az egyhajós és az ellenszentélyes fázisok után egy nagyszabású, háromhajós, bizonyára nyugati toronypárral ellátott templom épült ki, a kőfaragványok tanúsága szerint a 12. sz. utolsó évtizedeiben, talán nem függetlenül a kegyuraságot gyakorló Bor-Kalán nemzetséghez tartozó Kalán pécsi püspök (1186–1218) személyétől. A szentélyfej a hosszahznál szélesebb, s a két oldalteret egy-egy félköríves apszis zárja. Lehet itt is oldalkápolnákra gondolni, bár a puszta alapfalak vizsgálata nem teszi lehetővé annak eldöntését, hogy a térrész tömegében nem kereszthajóként jelent-e meg eredetileg, ahogy Tóth Sándor gondolta.³⁰ Csak röviden említem meg, hogy a Békés megyei Gerlamonostorán Jankovich Dénes 1984-ben végzett szondázó ásatása olyan szentélyfejre bukkan, melyet a szermonostorhoz hasonlóan egészített ki. Az északi mellékszentély és az északi mellékhajófal alapozása ugyanis nem teljesen azonos vonalban fekszik, ami felveti a keleti szakasz kereszthajószerű kiszélesedését.³¹

²⁵ MAROSI 2000. 51–68.; TAKÁCS 2000. 305–336.

²⁶ ENTZ 1958. 34., 116. kép, vö. 167. kép.

²⁷ TAKÁCS 2000. 309.

²⁸ RAFFAY 2001. 393. és 27. jegyzet.

²⁹ TÓTH M. – TAKÁCS 2001. 383–389.

³⁰ „A közölt alaprajzból és ásatási összképből legalábbis kereszthajós elrendezésre lehet következtetni.” TÓTH S. 2001a. 265., 155. jegyzet.

³¹ MRT 10/1 (1998). 405–427. (Jankovich Dénes); SZATMÁRI 2005. 116–117., 186. Mivel régészeti fogózópont nincs, a datáláshoz *terminus ante quem* az 1259-es évszám, és ehhez illeszkedik a töredékek értelmezése is. Az alaprajz analógiái alapján a feltáró a 12. és 13. sz. fordulójára gondol. Vélhetőleg még az Árpád-korban történtek átalakítások (pl. északi mellékhajófal köpenyezése), gótikus periódusnak nincs nyoma.

E három monostortemplom bencés összefüggésekbe illeszkedik. Gerla esetében tudjuk, hogy apátja volt, bár bencés volta nem bizonyított.³² Tóth Sándor megállapítása szerint az „olyan helyek esetében, mint... Pusztaszer legfeljebb jámbor feltételezés gyanánt lehet bencés jelenlétre gondolni.”³³ Vértesszentkeresztrel kapcsolatban nem vitatható, hogy volt, amikor a bencés rendhez tartozott, de Hervay F. Levente felvetette, hogy 1214-től a ciszterciak kezén volt.³⁴ Mindenesetre az alaprajz egyáltalán nem ciszterci jellegű, és datálása is inkább a feltételezett átvétel elé esik, tehát a kereszthajót ez esetben aligha köthetjük a ciszterciakhoz.

A bencésektől (1207 tájától, majd 1253-tól 1482-ig) átvett ciszterci kolostor volt Ercsi is,³⁵ melynek építészeti elrendezése alig ismert, történetünkben mégis jelentős szerepet játszik. Bél Mátyás 1737-es leírásából tudjuk, hogy az általa látott rom kereszt alakú volt.³⁶ Az épületet egyfelől kőfaragványai datálják (1180–90 k.³⁷), másfelől éppen az ehhez kapcsolódó írott forrás segít az egész Péccsel, Somogyvárral és valamennyire Székesfehérvárral összefüggő stíluskör keletkezésében. A marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban őrzött késő középkori somogyvári formuláskönyv bejegyzése szerint az alapító Tamás nádort 1186-ban a templom sekrestyéjében temették el.³⁸ Azt azonban nem tudjuk, hogy azért esett a sekrestyére a választás, mert a templom még nem volt befejezve, vagy mert a sekrestye is előkelő, kedvelt temetkezési helynek számított – s ezért az adat az építkezés korát is csak nagy vonalakban befolyásolhatja. Mindenesetre ha Bél Mátyás a kereszthajót helyesen érzékelt, és az az első koncepcióhoz tartozott, akkor Ercsi szerepe nem lebecsülendő a kereszthajók hazai történetében: mint Tóth Sándor fogalmazott: „az ercsi kereszthajó a Magyarországon megépült legrégebbiek közé tartozhatott.”³⁹ Bár Entz Géza felvetette, hogy ezt a ciszterci periódushoz is kapcsolhatjuk, ezt Tóth Sándor nem tartotta megalapozottnak, mivel ciszterci építőtevékenységre utaló kőfaragványok nem ismertek.⁴⁰ Ez azonban arra figyelmeztet, hogy a korai kereszthajók ügyében a bencéseken kívül más rendek is szóhoz juthattak.

Ilyen a premontrei rend, melynek ócsai prépostsági templomát a kutatás a kezdetektől fogva mint a hazai kereszthajók legismertebb példáját tartja számon. Bár datálásához hiányzanak a biztos fogózópontok, az építkezés bizonyára a 13. sz. első évtizedében megkezdődhetett.⁴¹ Így kereszthajója korai ugyan, de az elsőségért nem szállhat versenybe. Nem úgy az 1171 körül alapított Nógrád megyei garábi prépostság. Ennek temploma a feltáró Bodnár Katalin leírása szerint kereszthajós lehetett, de az újabb ásatásokból kiderült, hogy az épület igen kis méretű volt és korábbi a premontrei alapításnál, amely talán nem is ezen a helyen keresendő.⁴² Az kétségtelen, hogy a premontreiek esetében kimutatható a kereszthajó kedvelése, amit az eddigi példákon kívül a tatárjárás előtt

³² HERVAY 2001. 531.

³³ TÓTH S. 2001a. 230., vö. HERVAY 2001. 546.

³⁴ HERVAY 2001. 522–523.

³⁵ HERVAY 2001. 488.; HERVAY 1984. 98.

³⁶ Ld. MMT 5/2. 149.

³⁷ TAKÁCS 2001. 434–436., V. 35–37. sz. (Tóth Sándor).

³⁸ *Somogyvári formuláskönyv*, XV–XVI. század, Marosvásárhely, Teleki Könyvtár, ms. n. 374, GYÖRFFY 1963–1998. II. 360.

³⁹ TÓTH S. 2001c. 381.

⁴⁰ ENTZ 1965. 242–243., TÓTH S. 2001c. 381.

⁴¹ LUKÁCS – CABELLO – CSENGEL 1991.

⁴² BODNÁR 1988. 68., GALLINA – GULYÁS 2020. 35–37.

alapított Gyulafirátót is bizonyít. Ennek kereszthajójából a déli fal még ma is teljes magasságában áll. Más, egyhajós premontrei prépostságok a kereszthajó hiányát mellékkápolnákkal igyekeztek pótolni, amit a bényi és jánoshidai templomok bizonyítanak. Ugyanakkor a későbbi premontrei rendházak közül több is a bencések hagyományaihoz csatlakoztak (Türje, Zsámbék).

A gyulafirátóti alaprajz tanulmányozása azonban nem csak a premontreiek szokásaira vetethet fényt. E templom egyenes szentélyzáródásai és a torony hiánya egyértelműen arra mutatnak, hogy a kiindulópontot a ciszterci hagyományok jelentették.⁴³ Gyulafirátótnál valamivel korábbi lehet a borsmonostori ciszterci apátság, és körülbelül egykorú vele a belpátfalvi templom, melyet ebben a vonatkozásban már Ipolyi is idézett. Kétségtelen, hogy a ciszterciek legtöbb templomán megjelenik a kereszthajó.⁴⁴ Hazánkban nagyobb elterjedésre III. Béla alapításai révén jutottak: Zirc (1182), Pilis (1184), Szentgotthárd (1184) amennyire az ásatások alapján ismerjük őket, mind kereszthajóval épültek. (A másik rendtől 1191-ban átvett pásztói monostorban azonban soha nem épült ki a kereszthajó, noha a szentélyfejet megújították, ami Ercsi esetében is érvként szolgálhat.)⁴⁵ Ezek az apátságok Ercsinél aligha korábbiak, azt is tekintetbe véve, hogy pl. Pilisen az első fázisban csak a később sekrestyeként használt kápolna épült meg.⁴⁶

III. Béla alapításait azonban megelőzi egy korai ciszterci rendház, a cikádori (mai nevén bátaszéki) apátság. Ennek kezdeményezése alighanem még II. Bélától származott, de az alapításra csak 1142-ben, az ekkor 12 éves II. Géza király jóvoltából került sor. Valter Ilona 1994–2000 közt zajlott feltárása⁴⁷ szerint a cikádori templom főszentélye négyzet alaprajzú volt, melynek nyugati vége kissé belenyúlt a kereszthajó terébe. A kereszthajóból két-két egyenes záródású mellékkápolna nyílt. A hosszázat különböző méretű, hasáb alakú pillérek osztották négy szakaszra. A feltáró szerint az itt leírt állapotot megelőzte egy kereszthajó nélküli fázis, mivel a kereszthajósárak alatt a mellékhajófalak folytatását észlelte, a déli oldalon felmenő részletekkel is. A kereszthajó nélküli típus nem ismeretlen a korai ciszterci építészetben (pl. Kamp, az első német alapítás, 1123), és hasonló alaprajzzal (bár álkereszthajóval) rendelkezik a legkorábbi itáliai kolostor, Tiglieto is.⁴⁸ Valter szerint egészen hamar, már 1150 körül kereszthajóval bővítették a cikádori templomot. Az így kialakult kereszthajó keskeny, melybe mélyen benyúlik a főszentély. Ugyanakkor az ún. „koragótikus” járószintet, mely alatt a falnyomok elhelyezkedtek, 1347 tájára datálta,⁴⁹ ami kétségessé teszi a kereszthajó 1150 körüli keltezését. Tehát ha a kereszthajós periódus csakugyan 1150 tájára tehető, vagy ha a falnyomok ellenére már az első fázis is kereszthajós volt, akkor ez az első ismert megjelenése a kutatott építészeti megoldásnak, s így igazat kell adnunk Tóth Sándornak, aki 2001-ben úgy vélekedett, „a kereszthajós elrendezést nálunk a ciszterciek honosíthatták meg.”⁵⁰ Ha azonban az átalakítás későbbi, akkor az elsőség kérdése ismét homályba burkolódik.

⁴³ PAMER 1967. SZAKÁCS 2018.

⁴⁴ VALTER 2009.

⁴⁵ VALTER 1982. és VALTER 2018.

⁴⁶ GEREVICH 1985. vö. TAKÁCS 1994.

⁴⁷ VALTER 1996. VALTER 1998. VALTER 2001. VALTER 2015.

⁴⁸ UNTERMANN 2001. 286., ld. még 155. kép.

⁴⁹ VALTER 2015. 67.

⁵⁰ TÓTH S. 2001c. 12.j.

Melyik volt tehát az első kereszthajós templom az Árpád-kori Magyarországon? Cikádor a 12. század közepén? Az 1171 körül alapított premontrei Garáb? Az 1186 előtt alapított bencés Ercsi? A 12. század utolsó harmadában épült, de rendi hovatartozását és felépítményét illetően egyaránt kétséges Szermonostor? Vagy ha mindezek a bemutatott bizonytalanságok miatt elesnek, maradnak a jobban ismert nagy ciszterci alapítások az 1180-as évektől? S ezekkel már egykorúnak lehet tekintenünk a gyulafehérvári székesegyházat is, akár az 1180-as években tevékeny Pál, akár az 1190 táján hivatalba lépő Adorján püspökhöz kötjük is az építkezést.

Hiba volna a korai kereszthajók vizsgálatát egyfajta versenyfutássá átalakítani. Hiszen nem is az az igazán érdekes, melyik előzte meg egy vagy pár évvel a másikat, nem beszélve arról, hogy egy-egy szerencsés feltárás mindig hozhat újabb befutókat. Sokkal izgalmasabb éppen az a tény, amely az elsőség eldöntését megnehezíti: hogy e jelenségek meglehetősen egyszerre, párhuzamosan jelennek meg. Ciszterciek és premontreiek, e két reformrend egymás mellett vonultatja fel a hazai gyakorlathoz képest szokatlan, kereszthajós templomait. Ezekkel párhuzamosan a bencéseknél is találkozzunk hasonló jelenségekkel, mintha náluk is a reformra készülődnének. És megjelenik a világi egyházban is, mindenekelelt annak legmagasabb szintjén, a székesegyházaknál, nyilvánvalóan olyan ambiciózus püspökök révén, akik ezzel egyházmegyéjük rangját akarják emelni. A 12. század végén olyan megújulást tapasztalhatunk, amely független az adott emlék stílári összefüggéseitől (hiszen érett román, korai gótikus és a késői romanika jelenségei egyaránt feltűnnek e körben), és az ország nagy területeit hálózza be, Szentgotthárdtól Gyulafehérvárig, a nógrádi Garábtól a Csongrád megyei Szermonostorig.

Ez a megújulás azonban nem bizonyul hosszú életűnek. A 13. század első évtizedeiben még vannak további példák: így a selmecbányai egykori domonkos templom, mely azonban korábbi lehet, minthogy a domonkos fráterek használatba vették.⁵¹ Nem is jellemző a koldulórendekre a kereszthajó alkalmazása, a selmecbányai templom inkább egy elterjedt nyugat- és közép-európai típus hazai képviselőjének számít. Különlegessége e tekintetben nem is a kereszthajó, hanem a szentélyvégződés: míg mellékapzsisai félkörívesek, a főszentély poligonális volt (ez a szokás premontrei kolostorokról ismert, mint pl. Zsámbék).

Az ország keleti felében hosszabb életűnek bizonyult a kereszthajó. Az aradi társaskáptalani templom kereszthajós alaprajza valószínűleg az 1224-es felszenteléshez köthető.⁵² Nehezebb megítélni az 1199 előtt alapított ágostonos rendű Dénesmonostora esetét, ahol sem a kereszthajó léte nem egyértelmű (hiszen mint Heitelné Móré Zsuzsa írta, a rajz a 19. században már kivehetetlen nyomokat próbálta egy klasszikus román kori képletbe foglalni), sem datálása nem megragadható, hiányozván az egyértelmű régészeti és művészettörténeti támpontok.⁵³

Erdélyben a szász területen található még további példákat. Jóllehet a kereszthajót nem tekinthetjük e terület jellegzeteségének, sőt, a kutatásban felmerült, hogy éppen ennek hiánya választja el élesen a Rajna-vidék építészettől, néhány nehezen datálható példát fel lehet hozni. Ilyen a kistoronyi templom, melynek román fázisából származik félköríves apszisa, szentélynégyyszöge és kereszthajója (bár ezek 18. századi datálá-

⁵¹ MENCL 1937. 198–202., HANULIAK 1995. 281.

⁵² TAKÁCS 2010. vö. RUSU–HUREZAN 2000. 57–67.

⁵³ HEITELNÉ MÓRÉ 2010.

sát is felvetette Juliana Fabritius-Dancu). Az 1986-os ásatás azt is bebizonyította, hogy ezek azonos korúak, és hozzájuk háromhajós hosszház tartozott, melyet a 18. században újjáépítettek és 1911-ben Ny-ról bővítettek. Az eredeti elrendezést Hermann Fabini a 12. sz. végére, mások a 13. elejére tették. Mivel részletforma nem maradt ránk, a datálás csakugyan nehezen megragadható.⁵⁴

Ennél nagyobb jelentőségű a kerci ciszterci apátság. A kereszthajó létét a rendi hovatarozás kielégítően magyarázza, sokkal kérdésesebb a datálás, mely a 13. század első fele és vége közt ingadozik. Szempontunkból ezúttal nincs különösebb jelentősége, hogy már a tatárjárás előtt jelentősen előrehaladt-e az építkezés, mint Entz Géza vélte, vagy csak a század utolsó évtizedeire tehető, mint Christoph Machat fogalmazott újabban.⁵⁵ Kétségtelen, hogy stílusa a 13. század első felének hagományait őrzi, s mint ilyen, talán a kereszthajó 1200 körüli népszerűségének is megőrzője maradt.

Kerc jelentősége annál nagyobb, mivel több más erdélyi kereszthajós emlék függ össze vele stílárisan, így a brassói Szt. Bertalan-templom és a szászsebesi plébániatemplom második periódusa. Brassón a nagyszabású épület eredeti funkciója is kérdéses: Györffy György a helyi premontrei apácákhoz kötötte, de általában plébániatemplomnak tartják.⁵⁶ A premontrei kapcsolat azért volna rokonszenves gondolat, mivel láttuk, e rend építészeti törekvéseivel összhangban állt a kereszthajó kiépítése. Ehhez azonban további bizonyítékok volnának szükségesek. Ugyanakor a plébánia-funkcióval sem összeegyeztethetetlen a kereszthajó megléte, hiszen Kistorony már korábban is példa erre, s a kófaragványai miatt is rokon Szászsebes esetében ez a funkció nem kétséges. Itt Varga Livia monográfiájában a tatárjárás utáni újjáépítéshez, az ún. II. priódushoz kötötte a kereszthajósárákat.⁵⁷ Végül megemlítendő a szintén Kerccel rokon prázsmári templom is, melynek centrális épülete egymással egyenrangú hajóból, szentélyből és ketreszthajóból áll.⁵⁸ Megjegyzendő azonban, hogy a hosszházas elrendezésű, kereszthajós templomok körével ennek centralizáló törekvéseit nem célszerű összemosni. Mintha csak a kezdetek centrális, több vagy kevesebb joggal kereszthajósna tartott templomaihoz értünk volna vissza, mint pl. Szekszárd.

Az emlékananyag vizsgálatakor azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy a kereszthajó léte sem egyértelműsíthető pusztán alapfalak alapján. Ha nem ismerjük a felépítményt, a kiugró, kereszthajósár-szerű épületrészeket felfoghatjuk oldalsó bővítmenyeknek, kápolnáknak is. És viszont: ha nincs is az alapajzban nyoma, keresztirányú terek létrejöhetnek ákkereszthajó formájában is. Tóth Melinda felvetette, hogy a győri székesegyház magasan álló keleti fala vajon nem effélével magyarázható-e.⁵⁹ Feltűnő a somogyvári apátság alaprajzán is a keleti pillérpár észak-déli megnyújtása.⁶⁰ Álló példát az ákkereszthajóra (még ha Schulek Frigyes rekonstrukciójában is) a budavári Nagyboldogasszony-templomról ismerünk, ahol a tatárjárás utáni évtizedekben épült ki ez a fázis.⁶¹

⁵⁴ FABINI 1999. 512–513.

⁵⁵ ENTZ 1963. MACHAT 2003.

⁵⁶ GYÖRFFY 1963–1998. I. 827., FABINI 1999. 44–45.

⁵⁷ VARGA 1984. 20–26.

⁵⁸ FABINI 1999. 727–735.

⁵⁹ Tóth Melinda szóbeli közlése. Ld. TÓTH M. kézirat 22.

⁶⁰ PAPP 2010. 350–353.

⁶¹ FARBAKY et al. 2015.

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk hogy a templomok keleti részén tapasztalható keresztirányú építészeti hangsúly már a korai időkben, a II. században megjelenhetett Magyarországon. A klasszikus értelemben vett, kiépített kereszthajó azonban csak a 12. század végén, a magyarországi építészet nagy megújulásának időszakában jelenik meg, reformtörekvéseket képviselő rendek és ambiciózus főpapok támogatásával. Ez a megújulás azonban, legalábbis ami az építészeti elrendezést illeti, nem bizonyult hosszúéletűnek: azok az hagyományok, amelyek a XI. századtól fogva lényegében kijelölték Magyarország helyét az európai építészet térképén, erősebbnek bizonyultak, aminek hatását még az Árpád-kort követő évszázadokban is érezni lehetett.

Irodalom és rövidítések / References and abbreviations

- ÁDÁM 1912 Ádám Iván: *A veszprémi székesegyház*. Veszprém 1912.
- BODNÁR 1988 Bodnár Katalin: „Garáb.” *Régészeti Füzetek* 1988. 68.
- BUZÁS 2010 Buzás Gergely: „A szekszárdi apátság temploma a középkorban.” In: *Építészeti a középkori Dél-Magyarországon*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest 2010. 555–603.
- ENTZ 1958 Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Budapest 1958.
- ENTZ 1963 Entz Géza: „A kerci cisztercita építóműhely.” *Művészettörténeti Értesítő*. XII (1963). 121–147.
- ENTZ 1965 Entz Géza: „Az ercsi bencés monostor.” *Művészettörténeti Értesítő*. XIV (1965). 241–246.
- ERDEI 1975 Erdei Ferenc: „Hipotézis a feldebrői templommal kapcsolatban.” *Műemlékvédelem*. XIX (1975). 196–203.
- FABINI 1999 Fabini, Hermann: *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*. Hermannstadt – Heidelberg 1997.
- FARBAKY et al. 2015 *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013)*. Kiállítási katalógus. Szerk. Farbak Péter – Farbakyné Deklava Lilla – Mátéffy Balázs – Róka Enikő – Végh András. Budapest 2015.
- FAVOLE 1993 Favole, Paolo: *Le Marche*. (Italia Romanica 14). Milano 1993.
- FÜLEP – DERCSÉNYI – ZÁDOR 1973 Fülep Lajos – Dercsényi Dezső – Zádor Anna (szerk.): *A magyarországi művészet története*. I. Budapest 1973.
- GALLINA – GULYÁS 2020 Gallina Zsolt – Gulyás Györgyi: „Templomok, temetkezések és egy üvegghuta: középkori és kora újkori ásatások a 15 éves Ásatárs Kft. feltárásai közül.” *Magyar Régészet*. 9 (2020). 1. szám. 35–44.
- GEREVICH 1938 Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest 1938.
- GEREVICH 1985 Gerevich László: „Ergebnisse der Ausgrabungen in der Zisterzienzerabtei Pilis.” *Acta Archaeologica*. XXXVII (1985). 111–152.
- GYÖRFFY 1963–1998 Györfy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Budapest 1963–1998.
- HANULIAK 1995 Hanuliak, Milan: „Príspevok k počatkom stredovekého mesta – Banská Štiavnica.” *Archaeologia Historica*. XX (1995). 275–283.
- HEITELNÉ MÓRÉ 2010 Heitelné Móri Zsuzsa: „Dienesmonostora.” In: *Építészeti a középkori Dél-Magyarországon*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest 2010. 879–891.
- HENSZLMANN 1876 Henszlmann Imre: *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stíli műemlékeinek rövid ismertetése*. Budapest 1876.
- HERVAY 1984 Hervay L. Ferenc: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma 1984.
- HERVAY 2001 Hervay F. Levente: „A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon.” In: TAKÁCS 2001. 461–547.
- IPOLYI 2004 Ipolyi Arnold: *A deákmonostori XIII. századi román bazilika*. Pozsony 2004.
- KOVÁCS 1996 Kovács András: *Gyulafehérvár. Szent Mihály székesegyház*. Kolozsvár 1996.

- KOZÁK 1993 Kozák Éva, Mezősiné: *A vértesszentkereszt apátság*. (Művészettörténet – Műemlékvédelem V). Budapest 1993.
- LÜBKE 1858 Lübke, Wilhelm: *Geschichte der Architektur*. Köln 1858.
- LUKÁCS–CABELLO–CSENGEL 1991 Lukács Zsuzsa – Cabello, Juan – Csengel Péter: *Az ócsai református templom*. Budapest 1991.
- MACHAT 2003 Machat, Christoph: „Zur Baugeschichte und Datierung der ehem. Zisterzienzetabtei Kerz.” In: *Artă, istorie, cultură*. Cluj-Napoca 2003. 53–61.
- MARCU ISTRATE 2008 Marcu Istrate, Daniela: *A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000–2002)*. Budapest 2008.
- MAROSI 1986 Marosi Ernő: „Megjegyzések a középkori magyarországi művészet liturgiai vonatkozásaihoz.” In: Tüskés Gábor (szerk.): *„Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Budapest 1986.
- MAROSI 2000 Marosi Ernő: „A második kalocsai székesegyház néhány művészettörténeti kérdése.” In: *Kalocsa történetéből*. Szerk. Koszta László. Kalocsa 2000. 51–68.
- MENCL 1937 Mencl, Václav: *Stredoveká architektúra na Slovensku*. Praha – Prešov 1937.
- MMT *Magyarország Műemléki Topográfiaja*. I–II. Budapest 1948–1987.
- MRT *Magyarország Régészeti Topográfiaja*. I–II. Budapest 1966–2012.
- N.N. 1860 N. n.: „Az aracsi templom romjai.” *Vasárnapi Ujság*. VII (1860). 45. sz. 543–544.
- PAMER 1967 Pamer Nóra: „A gyulafiratói középkori premontrei monostor feltárása.” *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. VI (1967). 239–246.
- PAPP 2010 Papp Szilárd: „Somogyvár. A templom és a kolostor épületei.” In: TAKÁCS 2010. 350–353.
- RAFFAY 2001 Raffay Endre: „Vértesszentkereszt.” In: TAKÁCS 2001. 390–395.
- RAFFAY 2018 Raffay Endre: „Az aracsi templom építéstörténete.” In: *Aracs. A Pusztatemplom múltja és jövője*. Szerk. Biacsi Karolina – Raffay Endre – Tüskés Anna. Újvidék 2018. 62–107.
- RUSU–HUREZAN 2000 Rusu, Adrian Andrei – Hurezan, George Pascu: *Biserici medievale din județul Arad*. Arad 2000.
- ŠTIBRÁNYI 2005 Štibrányi, Ján: *Keresztúr. A Szent Kereszt rotunda*. Komárom (Komárno) 2005.
- SZAKÁCS 2004 Szakács Béla Zsolt: „Állandó alaprajzok – változó vélemények? Megjegyzések a „bencés templomtípus” magyarországi pályafutásához.” In: *Maradandóság és változás*. Szerk. Bodnár Szilvia et al. Budapest 2004. 25–37.
- SZAKÁCS 2006 Szakács Béla Zsolt: „Cathedrals in the Early 13th Century in Hungary.” In: *Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de către români*. Ed. Rusu, Adrian Andrei. Cluj-Napoca 2006. 179–205.
- SZAKÁCS 2010 Szakács Béla Zsolt: „Henszlmann and the „Hungarian Provincialism” of Romanesque Architecture.” In: *Bonum ut Pulchrum. Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi on His Seventieth Birthday*. Ed. Varga Lívia et al. Budapest 2010. 511–518.
- SZAKÁCS 2018 Szakács Béla Zsolt: „Gyulafiratót, avagy a rendi építészeti hagyományok átjárhatósága.” In: *Genius Loci. Laszlovszky 60*. Szerk. Mérai Dóra et al. Budapest 2018. 19–24.
- SZATMÁRI 2005 Szatmári Imre: *Békés megye középkori templomai*. Békéscsaba 2005.
- SZÉNÁSSY 2003 Szénássy Árpád: *Felvidéki Árpád-kori templomok lexikona. II. A nagyszombati és pozsonyi kerület*. Komárom (Komárno) 2003.
- TAKÁCS 1994 Takács Imre: „A pillisi Ciszterci apátság.” In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest 1994. 236–238.
- TAKÁCS 2000 Takács Imre: „Egy eltűnt katedrális nyomában. Újabb töredékek a 13. századi kalocsai székesegyházból.” In: *A középkori Dél-Alföld és Szer. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. Szeged 2000. 305–336.
- TAKÁCS 2001 *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 2001.

- TAKÁCS 2010 Takács Imre: „Megjegyzések az aradi Szent Márton-prépostság 13. századi épülettöredékeihez.” In: *Építészeti a középkori Dél-Magyarországon*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest 2010. 768–777.
- TÓTH E. – BUZÁS 2001 Tóth Endre – Buzás Gergely: *Magyar építészeti. I. A rómaiaktól a román korig*. Szerk. Ritoók Pál. Budapest 2001.
- TÓTH M. kézirat Tóth Melinda: „Bazilikák torony nélkül vagy építészeti hangúlyozott szentélyrészsel.” Kézirat a *Magyarországi művészet a hongfoglalástól 1300 körül* c. kötet számára. 1980-as évek. 11–48.
- TÓTH M. – TAKÁCS 2001 Tóth Melinda – Takács Imre: „Szermonostor.” In: TAKÁCS 2001. 383–389.
- TÓTH S. 1977 Tóth Sándor: „Feldebről, hipotézisek nélkül.” *Műemlékvédelem*. XXI (1977). 29–39.
- TÓTH S. 1983 Tóth Sándor: „A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége.” *Építés-Építészettudomány*. XV (1983). 391–428.
- TÓTH S. 1993–1994 Tóth Sándor: „A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai.” II. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. XIX–XX (1993–1994). 327–345.
- TÓTH S. 2001a Tóth Sándor: „A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai.” In: TAKÁCS 2001. 229–266.
- TÓTH S. 2001b Tóth Sándor: „Szekszárd.” In: TAKÁCS 2001. 339–346.
- TÓTH S. 2001c Tóth Sándor: „Ercsi.” In: TAKÁCS 2001. 381–382.
- TÓTH S. 2002 Tóth Sándor: „A romanika a magyar építészettörténetben.” In: *Magyar Műemlékvédelem*. XI. 1991–2001. Budapest 2002. 19–30.
- UNTERMANN 2001 Untermann, Matthias: *Forma Ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser*. München – Berlin 2001.
- VALTER 1982 Valter Ilona: „A páztói monostor feltárása.” *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. II (1982). 167–206.
- VALTER 1996 Valter Ilona: „Die Ausgrabungen in der ehemaligen Zisterzienserabtei Cikádor.” *Analecta Cisterciensia*. LII (1996). 251–264.
- VALTER 1998 Valter Ilona: „A cikádori ciszterci apátság kutatása.” In: *Hermann Egyed emlékkönyv*. Szerk. Sümegei József – Zombori István. Budapest 1998. 155–166.
- VALTER 2001 Valter Ilona: „A cikádori ciszterci monostor feltárása Bátaszéken.” *Műemlékvédelmi Szemle*. XI (2001). 198–201.
- VALTER 2009 Valter Ilona: „A középkori magyar ciszterci kolostorok alaprajzi és építészeti sajátosságai.” In: *A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk. Guitman Barnabás. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 5). Piliscsaba 2009. 127–145.
- VALTER 2015 Valter Ilona: *A cikádori, más néven (báta)széki ciszterci apátság története*. Budapest 2015.
- VALTER 2018 Valter Ilona: *Páztó a középkorban*. Budapest 2018.
- VARGA 1984 Varga Livia: *A szászsebesi evangélikus templom középkori építéstörténete*. (Művészettörténeti Füzetek 16). Budapest 1984.

The Transept in the Romanesque Architecture of Medieval Hungary

(Abstract)

Sándor Tóth, once active participant of this conference series, lamented in 2002 on the fact that while the Benedictine or Lombard type has been discussed extensively in Hungarian scholarship, the transept as a historical problem has never emerged. Since his death of 2007 nothing has been changed in this respect, thus the present paper is a first attempt to fulfill the task left by Sándor Tóth.

Generally, the lack of transept was regarded as characteristic of Romanesque architecture in Hungary since the beginning of the research in the 19th century. Definitely, it is hard to prove the presence of the transept in the architecture of the 11th century, as the interpretation of the remains of some of the churches can be misleading (e.g. Veszprém, Feldebrő). On the contrary, at the end of the 12th century suddenly a number of buildings seem to represent this type. There are monastery churches of the Benedictine (Vértesszentkereszt, Szermonostor, Gerlamonostor?, Ercsi), the Premonstratensian (Garáb? Gyulafrátót, Ócsa) and the Cistercian Order (Zirc, Pilis, Szentgotthárd, Cikádor/Bátaszék) as well as cathedrals (Gyulafehérvár/Alba Julia and Ka-

loca) built in the late 12th and early 13th centuries that attest the popularity of this architectural type. It seems that monastic orders open for reform movements and ambitious bishops preferred this solution in the entire Hungarian Kingdom.

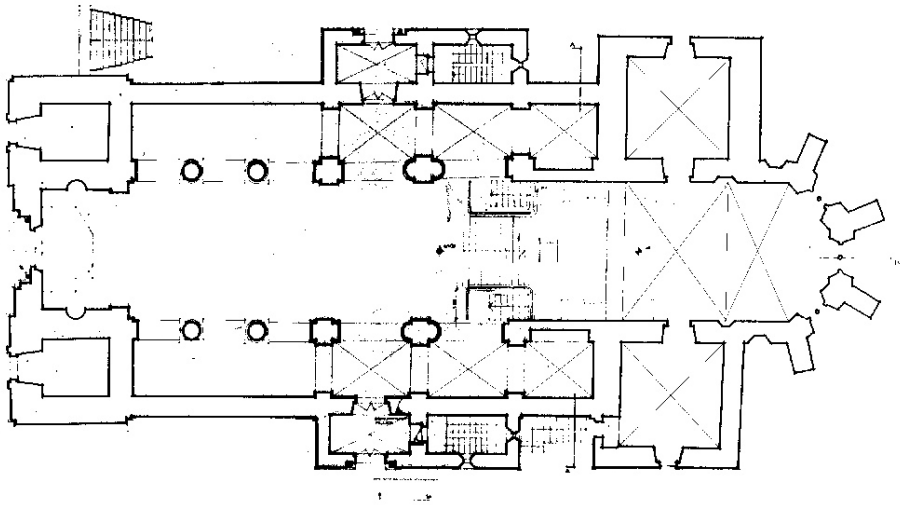
Curiously, this popularity did not last long. There are some examples from the first half of the 13th century (e.g. Selmecbánya/ Banská Štiavnica), but not so much. It seems that the transept proved to be more popular in the eastern half of the kingdom. The collegiate church of Arad (1224) and the abbey of Dénesmonostor (near to Ineu) were possibly built with transept. In the Saxon architecture of Transylvania it is also rare but possibly the church of Kistorony/ Neppendorf/Turnișor is one of the examples. The Cistercian church of Kerc/Kerz/Cârța followed the order's tradition and may have influenced such churches as St Bartholomew in Brassó/Bartholomä/Bartolomeu and Szászsebes/Mühlbach/Sebes. Pseudo-transepts (e.g. Győr?, Buda: Blessed Virgin's) can be also added to this problem. Nevertheless, the examples are few in number. The traditions dominating of the architecture of the 11–12th centuries proved to be stronger than the introduction of new structures, which is echoed in the building activity of the later centuries, too.

Képlejegyzék / List of Illustrations

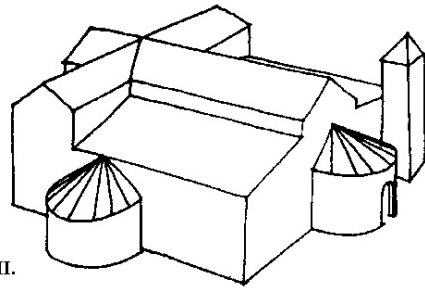
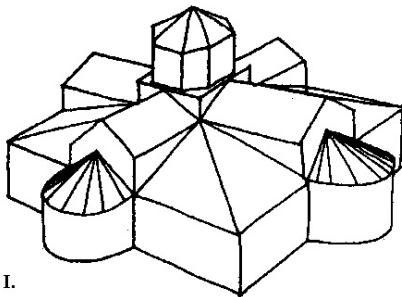
1. Ócsa, premontrei templom délnyugatról a *Magyar építészet* (TÓTH E. – BUZÁS 2001) címlapján, 101. oldalán és napjainkban / Ócsa, Premonstratensian church from south-west as published in the title page and page 101 of TÓTH E. – BUZÁS 2001 and as it is today.
2. Veszprém, a székesegyház alaprajza TÓTH S. 1994–1995 alapján / Veszprém, ground plan of the cathedral after TÓTH S. 1994–1995
3. A feldebrői templom téves rekonstrukciója ERDEI 1975 alapján / The incorrect reconstruction of the church of Feldebrő by ERDEI 1975
4. A gyulafehérvári székesegyház alaprajza Kovács András periodizációjával, KOVÁCS 1996 alapján / The ground plan of the cathedral of Alba Julia with the periodization of András Kovács
5. A kalocsai székesegyház rekonstruált alaprajza MAROSI 2000 alapján / The reconstructed ground plan of the cathedral of Kalocsa after MAROSI 2000
6. A vértesszentkereszti apátsági templom alaprajza KOZÁK 1993 alapján / The ground plan of the abbey church of Vértesszentkereszt after KOZÁK 1993
7. A szermonostori templom rekonstruált alaprajza Trogmayer Ottó nyomán, ld. TÓTH M. – TAKÁCS 2001 / The reconstructed ground plan of the church of Szermonostor after Ottó Trogmayer
8. A gyulaíratóti templom alaprajza PAMER 1967 alapján / The ground plan of the church of Gyulaíratót after PAMER 1967
9. Bátaszék, feltárási alaprajz VALTER 1998 alapján / Excavation plan of the church of Bátaszék after VALTER 1998
10. Selmecbánya, Szt. Miklós-templom, MENCL 1937 alapján / Ground plan of the St Nicholas church at Banská Štiavnica after MENCL 1937
11. Arad a prépostsági templom alaprajza, RUSU – HUREZAN 2000 alapján / Ground plan of the collegiate church of Aras after RUSU – HUREZAN 2000
12. Dénesmonostor feltételezett alaprajza Márki Sándor nyomán, HEITELNÉ MÓRÉ 2010 alapján / Supposed ground plan of Dénesmonostor after Sándor Márki after HEITELNÉ MÓRÉ 2010
13. Kistorony alaprajza, FABINI 1999 alapján / Ground plan of the church of Turnișor after FABINI 1999
14. Kerc, a ciszterci kolostor rekonstruált alaprajza / Reconstructed ground plan of the Cistercian monastery of Cârța
15. Brassó, Szt. Bertalan-templom alaprajza FABINI 1999 alapján / Ground plan of the St Bartholomew's in Brașov, Bartolomeu, after FABINI 1999
16. Szászsebes II. építési fázisának rekonstrukciója VARGA 1984 alapján / Reconstruction of the second building phase of the church of Sebes after VARGA 1984

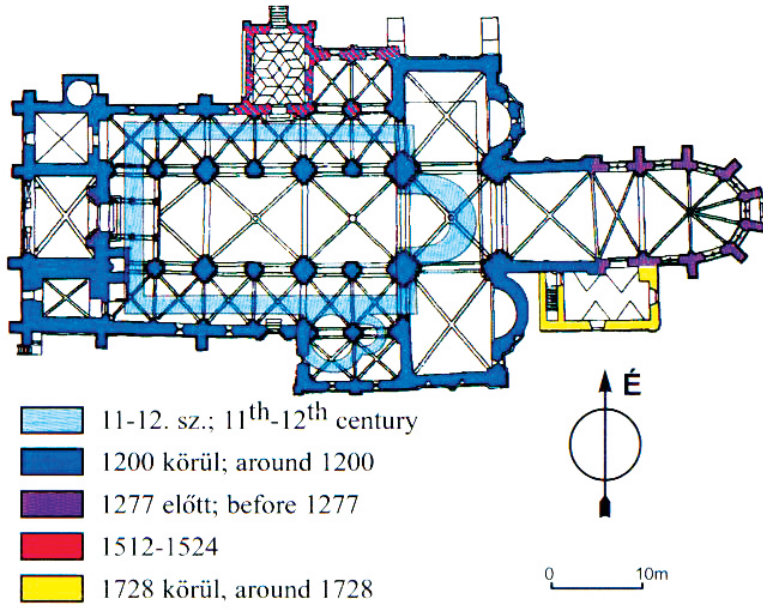
1. kép

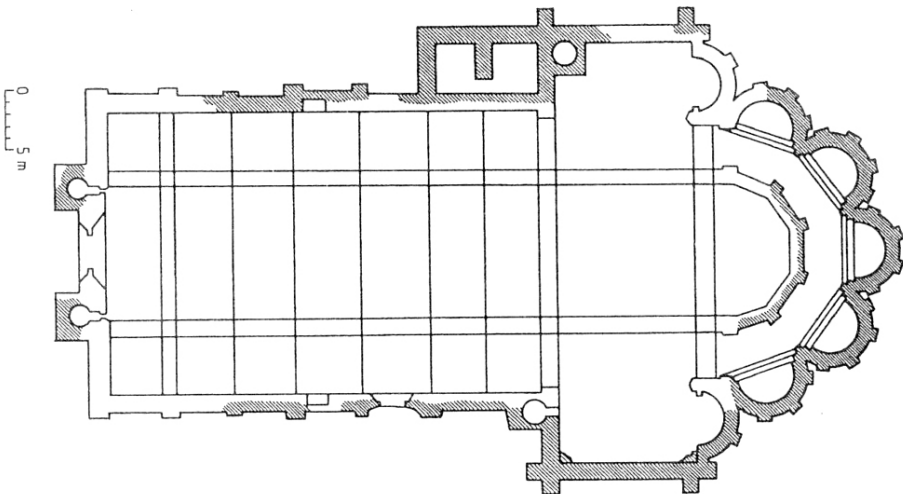
2. kép

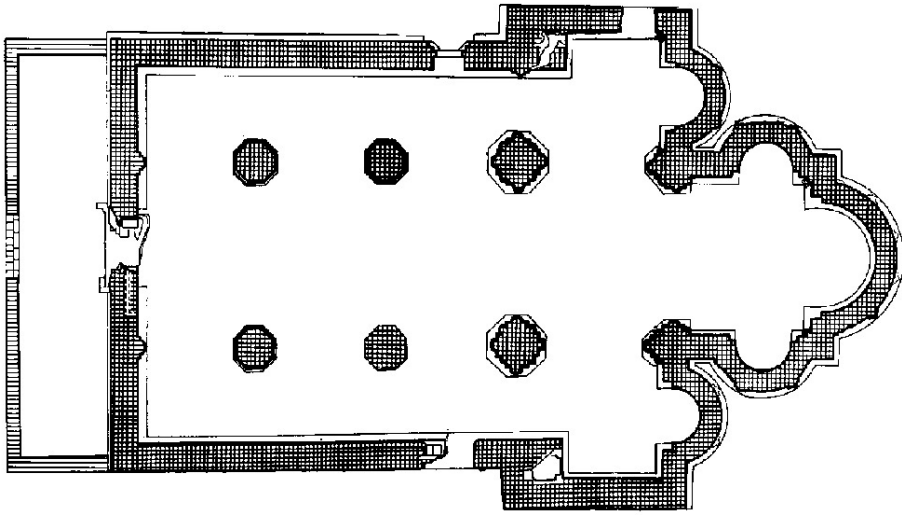
3. kép

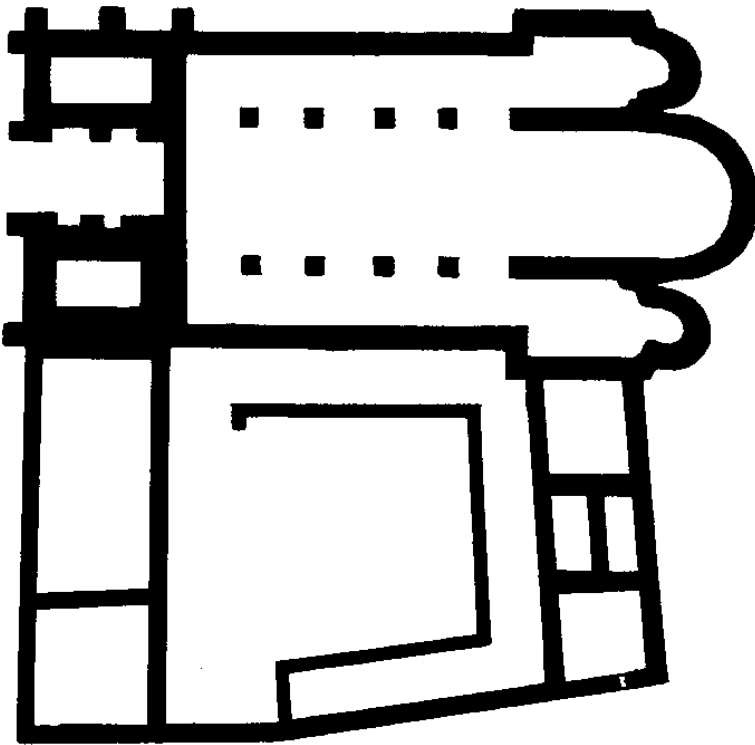
4. kép

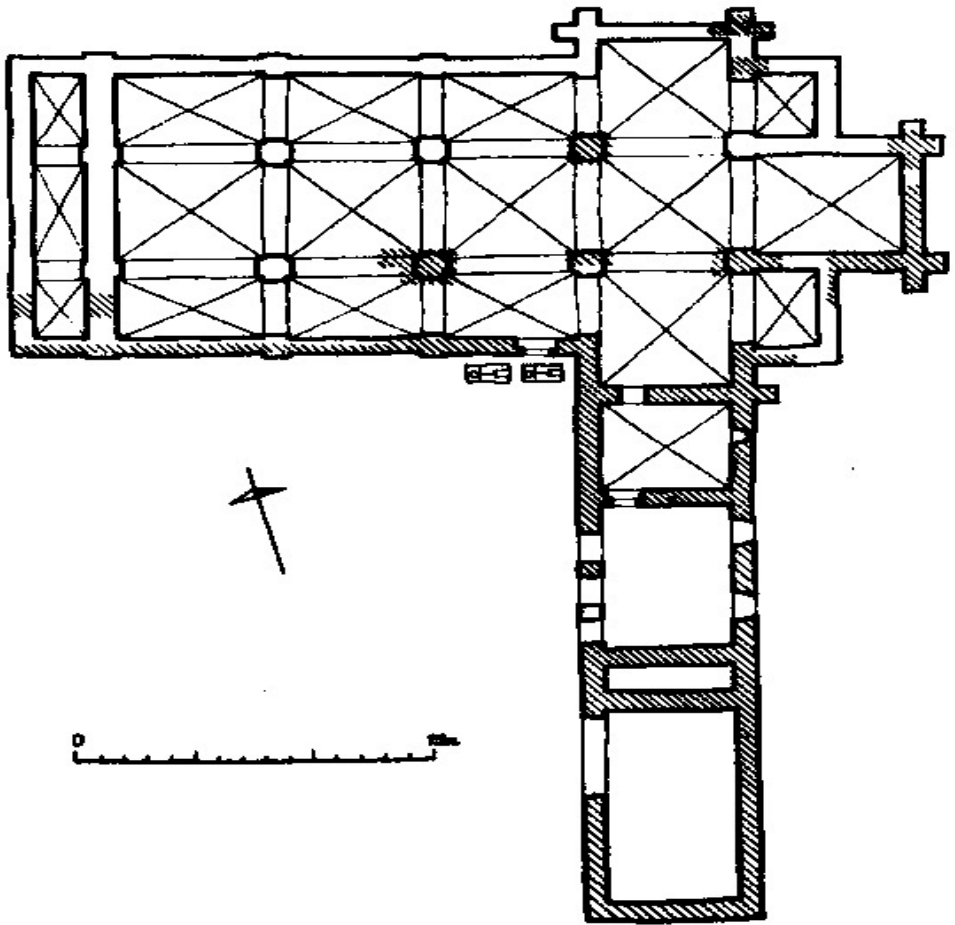
5. kép

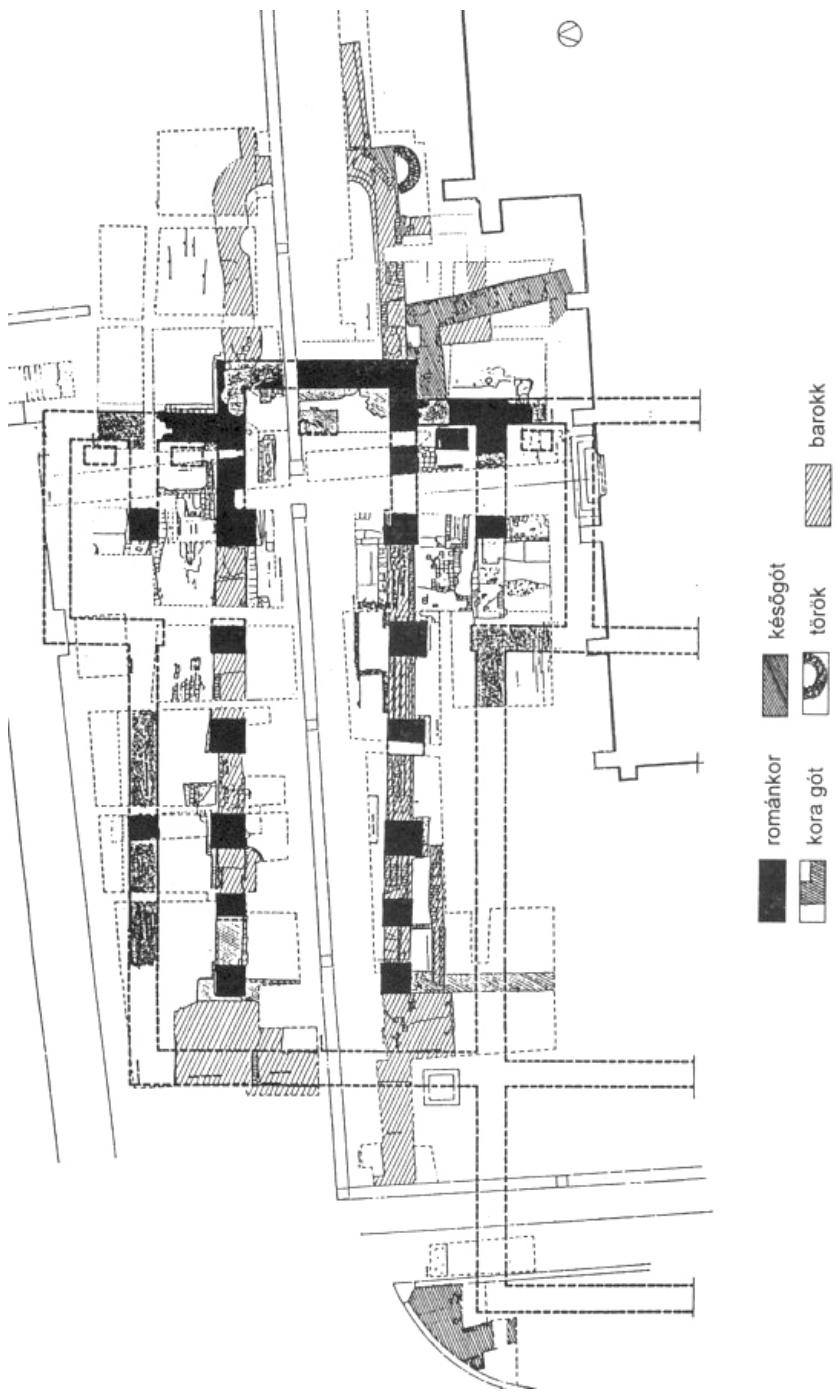
6. kép

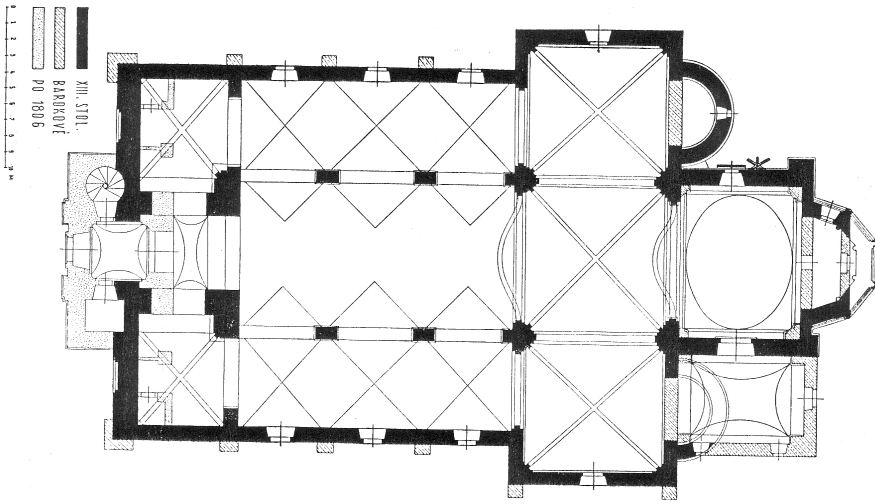
7. kép

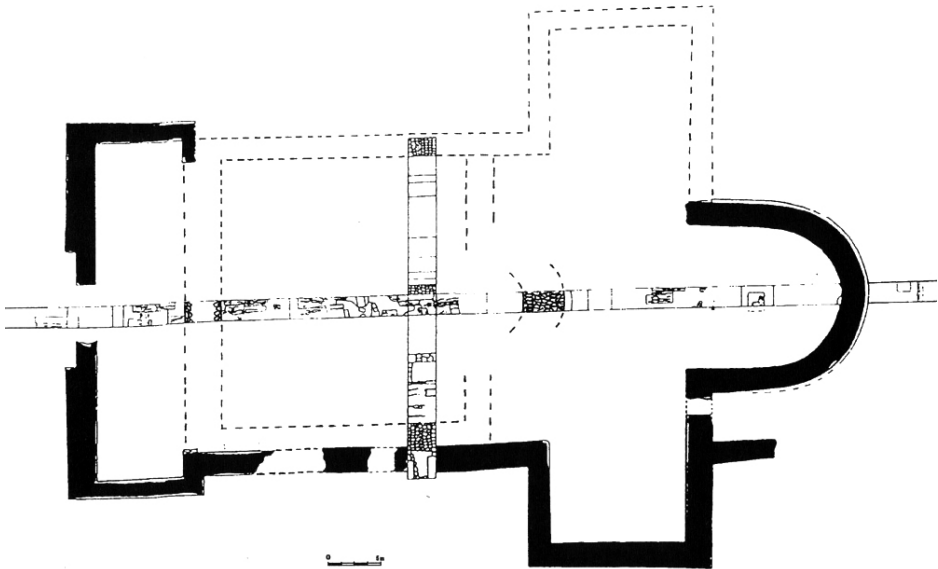
8. kép

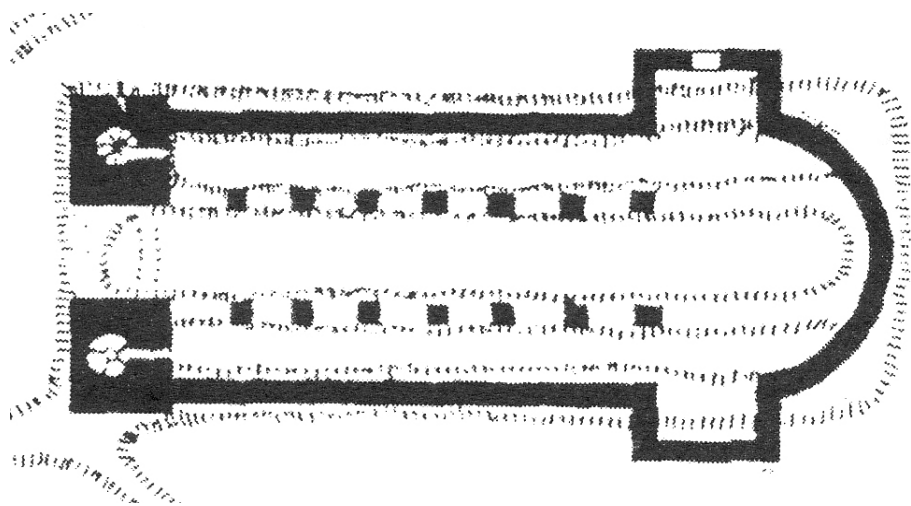
9. kép

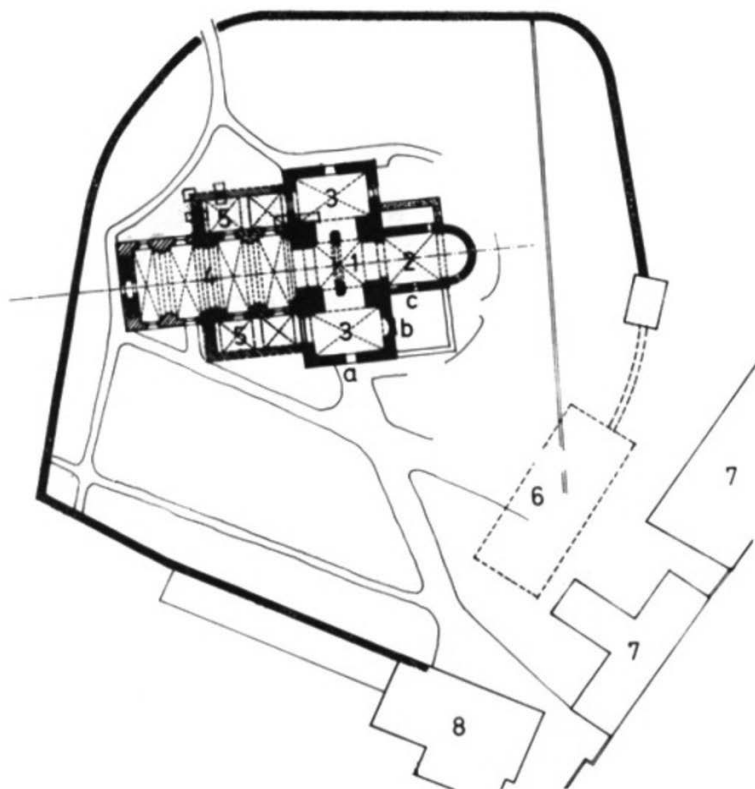
10. kép

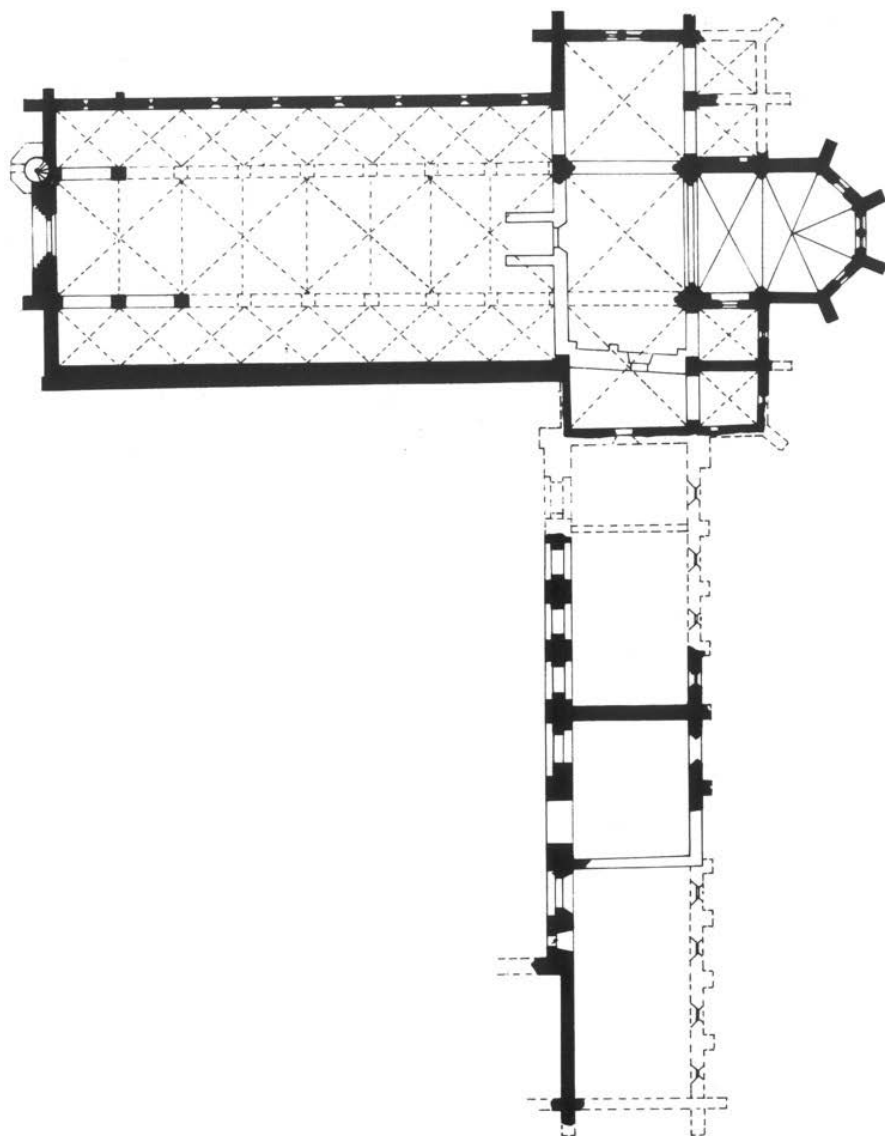
11. kép

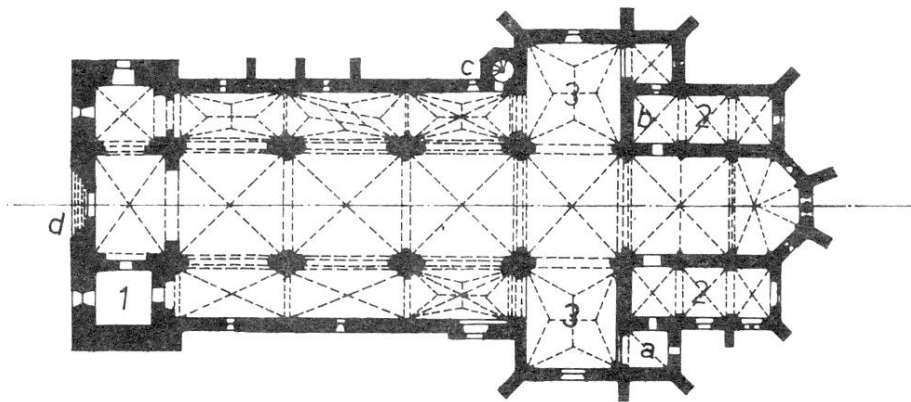
12. kép

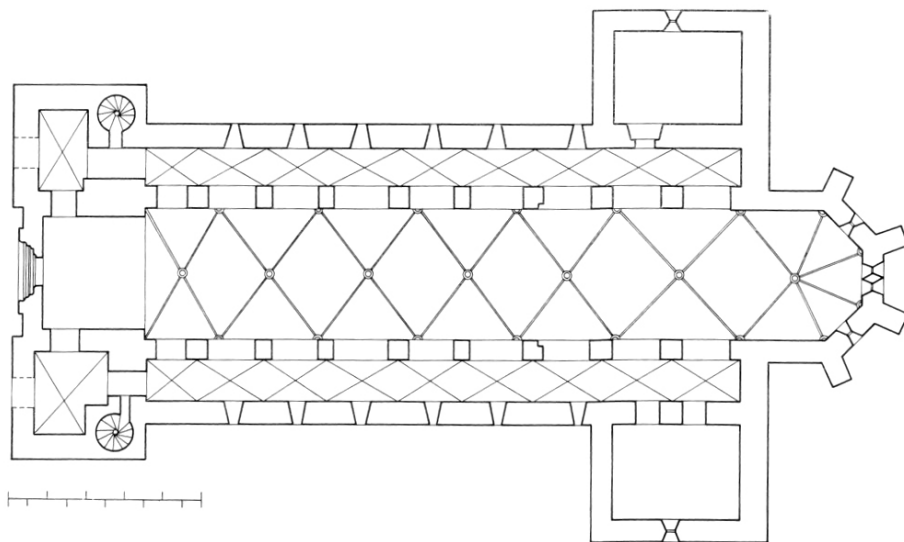
13. kép

14. kép

15. kép

16. kép

Dienesmonostora – Ineu (jud. Arad). Posibila localizare în lumina unor măsurători georadar recente

Florin MĂRGINEAN¹ – Zsolt CSÓK² – Keve LÁSZLÓ³

Repere istorice și istoriografice. Istoria timpurie a Ineului se leagă de edificarea la nord de Crișul Alb a Mănăstirii lui Dionisie/Dienes/Dyenus (*Dienesmonostora*),⁴ la care se adaugă o serie de mici așezări reperate periegetic în vecinătatea ei, unele foarte probabil aflate chiar în posesiunea ei (*villa Dienesmonostora, villa Monasterii Sancti Dyonisii*).⁵ Merită menționat în acest context, că în documente datate în secolul al XII-lea apare menționată mănăstirea *Dienesmonostora*,⁶ important lăcaș monastic de familie, localizat în hotarul estic al Ineului, pe partea dreaptă a șoselei spre Bocsig.⁷ Până la finele secolului al XV-lea mănăstirea apare menționată frecvent în documente,⁸ fiind o instituție ecleziastică importantă în peisajului medieval al zonei.⁹ Sfârșitul mănăstirii este sugerat de faptul că la 1502 așezământul se afla în ruină.¹⁰ Probabil și acest aspect a contribuit la spolierea ei pentru material de construcție la edificarea noii cetăți aflată în partea centrală a Ineului. Încă din vremea reparațiilor efectuate de Péter Atzél, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, au fost descoperite componente arhitectonice atribuite stilului romanic.¹¹ Astfel, în 1878, prin donația comitelui suprem al Comitatului Arad, Péter Atzél, un capitel romanic cu relieful unei sirene ajunge în colecția Muzeului Național Maghiar din Budapesta.¹² În 1892, deja istoriograful Sándor Márki a presupus că proveniența acestui capitel refolosit în construcția cetății, trebuie să fi fost

¹ Complexul Muzeal Arad, marginean.florin1979@gmail.com.

² Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, csok.zsolt@gmail.com.

³ Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș, laszlokeve@yahoo.com.

⁴ După unii, originea numelui localității s-ar lega de întemeietorul acestei mănăstiri (Dyenus) – v. SORBÁN 1934, 102. Discuția însă este departe de a fi rezolvată, existând și alte posibile interpretări (v. DRĂGANU 1928, 11–13, 83; TRIPA 2007, 15–21), despre care nu dorim să vorbim aici.

⁵ Fragmente ceramice atribuite cu certitudine perioadei arpadiene, provin din câteva puncte de pe raza actualii localități. Amintim pe cele semnalate de domnul Nelu Ursan, căruia în mulțumim pe această cale, de la "Ghețarie", punct aflat la est de oraș între drumul spre Șicula și Crișul Alb, altele dintr-un punct aflat la est de oraș, între drumul spre Tămand și Crișul Alb. La acestea se adaugă câteva recuperate și de la Pusta Bălucana, unde este localizată de noi mănăstirea *Dienesmonostora*. Distribuția punctelor amintite este sugestivă în ceea ce privește mobilitatea vetrelor de locuire ale diferitelor tipuri de așezări, din perioada arpadiană în spațiul Ineului.

⁶ CD, II, 1829, 374–375; MONECCLSTRIG I, 1874, 160–161; DIR, C, veacul XIV, vol. I (1300–1312), 17–18.

⁷ MÁRKI 1892, 85–86; HEITEL 2003, 40.

⁸ HEITEL 2003, 55; ROMHÁNYI 2000, 20.

⁹ KOSZTA 2000, 51–60.

¹⁰ RUSU – HUREZAN 2000, 174.

¹¹ HEITEL 2003, 54 (cu comentariile și literatura indicată).

¹² CZOBOR 1878, 77.

doar ruinele mănăstirii Dienesmonostora.¹³ Acest lucru a fost confirmat după realizarea cercetărilor de parament în anul 2016¹⁴ și 2019, în urma cărora s-a putut constata că în turnul de SE și turnul de NV, dar și pe latura vestică a incintei actuale s-au folosit masiv, mai multe blocuri (baze de coloană, capiteluri, ancadrame, blocuri cu decoruri sau chiar piese de paviment smălțuite etc.) pentru edificarea acestora.¹⁵ Unele sunt atribuite clar stilului romanic, altele pot comporta o datare mai târzie și nu este exclus ca acestea să provină din mănăstirea franciscană, distrusă și ea se pare în vremea reformei sau alte clădiri monumentale din perimetrul cetății.¹⁶

Se pare că tot de spațiul mănăstirii se leagă și pomenirea aceluia *castrum de Macra*.¹⁷ Existența unor valuri de pământ din jurul mănăstirii, fapt sugerat de marcarea pe a treia ridicare militară habsburgică, pe singurul plan pe care îl cunoaștem de la Márki,¹⁸ dar și pe imaginile actuale satelitare sau aeriene ar putea fi legate de acea pomenire documentară (Pl. 1/1a-b, 2a-b).¹⁹ În același timp ar putea fi luată în discuție posibilitatea ca această incintă să fi fost edificată în contextul evenimentelor din perioada invaziei mongole. Astfel de situații nu ar fi singulare de altfel la edificii ecleziastice din această perioadă, însă nu dorim să dezvoltăm deocamdată acest subiect în cadrul prezentului studiu, pentru care există deja abordări în literatura de specialitate.²⁰

Localizare geografică. Accesul spre punctul în care am localizat amplasamentul mănăstirii se face astăzi printr-un drum pietruit, care se desprinde din șoseaua Ineu – Bocsig și duce spre pescăria lui Doru Feieș. Pe imaginile satelitare din anul 2012, 2013, 2016 sau 2018, dar și pe imagini aeriene recente se poate distinge o anomalie care descrie o incintă aproximativ patrulateră cu colțurile rotunjite cu dimensiunile de cca. 100 x 100 m (Pl. 1/2a-b).²¹ Aceasta se apropie oarecum de planimetria și dimensiunile desenului realizat de Sándor Márki.

Descoperiri perieghetice. În urma mai multor vizite efectuate la fața locului, cu cădere primăvara devreme sau toamna târziu s-au recuperat de pe suprafața terenului mai ales material ceramic. Vasele ceramice sunt reprezentate de fragmente din căzănelele de lut, fragmente din vase simple, dar întâlnim și fragmente din categoria vaselor caolinice. Prezența căzănelor de lut din perioada arpadiană se pot lega de perioada de funcționare timpurie a mănăstirii. Fără să intrăm în amănunte, ele cel mai probabil au forma asemănătoare tipului de căldări confecționate din metal cu fundul rotunjit (Pl. 3).²² Fragmentele ceramice cu împunsături oblice ar putea fi atribuite perioadei arpadiene (Pl. 4/2). Vasele simple, capacele de vase, vasele caolinice aparțin perioadei medievale

¹³ MÁRKI 1892, 441.

¹⁴ WEISZ – KOVÁCS 2016 (manuscris).

¹⁵ MÁRGINEAN et al. 2017, 243–245.

¹⁶ RUSU – HUREZAN 2000, 183.

¹⁷ RUSU – HUREZAN 2000, 173–174.

¹⁸ MÁRKI 1895, 441–443.

¹⁹ În trecut, merită spus că amintirea acestui *castrum Macra*, a produs se pare confuzie la o parte dintre autorii ce s-au aplecat asupra istoriei Ineului în ultima vreme, fiind eronat relaționat cu un castru roman. Acest fapt a permis unora să falseze și să atribuie actualele ruine din cetatea aflată în centrul orașului unei astfel de fortificații antice. Cum regiunea din jurul orașului Ineu nu a făcut niciodată parte din granițele Imperiului Roman, discuțiile pe această temă ar fi de prisos (v. și la GHEORGHIU 2017, 163).

²⁰ ROSTA 2018, 186–188; MÁRGINEAN 2018, 208–209.

²¹ Ținem să aducem mulțumiri pentru sprijinul logistic oferit la realizarea imaginilor aeriene și prelucrarea 3D a datelor colegilor Victor Sava și Norbert Kapcsos (Complexul Muzeal Arad).

²² TAKÁCS 2010, 143, fig. 3; TAKÁCS 2012, 259, fig. 2.

târzii și perioadei moderne timpurii (Pl. 4/1-10). De menționat sunt fragmentele de cahă placă, care ne oferă repere sigure legate de sistemul de încălzire folosit în epocă (Pl. 5/1-2). Fragmente identice au fost descoperite și în cetatea Ineului.²³ Un fragment de cute din gresie și o plăsea de os, decorată cu incizii oblice sub forma unor ochiuri de romboidale sunt printre puținele mărturii legate de utilitatea unor mici ustensile (Pl. 5/4-5). De asemenea, periodic în urma lucrărilor agricole apar la suprafață mai multe resturi de materiale de construcție, mai ales cărămizi și fragmente din blocuri de gresie, cu urme de mortar (Pl. 2/1).²⁴ Dintre acestea se remarcă un fragment de colonetă din travertin (Pl. 5/3), care a întărit și mai mult bănuiala că aici ar putea fi localizată mănăstirea.²⁵ La nord de această incintă, până spre șoseaua națională, tot perieghetic, s-au recuperat fragmente de oase umane, un alt indiciu care ar putea fi legat de spațiul cimiterial al mănăstirii. În acest stadiu al evaluării noastre este greu de delimitat întregul perimetru ocupat de mănăstire.

Date preliminare în urma unor măsurători georadar (GPR). Măsurătorile s-au efectuat cu un aparat de scanare Georadar (GPR).²⁶ Cu toate că perimetrul propus spre investigare este un teren plan, supus anual lucrărilor agricole, perioada în care am reușit să realizăm măsurătorile a fost una cu umiditate ridicată în sol. Acest fapt a îngreunat oarecum desfășurarea în condiții optime a măsurătorilor. Amplasamentul celor patru griduri propuse s-au făcut în funcție de situația dată în teren de rezultatele unor perieghete anterioare. Astfel pe latura vestică s-au realizat două griduri (A–B) de 40 x 40 m, iar pe latura estică două griduri (C–D) de 40 x 30 m. A fost vizat un perimetru în care atât conformația (o zonă proeminentă în comparație cu spațiul din jur), cât și anomaliile observabile pe imaginile satelitare, dar mai ales materialul descoperit la suprafață ne-au determinat să amplasăm topografic cele patru griduri.

Studiul s-a bazat pe tehnica GPR (ground penetrating radar), recomandată în acest tip de investigații, ce vizează identificarea unor structuri subterane de tipul fundațiilor, zidurilor, pereților, arcașelor, a altor categorii de incinte, anomalii izolate sau alte elemente.

Scanarea perimetrului s-a efectuat pe unități de suprafață, denumite griduri, cu o adâncime de până la 2,6 m de la nivelul de călcare actual. Fiecare grid are caracteristici 3D (x, y, z) și este alcătuit din profile paralele, echidistante, măsurate în zig-zag, la fiecare 1 m.

Datorită situației din teren nu s-au putut realiza măsurători decât în trei griduri, respectiv cele notate A, C și D. Cu toate acestea rezultatele măsurătorilor georadar s-au dovedit a fi deosebit de interesante, relevând prezența unor structuri destul de complexe, detectabile de la o adâncime de 0,8 m și continuând uneori pe unele porțiuni până la adâncimi de 1,7 m.

²³ MĂRGINEAN 2007, 144, Pl. 4/1–2, Pl. 6/5.

²⁴ Din informațiile oferite de Valentin Silaghi, căruia îi mulțumim pe această cale, lotul de teren pe care am localizat mănăstirea, în urma lucrărilor agricole și-a rupt plugul de ceea ce credem noi nu puteau fi decât fundații de piatră. De remarcat, că terenul respectiv este puțin mai înalt decât loturile din jur și unde se găsesc la suprafață cele mai multe fragmente de cărămizi și diverse resturi din blocuri de gresie.

²⁵ Țin să mulțumesc pe această cale prietenului și pasionatului în ale istoriei locale, Nelu Ursan din Ineu, pentru informațiile puse la dispoziție.

²⁶ Echipa care a realizat măsurătorile georadar a fost formată din Mátyás Bajusz, Zsolt Csók (MNIT Cluj Napoca), Florin Mărginean, Norbert Kapcsos (Complexul Muzeal Arad).

În gridurile A și C, spre partea centrală, anomaliile detectate în sol pot indica linii ale unor fundații masive ale unei clădiri de mari dimensiuni, dar și două șiruri de baze de stâlpi. Spre colțurile de NV și NE au putut fi detectate alte anomalii, care ar putea să indice alte corpuri de clădire (Pl. 2/2).

Concluzii preliminare. Interesul privind localizarea fostei mănăstiri a lui Dionisie/Dienes/Dyenus (*Dienesmonostora*) au reintrat în atenția specialiștilor prin eforturile regretatei colege și istoric de artă Suzana Móre Heitel. Studiul amplu publicat despre istoricul acestei mănăstiri nu a mai putut fi completat de localizarea ei în teren și eventual demararea unor cercetări arheologice.

În continuarea acestor strădanii, datele deja obținute de noi ne oferă perspective încurajatoare pentru realizarea unor măsurători mai ample în proximitatea perimetrului deja scanat. Evident toate aceste informații, odată stabilită apartenența certă a acestor vestigii, va trebui să le completăm cu date extrase din surse complementare (în special surse documentare, dar și de analiză a peisajului etc). Toate acestea ar putea deschide perspectiva unor cercetări arheologice punctuale, prin care s-ar putea recupera date legate de unul din cele mai importante edificii monastice de pe valea Crișului Alb.

Referințe și abrevieri / References and abbreviations

- CZOBOR 1878 Czobor Béla, „Hazai tud. intézetek és leletek”, *Archaeologiai Értesítő*, XII/2 (1878), 77–78.
- CD *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, I–XI, red. Fejér, Georgius, Budae 1829.
- DIR, C *Documente privind istoria României. Seria C. Transilvania*, București 1951.
- DRĂGANU 1928 Drăganu, Nicolae, *Toponimie și istorie*, Cluj 1928.
- GHEORGHIU 2017 Gheorghiu, Teodor O., *Mici orașe / mari sate din sud-vestul României. Monografii urbanistice*, București 2017.
- HEITEL 2003 Móre Heitel, Susana, „Despre fosta mănăstire de la Dienesmonostora (jud. Arad)”, în: Firea, Ciprian, Opreanu, Coriolan (coord.), *Artă, istorie, cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Cluj-Napoca 2003, 39–53.
- KOSZTA 2000 Koszta László, *Dél – Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*, în: *A középkori Dél-Alföld és Szer*, I, Szeged 2000, 41–80.
- MONECCLSTRIG I, 1874 *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, I, red. Knauz, Ferdinandus – Crescens Dedek, Ludovicus, Strigonii 1874.
- MÁRKI 1892/1895 Márki Sándor, „Aradvármegye és Arad szabad királyi város története”, 1–2, în: Jancsó Benedek (szerk.), *Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája*, II/1–2, Arad 1892/1895.
- MĂRGINEAN 2007 Mărginean, Florin, „Cahle medievale târzii din colecția muzeului Arad”, *Analele Banatului*, (S.N.) XV (2007), 143–153.
- MĂRGINEAN et al. 2017 Mărginean, Florin – Csók Zsolt – László Keve – Sava, Victor, „Unveiling History. Archaeological Excavations in the Fortress of Ineu (Arad County)”, *Ziridava. Studia Archaeologica*, 31 (2017), 241–278.
- MĂRGINEAN 2018 Mărginean, Florin, „Contributions to the Medieval Ecclesiastic Geography of Arad County. State of Research”, *Ziridava. Studia Archaeologica*, 32 (2018), 195–220.
- ROMHÁNYI 2000 F. Romhányi Beatrix, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkor Magyarországon*, Budapest 2000.
- RUSU et al. 2000 Rusu, Adrian A. (coord.) et al., *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca 2000.
- RUSU – HUREZAN 2000 Rusu, Adrian A. – Hurezan, George Pascu, *Biserici medievale din județul Arad*, Arad 2000.

SORBÁN 1934	Sorbán Kornél, <i>Az ineu (Borosjenői) róm. kath. plébánia története</i> , Timișoara 1934.
TAKÁCS 2010	Takács Miklós, „Das Formspektrum der Tonkessel im Karpatenbecken”, <i>Archäologisches Korrespondenzblatt</i> , 40/1 (2010), 139–154.
TAKÁCS 2012	Takács Miklós, „A korongolt, korai Árpád-kori cserépbográcsok formai sajátosságairól”, in: Petkes Zsolt (szerk.), <i>Hadak útján XX. Népvándorláskor fiatal kutatóinak XX. összejövetelének konferenciakötete. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30.</i> , Budapest 2012, 229–269.
TRIPA 2007	Tripa, Pavel, <i>Trecutul orașului Ineu și al cetății Ienopolei</i> , Deva 2007.
ROSTA 2018	Rosta Szabolcs, „Egy új lehetőség kapujában – tatárjárás kori védművek a Kiskunságban”, in: Mérai Dóra et al. (eds.), <i>Genius loci. Laszlovszky 60</i> , Budapest 2018, 186–192.
WEISZ – KOVÁCS 2016	Weisz Attila – Kovács Zsolt, <i>Raport de cercetare de parament. Cetatea de la Ineu, județul Arad</i> . Cluj-Napoca, 2016 (manuscris).

Dienesmonostora – Ineu (Arad county).

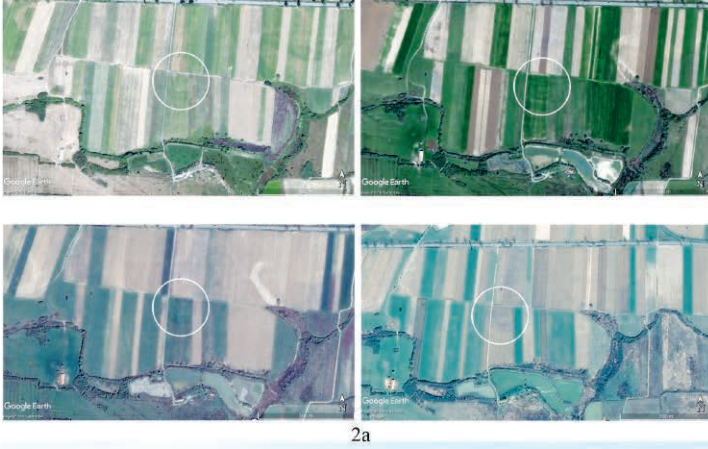
A possible localization using the results of recent georadar survey

(Abstract)

The construction of Dionisius' Monastery (*Dienesmonostora*) north of River Crișul Alb /Fehér Körös/ is connected to the early history of the area around the settlement of Ineu /Borosjenő/ (Arad County). The monastery of *Dienesmonostora* is mentioned in the written sources since the 12th century and it was an important family-founded monastic institution. In time, the traces of the old abbey disappeared both from the landscape and from the local memory. It seems that building materials were taken from the abbey starting at the end of the Middle Ages, for the erection of the fortification of Ineu, so that the on-site location of the monastery was somewhat ambiguous nowadays. Through several field researches performed in the area between the former mill of Bălucana, Crișul Alb, and Canalul Morilor (*Malom csatorna*) we were able to locate an area with both material culture remains and especially brick fragments and architectural components. Corroborating these data with the analysis of maps and especially satellite images we were able to note that a precinct measuring ca. 100 x 100 m. can be identified in that area. Based on the data thus obtained we have decided to scan the ground through georadar measurements (GPR) in order to locate and map the perimeter.

Lista planșelor / List of illustrations

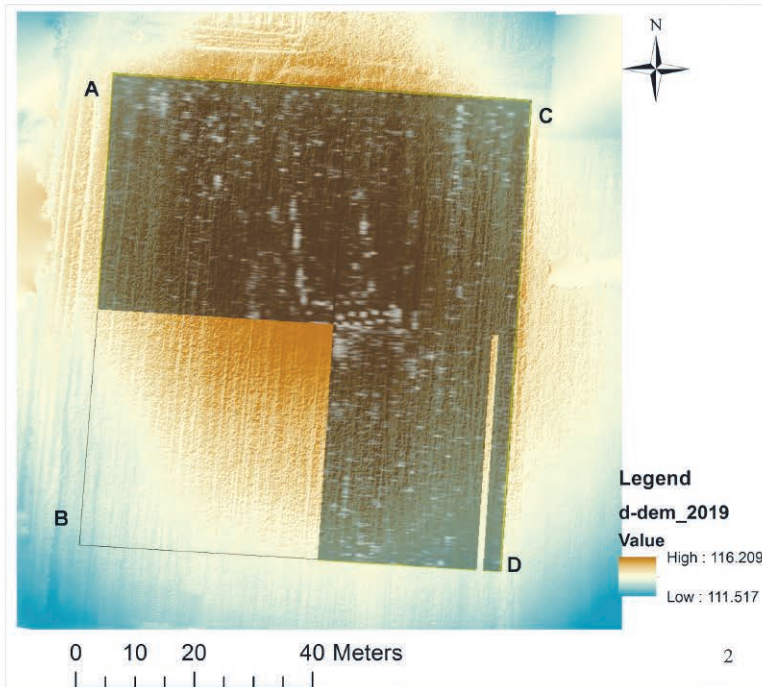
- 1a-b. Localizarea mănăstirii lui Dionisie/Dienes/Dyenus (Dienesmonostora): 1a. Pe a treia ridicare militară habsburgică (1869–1877), preluat după <http://mapire.eu/en/>; 1b. Planul bisericii mănăstirii lui Dionisie (după S. Márki); 2a-b. Localizarea mănăstirii pe imagini satelitare și aeriene / 1a-b. Localization of the monastery Dionisie/Dienes/Dyenus (Dienesmonostora): 1a. On the map of the third military survey of Austrian Empire (1867–1877), after <http://mapire.eu/en/>; 1b. Ground-plan of the monastery of Dionisius (after S. Márki); 2a-b. Localization of the monastery on satellite images and aerial photos.
2. 1. Imagini din teren cu resturi de materiale de construcții (cărămizi, blocuri de gresie); 2. Rezultatele măsurătorilor georadar suprapuse peste o scanare 3D cu drona. / Photos on the site with remnants of construction materials (bricks, sand-stone blocks); 2. Results of georadar measurements overlapped with 3d scanning realized with drone.
3. Fragmente buze de căzănele / Fragments of cauldron's rim
4. 1-4. Fragmente de capace; 5, 10-11. Buze de vas și pereți de vase cu decor; 6-9. Ceramică caolinică / 1-4. Fragments of lids; 5, 10-11. Decorated rims and walls of vessels; 6-9. Pottery with cornish stone
5. 1-2. Fragmente de cahlă plăcă; 3. Fragment de colonetă; 4. Cute; 5. Plăsea de os / 1-2. Plates of stove-tiles; 3. Fragment of a small column; 4. Scythe-stone; 5. Bone handle

2b
Planşa 1.

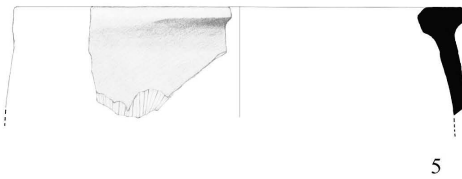
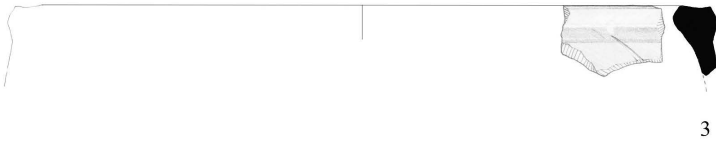
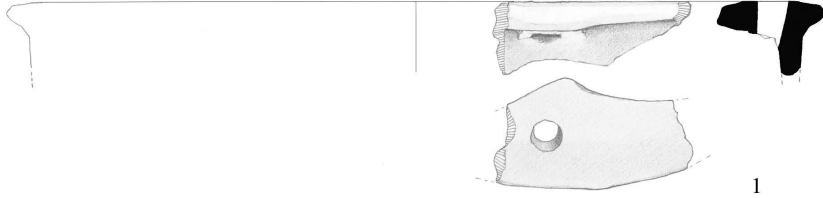

1

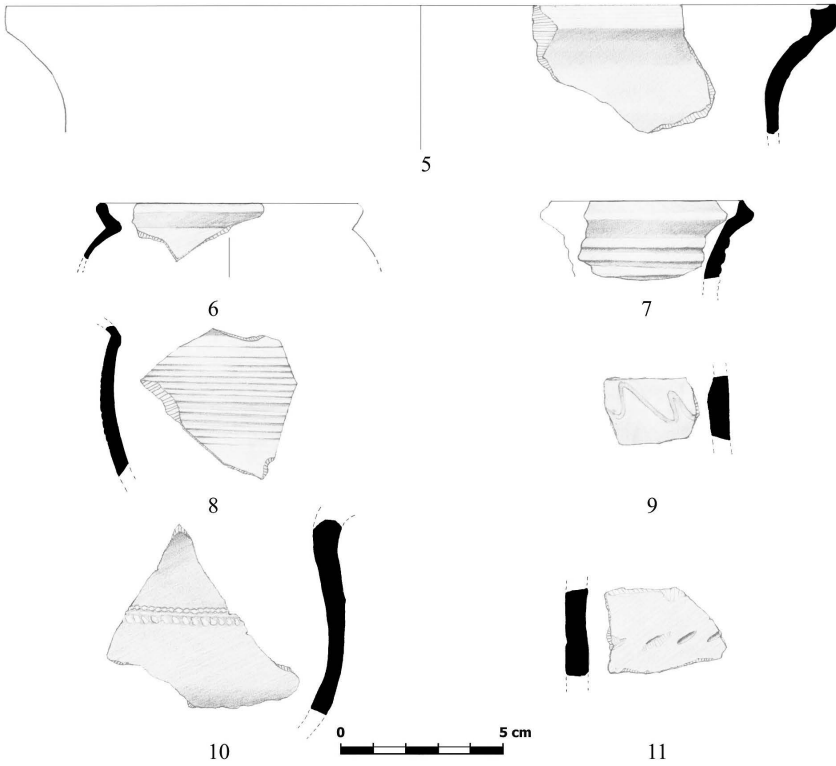
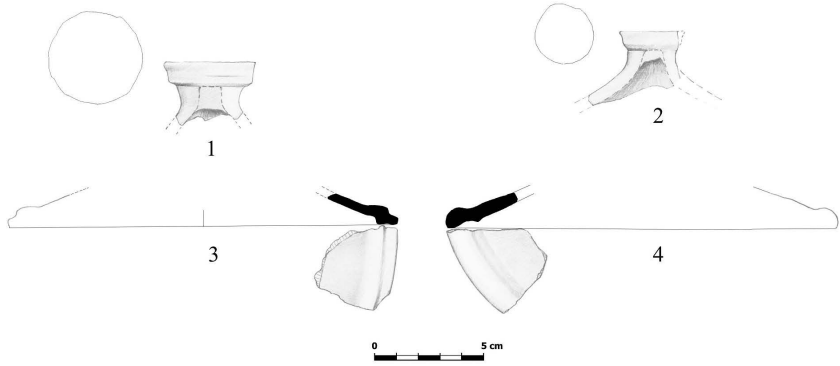

2

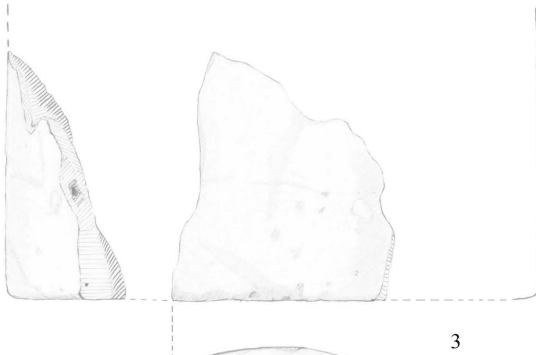
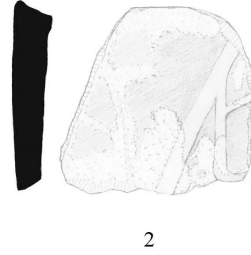
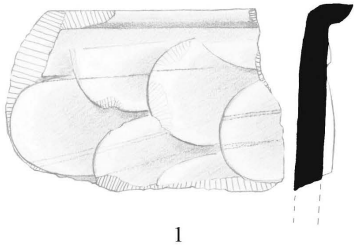
Planșa 2.

Planșa 3.

Planșa 4.

Planșa 5.

A Gyergyói-medence egyházi építésze a régészeti kutatások tükrében¹

DEMJÉN Andrea²

A Gyergyói-medence, az Erdélyi-medence keleti felét határoló Keleti-Kárpátok mentén a Maros felső folyásánál, a Görgényi-havasok és a Gyergyói-havasok között helyezkedik el. Gyergyószékről néhány szórványos adat maradt fenn a középkorból. A középkori egyházi közigazgatásra vonatkozó átfogó forrásanyag az 1332–1336-os évek között behajtott pápai tizedjegyzékből származik. Gyergyó az 1333–1334-es pápai tizedszedők összeírásaiban szerepel. A jegyzékben egyik község sincs pontosan megjelölve, mindössze Miklós plébános említésével a *Gyargio*, *Gorgio* név szerepel.³ Miklós plébános mellett 1333–1334-ben feltűnik egy István valamint egy Tamás nevű plébános is.⁴ A szakirodalomban meghonosodott az a hipotézis, hogy Miklós, illetve a neve mellett feltűnő István és Tamás plébánosok a három egymáshoz közel fekvő település egyházában: Szentmiklóson, Szárhegyen és Alfaluban szolgáltak.⁵

A pápai tizedszedők összeírásait követően közel egy évszázados szünet következik, és a 15. század második felétől kezdődően szaporodnak el a székre vonatkozó írott források. Gyergyót 1462-ben említik, amikor a brassói bíró panaszt emel a székelői székelyek ellen, hogy a határon átkelő kereskedők áruit fizetség ellenében engedik behozni és kivinni Moldvába.⁶ Néhány évvel később, 1466. június 27-én jelenik meg Gyergyó egy oklevélben, amikor Mátyás király megparancsolja Aranyos-, Maros-, Udvarhely-, Csík- és Gyergyószék székelyeinek, hogy az erdélyi püspöknek a tizenhatod rész helyett ezen túl a szokásos tizedet fizessék.⁷ Később egy peres iratban, 1495-ban szerepel Bertalan nagyboldogasszonyfalvi (csíkkarcfalvi) plébános, csíki és gyergyói alesperes.⁸ 1629-ben a

¹ A jelen kötet anyagául szolgáló konferencián a gyergyóalfalvi templom kutatásáról szólt az előadásom, míg a Gyergyói-medence templomainak kutatási eredményeit összefoglalóan a 2017. december 14–15-én, Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban szervezett *Középkori egyházi épületek és templom körüli temetők régészeti kutatása (2005–2017)* című konferencián mutattam be. Jelen tanulmány az elhangzott előadások írott változata.

² Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum, Kolozsvár, demjenandi@yahoo.com.

³ 1333-ban az első részletben befizetett pápai tized jegyzékben *Nycolaus de Gyargio* szerepel négy régi dénárral (*III. banales*): MONVAT. 112., CDTRANS. II. 412. A második részletben befizetett adó lajstromában szintén *Nycolaus sacerdos de Gorgio* szerepel, ez esetben viszont három régi dénárral: MONVAT. 116., CDTRANS. II. 412.; 1334-ben Miklós plébános három régi dénárt (*Nycolaus sacerdos de Gorgio solvit III. banales*) fizetett a tizedszedőknek: MONVAT. 132., CDTRANS. II. 412.

⁴ *Stephanus sacerdos* (MONVAT. 116., CDTRANS. II. 412.); *Thomas sacerdos solvit I. grossum*. (MONVAT 132., CDTRANS. II. 412).

⁵ VÁMSZER 2000. 118–119, 125.

⁶ SZOKL. V. 19–23.

⁷ SZOKL. I. 203–204. Helyes szöveggel újra kiadva: SZOKL. VIII. 114–116.

⁸ BENKŐ 1853. 39–42.; SZOKL. I. 286–287. A kiadásban téves az 1496-os keltezés az 1495-ös helyett. Az oklevél helyes, javított kiadását ld. SZOKL. VIII. 167–169. Az oklevelek keltezésével kapcsolatos észrevételekért Benkő Eleket illeti köszönet!

gyergyószentmiklósi plébános, Ferenczi György⁹ regesztruma említ egy Benedek esperes idejéből, 1499-ből származó adománylevelet, melyben szentmiklósi Gergelyfi György-né Luca asszony három földet hagyott az egyháza.¹⁰ Szárhegyi Lázár András 1504-es levelében, amikor beszámol diplomáciai küldetéséről Tárczai János székely ispánnak, ezt *datum in Gyergyó* keltezi.¹¹ 1506. július 1-én kelt pereskedésben tűnik fel egy Lőrincz nevű, nagyboldogasszonyfalvi plébános, csík- és gyergyószéki alesperes.¹²

Az írott források alapján rendkívül hézagos kép rajzolható meg Gyergyószék középkori történetéről. Írott adatok hiányában a régészetnek jut meghatározó szerep a települések, illetve a középkori egyházak kutatásában. Az elmúlt években folytatott szisztematikus terepbejárások során megfigyeltük azt, hogy a középkori települések a mai falvak belterületén helyezkednek el, ezáltal kutathatóságuk eléggé korlátozott. A templomfelújítások, padlócserekek vagy egyéb földmunkák kapcsán lehetőségünk nyílt interdiszciplináris (falkutatás, dendrokronológiai vizsgálatok, talajradaros mérések és szénizotópos vizsgálatok), illetve régészeti kutatások végzésére a templomokban, illetve azok mellett, mely során korábbi templom(ok) részletei kerültek a felszínre. Jelen tanulmány a 2007–2015. évek között kutatott öt templom (Gyergyószentmiklós, Szárhegy, Alfalu, Újfalú és Tekerőpatak; 1. kép.) régészeti kutatásait kívánja röviden bemutatni és értékelni.

*A gyergyószentmiklósi Szent Miklós plébániatemplom.*¹³ A települést a források 1567-ben, a 25 dénáros adó összeírásakor említik Zent Mýklos néven 78 szabad portával, ami elég jelentékeny létszámnak számított, mivel egyetlen csíkszéki település sem rendelkezett ennyi szabad portával ebben az időszakban.¹⁴ 1569-ben a II. János által összeíratott székely főemberek és lófők névsorában tíz embert tartanak számon Szentmiklóson.¹⁵ 1570-ben a településen részlőfi jóságot említenek.¹⁶ Az 1576-os 50 dénáros adóösszeírásakor 42 forint adót számoltak fel, amelyből 40 forint jövedelem a fejedelmet, egy forint Lázár Istvánt, 50–50 denár pedig Simon Pétert és Pál Benedeket illette.¹⁷ 1591-ben a fejedelmi jobbágyok házáinak a közelében lőfi udvarházról van tudomásunk, amely a birtokos Kovács Péter elődeinek idejében is állt.¹⁸

A Szent Miklós püspök nevét viselő római katolikus plébániatemplom Gyergyószentmiklós központjában, a Márton Áron utcában helyezkedik el. A torony nyugati bejáratánál 1498-as évszámmal feliratozott kőkeretes kapu található (2/2. kép), illetve a torony és a barokk templom asszimmetrikus elhelyezkedése alapján feltételezhető volt, hogy a torony egy vele egy tengelyben elhelyezkedő templom mellé épült (2/1. kép). A

⁹ Ferenczi György 1614–1633 között gyergyószentmiklósi plébános, majd 1634–1653 között általános püspöki helynök (*vicarius generalis*). Naplóját 1629-től 1660-ig jegyezte, amely fontos helytörténeti és egyháztörténeti adatokat tartalmaz. Az eredeti kézirat eltűnt, csak a Veszely Károly-féle átirat őrződött meg az utókornak: VESZELY 1860.

¹⁰ VESZELY 1860. 125–126.

¹¹ SZOKL. VIII. 209.

¹² SZOKL. I. 100. Az oklevélnek hibás az 1406-os keltezése, helyesen 1506.

¹³ A kutatási eredmények eddigi közlésére lásd: DEMJÉN 2015. 88–107.; DEMJÉN – GOGÁLTAN 2015. 385–394.; DEMJÉN 2016a. 61–95.

¹⁴ SZOKL. Ú.S. VII. 62.

¹⁵ SZOKL. II. 269.; SZOKL. Ú.S. VII. 66.

¹⁶ ETA VII/1. 250.

¹⁷ SZOKL. Ú.S. IV. 42.

¹⁸ ETA VII/3. 1636.

dendrokronológiai kutatások során megállapították, hogy a torony építéskorabeli öt emelete 1498 nyarán épülhetett, illetve hogy a torony felső szintjeire az elején kívülről, a déli oldalról, valamint a templomhajó belsejéből lehetett feljutni.¹⁹

A pápai tizedjegyzék, illetve az 1499-ből származó adománylevélen²⁰ kívül nincsenek középkori források a templomra vonatkozóan. Az egyház életébe az újkorban Ferenczi György plébános Regestruma nyújt betekintést 1629-től 1680-ig,²¹ majd az 1672-től kezdődő plébánianapló 1836-ig írja le az egyház történetét,²² illetve ezt a gazdag forrásanyagot egészítik ki a 18. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek.²³ A továbbiakban a templom átépítésére, felújítására, illetve a cinteremre vonatkozó forrásanyagot tekintem át röviden.

A 17. század elején, Ferenczi György plébánossága alatt nagyarányú javítási és bővítési munkálatok kezdődtek el a szentmiklósi egyháznál.²⁴ Az 1633-ban a tekerőpatakiak és a kilyénfalviak egy karzatot építenek a templomban.²⁵ Az 1633-as pestisjárvány során október 1-ig 700 embert temettek el, aminek következtében bővíteni kellett a cintermet.²⁶ A munkálatokra 1634. május 14. és június 16. között került sor, mely során Dánfalvi Péter kőműves vezetésével kőből építenek cintermet a templom köré.²⁷ 1636-ban a cinterem szegletében levő bástyát zsindelezték, 1639-ben zsindelellyel újrafödtek a sekrestyét, 1646-ban újraszindelezték a tetemtartót.²⁸ 1701-től kezdődően a templom körül levő támpilléreknek a javítását kezdik el.²⁹ 1701 áprilisában újrafödik és kimeszelik a *cinterem ajtaja fölött való kis tornyot*.³⁰ 1716-ban javítják és újracserpezik a templomot.³¹ Feljegyzések maradtak az 1716-os évből is, melyek alapján ifjabb Kercsó János előleget kapott kőből épült cinterem megépítésére,³² amely a források alapján 1719-ig el is készült. 1719-ben a pestisjárvány következtében újra bővíteni kellett a cintermet, ennek során az új cinterem mellett egy darab jószágot adtak a pestisben elhunytak temetésére.³³

A 18. század eleji állapotokról, az egyház ingóságairól az 1717–1755 évek közötti vizitációs jegyzőkönyvek szolgálnak információkkal. Az 1721-es jegyzőkönyv alapján a templom kívülről és belülről jól felszerelt, a toronyban két felszentelt harang van, a cinterem kőből készült.³⁴ Az 1731-es vizitáció részletesen leírja, hogy a Szent Miklós püspök tiszteletére felszentelt templom ebben az időben tetőcseréppel fedett, kőkerítéssel van

¹⁹ TÓTH – BOTÁR – GRYNÆUS 2016. A templom emeletére kívülről történő bejárat kialakítása nem egyedülálló a Gyergyói-medencében, hiszen az alfalvi templom tornyának a falkutatása során Kósa Béla és Czimbalmos Attila a torony északi részén a szentmiklósi toronyhoz hasonló elfalazott nyílást figyelt meg a falszöveten: KÓSA – CZIBALMOS – DEMJÉN 2011. 326, 328.

²⁰ MONVAT. 112, 116, 132.; CDTRANS. II. 412; VESZÉLY 1860. 125–126.

²¹ VESZÉLY 1860. 115–157.

²² RNLHMH. FII. Gyergyószentmiklós római–katolikus plébánia (1672–1836). Csíkszereda.

²³ GYÉL. 1717, 1731, 1732, 1735, 1744, 1755, 1775. A levéltári anyag tanulmányozásában nyújtott segítségért Bernád Ritát illeti köszönet!

²⁴ VESZÉLY 1860. 120–121.

²⁵ Uo. 137–138.

²⁶ Uo. 143. Egy későbbi bejegyzés alapján 800 embernél többet is eltemettek ebben az évben. Lásd: Uo. 148.

²⁷ Uo. 143, 152.

²⁸ Uo. 152–153.

²⁹ RNLHMH. F II. 18v.

³⁰ RNLHMH. F II. 18v.

³¹ RNLHMH. F II. 22.

³² RNLHMH. F II. 22.

³³ RNLHMH. F II. 3v.

³⁴ GYÉL. 1721, 196.

körülvéve és a toronyban három harang található.³⁵ Egy 1732. július 28-i feljegyzés alapján három öllel (5,60 m)³⁶ megmagasították a gyergyószentmiklósi templom tornyát.³⁷ 1733-ban Atyhai István szentmiklósi plébános saját költségén kriptát épített a sekrestye alá a plébánosok számára,³⁸ amelyet 1734. év márciusában fejeztek be.³⁹ Az 1735. évi egyházlátogatás beszámol a cinteremfal igényes restaurálásáról, arról, hogy a templom öblös cseréppel fedett, illetve, hogy a kőtorony a templomhajóhoz van csatlakoztatva.⁴⁰ A következő feljegyzés az 1750-es évekből maradt fenn. Ekkor kezdhetik el az új, a barokk templom építését, illetve a középkori templomnak az elbontását, erről viszont az 1755-ös vizitáció nem számol be.⁴¹

A templom szűknek bizonyult, ezért 1756 és 1772 között Fogarassi György építész barokk stílusban új templomot épített a régi helyére.⁴² A barokk templom tetőszerkezetének a dendrokronológiai kutatása derített fényt arra, hogy a tetőszerkezetet 1753/1754 telén és 1754/1755 telén kivágott lucfenyőkből építették feltételezhetően 1755-ben vagy azután 1–2 évvel.⁴³ A munkálatok befejezése mellett szól a templom nyugati homlokzatán levő 1756. évi építési felirat is.

A templom javítási munkálatai során 1964-ben Molnár István (Székelykeresztúri Múzeum) és Tarisznyás Márton (Gyergyószentmiklósi Múzeum) közreműködésével került sor régészeti kutatásra a barokk templom belsejében, illetve a templom külső, déli oldalánál.⁴⁴ Megállapításaik alapján a templom kb. 25–28 m hosszú és 6,5 m széles volt.⁴⁵ A kutatásról néhány soros jelentés, illetve a Tarisznyás Márton Múzeum Levéltárában egy Salamon László építész által készített alaprajz maradt fenn, amelyen feltüntetik a barokk templom alaprajza mellett a gótikus templom feltételezett alaprajzát is.⁴⁶

A középkori templom kiterjedésének és további részleteinek a felderítésére 2009 tavaszán talajradaros kutatásokat végeztek a mai templom déli oldalánál, a templomkertben.⁴⁷ A mérések egyértelműen jelezték a középkori templomhajó falait támpillérekkel.

A plébániatemplom régészeti kutatására 2013 nyarán került sor, mely során három szelvényben részleteiben feltártuk a középkori templom déli alapfalait (két felület nyitódott a barokk templom déli külső oldalánál, illetve egy szelvény a templom nyugati főbejárata előtt, a torony északi sarkánál).⁴⁸

³⁵ GYÉL. 1731. 261; ERKEJ. 116.

³⁶ LECHNER – WARGA 1904. 494–496.

³⁷ RNLHMH. F II. 33v.

³⁸ U.o. 35.

³⁹ GYFL GYGYL. Gyergyószentmiklósi Szent Miklós Plébánia Iratai. 611/b. Plébániai és főesperességi iratok. 1698. 1716–2003; 1735. Feljegyzések maradtak fenn arra vonatkozóan, hogy kiket helyeztek örök nyugalomra ebben a kriptában: RNLHMH. FII. 35.

⁴⁰ GYÉL. 1735. 127.

⁴¹ GYÉL. 1755. 250.

⁴² U.o. 214; SCHEMATISMUS 1882. 85; ENDES 1994. 351–353; LÉSTYÁN 2000. 264–265.

⁴³ TÓTH – BOTÁR – GRYNÆUS 2016. 121–125.

⁴⁴ TMML 1964. 1–3.

⁴⁵ TARISZNYÁS 1982. 188.

⁴⁶ TMML 1964. A gyergyószentmiklósi római katolikus templom alaprajza: DEMJÉN 2016a. 68. 5. ábra.

⁴⁷ ZSIGMOND – KÖRMENDY – OSZKÓ 2009a; DEMJÉN 2016a. 67. 4. ábra.

⁴⁸ A kutatások eredményeinek közzlésére lásd: DEMJÉN 2015. 88–107; DEMJÉN – GOGÁLTAN 2015. 385–394; DEMJÉN 2016a. 61–95. A feltárást a római katolikus plébánia kezdeményezte és támogatta. A kutatás célja részben a ma álló barokk templomhajó és a torony alapozásának statikai vizsgálata, illetve a középkori templom feltárása volt.

A templom déli külső oldalán ásott 1. és 2. szelvényekben a felszínre került a középkori templomhajó nyugat–kelet irányú fala (2/4. kép), valamint a szentély a hozzá tartozó támpillérekkel (2/5. kép). A hajófal szélessége 1,00–1,20 m között váltakozott. A felmenő fal belső oldalán egy 0,06–0,15 m széles, 0,30–0,40 m magas párkány volt, amelyet az 1964-es kutatás során is megfigyeltek. A párkány a szelvénybe eső falszakasz közepe táján megszakadt; itt a falszövet egyenetlen volt és habarcsba ágyazott kövek lenyomata mutatkozott a vakolaton. A középkori templomhajó déli falához utólag két támpillért is építettek, két különböző periódusban, melyek közül a délkeleti épült korábban, utána pedig a délnyugati. A két támpillér között a felmenő hajófalakon megmaradtak annak vakolási rétegei.

A templomhajó alapozásában egy vízszintes elválás volt. Az alapozás alapos vizsgálata során arra a következtetésre jutottunk, hogy a templomhajó alapozása alatt egy nagyméretű törtkövekből rakott, kevés folyami követ tartalmazó, hamuszürke, sok kavicsot és kevés mészrögöt tartalmazó, viszonylag kompakt habarcsú alapozás van, amely a templomot megelőző építési periódushoz tartozhat (a továbbiakban I. építési periódus vagy I. középkori templom).⁴⁹ A két alapozás között (I. és II. periódus) egy 0,06 m vastag földréteg helyezkedett el. Ugyanakkor feltételezhető, hogy a templomhajó alapozása alatt megfigyelt falszakasz elhelyezkedése alapján kapcsolatba hozható a hajó belsejében feltárt párkánnyal (a belső párkány a hajófal alatt lévő alapozással egy vonalban szakad meg). A templomhajó alapozása alatt lévő korábbi alapozás környezetéből nem került elő keltező lelet. Ennek pontos időrendi besorolására további kutatásokra lenne szükség.

A templomon kívül több járószintet figyeltünk meg, amelyek szoros összefüggésben voltak a templom különböző építési, illetve javítási szakaszaival. A templom belsejében három járószintet tártunk fel, amelyek téglából voltak kiképezve. A téglapadló egyenetlen, illetve hiányos volt jelezve azt, hogy többször megbontották a temetések miatt.

A barokk templom délnyugati és délkeleti mellékbejárata között ásott 2. szelvényben a középkori templom szentélye, illetve egy délkeleti támpillér került feltárára (2/5. kép). A sokszögzáródású szentély szélessége feltehetően a hajóéval azonos lehetett, a felmenő falak szélessége 0,80–1,10 m között váltakozott. A szentély alapozása a délkeleti támpillér alapozásával együtt épült. A szentély belsejében megmaradt a vakolatréteg a különböző meszelési rétegekkel együtt. A szentély belső járószintje a temetkezések beásása miatt nem volt kutatható. A falszövet szerkezete (itt hiányzott az 1. szelvényben feltárt párkány), a fal szélessége, az alapozási mélység, a falat alkotó kőanyag jellege, valamint a szentély falával egyszerre épült támpillér arra utal, hogy a templomhajó és a szentély két különböző periódusban épülhetett.

A torony északkeleti sarkánál nyitott 3. szelvényben két falalapozás részletét tártuk fel (2/3. kép). Az egyik kötésben volt a torony alapozásával, míg a másikat ennek az északi oldalához csatolták (a két falszakasz között egy függőleges elválás volt). A feltárt falszakasz elhelyezkedése valamint tájolása alapján nem valószínű, hogy a templomhajó északnyugati sarkáról lenne szó. A feltárt falak rendeltetését a kutatott terület kis alapterülete miatt nem sikerült tisztázni, de felmerült annak a lehetősége, hogy ezek a falalapozások a toronyhoz kapcsolódó középkori cinterem falai lehettek (talán ezzel függhet össze a torony déli oldalán a karzatfeljáró melletti értelmezhetetlen faltömb is). Az északi falrészlet alatt feltárt 26. sír szénizotópos vizsgálata az 1437–1476 évek közé

⁴⁹ DEMJÉN 2016a. 71, 7. ábra.1.

keltezte a temetkezést (a fal építésekor nem bolygatták a temetkezést, a temetkezés nem keltezi a falat! 3/1. kép). A toronnyal kötésben lévő falalapozás északnyugati sarkánál, az alapozás alatt egy újabb temetkezést figyeltünk meg (27. sír, nem keltezi a falat!), amelyet a csontminta radiokarbonos vizsgálatának eredménye az 1245–1282 évek közé keltezett (3/2. kép). A 13. század második felére keltezett temetkezés megelőzi a pápai tizedszedők összeírását és korábbra teszi a gyergyószentmiklósi egyház keletkezését. A temetkezés betöltésében nem találtunk habarcspigmenteket, így ennek a falakhoz való viszonya eldönthetetlen.

A barokk templom déli oldalánál és a nyugati homlokzat bejárata előtt, mintegy 57 m² területen feltártuk a többretegű középkori és újkori temető 27 sírját.⁵⁰ A szentmiklósi temetkezések közül mindössze kettőben találtunk párta maradványokat (6. és 17. sír).⁵¹ Az ásás során szórványos leletanyag került a felszínre, többnyire bolygatott, másodlagos helyzetből: pipatető (11/5. kép) és vörösréz gyűrű (11/4. kép). A leletanyag szerves részét képezik a középkori templom bontási törmeléke közül előkerült ólomkeretes ablaküvegdarabok, festett vakolattöredékek, egy kőkeretes ablaktöredék (11/9. kép), illetve egy 18. század eleji zarándokjelvény (11/3. kép).

Az ásás feldolgozása során számos olyan kérdés merült fel, melyet további régészeti feltárás hiányában csak feltételesen válaszolhatunk meg. A feltárások fényében úgy tűnik, hogy a hajófalnak két periódusa lehetett: I. periódus az Árpád-kori templom alapozása (I. templom), ezt követte a földréteg fölött levő II. templomhajó alapozása és felmenő fala (II. templom, 14. század), majd a gótika idején készülhetett el a torony, a szentély és a délkeleti támpillér; később, a 18. század elején pedig a délnyugati támpillér (12/1. kép). A feltárt középkori templomok építésének pontos időrendi besorolására az ásás során nem került elő keltező lelet. A templom építését gyakorlatilag a relatív időrend alapján lehetett csak keltezni. Az I. és II. középkori templom teljes hosszának meghatározása is nehézkes, mivel nem történtek kutatások a nyugati részen. Feltételezhetően valamikor a 15. század végén a torony (öt emeletes, 18 m magas) csatlakozhatott a templomhajóhoz, mivel a torony első emeletén, a keleti részen építés korabeli átjáró van.⁵² Ennek alapján a 15. század végén, a 16. század elején a plébániatemplom kisserkeszthető hossza 26,5 m körül lehetett, míg a hajó és a szentély belső szélessége 7 m körüli volt (4. kép).

Gyergyószárhegy. Gyergyószárhegyet 1567-ben a 25 dénáros adóösszeíráskor 48 kapuval említik.⁵³ 1569-ben a II. János által összeíratott székely főemberek és lófők névsorában öt családfőt tartanak számon a településen.⁵⁴ 1576-ban, az 50 dénáros adóösszeíráskor 22 forint adót számoltak fel, amely Lázár Istvánt illette.⁵⁵

A templom a falu északi részén a Szármány-hegy délkeleti oldalán helyezkedik el. A település temploma először 1494-ben tűnik fel a forrásokban, amikor Lázár Miklós VI. Sándor pápától búcsúengedélyt kér a templom számára.⁵⁶ A templomra vonatkozóan

⁵⁰ DEMJÉN 2016a. 79–86.

⁵¹ U.o. 83–84, 17. ábra.

⁵² TÓTH – BOTÁR – GRYNÆUS 2016. 120–121.

⁵³ SZOKL. II. 221.

⁵⁴ SZOKL. II. 269.; SZOKL. Ú.S. VII. 66.

⁵⁵ SZOKL. Ú.S. IV. 43.

⁵⁶ <http://mek.oszk.hu/04600/04684/html/348.html>, 2020.02.20.

néhány 18. századi forrás maradt fenn: 1728-ban magasítják a tornyot, 1729-ben lebontják a templom hajóját (a szentélyt meghagyják), 1730-ban újjáépítik a templomhajót oldalkápolnával, erről számol be az 1731-es vizitáció.⁵⁷

A szárhegyi plébániatemplom régészeti kutatására 2007 nyarán került sor, amikor a gombafertőzött padló eltávolítását követően a templom belsejében egy korábbi templom falai kerültek a felszínre. A leletmentő ásatás során a kutatók feltárták a település Árpád-kori templomát félköríves záródású szentéllyel (a templom teljes hossza: 15,7 m és szélessége: 7,8 m). A félköríves román kori szentélyt a 15. század folyamán elbontották és helyette építették a ma is álló sokszögzáródású, gótikus szentélyt, ezzel egy időben a hajó nyugati részét is meghosszabbítják (a gótikus templom teljes hossza: 29,2 m és szélessége: 7,8 m). Az ásatás a temető 25 középkori és újkori temetkezését tárta fel, amelyből a 23. sírt bolygatta az Árpád-kori hajó alapozása (12/2. kép).⁵⁸

A torony építéstörténetének tisztázására vonatkozóan dendrokronológiai vizsgálatok történtek, mely során megállapították, hogy a torony második emeleti északi lőrése felett levő teherkiváltó tölggerendákra 1444–1445 telén kivágott fákat használtak fel. További három, az első, második és harmadik emeleten levő *in situ* fenyőgerendákat 1495 nyarán, illetve 1494 és 1496 után kivágott fákból készítették.⁵⁹ Az eredmények megerősítették azt, hogy a torony a 15. század végén már állt.

Gyergyóalfalu. A települést 1567-ben, a 25 dénáros adóösszeíráskor említik 44 kapuval.⁶⁰ A II. János által 1569-ben összeíratott székeleyek névsorában hét főembert tartanak számon a településen.⁶¹ 1576-ban, az 50 dénáros adóösszeíráskor 20 forint adót számoltak fel, amely Lázár Istvánt illette.⁶²

A Szent Simon és Júdás apostolok, Szent Margit szűz és vértanú tiszteletére szentelt templom a település központjában helyezkedik el. A templomra vonatkozó középkori forrás nem áll rendelkezésünkre. A feljegyzések alapján a toronyban egy 1537-es feliratú Brassóban öntött harang volt, amely az első világháborúban elpusztult.⁶³ Gyakorlatilag az 1731. évi vizitáció előtti időszakról nincsenek források a templomra vonatkozóan. Az 1731-es egyházlátogatási jegyzőkönyv számol be először a templomról, amely szerint a templomhajó és torony cseréppel fedett, a templom kőfallal van körülvéve.⁶⁴ 1766-ban a torony (5/1. kép) és a nyugati hajófal kivételével teljesen elbontják a középkori templomot, majd ez évben elkezdik az új, barokk templom építését.⁶⁵

A templom középkori részleteket őriz: a hajó nyugati bejáratánál egy félköríves záródású kettős hengertagos faragott kapu helyezkedik el, melyet a szakirodalom késő Árpád-korinak határozott meg (5/2. kép).⁶⁶

⁵⁷ ERKEJ. 117–118.

⁵⁸ Emődi Tamás és Darvas Lóránt (Csíki Székely Múzeum) közöletlen kutatása. Az adatokért a kutatóknak tartozom köszönettel.

⁵⁹ TÓTH 2010. 54–57.

⁶⁰ SZOKL. II. 221.

⁶¹ SZOKL. II. 269.; SZOKL. Ú.S. VII. 66.

⁶² SZOKL. Ú.S. IV. 43.

⁶³ BENKŐ 2002. 267.

⁶⁴ ERKEJ. 118.

⁶⁵ BERNÁD 2009. 275.

⁶⁶ ENTZ 1994. 64.

A templomban 2009-től kezdődően átfogó, interdiszciplináris kutatások történtek: 2009–2011 évek között Kósa Béla és Czibalmos Attila több szakaszban falkutatást végzett, mely fontos adatokkal szolgált a torony építéstörténetére vonatkozóan, valamint nyilvánvalóvá tette a barokk templomot megelőző két korábbi toronyhoz csatlakozó templomhajó meglétét (a torony negyedik és ötödik szintjén, a keleti falon korábbi fedélszékek lenyomatát tárták fel).⁶⁷ 2009-ben a templomkert északi oldalán a talajradaros kutatások egyértelműen jelezték a korábbi cinteremfal nyomvonalát, a barokk templom déli oldalbejáratának a keleti oldalán egy egyelőre értelmezhetetlen falszakaszt, valamint a mai északi mellékhajó alatt kriptát mutattak ki a mérések.⁶⁸ 2010-ben folytatott dendrokronológiai vizsgálatok során a toronyban levő egyik gerendát 1517 nyarára keltezték,⁶⁹ mely egybeesik az 1537-es feliratú haranggal.⁷⁰

A templom régészeti kutatása két szakaszban történt: az első szakasz során a toronyaljban végeztük a kutatást (2010. évben), melynek célja annak tisztázása volt, hogy a hajó nyugati bejáratánál levő félköríves záródású kettős hengertagos faragott kapu eredeti helyén van, vagy másodlagosan építették át ide. A rövid időtartamú régészeti kutatás jelentős eredményeket szolgáltatott. A mai járószint alatt közvetlenül megtaláltuk a négy darabból álló küszöbkövet. A több részből összerakott küszöbkö, a szárkő lábazati kiképzésének hiánya, valamint az, hogy a külső keretet a torony keleti alapfalára rakták rá, nyilvánvalóvá tette (5/3. kép), hogy a kőkeretet a korábbi templom egy másik részéről építették át ide, egyszóval nincs eredeti helyén.⁷¹

A második fázisban a mai templom belsejében, a nyugati karzat alatti részen kuttunk, mely során ellenőriztük a középkori hajófalak nyomvonalát, illetve azt, hogy a hajó nyugati oromfala tartalmaz-e középkori részleteket (2015. évben). A kutatás során két felületet nyitottunk a barokk templomhajó délnyugati (2. szelvény) és északnyugati (3. szelvény) részén. Mindkét szelvényben a felszínre kerültek a korábbi, a középkori templom hajójának 0,80–0,92 m széles falai. A déli hajófal közvetlenül a barokk templom alapozása mellett jelentkezett úgy, hogy a barokk és a középkori hajófal között egy 0,04–0,06 m széles elválás volt látható (5/4. kép). A középkori templom nyugati falát részben felhasználták a barokk templom nyugati oromfalának építésekor úgy, hogy a felmenő falból egy 0,50 m magas részletet meghagytak, a többi részét a barokk templom építése során elbontják és újjáépítik. Ezzel ellentétben a hajófal északnyugati sarkát teljesen elbontották a barokk templom nyugati oromfalának építése során. Az északi hajófal külső részén egy 0,76 m széles támpillért tártunk fel, amely a hajófalakkal együtt épült (5/5. kép). A középkori felmenő déli és északi hajófal belső oldalán 0,60–0,80 m magasan (a korabeli járószinttől számítva!) megőrződött annak belső vakolatrétege, felületén két meszelésréteggel. Az ásatás során mindkét szelvényben megfigyeltük a középkori templom utolsó nagyméretű kőlapokból álló járószintjét, amely főleg a templomhajó délnyugati és északnyugati sarkában maradt meg. A középkori templom utolsó járószintje alatt mindkét szelvényben a teljes felületet kitöltötte a középkori és kora újkori/újkori temetkezések betöltése.

⁶⁷ KÓSA – CZIBALMOS – DEMJÉN 2011. 325–328.

⁶⁸ ZSIGMOND – KÖRMENDY – OSZKÓ 2009b.

⁶⁹ <http://dendrolab.ro/hu/page/Kutatasaink-18>, 2020.02.20.

⁷⁰ BENKŐ 2002. 267.

⁷¹ KÓSA – CZIBALMOS – DEMJÉN 2011. 329–331.

Az ásatások során összesen 26 temetkezést tártunk fel. A sírok közül három (S20 és S22–23) megelőzi az általunk feltárt késő középkori templomot, mivel ezeket a sírokat ennek a templomnak az északi, déli és nyugati alapozása bolygatta. A nyugati falalapozás alatt levő 20. sír radiokarbonos vizsgálata 1447–1527 (6/2. kép), míg az északi hajóalapozás alatt levő 23. sír radiokarbonos vizsgálata 1409–1440 évek közé keltezte a temetkezést (6/3. kép). A torony építését gyakorlatilag a szuperpozícióban levő sírcsoportok összehasonlítása révén tudtuk keltezni. A torony alapozásával elvágott koporsós sírok (1–2, 4–5, 12–14 sírok), valamint a 15. századi pártavereteket tartalmazó temetkezések (3a–b. és 6. sír) alapján a torony építését a 15. század végére – 16. század elejére kelteztük.⁷² A keltekezést megerősítette a 2. sír szénizotópos vizsgálata, mely 1446–1500 évek közé tette a temetkezést (6/1. kép).

A régészeti kutatások igazolták feltételezésünket, mely szerint a feltárt késő középkori hajófalak a torony tengelyében vannak, illetve új információkat nyújtottak a templomról: a templomhajó belső szélessége 7 m volt, és azt, hogy a nyugati részen nem maradtak meg középkori felmenő hajófalak (7. kép.).

*Gyergyóújfalu.*⁷³ A települést a források 1567-ben, a 25 dénáros adó összeírásakor említik először 32 szabad portával.⁷⁴ 1569-ben a II. János által összeíratott székely főemberek és lófők névsorában kilenc családfőt tartanak számon Újfaluban.⁷⁵ 1576-ban, az 50 dénáros adóösszeírásakor 16 forint adót számoltak fel, amelyből 15 forint jövedelem a fejedelmet, egy forint pedig Lázár Istvánt illette.⁷⁶ Az írott forrásokban a 16. században felbukkanó település feltehetően korábbi, mint az első említése, hiszen a közösségnek már a középkor folyamán jól meghatározott szokásrendje volt, erről tanúskodik az 1581-es falutörvény is.⁷⁷

Újfalú középkori egyházáról meglehetősen kevés írott adattal rendelkezünk. A legkorábbi adat 1638-ból említi a plébániát.⁷⁸ A 18. század eleji állapotokról a vizitációs jegyzőkönyvek tartalmaznak értékes adatokat. Az 1721-es egyházlátogatási jegyzőkönyv kőből épített cinteremkerítést, a toronyban két harangot, a templomban egy oltárt említ.⁷⁹ Az 1731-es vizitáció alapján a templom ebben az időben tetőcseréppel fedett, kőkerítéssel van körülvéve és a toronyban két harang található.⁸⁰ A templom 1762-ben összeomlás előtt áll.⁸¹ 1799-ben a közösség új templom építését tervezi, de viták támadtak az új templom helyét illetően,⁸² amely még 1817-ben is bizonytalan.⁸³

Az 1823-as vizitáció részletesen leírja a korábbi szűk és romos templom méreteit, a harangokat, valamint az oltárokat. A feljegyzés alapján a templom hossza 19 m, szélessége 7,5 m. A templomnak két bejárata, négy rossz ablaka, boltozott mennyezete van, a déli cinterem kerítése pedig romos. A toronyban három felszentelt harangot és a

⁷² U.o. 331.

⁷³ DEMJÉN 2010.

⁷⁴ SZOKL. Ú.S. VII. 62.

⁷⁵ SZOKL. II. 269.; SZOKL. Ú.S. VII. 66.

⁷⁶ SZOKL. Ú.S. IV. 43.

⁷⁷ IMREH 1983. 275–278.

⁷⁸ SCHEMATISMUS 1848–49. 946.

⁷⁹ GYÉL. 1721. 197–198.

⁸⁰ GYÉL. 1731. 264.; ERKEJ. 119.

⁸¹ SCHEMATISMUS 1882. 87.; ENDES 1994. 353.; LÉSTYÁN 2000. 266.

⁸² GYFL GYGYL. Gyergyóújfalusi Plébánia Iratai, 614/b. Plébániai iktatott iratok. 1799.

⁸³ GYÉL. 1823.

templomban három oltárt említenek.⁸⁴ A ma álló templomot 1825–30 között építették a Sarlós Boldogasszony tiszteletére (8/1. kép).⁸⁵

A templom régészeti kutatására 2008 tavaszán került sor, a gombafertőzött padló felszedése során – 0,40 cm relatív mélységben a templom belsejéből kihordták a földet. A föld kihordása során boltozati bordatöredék, festett vakolattöredékek kerültek elő, valamint a felszínen jól láthatóvá váltak a korábbi templom alapfalai. A kutatás során kilenc szelvényben feltártuk az 1823-as vizitációs jegyzőkönyvben leírt késő gótikus templomot (9. kép).

Az eredetileg támpillérek nélkül épített hajó (a kutatás során feltárt három támpillért utólag építették a hajó falaihoz) és a vele azonos méretű sokszögzáródású, a sarkaknál támpillérekkel megtámasztott szentély teljes hossza 21 m, szélessége 7,5 m lehetett (8/3. kép). Feltételezéseink alapján a hajó fala korábbi lehet, mivel különbözik a habarcsa és a támpilléreket is utólag építették hozzá. Sajnos az ásatás során nem sikerült elválást elkülöníteni a hajó és a szentély fala között, mivel a kettő találkozásánál az 1992-ben zajlott felújítási munkálatok során vastag cementréteget öntöttek és erre helyezték a padló talpgerendáit. A szentéllyel egy időben épült a trapéz alakú sekrestye (mérete: 3,5×3,20×2,70 m), melynek nyugati részéhez az újkorban egy melléképületet csatoltak (mérete: 1,70×3 m). A hajó belsejében feltártuk a hajópadlónak a talpgerendáit. A hajó járószintje 0,36 cm-rel mélyebben volt a szentély járószintjéhez képest. A hajó és szentély találkozásánál dokumentáltuk a szószek alapozását, a szentélyben pedig az oltárasztalét.

A déli hajófalhoz feltehetően az újkorban egy 4,80×5,30 m belvilágú mellékbejáratot építettek (8/2. kép). A portikusz nyugati falát egy támpillérhez csatolták, míg a keletit a hajó déli falához. A mai templom belsejében, az északi mellékoltár előtt és a templomon kívül, a szentély délkeleti sarkánál tártuk fel a templomot övező cinteremfal maradványait. A kutatott felületről nem került elő leletanyag, ennek következtében nem tudtuk azt megállapítani, hogy mikor épülhetett. A helyszíni megfigyeléseink alapján a mai kerítés déli részén ülőfülkék vannak, mely teljes mértékben eltér a többi falszakasztól. Megtörténhetett az, hogy a korábbi templom cinteremfalának egy részét beékeltek az 1868-ban készült falba.

A kutatás során összesen négy melléklet nélküli temetkezést tártunk fel. A temetkezések közül a legkorábbi a 4. sír, amelyet a késő gótikus templom szentélyének építésszor bolygattak, az ezt megelőző temetőrészlethez tartozhatott. Az ásatás során szórványos leletanyag került elő: egy 16. századi steyr kés (11/7. kép) és III. Zsigmond lengyel király 1623-as átfúrt verete (11/6. kép).⁸⁶

Az újfalvi plébániatemplom régészeti kutatása jelentős eredményeket hozott a falu késő középkori és újkori egyháztörténetének és építészetének a megismerésében. A templom keltezését leletanyag hiányában, építészeti párhuzamai alapján a késő középkorra tehetjük.

⁸⁴ „*Aedes Sacra Gyergyo-Ujfalvensis penventusa, angusta, et ruina proxima est, e lapidis materniis cum fornice ... longa 10, lata 4 orgias, cum 4 malis fenestris. A duabusportis. ... Cinctura a parte meridionali in loco precipiti erecta collapsa est.*” GYÉL. 1823.

⁸⁵ SCHEMATISMUS 1882. 87; ENDES 1994. 353.; LÉSTYÁN 2000. 266.

⁸⁶ DEMJÉN 2010. 38, 7/1–2. ábra.

Tekerőpatak. A települést a források 1567-ben, a 25 dénáros adó összeírásakor említik először 40 szabad portával.⁸⁷ 1569 körül a II. János által összeíratott székely főemberek és lófők névsorában tizenegy családfőt tartanak számon Tekerőpatakon.⁸⁸ 1576-ban, az 50 dénáros adóösszeírásakor 30 forint adót számoltak fel Tekerőpataktól és Killyénfalvától.⁸⁹

A falu templomáról néhány szórványos adat áll rendelkezésünkre. Egy feljegyzés alapján 1586-ban kápolna állt a településen. A szentmiklósi plébános kötelessége volt heti egy alkalommal misét tartani a tekerőpataki híveknek ebben a kápolnában.⁹⁰ A források alapján a tekerőpatakiak a killyénfalviakkal együtt Szentmiklósra jártak templomba, ide számukra 1633-ban karzatot építenek.⁹¹ Az 1717. április 1-i egyházlátogatási jegyzőkönyv Szentmiklós filiájaként említi Tekerőpatakot, ahol ekkor kápolna áll Keresztelő Szent János tiszteletére.⁹² Az 1721-es vizitáció a tekerőpataki leányegyház Szent János kápolnában két kicsi harangot említ.⁹³ Tekerőpatak csak 1724-től lesz önálló plébánia, 1732-ig közös papja volt Killyénfalvával.⁹⁴ Temploma 1734-ben épült a Gáborfi család támogatásával.⁹⁵ Az 1735. évi vizitáció már önálló plébániaként említi.⁹⁶ A templom 1801-ben leégett.⁹⁷

A templom a település központjában helyezkedik el. A torony első emeletén, a nyugati részen egy faragott gótikus ablak található (10/1. kép). A településen folytatott terepbejárások során, a templom szomszédságában, a plébánia kertjében késő középkori kerámiatöredékeket találtunk.

2009 tavaszán régészeti felügyelet nélkül a templom belsejéből 0,30 m mélyen kihordták a földet. A templom belsejében nem került sor régészeti kutatásra. A régészeti kutatás gyakorlatilag a templom körüli 0,54–0,60 m széles vízelvezető árokban talált jelenségek, sírok felmérésére, rajzolására és fotózására korlátozódott.

A templom délkeleti, keleti és északi részén összesen tizenegy temetkezés került elő (10/2–3. kép). A tizenegy sírban hat adultus, egy juvenis, egy infans II és egy csecsemő csontvázat bontottuk ki. Két sírban egyáltalán nem volt csontváz, viszont megfigyelhető volt a jó állapotban megőrződött fenyőfa koporsó. A sírok, a 9. és 10. vázak kivételével, mind koporsós temetkezések voltak. A temetőrészlet időrendjét a 18. századra tehetjük.

Összegzés. Az utóbbi évek kutatási eredményei alapján tisztázni lehetett a mára elavult feltételezéseket. A gyergyószentmiklósi Szent Miklós-plébániatemplom mellett folytatott feltárás során a késő középkori déli templomhajófal alatt egy korábbi alapozás létét lehetett megfigyelni, illetve a templomtorony északnyugati sarkával kötésben levő falrészlet alapozása alatt egy 13. század második felére keltezett temetkezést tártunk fel. Szárhegy esetében a kutatók feltártak egy félköríves záródású Árpád-kori templomot. Sőt a szárhegyi templom estében bebizonyosodott az, hogy az Árpád-kori hajófalak

⁸⁷ SZOKL. Ú.S. VII. 62.

⁸⁸ SZOKL. II. 269.; SZOKL. Ú.S. VII. 66.

⁸⁹ SZOKL. IV. 43.

⁹⁰ VESZELY 1860. 119.

⁹¹ U.o. 137–138.

⁹² GYÉL. 1717. 112.

⁹³ GYÉL. 1717. 197.

⁹⁴ SCHEMATISMUS 1882. 86.

⁹⁵ BERNÁD 2009. 324.

⁹⁶ GYÉL. 1735. 133.

⁹⁷ ENDES 1994. 353.

korábbi temetkezést bolygattak. A késő Árpád-kori részleteket őrző Alfalu templomával (a templomhajó nyugati bejáratánál levő kettős hengertagú kapu) az a probléma, hogy a falkutatás és régészeti feltárás bebizonyította, hogy a kőkeretes kapu másodlagos helyzetben van, a templom egy másik részéből teheték át mostani helyére. A templom belsejében, a nyugati karzat alatt folytatott régészeti kutatás során felszínre került hajófalak késő középkorinak bizonyultak. Az ásatások során nem volt alkalmunk a barokk templom belsejében folytatni a kutatást, így Alfalu Árpád-kori templomának igazolása még várat magára.

A fent említett három plébániatemplom mellett kutatások történtek a gyergyóújfalvi és a tekerőpataki templomnál is. A gyergyóújfalvi római katolikus templom kutatása során kilenc szelvényben felszínre került az 1823-as vizitációs jegyzőkönyvben leírt késő középkori templom. A tekerőpataki templom mellett végzett régészeti kutatás gyakorlatilag a templom körüli vízvezető árokban (drén) talált sírok felmérésére, rajzolására és fotózására korlátozódott.

Szentmiklós egyházának estében a történet jóval árnyaltabb lévén, hogy a település keleti végében feltárt, a radiokarbonos vizsgálatokkal 13. század második felére (1245–1281) keltezett kisméretű toronyvár, Both vára⁹⁸ magánföldesúri birtokot jelöl, illetve korabeli templom és udvarház meglétét feltételezi. Benkő Elek már korábban felhívta a figyelmet arra, hogy a 13–14. századi Székelyföld jóval mozaikosabb volt, területét a középkor folyamán több elenyészett magánbirtok tarkíthatta, amelyek idővel betagozódtak a Székelyföldbe.⁹⁹ Tény az, hogy a székelységnél korábbi vármegyei berendezkedésnek okleveles nyomai vannak. Egy 1324-es oklevélben a király egy magvaszakadt ember birtokát, Lokkazunt az Aporoknak adományozta, ami a szomszédos csíki székelyek ellenállását váltotta ki.¹⁰⁰ Lokkazun, Kászon királyi jog alá eső magánterület volt, amelyet a székelyek ideköltözésük után bekebeleztek, a meg nem nevezett birtokos pedig feltehetően egy korabeli nemesi réteg tagja lehetett. Sőt az elmúlt években Botár István kutatásai a Csíki-medencében kimutatták azt, hogy a terület Árpád-kori története jóval korábban kezdődik a székelyek valószínűsített 13–14. századi beköltözésénél.¹⁰¹ A régészeti kutatások a felszínre hoztak olyan 11–12. századi lelőhelyeket, amelyek igazolták a terület lakottságát és egyházi szervezettségét a 12. századtól, feltehetően vármegyei keretek között.¹⁰²

A Gyergyói-medence egyházi építészetének kezdeteit a feltárások fényében egyelőre a 13. századnál korábbra nem tudjuk keltezni. Közvetett adataink vannak arra vonatkozóan Szárhegyről, hogy az Árpád-kori hajófalak korábbi temetkezést bolygattak, viszont ez esetben nehéz eldönteni, hogy ez egy korábbi templom nélküli pogány temető vagy egy korábbi fatemplomhoz tartozó temető része lehetett. Szentmiklós legkorábbi templomát, illetve a város határában feltárt kisméretű toronyvárat a 13. századra keltezhetjük. A fenti adatok alapján nyilvánvaló az, hogy a periférikus fekvésű, kedvezőtlen adottságú Gyergyói-medence első templomai (Gyergyószentmiklós és Szárhegy) a 13. század közepén már álltak. Sőt a későinek vélt egyházak vagy filiák esetében is bebizonyosodott, hogy ezek története korábbra nyúlik vissza, ezek esetében is számolnunk kell korábbi egyházi épületek meglétével. Újfalu késő gótikus templo-

⁹⁸ DEMJÉN – GOGÁLTAN 2015, 382–385., Fig. 8; DEMJÉN 2016b, 25–47.

⁹⁹ BENKŐ 2010, 223–225, 235.; BENKŐ 2012, 175, 208–215.

¹⁰⁰ SZOKL. I. 42–43.; CDTRANS. II. 485–486.

¹⁰¹ BOTÁR 2008, 77.

¹⁰² BOTÁR 2014, 29–46.

mának a szentélyalapozásakor korábbi temetkezést bolygattak meg, míg Tekerőpatak esetében a terepbejárások során összegyűjtött késő középkori kerámiatöredékek a település korábbi keltezését támasztják alá.

A tanulmányban bemutatásra került gyergyószentmiklósi, alfalvi, szárhegyi, tekerőpataki és újfalvi templomok régészeti- és interdiszciplináris kutatása jelentős új eredményeket hozott a Gyergyói-medence középkori és újkori egyháztörténetének és építészetének megismeréséhez.

Hivatkozások és rövidítésjegyzék / References and abbreviations

- BENKŐ 1853 Benkő Károly: *Részletes leírások Csík, Gyergyó és Kászonnak*. II. Kolozsvár 1853.
- BENKŐ 2002 Benkő Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelomedencéi*. Budapest – Kolozsvár 2002.
- BENKŐ 2010 Benkő Elek: „A középkori székelyek.” In: *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon*. I. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010. 221–254.
- BENKŐ 2012 Benkő Elek: *A középkori Székelyföld*. I–II. Budapest 2012.
- BERNÁD 2009 Bernád Rita: „Plébániai levéltárak I. A Gyulafehérvári-, a Sepsiszentgyörgyi-, a Szamosújvári- és a Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárak repertóriumai.” In: *Erdélyi római katolikus levéltárak*. 3. Gyulafehérvár – Budapest 2009.
- BOTÁR 2008 Botár István: „Csík Árpád-kori településtörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében.” In: *Helynévtörténeti Tanulmányok*. 3. Szerk. Hoffman István – Tóth Valéria. Debrecen 2008. 71–94.
- BOTÁR 2014 Botár István: „Árpád-kori településrészlet Csíksomlyón.” *Csiki Székely Múzeum Évkönyve*. X (2014). 29–46.
- CDTRANS *Erdélyi Okmánytár. Codex Dipolmaticus Transsylvaniae*. I–IV. Közzéteszi Jakó Zsigmond et al. Budapest 1997–2014.
- DEMJÉN 2010 Demjén Andrea: „A gyergyóújfalvi templom régészeti kutatása.” *Csiki Székely Múzeum Évkönyve*. VI (2010). 31–48.
- DEMJÉN 2015 Demjén Andrea: „Újabb régészeti adatok Gyergyószentmiklós történetéhez.” In: *A székelység 12–17. századi története és a Blénessi család*. Szerk. Garda Dezső. Csíkszereda 2015. 69–135.
- DEMJÉN 2016a Demjén Andrea: „A gyergyószentmiklósi plébániatemplom régészeti feltárása.” In: *Gyergyószentmiklós a régészeti kutatások tükrében*. Szerk. Demjén Andrea. Kolozsvár – Gyergyószentmiklós 2016. 61–95.
- DEMJÉN 2016b Demjén Andrea: „Régészeti kutatások Both váránál.” In: *Gyergyószentmiklós a régészeti kutatások tükrében*. Szerk. Demjén Andrea. Kolozsvár – Gyergyószentmiklós 2016. 25–47.
- DEMJÉN – GOGÁLTAN 2015 Demjén Andrea – Gogáltan, Florin: „Archaeological Researches in Gheorgheni (Harghita County) and its surroundings (2009–2013, 2015).” *Ziridava. Studia Archaeologica*. 29 (2015). 375–412.
- ENDES 1994 Endes Miklós: *Csik- Gyergyó- és Kászonszékek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest 1994.
- ENTZ 1994 Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kolozsvár 1994.
- ERKEJ *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok*. I. 1727–1717. Szerk. Kovács András – Kovács Zsolt. Kolozsvár 2002.
- ETA VII/1 *Erdélyi történelmi adatok. János Zsigmond királyi könyve 1569–1570*. Erdélyi Történelmi Adatok. VII/1. Közzéteszi: Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó. Kolozsvár 2003.
- ETA VII/3 *Erdélyi történelmi adatok. Báthori Zsigmond királyi könyve 1582–1602*. Erdélyi Történelmi Adatok. VII/3. Közzéteszi: Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó. Kolozsvár 2005.

- GYÉL Gyulafehérvári Érseki Levéltár. 1717–1831 közötti vizitációs jegyzőkönyvek. Gyulafehérvár.
- GYFL GYGYL Gyulafehérvári Főegyházmezei Levéltár, Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltára. Gyergyószentmiklós.
- IMREH 1983 Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest 1983.
- KÓSA – CZIMBALMOS – DEMJÉN 2011 Kósa Béla – Czibalmos Attila – Demjén Andrea: „Jelentés a gyergyóalfalvi plébániatemplom 2009–2010-es kutatásairól.” *Csiki Székely Múzeum Évkönyve*. VII (2011). 323–346.
- LECHNER – WARGA 1904 Lechner Jenő – Warga László: *Építők zsebkönyve*. Budapest 1904.
- LÉSTYÁN 2000 Lestyán Ferenc: *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*. I. Kolozsvár 2000.
- MONVAT *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I., Tom. I. Rationes collectorum pontifici corum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadása 1281–1375*. Ed. Ladislaus Fejérfpataky. Budapest 1887.
- RNLHMH. FI1 Románia Nemzeti Levéltára Hargita Megyei Hivatal. FI1. Gyergyószentmiklós római–katolikus plébánia (1672–1836). Csíkszereda.
- SCHEMATISMUS 1848–49 *Universalis Schematismus Ecclesiasticus venerabili cleri romano et graeco catholici saecularis et regularis inclinti regni Hungariae et partiumque eidem adnexarum nec non magni principatus Transilvaniae*. Budae 1848–49.
- SCHEMATISMUS 1882 *Schematismus venerabilis cleri diocesis Transylvaniensis*. Albae-Carolinae. 1882.
- SZOKL *Székely Oklevéltár*. I–VIII. Szerk. Szabó Károly – Szádeczy Lajos – Barabás Samu. Budapest – Kolozsvár 1872–1934.
- SZOKL Ú.S. *Székely Oklevéltár*. Új sorozat. I–VIII. Szerk. Demény Lajos – Pataki József. Bukarest – Budapest 1983–2007.
- TARISZNYÁS 1982 Tarisznyás Márton: *Gyergyó történeti néprajza*. Bukarest 1982.
- TMML 1964 Tarisznyás Márton Múzeum Levéltára. Jegyzőkönyv felvétellett Gyergyószentmiklóson. 1964. szeptember 19-én a római-katolikus plébánia javítási munkálatai kapcsán végzett régészeti vonatkozású megfigyelések alkalmával. 1964.
- TÓTH 2010 Tóth Boglárka: „A gyergyószárhegyi római katolikus plébániatemplom tornyának és főoltárának dendrokronológiai vizsgálata.” *Csiki Székely Múzeum Évkönyve*. VI (2010). 49–58.
- TÓTH – BOTÁR – GRYNÆUS 2016 Tóth Boglárka – Botár István – Grynaeus András: „A gyergyószentmiklósi római katolikus plébániatemplom tornyának és tetőszerkezetének dendrokronológiai vizsgálata.” In: *Gyergyószentmiklós a régészeti kutatások tükrében*. Szerk. Demjén Andrea. Kolozsvár – Gyergyószentmiklós 2016. 107–128.
- VÁMSZER 2000 Vámszer Géza: *Helytörténeti adatok a hajdani Csík vármegye (Csík, Gyergyó és Kászon) településtörténetéhez*. Csíkszereda 2000.
- VESZELY 1860 „Regestrum Ecclesiae S. Nicolai in Girgio factum per Georgium Ferenczi sacerdotem coelibem 1629.” In: *Erdélyi Egyháztörténeti Adatok*. I. Szerk. Veszely Károly. Kolozsvár 1860. 115–157.
- ZSIGMOND – KÖRMENDY – OSZKÓ 2009a Zsigmond István – Körmendy Endre – Oszkó László: *Jelentés a gyergyószentmiklósi katolikus templom kertjében 2009. évben végzett geofizikai munkáról*. Gyergyószentmiklós 2009. (kézirat).
- ZSIGMOND – KÖRMENDY – OSZKÓ 2009b Zsigmond István – Körmendy Endre – Oszkó László: *Jelentés az alfalvi katolikus templom területén 2009. évben végzett geofizikai munkáról*. Gyergyószentmiklós 2009. (kézirat).

Archaeological researches on the ecclesiastic architecture of Giurgeu Depression (Abstract)

The present paper briefly presents the archaeological excavations and interdisciplinary researches (georadar, dendrochronology, and AMS dates) performed on five churches in Giurgeu Depression, in Gheorgheni, Joseni, Lázarea, Valea Strâmbă, and Suseni. In the light of the new archaeological researches, the beginnings of ecclesiastic

architecture in Giurgeu Depression cannot be dated earlier than the thirteenth century. At the church of St. Nicholas in Gheorgheni archaeologists were able to note a previous foundation beneath the southern wall of the Gothic nave, while a grave dated to the second part of the thirteenth century was discovered under the foundation of the wall built together with the north-western corner of the present-day tower. Thus, the first phase of the medieval church in Gheorgheni, together with the tower of the fortification of Both located in the eastern edge of the city can be dated to the thirteenth century. In the case of the Romanesque church discovered in Lăzarea archaeologists noted that the nave disturbed a previous grave. At the church in Joseni, that still preserves Romanesque architectural details, the archaeological researches have not yet attested the existence of a previous church.

The data presented above clearly show that the first churches in Giurgeu Depression (Gheorgheni and Lăzarea), a peripheral region of Transylvania with the harshest weather conditions, were already built in the middle of the thirteenth century. Even in the case of main or filial churches believed to date from a later period, the research has proven the fact that their history started much earlier and that previous ecclesiastic buildings must be presumed. A grave was disturbed during the construction of the Late Gothic choir of the church in Suseni and the medieval pottery fragments collected during systematic field walks performed on the territory of the village of Valea Strâmbă support the earlier dating of the settlement. I believe that the researches performed by our team in 2008-2016 have contributed to a more profound knowledge of the medieval and modern ecclesiastic architecture in Giurgeu Depression.

Képgyűjtemény / List of illustrations

1. A Gyergyói-medence települései a kutatott templomokkal az I. katonai felmérésen / Settlements of Giurgeu Depression with the churches researched on the map of the first military survey
2. 1. A gyergyószentmiklósi római katolikus plébániatemplom nyugatról; 2. A torony nyugati bejárata; 3. A torony északkeleti sarkában feltárt falak; 4. A középkori templomhajó maradványai; 5. A gótikus szentély maradványa / 1. The roman-catholic church of Gheorgheni from the west; 2. The western entrance of the tower; 3. Discovered structures in the north-eastern corner of the tower; 4. Remnants of the medieval nave; 5. Remnants of the Gothic choir
3. 1. A gyergyószentmiklósi plébániatemplomnál feltárt 26. sír szénizotópos vizsgálatának eredménye; 2. A 27. sír szénizotópos vizsgálatának eredménye / Result of the carbon-isotope analysis of the grave no. 26, discovered at the parish church of Gheorgheni; 2. Result of the carbon-isotope analysis of the grave no. 27
4. A gyergyószentmiklósi plébániatemplom feltárásának összesítő alaprajza / Ground-plan of the parish church of Gheorgheni with all the researched area
5. 1. Az alfalvi templom tornya délnyugatról; 2. A templomhajó nyugati bejáratánál levő kőkeretes kapu (fotó: Baróti Hunor); 3. Az 1. szelvényben feltárt küszöbkövek; 4. A késő középkori templomhajó déli fala (2. szelvény); 5. A késő középkori templom északi hajófala (3. szelvény) / The tower of the church of Joseni from west; 2. The stone framed portal of the western entrance at the nave (photo Baróti Hunor); 3. Door-stones discovered in the 1st section; 4. Southern wall of the late medieval nave (2nd section); 5. Northern wall of the late medieval nave (3rd section)
6. 1. Az alfalvi plébániatemplomnál feltárt 2. sír szénizotópos vizsgálatának eredménye; 2. A 20. sír szénizotópos vizsgálatának eredménye; 3. A 23. sír szénizotópos vizsgálatának eredménye / Result of the carbon-isotope analysis of the grave no. 2, discovered at the parish church of Joseni; 2. Result of the carbon-isotope analysis of the grave no. 20; Result of the carbon-isotope analysis of the grave no. 23
7. Az alfalvi plébániatemplom feltárásának összesítő alaprajza / Ground-plan of the parish church of Joseni with all the researched area
8. 1. Az újfalvi templom délkeletről; 2. A mellékbejárat délről (7. és 8. szelvény); 3. A késő középkori templom szentélye a sekrestyével (2, 3 és 5. szelvény) / The church of Suseni from south-east; 2. The side-entrance from south (sections no. 7 and 8); 3. The choir of the late medieval church with the sacristy (sections no. 2, 3, and 5)
9. Az újfalvi plébániatemplom feltárásának összesítő alaprajza / Ground-plan of the parish church of Suseni with all the researched area
10. 1. A tekerőpataki templom tornya nyugatról; 2. A vízvezető árokban feltárt temetkezések; 3. A tekerőpataki templom mellett folytatott kutatások összesítő rajza / Tower of the church of Valea Strâmbă from west; 2. Graves discovered in the drainage-ditch; 3. Ground-plan of the researched area near the parish church of Valea Strâmbă
11. 1. A gyergyószentmiklósi 6. sír pártamaradvánnyal (rajz: Savu Mihaela, gyöngyfüzér fotó: Dezső László); 2. Rézveretek: a. 6. sír, b. 3a–b. sír, c. 11. sír betöltése, d. 10. sír betöltése (Alfalu); 3. 18. századi kölni zárándokjelvény (Gyergyószentmiklós, fotó: Dezső László); 4. Gyűrű (Gyergyószentmiklós, fotó: Dezső László); 5. Pipatető (Gyergyószentmiklós, fotó: Dezső László); 6. III. Zsigmond lengyel király 1623-as verete (Újfalu); 7. Steyr kés (Újfalu); 8. Boltozati bordatöredék (Újfalu); 9. Faragott ablaktöredék (Gyergyószentmiklós, fotó: Dezső László) / 1. Remnants of the head-gear from grave no. 6, Gheorgheni

(drawing Savu Mihaela, bead-string photo Dezső László); 2. Copper fittings: a. grave no. 6, b. grave 3a–b, c. fill of grave no. 11, fill of grave 10 (Joseni); 3. Pilgrimage badges from Cologne (Gheogheni, photo Dezső László); 4. Ring (Gheogheni, photo Dezső László); 5. Lid of a smoking-pipe (Gheogheni, photo Dezső László); 6. Coin of king Sigismund III, Poland, 1623 (Suseni); 7. Knife of Steyr type (Suseni); 8. Fragment of a vault-rib (Suseni); 9. Fragment of a carved window-frame (Gheogheni, photo Dezső László)

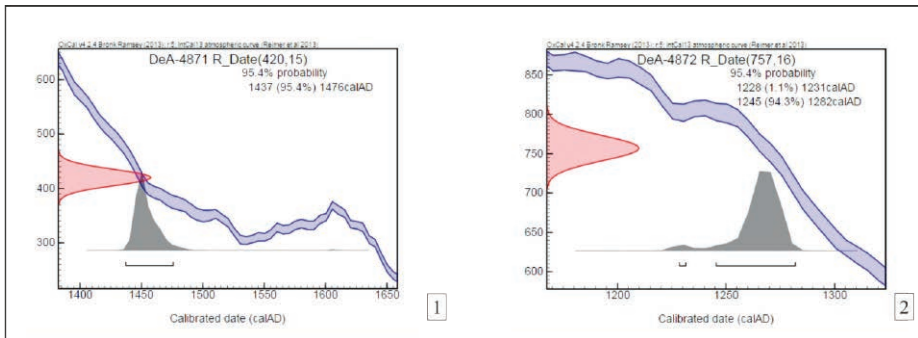
12. 1. A gyergyószentmiklósi középkori plébániatemplom építéstörténete; 2. A szárhegyi templom építéstörténete (Darvas Lóránt és Emödi Tamás nyomán); 3. Az alfalvi késő középkori templom feltételezett alaprajza; 4. Az újfalvi késő középkori templom építéstörténete / 1. Architectural history of the parish church of Gheorgheni; 2. Architectural history of the church of Lázarea (after Darvas Lóránt and Emödi Tamás); 3. The supposed ground-plan of the medieval church in Joseni; 4. Architectural history of the late medieval church of Suseni

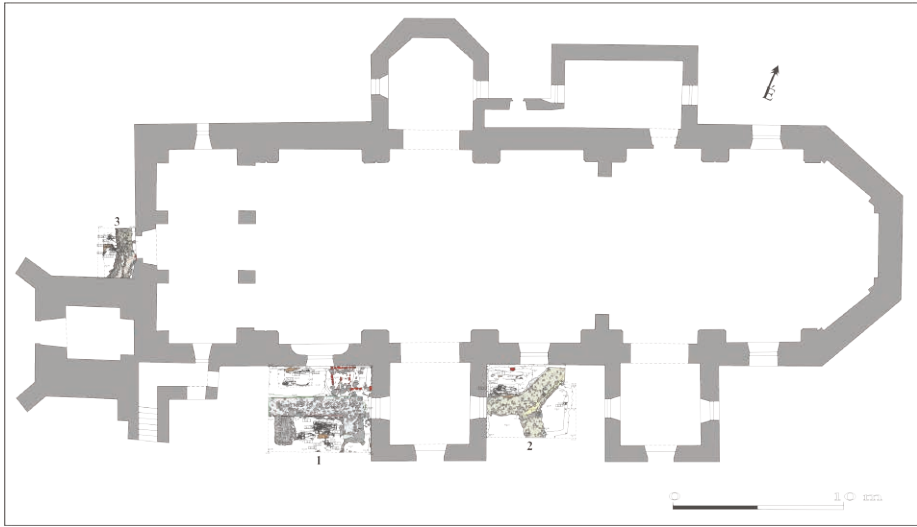
1. kép

2. kép

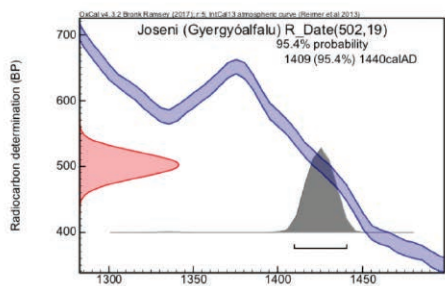
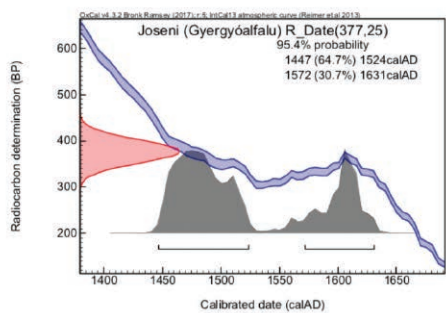
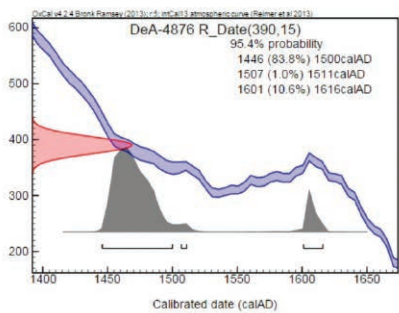
3. kép

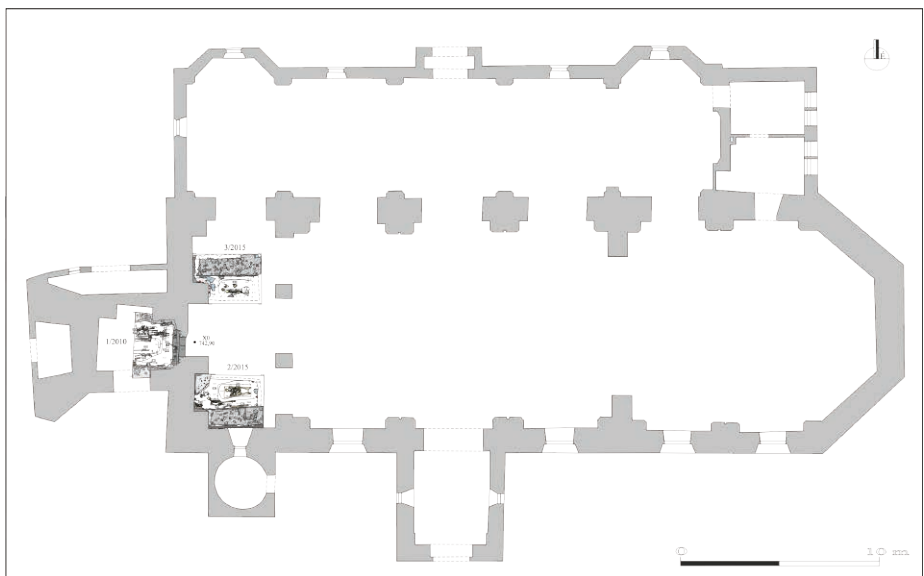
4. kép

5. kép

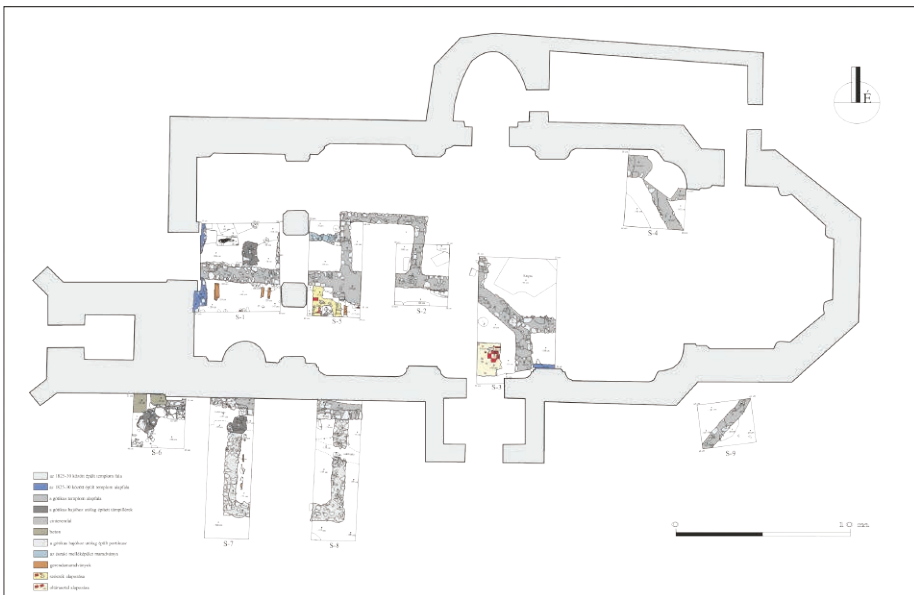
6. kép

7. kép

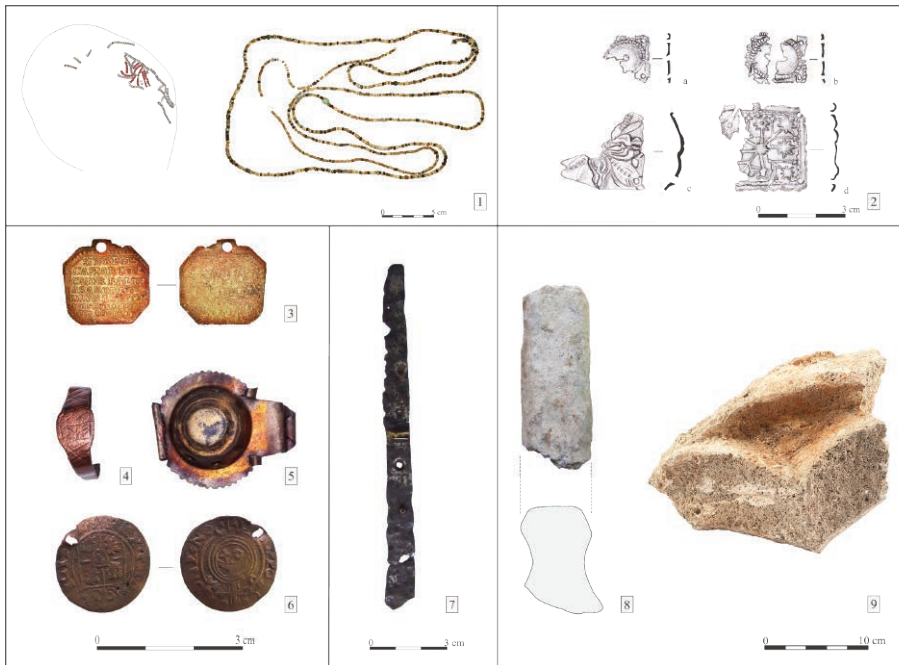
8. kép

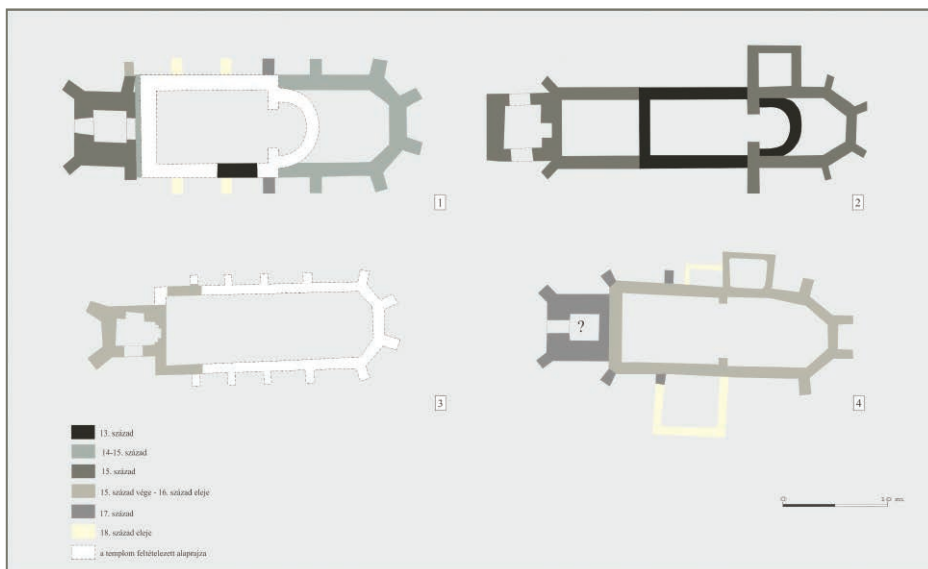
9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

Lövéte elpusztult középkori temploma

NYÁRÁDI Zsolt

Az udvarhelyszéki Kis-Homoród völgyében található Lövéte (1. kép) nevének eredete az Árpád-korra nyúlik vissza. A helységnév a magyar lő igéből származik, amely az – éte helynévképzővel alkotott magyar szó². Feltételezések szerint ez a székelyek berendezése előtti királyi magánbirtokhoz köthető foglalkozásnév, amely szerint a lövéteiek lövők, azaz királyi lövészek, íjászok lehettek. Hasonló szolgáltatásokat nyújtó népesség nyomait fedezhetjük fel az olyan településnevekben, mint a Solymos (solymár) és Daróc (vadfogó).³ A jó természeti adottságoknak köszönhetően (ásványvízforrások, opál, só, limonit és sziderit) a terület az őskortól kezdve lakott. A régészeti terepbejárások során több helyen is Árpád-kori település nyomaira bukkantunk. Ezek alapján remélhettük, hogy egyháza és temploma is a korai alapítások közé tartozik. Ennek ellenére a pápai tizedjegyzékben való azonosítása nem egyértelmű. Noha a legutóbbi kutatások során Hegyi Géza a *Luce* helynevet Lövétével azonosította,⁴ meglátásunk szerint ez azonban inkább a latin *lux*, *lucis* főnév ablativus névalakja, amelynek a jelentése fényedtől. Így kerül szóba az a 12. század közepén már templommal rendelkező Fenyéd, amelyet régészetiileg is kutattunk⁵. A következő írásos adatunk Lövétéről 1523-ból származik, amikor *agilis Jacobus Nagy de Levvethée* névvel találkozunk egy záloglevél kapcsán⁶.

A település történeti adatait Mihály János részletesen elemezte,⁷ ennél fogva csupán néhány demográfiai jellegű adatot szeretnénk kiemelni. Az 1566-os udvarhelyszéki nemesek, lófők és a fejedelmi adózó jobbágyporták összeírásában a faluban a fejedelem 38 dénár összeget fizetett, rajta kívül még birtokos volt a Kornis család, amely fél porta után adózott.⁸ 1566 novemberében a szebeni országgyűlés határozatot hozott Szászsebes város falainak újjáépítésére, ezért a szabad portákra 25 dénár adót vetettek ki, amikor a következő esztendőben Lövétéről 35 porta szerepelt.⁹ A jobbágyok számára vonatkozó feljegyzésekkel 1576-ban találkozunk. Ebből kiderül, hogy a faluban a legnagyobb jobbágytartó maga a fejedelem, aki jobbágyságai után 38 forintot fizetett. Ugyanekkor Kornis Mihály egy forintot adózott.¹⁰

A fejedelmi jobbágyok eladományozásának lehettünk tanúi 1583-ban, amikor Báthory Zsigmond szolgálatai elismerésképpen hú emberének, Székely Mózesnek 10 jobbágytelket adományozott.¹¹ 1600-ban udvarházat is kapott Lövétén, így a te-

¹ Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, nyaradi_zsolt@yahoo.com.

² FERENCZI 1998. 59–61.

³ SÓFALVI 2013. 170.

⁴ Meglátása szerint az azonosítás kulcsa az 1332-es összeírásban említett *Luche* amely Lövéte romlott névalakját takarja: HEGYI 2012, 104.

⁵ NYÁRÁDI – GÁLL 2016. 502–503.

⁶ SZOKL III. 228.

⁷ MIHÁLY 1996.

⁸ SZOKL. Ú.S. VII. 36, 40.

⁹ SZOKL. II. 219.

¹⁰ SZOKL. Ú.S. IV. 40.

¹¹ SZOKL. IV. 86.

lepülés legnagyobb földesura lett¹². 1602-ben Giorgio Basta a császárra felesketettek összeírásakor két lófő, 34 szabad székely, és három jobbágycsaládot számoltatott össze.¹³

Lövéte népességének egyik legteljesebb összeírását 1614-ből ismerjük. Ekkor négy lófőt, 16 gyalogszékelyt, 12 szabadost, öt zsellért és egy jobbágyot említenek.¹⁴ Ennek az összeírásnak a családszáma majdnem megegyezik az 1602-ben készített összeírásával, de nem tér el jelentősen az 1566-ban szereplő adatoktól sem. Mindez arra enged következtetni, hogy a faluban a 16. század második felében és a 17. század első felében nagyjából hasonló volt a lélekszám, amely becslésünk szerint majdnem elérte a 200 főt. Fontos kiemelni, hogy mindvégig meglehetősen alacsony a jobbágyok száma a faluban. 1627-ben Lövétén Kornis Farkasnak öt, Magh Istvánnak egy, Máté Mihálynak négy jobbágyportája volt.¹⁵ Ugyanebben az esztendőben készített jegyzék szerint a faluban 75 család élt,¹⁶ amely adat alapján 13 év alatt mintegy megduplázódott volna a falu lakossága. Hasonló növekedési tendenciát mutat az 1635-ös katonai összeírás, amikor a faluban 81 családot számoltak össze.¹⁷

A 17. század második feléről Lövéte lakosságának demográfijáról az egyetlen forrásunk a környék egyházi teendőit is ellátó ferences rendi misszionáriusok Rómába küldött jelentései. Ezek részletesen beszámoltak a reformáció után megmaradt katolikusokról. Legfontosabbak Damokos Kázmér obszerváns ferences szerzetes 1667, 1668 és 1677. évi beszámolóit, amelyek adatokat szolgáltatnak az egyházközségek lélekszámáról is.¹⁸ Ezek alapján a lakosság elérte az 500 főt. Jelentős növekedés nem történik a következő 50–60 esztendőben, ugyanis 1713-ban elkészített részletes összeírás a faluban 119 családot talált, amelyek közül egy lófő, 11 gyalogszékely, 93 szabados, 11 jobbágy, 14 zsellér volt.¹⁹

II. József 1782-ben elrendeli az első hivatalos népszámlálást, ezekből az adatokból Lövéte esetében azt láthatjuk, hogy a népösszeírók a faluban 234 házat találtak, amelyben 264 család lakott. A teljes lakosság 1176 fő volt, akik közül 226 házas, 346 nőtlen volt.²⁰

A Felső-kiáltódombi templom. A Kisboldogasszony tiszteletére szentelt templomra vonatkozó írásos forrásaink az 1693–1702 közötti egyházlátogatási jegyzőkönyvekből származnak. Ezekben egy több évtizede romosan álló templom képe tűnik élénk, amelynek felújítását a vizitáció minduntalan sürgette. 1711-ben készült egy részletes leltár a templom javairól. A toronyban két felszentelt harang volt (az egyik 1545-ös), a főoltárt Mária szobor ékesítette. A leltárban három aranyozott ezüstkelyhet és a hozzá tartozó patenát említik. Ezeken kívül volt egy keresztelőmedence, egy vászon oltárte-

¹² Mihály János ezt az udvarházat a Homoród jobb partján egy konglomerátum magaslaton azonosította, amelyet napjainkban is Udvarkertnek neveznek. Sófalvi András a terület keleti felében levő, meredek oldalon végződő kőfalakat dokumentált, ebből napjainkra csak az udvarház északnyugati sarka maradt meg. Ennélfogva a 2015-ben elvégzett hitelesítő ásás során csak a felső 10–15 cm rétegben kerültek elő ezzel kapcsolatos leletek, objektumok nyomára csak más korszakokból bukkantunk.

¹³ SZOKL. Ú.S. IV. 103.

¹⁴ SZOKL. Ú.S. IV. 290.

¹⁵ SZOKL. Ú.S. VII. 80, 83, 85.

¹⁶ SZOKL. Ú.S. IV. 724–725.

¹⁷ SZOKL. Ú.S. V. 207–209.

¹⁸ TÓTH 1994. 300, 378, 392.

¹⁹ PÁL-ANTAL 2009. 247.

²⁰ DÁNYI – DÁVID 1960. 364–365.

rító, egy szertartáskönyv, egy misemondó könyv, egy hordozható oltárkő, továbbá hat miseruha, és mindenféle textil. A templom berendezési tárgyaihoz tartozott ugyanakkor egy áldoztató kehely, egy aranyozott ezüst kézi kereszt, három réz, öt fa gyertyatartó, egy misebornak való ónkorsócska, oltárra való rézcsengő és hat zászló²¹.

A tervezett javításokra 1720 körül kerülhetett sor. A munkálatok lezárásaként 1721-ben Mártonfi György püspök a templomot újraszentelte. Ekkor még állt a szentély boltozata, a hajóban kazettás mennyezet volt, nyugati oldalán egy kőtoronnyal. A javítások nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, mindemellett az épület szűkösnek is bizonyult. Így az egyházközség új templom építését rendelte el, egy másik helyszínre, amelyet 1776-ban fejeztek be (2. kép). A régi templom anyagait, berendezési tárgyainak egy részét újrahasznosították. Egy 1821-es püspöki látogatás alkalmával készített jegyzőkönyvből kiderül, hogy az említett két harang közül az egyik 1545-ben öntetett JESUS NAZARENUS REX JUDEORUM felirattal²². A fent említett leltárból megőrződött két kehely és patena, amely 1912-ben a Batthyaneum gyűjteményébe került.²³ Ismereteink vannak továbbá a középkori szárnyas oltár történetéről, amelyet a templom lebontását követően a gyülekezet eladott.

Az új templomba is több berendezési tárgy került a régi épületből. A barokk templomhajóban a déli bejárat mellett a középkori pillér alakú keresztelőmedencét napjainkban szenteltvíztartónak használják. Ennek felső pereme kettős gyűrűvel van tagolva, törzse nyolcszögű. Dávid László szerint formája a román kori és a gótikus típus keveredéséből alakult ki.²⁴ A belsejében még megtalálható a rézből készített üst is.

Ugyanitt a falba építve szintén a régi templomból származó szenteltvíztartó figyelhető meg, amely eredetileg lábon és nem ennyire falba süllyesztve állhatott. A felső része félgömb alakú, alsó harmada gerezdes.

Napjainkban is keresztelőmedencének használják azt a nyolcszögű, kehely alakú noduszos, lépcsős talpzatú gótikus tárgyat, amelyet szintén a régi elbontott templomból hoztak be az új épületbe. 1975-ben a kórusfeljáró átépítésekor szemöldökgyámos élszedett ajtó sarokkerete került elő,²⁵ amely a gótikus templom sekrestyéjének volt a bejárata. Későbbi javításokkor pedig több faragott kváderkő bukkant felszínre. (3. kép)

A 2017 tavaszán elkezdett felújítás során a karzatfeljárónál nyolc darab faragott kő került elő a sarokra beépítve. A faragott felületek egy részén növényi ornamentika, más részein keretek és medalionok láthatóak, talán az apostolok mellképeivel. Az egyik oldalra néző szakállas férfi, aki bal kezében csukott könyvet tart, feltehetően a Pantokrátor, a „Mindenség Ura” megjelenítése. (4. kép) A kövek eredetileg a diadalívben lehettek beépítve.

További gótikus faragványok váltak ismertté még az ásatások előtt a régi templom szomszédságában levő 549. számú ház telkéről. A ház felújításakor szürke andezitből faragott, körteprofilú és pálcatagos ajtókeret alsó felét találták meg. Ennek az ajtókeretnek további töredékei kerültek elő 2013-ban a templomhajóból. Ennek okán úgy gondoljuk, hogy ez a déli bejárat tartozéka lehetett. Egy szürke, szintén andezitből faragott töredéket boltozatzárókő töredékének határoztunk meg.

²¹ GYÉSZL. Vízitáció 1711, I. doboz. I. kötet. 19.

²² MIHÁLY 1996. 8.

²³ 1. Kehely (nr. inv. = 226/421; 8a), 2. Patena (nr. inv. = 459, 8b/295), 3. Kehely (nr. inv. = 430, 104/224).

²⁴ DÁVID 1981. 196.

²⁵ MIHÁLY 2006. 8.

Templom a föld alatt. Lövétén a középkori templom 1770–1776 közötti elbontását követően a terület a falu fő temetkezőhelyévé vált, amelyet több mint 100 esztendőn keresztül használtak. Az új temető nyitása után a régi templomhely fokozatosan magántulajdonba került és több telekre tagolódott. Napjainkban az 538–542 számú házak hátsó kertjében található a középkori templom helyszíne, amely 633–637 méterrel a tengerszint felett található. A terület beépítetlen, gyümölcsösként és kaszálónak használják. A középkori templomot és temetőt egy részben természetes, részben mesterségesen átalakított domb platóján hozták létre. A domb északnyugati fele meredeken lejtett a völgy fele, északi és keleti részét mesterségesen levágták, így csak a délnyugati oldalról volt megközelíthető.

A középkori templom helyszínének azonosítása nem okozott gondot. Az első katonai felmérés ábrázolja a falu északkeleti felében a Sósút fölötti dombon (5. kép), ugyanakkor a helyiek is tudtak róla, mivel a szomszédos építkezések alkalmával emberi csontok és középkori faragványok is felszínre kerültek.

A Felső-kiáltódombi ásatások. A középkori templom helyszínén, 2010 őszén kezdtük meg a feltárásokat Sófalvi András vezetésével. Már az első esztendőben felszínre kerültek a gótikus és román kori falak, de a kis felület a bolygatottság miatt nem tette lehetővé, hogy a nyert adatokat megfelelőképpen értékelhessük, ezért a régészeti feltárásokat 2011-ben és 2013-ban tovább folytattuk, főleg a templom épületére koncentrálván. A megnyitott hét ásatási szelvényben a feltárt közel 200 négyzetméternyi felületen összesen 110 temetkezés nyomát dokumentáltuk (6. kép). A régészeti feltárások elsősorban épületközpontúnak nevezhetőek, hiszen az elsődleges cél volt minél több információt megtudni az elpusztult középkori templomról, felmérni annak pontos alaprajzát, falairól, rétegtanáról, fázisairól információkat szerezni.

Az ásatás anyagának feldolgozása során nem ragadhatjuk ki önmagában a feltárt templomot, az előkerült sírok feldolgozása kielemezése és értékelése is legalább annyira jelentős, ami adott esetben a templom építési fázisainak a keltezésében is segítségünkre lehet. A templom átépítése, bővítése során korábbi temető területére terjeszkedett, az új falak így korábbi sírokat bolygattak. Ezek a sírok kiemelkedő fontossággal bírnak, hiszen nemcsak a templom és a temető korábbi periódusát, hanem egyben az új építkezést is keltezik. A temető kiterjedését az Árpád-korban nem áll módunkban meghatározni, a fent említett okok miatt. A temető első kerítőfalát a gótikus építkezések befejezésével emelhatték, de pontosabb keltezéssel nem rendelkezünk. Az ásatások során nagyvonalakban vázolni tudtuk a különböző építési fázisokat (7. kép). Ezek nagyobb száma főként a domb állandó mozgásával magyarázható. A feltárások során ugyanis több esetben is az alapok aljág húzódó statikai repedéseket észleltünk, így időnként az épületet részben újjá kellett építeni.

I. fázis Lövete legkorábbi templomának nyomaira 2011-ben bukkantunk a 4. szelvény feltárása közben. A korai falszakasz (F-8) a gótikus oltár alatt vészelte át a századokat. A fal 70–80 cm szélességű, szürke, homokkal, apró mészrögökkel, folyami gömbkövekkel és törtekövekkel volt összerakva. Az alapozás legalját 634,54 méteren értük el. A sekély, mintegy 40 cm alapozású fal felmenő részleteit figyelhettük meg, amelyen jóval a korábbi fázisok padlószintje alatt vakolt és meszelt falfelületet észlel-

tünk. A fal északi oldalát az S-30, S-51 sírok vágták át, déli részére teljesen ráépítették a gótikus oltár alapozását. A korai falat kisméretű, egyenes záródású templom keleti falának gondoljuk. 2013-ban a 6. szelvényben olyan falcsonkot észleltünk, amely akár ennek a kisméretű templomnak a nyugati záródása lehetett. Az északi falat a későbbi fázisokkal semmisítették meg, a nyugati és a déli oldalt a későbbi, főleg az újkori sírok tűntették el nyomtalanul. Becslésünk szerint a templom szentélye hozzávetőlegesen 2,5x3 m, a hajó szélessége 4 méter, hossza 6 méter körül lehetett. Ez kisméretű, mintegy 30–35 négyzetméteres templomot jelent, amely nagyjából megegyező Szentábrahám legelső templomának méreteivel.

Lövéte első templomának déli oldalánál két temetkezést tártunk fel, mindkettő felnőtt csontváz volt, a korábbi S-27-re rátemették az S-24. sírt, mindkettőre ráfedett a II. fázis építési szintje. Keltező leletek hiányában a csontokat radiokarbon kormeghatározással vizsgáltuk, amelyet a kalibrálás után az 1160–1220 évek közé helyeztek. Lövéte első temploma tehát a 12. század második felében jöhetett létre.²⁶

II. fázis. A második Árpád-kori templom megépítésére valamikor a 13. század második felében kerülhetett sor. Az új templom építése összefüggött a település lakosságának megnövekedésével. Ekkor a korábbi templomot teljes egészében elbontották, mivel a sekély alapozású keskeny falakat nem tekintették megfelelőnek, így az új alapozást kissé nyugatabbra tolták el. Alapfalaiból a három év ásatásai során több részlet is napvilágra került, így kiszerkeszthető pontos alaprajza. Az egyenes záródású szentély belvilága öt méter széles, három méter hosszú volt, a hajó 11 méter hosszú 6–6,5 m széles, így 70, 72 négyzetméteres alaprajzú hajót építettek, amely a székelyföldi hasonló korú templomok átlagának felel meg.²⁷

Ennek a templomnak a falaira legelőször 2010-ben bukkantunk az 1. szelvényben, akkor a szentély déli falát (F-2) és az egyenes záródás délkeleti sarkát tártuk fel (F-3). A falat folyami gömbkövekből és törtekövekből készítették, amelyet gyengébb minőségű sötétszürke, kevés meszet tartalmazó, homokos, kavicsos habarccsal illesztették össze. A fal vastagsága 95–100 cm volt. A délkeleti részen, kis felületen sikerült megfigyelnünk a fal külső építési szintjét, amely 635,64 méteren jelentkezett és kelet fele lejtett. Ezen a részen a fal korábbi sírhorizontra épült rá (S-24, S-27). A templombelsőben az északkeleti részen sikerült megfigyelnünk az építési szintet, amely 635,5 méteren jelentkezett, így ezen a részen mintegy 40–50 cm magas felmenő falak maradtak meg. Az ehhez a fázishoz tartozó más járósínteket nem sikerült dokumentálnunk. Ha összevetjük a külső és belső járósínteket, akkor azt láthatjuk, hogy a belső szintek alacsonyabbak voltak a külső szinteknél. A keleti szentélyfal rossz állapotban maradt meg, az újkori sírok gödrei jelentősen szétszabdalták. A templom teljes északi fala megsemmisült a gótikus építkezések alkalmával. A déli szentélyfalat részben felhasználták a gótikus átépítések során, a keleti falra részben ráépítették a gótikus oltárt.

A II. fázis nyugati záródását a 3. szelvényben találtuk meg (F-9), ennek a falnak az alapozása közel 80 centivel volt sekélyebb, mint a szentély keleti falának alja. Ez a különbség részben a terep lejtésével magyarázható, ugyanis a nyugati részen van a felszín legmagasabb pontja, amely kelet fele fokozatosan lejtett.

²⁶ NYÁRÁDI 2016. 495–510.

²⁷ BENKŐ 2012. 129–130.

Ebből a fázisból az ásatások során nem találtunk nyílászáró töredékeket vagy más faragványokat. Annyi bizonyos, hogy a templom egyes részeihez faragott kváderköveket használtak (feltehetően a diadalívnél), amelyeket a későbbi fázisok során megtaláltunk másodlagosan beépítve.

A 13. századi templomot valamikor a 14. század második felében falképekkel látják el. Ezeknek a maradványai másodlagos helyzetben, többnyire sírbetöltésekből kerültek elő. A templom külső, keleti oldalán az 1. szelvényben 15–20 cm vastag rétegben megfigyeltük a templom bontási rétegét. Ez fehéresszürke, durva kavicsos réteg volt, amelyből számos freskó töredéke került elő. A legtöbb festett falfelületet a régi templom szentélyrészénél találtuk a 4. szelvényben, további töredékek kerültek elő az 5. szelvényben, a sekrestye környékén. A templomhajó északi oldalán nyitott 6. szelvényből már csak néhány töredék került ki. A nyugatibb részen a 7. szelvényben szinte nem is találtunk freskótöredékeket. Ez arra utalhat, hogy inkább a templom szentélyében voltak falképek, a hajó pedig nem volt kifestve.

Az ásatás során nagyobb falképtöredékek maradtak meg az elbontott templom kövein, amelyeken alakos ábrázolások láthatóak. További, értelmezhető töredékek kerültek elő másodlagosan, beépítve a gótikus hajó nyugati záró falába. Az egyiket a falkép alsó regiszterét azonosítottuk, amelyen jól kivehető volt a keretszegélye, valamint egy fehér ló patája (9. kép). Ez a töredék egyben lehetővé tette számunkra azt a feltételezést, hogy elpusztult Szent László legendának az emlékét azonosítsuk. A töredék bordó alapon két fehér keret közé zárt Anjou liliomok ismétlődő sorozatát jelenti, amely párhuzamok alapján a 14. század környékére keltezhető.²⁸ Szintén ennek a fázisnak a freskói lehettek a már korábban említett, a mai templom karzatfeljárójánál 2017-ben talált faragott kvádereken levő növényi ornamentika, keretek és medalionok között megjelenő Pantokrátor ábrázolás is.

III. fázis. A lövétei templom harmadik fázisának megépítésére valamikor a 15. század folyamán kerülhetett sor. Ekkor elbontják az egyenes záródású szentély falát és sokszögzáródású, támpilléres szentélyre bővítették ki. Ennek az építési fázisnak a nyomait az 1. szelvényben figyeltük meg. Itt a gótikus fal alapozási szintjében az északi oldalon jól kivehető volt a 30–40 cm-re kiugró F-2 fal, amelynek a folytatásában kelet fele nagyobb méretű kövekből, gondatlanul megrakott falat (F-5) figyelhetünk meg. Ennek alapozási mélységét 635,37 m mélységben értük el. A fal építésével több Árpád-kori temetkezés is bolygattak. Ez a fázis a gótikus fal szövetében a déli oldalon is jól megfigyelhető volt. Ehhez a fázishoz nem találtunk köthető járósínteket sem más jellegű épületelemeket.

IV. fázis. A III. fázis megépítését követően a szentély északi részére sekrestyét építettek. Ezt 2013-ban az 5. szelvényben kutathattuk. A sekrestye belvilágának alapterülete 2x2,5 méter volt. Ebből a kelet-nyugat irányú északi falat és kis falcsonkot tártuk fel a keleti részen (10. kép). A faltalpat 633,86 méter mélységben értük el. A falat (F-11) jó minőségű szürkés, aprókavicsos, erőteljesen meszes habarcsból készítették. Ez a keleti oldalon befordult, a sarkot az S-73 sír újkori gödre vágta át és tisztította el. Szélessége 60–65 cm volt. Az északnyugati sarok a kutatott felületen kívül esett. A sírok által bolygatott részekben a sekrestye belső járósíntjét nem sikerült azonosítani. A sekrestyét

²⁸ DÁVID 1981. 215.

ráépítették az S-75. sírra, amelynek agyagos, tömött, enyhén habarcsos betöltése volt. A sekrestyebelsőben több freskótöredék is előkerült. A 15. századi építkezéseket főként a kisserkesztett alaprajzon és a rekonstrukción keresztül próbáltuk érzékeltetni (11. kép).

V. fázis. Ennek során teljes egészében elbontották a korábbi hajót és keskenyebb, valamivel hosszabb templomhajót hoztak létre. Az építkezés során részben a déli hajófalak alapozását felhasználják, az északi oldalon az alapfalakat kissé délebbre hozzák, az oromfalat pedig nyugatabbra. 2011-ben a 3. szelvény északkeleti sarkában figyeltük meg, hogy a korábbi hajófal észak fele túlfutott a gótikus falon. Az V. fázist a 3, 6 és 7. szelvényekben kutattuk. A fal (F-14) vastagsága 0,85–0,90 m volt, alapozása az északi oldalon 634.91 méteren volt, a nyugati oldalon 635.7-en. Ebben az esetben is azt figyelhetjük meg, mint a korábbi templom esetében, hogy a nyugati falat sokkal sekélyebbre alapozták, mint a templom alapfalainak más részeit. Az északnyugati oldalon pillérrel támasztották meg a sarkat, ezen a részen az alapozás aljáig nem ástunk le. A falat tört és gömbkövekből rakták össze jó minőségű szürke, sok meszet tartalmazó habarccsal. Az északi hajófal alapozásakor több korábbi temetkezést is elváltak. A nyugati falban több helyen freskós köveket figyeltünk meg, amelyek a korábbi Árpád-kori templom elbontásából származtak. Az északi hajófalon támpilléreket nem építettek. Ez a tény, valamint az, hogy a hajó feltárásakor nem találtunk boltozati elemtöredékeket azt jelenti, hogy a gótikus fázisban a hajót nem boltozták. A feltárt hajó belvilágának hossza 13 méter volt, szélessége 5,5 méter, ez mintegy 72 négyzetméteres hajót jelentett, amely alig volt nagyobb a korábbi, 13. században építetténel.

VI. fázis. Pontosán nem ismert a gótikus építkezés kronológiája, alapfalak szintjén viszont azt láthatjuk, hogy ennek is több fázisa volt. Valami oknál fogva visszabontották a templom sokszögzáródású szentélyét és a korábbi sekrestyét. Feltehetően a szentélyt fel akarták boltozni, és mivel az több részletben épült, különféle alapozási mélységekkel nem bírta volna el a terhelést, így jobbnak látták újból építeni. Annál is inkább, mivel egyes szakaszokon még álltak a korábban beépített 13. századi templom falai, amelyek a korábbi hajó elbontásával végzetesen meggyengülhettek.

A gótikus szentélyfalat az 1 és 4. szelvényekben kutattuk, a diadalívet a 6-ban, a gótikus sekrestyét pedig az 5. szelvényben. Az új szentély mérete nem tért el a korábbi szentélyétől. A falat (F-1) tört és gömbkövekből építették, helyenként felhasználtak másodlagos helyzetből származó faragott kötődékeket. A köveket jó minőségű, világosszürke, sok meszet, apró kavicszemcséket és homokot tartalmazó habarccsal rakták össze. A felmenő fal szélessége 0,85–0,90 m volt. Faltalpát a déli részen 635.1 m abszolút mélységben értük el, ami a mai felszíntől számítva 1,6 m alapozást jelentett. Az északi oldalon az újkori sírok által erőteljesen szétdőlt fal alapozását 634.55 m mélységben értük el. Ezen az oldalon az alapozás alá nagyméretű köveket dobáltak be. A déli oldalon két támpillér nyomát dokumentáltuk, a délkeletinek csak a nyugati sarkát tártuk fel, alapozási mélysége 635.24 m volt. A nyugati pillér az alapozásához képest nyugatabbra volt csúsztatva, amit az ásás során nem két fázisként, hanem építés közbeni termodosításként értelmeztünk, ugyanis sem a falszövetben, sem a habarcs anyagában nem láttunk jelentősebb eltérést. Ennek alapozási mélysége 635.03 m volt.

Az új építményt két korábbi falra alapozták, illetve építették rá. Az F-2, a fal északi oldalán látszott, és mintegy 40–50 centivel lógott kintebb. A keleti oldalon szintén korábbi alapozás nyomait észleltük, amely mind habarcsanyagában, mind pedig falazási technikájában elütött (F-5). (13. kép) A szentély diadalívét a 6. szelvényben kutattuk, ennek alapozási mélysége 634.41 m volt. A sekrestye és a diadalív szervesen egybeépült. Méretei 3x4 m voltak.

A szentély feltárása során több szürke, szürkés piros, amfibolos andezitből készített kőborda töredékeit találtuk meg, amelyek közül sok igen apró darabokra tört a 18–19. századi sírok bolygatásai során. A bordák felülete barnára és vörösre volt festve, amelyet aztán utólag fehérre meszeltek le. A kőbordák hossza egyik esetben sem volt rekonstruálható, mérhető adata a szélessége, amely 14 cm, valamint magassága, 19 cm volt. A gótikus templom padlóját sehol sem sikerült egyértelműen megfogni, annak hozzávetőleges szintjére a felmenő falak utalnak, amely alapján 636.30 méter körül volt. A gótikus templom minden bizonnyal téglával volt padolva. A 4. szelvényben 40–90 cm mélységből a sírok betöltéséből előkerült egy 20 cm hosszú, 14 cm széles, 4 cm vastagságú jól kiégetett téglá, amelynek az egyik felületén habarcsnyomok mutatkoztak. Egy másik kisebb töredék felületén, amelyen szintén kopásnyomok voltak, bekarcolt szabálytalan rombusz alakzatokat észleltünk.

A szentély feltárásakor *secco* jellegű falkép töredékeket találtunk, amelyeknek a felülete rendkívül durva volt és merőben eltért a korábbi 14. századi töredékektől. Ezen alakos ábrázolás nyomai vehetőek ki, amelyek fehér alapon jelennek meg bordó és fekete körvonalakkal emelve ki a megjelenítendő képet. A falképek színvilága sokkal élénkebben felismerhető volt a gótikus kőborda töredékeken. Feltételezhetően a boltzatmezőket díszítették.

A gótikus szentély keleti, középső részén egy oltár alapozását tártuk fel (F-6). A nagyméretű, főként konglomerátum kőtömbökből fehéresszürke, mésszel, kavicsos habarccsal összerakott fal hossza 1,80–1,9 m volt, a keleti fele kiesett a szelvényből így a szélességét pontosan nem tudtuk meghatározni. A jól megalapozott fal alját 634.69 m mélységben értük el. Az oltáralapozás számos korábbi falat foglalt magába, nyilván azért alapozták 1–1,20 m mélységre, hogy a korábbi falcsonkokat összefogják. A hajóban, a diadalív nyugati oldalánál mellékoltár alapozását tártuk fel, amely körülbelül 130x120 cm felületű lehetett (F-15). A nagyméretű kőtömbök gyenge, kevés meszet tartalmazó habarccsal voltak összerakva. Az alapozás alját 635.57 méteren értük el, a fal mintegy 40–50 cm vastag volt. Az oltáralapozást ráépítették az S-69. sírra. Feltételezhetően vele átellenben a déli oldalon is volt hasonló építmény. A gótikus templomból nagyobb mennyiségű faragvány és műrészlet maradt fent, illetve több töredéket találtunk az ásatás során is (12. kép). Ennek a diadalívnek ismeretes egyszerű profilú párkányzata is. Az ásatások ideje alatt nem találtunk tetőcserép töredékeket, ami arra utal, hogy a templomot ebben a fázisban is zsindelellyel fedték. Ez maradt a templomon a későbbi századokban is, amint arról a vizitációs könyvek feljegyzései beszámolnak.

VII. *fázis*. Szintén a gótikus építkezések alkalmával vagy nem sokkal azt követően a nyugati oldalra kőtornyot emeltek, amelynek északkeleti sarkát a 3. szelvényben kutattuk meg. A tornyot nagy kőtömbökből világosszürke, sok meszet tartalmazó jó minőségű habarccsal rakták össze (F-10). A fal átlagos szélessége 1,2–1,3 m volt, alapozási

árkának alja pedig 635,34 méteren volt, amely mintegy 1,8–1,90 m mélységben mélyült le az aktuális járósinttől. A torony falát a már meglévő nyugati hajófalnak építették neki. A torony északi oldalán két építési állványzat gödrét figyeltük meg. A falak közelében sem építési szintet, sem más jellegű keltező leletet nem találtunk. Annyi bizonyos, hogy a toronynak már 1545 előtt meg kellett épülnie, hiszen ebből az évből származott a falu bronzharangja. A torony kiserkeszthető méretei 3x3,5 méteres alaprajzot feltételeznek. Noha nem tártuk fel, de a fokozott lejtő miatt az északnyugati és délnyugati sarkait méreteres pillérekkel támaszthatták meg.

Szintén a gótikus építkezések alkalmával az egész temetőt és templomot cinteremfállal kerítették körbe, amelyet 2010-ben a 2. szelvényben kutattunk (F-7). A fehéresz-szürke, erős mészhabarc-sba szabálytalan kövekből raktak falat, amelynek az alapozási alját 635,02 m mélységben értük le. A fal az újkori sírok beásása miatt és a föld mozgása miatt erőteljesen elszakadt és megcsúszott.

A templomot övező kerítőfalnak ezen a feltárt felületen nem figyeltük meg korábbi fázisra keltezhető nyomait. A fal környezetének bolygatottsága miatt sem a hozzá tartozó építési szintet sem a járósintet nem sikerült megtalálni. A domb peremére felépített fal a meredekebb részeken lecsúszott (15. kép). A 2. szelvényben kutatott cinteremfal pontos keletkezési ideje sem ismert, ennek környezetét is nagyban bolygatták a későbbi temetkezések. Az S-21 sír betöltéséből, amely bolygatta a falat, 16–17. századi edénytöredékeket találtunk. Ezek a töredékeken a faléval megegyező habarcsot figyeltünk meg.

A készítésének idejét illetően némi támpontot szolgáltat a felmenő falak vastagsága (1,00–1,20 m), amely arra utalhat, hogy a cinteremfal magasított, védelmi szerepet is ellátó rendszer elemeként épülhetett, legkésőbb a fejedelemség korában, de feltételeesen a gótikus építkezések és a torony építésével egyidősnek gondoljuk.

A terepviszonyok miatt a cinterem bejárata a délkeleti oldalon lehetett, nyugaton, délen és keleten is a terep meredeken lejtett (14. kép).

VIII. fázis. Ezek az építkezések nem egy időben jöttek létre. Azokat az újkori beavatkozásokat soroltuk ide, amelynek a nyomait régészetileg megtaláltuk, ugyanakkor esetenként a levéltári források is említik őket. A hajóban nyitott 7. szelvény déli és keleti metsztfalában erőteljesen habarcsos falmaradványokat észleltünk, amelyek egy, a templom hajójában található karzatpillérek nyomai lehettek. A templombelsőben egyetlen, nem túl jól megépített kripta nyomát észleltük. Az 1. szelvény északnyugati felében egy gödröt figyeltünk meg, amelyet deszkával béleltek ki. A kriptát erősen bolygatták az utólagos rátemetkezések, így szerkezetét illetően nem sikerült túl sok információt nyerni. A déli oldal maradt meg épebben, felmenő, a járósint közeli részei teljesen elpusztultak. A déli oldalfal a természetes, agyagos altalaj volt, amelyen a bontás során a bélelt deszka nyoma is kivehető volt. A kideszkázott részt több helyen belülről kitámasztásokkal erősítették meg. Betöltése barna, tömött, agyagfoltos, habarcsrögös, apróköves volt. A kriptához tartozóan egy sírt sikerült elkülönítenünk, amelyet annak közepében helyeztek el.

Már a 18. századra helyezhetőek azok a megerősítések, amelyek a vizitációs könyv feljegyzéseivel összhangban voltak hivatottak az egyre jobban pusztuló templom állapotát stabilizálni. 2010-ben a szentély délkeleti felében szürke, gyenge minőségű habarcs-

csal összerakott falcsonkot (F-4) nekiépítették az F-1 falnak. A 40–50 cm vastagságú falrészletet a korábbi fázisok tisztázása végett elbontottuk.

Egy másik beavatkozás nyomai még erőteljesebbek voltak. Az északi hajófal külső oldalán, annak teljes hosszában gyenge habarcsú, igénytelenül összerakott falat (F-13) figyeltünk meg, amelynek célja a megcsúszott, elszakadt falak konzolidálása volt. Az északi hajófalon két, az alapok aljáig lehúzó méretes repedést figyeltünk meg. Mivel ezen az oldalon eredetileg nem voltak támpillérek építve, úgy gondoljuk, hogy a falakat próbálták ez által megtámasztani. A fal alja kissé mélyebbre nyúlt a hajófal alapozásánál, szélessége nagyjából egy méter lehetett, alapozási mélysége 634.47 méteren volt. A falat újkori sírok vágták át több helyen. Épebb szakaszok a 7. szelvény nyugati sarkában maradtak meg.

A templom körüli temető. Lövétén a templom körüli temető valamikor a 12. század folyamán, az első templom megépítése során került megnyitásra és használatban volt folyamatosan egészen a 19. század második feléig. Már a legelső Árpád-kori templom rendelkezett tehát a plébániajogok egyikével: a temetés jogával. Ezzel a joggal a templom fennállásának teljes időtartama alatt bírt. A 2010–2013 közötti ásatások alkalmával főleg a templom épületére koncentráltunk, a megnyitott hét ásatási szelvényben a feltárt közel 200 négyzetméternyi felületen összesen 110 temetkezés nyomát dokumentáltuk. A templom körüli temető nagyobb felületen való kutatását már a kezdeti tervekbe sem vettük bele, ugyanis a középkori templom 1770–1776 közötti elbontását követően a felszentelt terület az igen terjedelmessé bővült falu fő temetőhelyévé vált. Az újkori sírok mély és nagyméretű gödrei számos esetben még a korszakon belül is szuperpozícióban voltak egymással. A temetkezések intenzitása a középkori temető sírállományának nagy részét elpusztította. Középkori sírok feltárására egyedül csak a falak melletti védettebb helyeken volt esély.

A régészeti ásatások alkalmával felszínre került temetkezések 36 százalékát, mintegy 40 temetkezést tudtuk a templomhoz kötni. Nagyobb számban, 64 százalékban (70 sír) már a templom elbontása után eltemetettek maradványait hoztuk felszínre. Ha a vizsgált sírok életkorát vizsgáljuk, az látjuk, hogy csupán 29 százalékuk (32 temetkezés) volt gyerek, a többi 71 százalék (78 sír) felnőtt volt. Ez az arány korántsem felel meg a valós mortalitási adatoknak, hiszen köztudott, hogy akkoriban a gyerekhalandóság jóval nagyobb volt, az átlagos arány hozzávetőlegesen a 41–59% százalékos értékeknek felel meg.²⁹ Az adatok eltorzulása annak tudható be, hogy az újkori sírok nagy gödrei, a kisebb gyereksírokat nagyobb arányban pusztították el. Az adatok további torzulását eredményezte az a tény is, hogy főként a templom belső részében kutattunk, ahová nagy számban nem igazán temettek el gyerekeket a középkorban.

A templom feltárásakor előkerült középkori leletanyag rendkívül szegényes volt. Nem találtunk egyetlen mellékletes sírt sem, a leletanyag másodlagos helyzetben került elő, többnyire az újkori sírbetöltésekből. A feltárások során talált legkorábbi tárgy az S-70. sír gödréből került elő. Ez szürkésfehér, 1,5 cm átmérőjű üvegyöngy, oldalát három kék pötty díszíti. A lyuk átmérője 0,4 cm, a tárgy magassága 1 cm. A gyöngy legközelebbi rokonságát a késő népvándorlás kori leletekben találjuk meg, avar környezetben. A lelet középkori temetőbe kerülése nehezen tisztázható, ugyanis a közelben nincsenek

²⁹ MENDE 2005. 186.

ismert lelőhelyek ebből a korszakból. Az Árpád-korból nem találtunk leletanyagot, még másodlagos állapotban sem. Az Anjou-kor egyik ritka és kiemelkedő tárgya másodlagos helyzetben került elő, egy fejedelemség kori sír gödrének betöltéséből (S-107). A rombusz alakú öntött csat töredékének teljes felülete poncolt körökkel díszített, az ágak végei háromszorosan tagoltak, a csat tője épen megmaradt. A négy sarkán kiugró, kisebb dudorral végződik, melyet vésett vonalak díszítenek. Szárai közötti átmérője 2,5 cm, a csatkeret szélessége 0,3 cm, a tüske beakasztására szolgáló lyuk átmérője 0,4 cm, legnagyobb átmérője 3,8 cm. A csat felületét vastagon borították a réz korróziós termékei, valamint az abba belecementálódott talajrészecskék (17/1. kép). Elsősorban a sarkoknál kiképzett rögzítő füleknel (a rögzítésre szolgáló cérnaszálak nyoma alatt), de a csat testén és a nyelven is tisztításkor megfigyelhető volt a töredezett, aranysárga bevonat maradványa. Minden bizonnyal aranyozott volt a csat egész felülete.³⁰ A rombusz alakú csatok nagy számban főleg a Kárpát-medence északi felében kerültek elő,³¹ de felbuknának délnyugaton is. Erdélyből mindeközéig nem ismerünk hasonló Anjou-kori palástcsatot, így a lelet kiemelkedő jelentőséggel bír.

A középkor végéről több lelet is ismeretes. Az 1. szelvényből, a kripta betöltéséből négyzetes, a sarkain lekerekített vascsat került felszínre, nyelve hiányzott, méretei: 2,8x2,5 cm. A 7. szelvényben 170 cm mélységből kisméretű, 0,7 cm átmérőjű, csontból készített gyöngy került elő, lyukátmérője 0,2 cm. (16/1. kép). Az 5. szelvényben 100–130 cm mélységben, a kevert sírföldben kisméretű bicska vagy kés pengéjének töredékét találtuk meg, a megmaradt rész hossza 6 cm, a penge szélessége 1,2 cm volt. (17/3. kép)

Egy másik régészeti lelet a fejedelemség megszűnése utáni időkbé kalauzol bennünket. Az S-82. sír betöltéséből került elő a szürke, laza, habarcsrögös, épületomladékos sírföldből, -1,40 m mélységből egy ezüstözött rézkeretbe foglalt két vastag, fazettált üveglemez közé beépített medál. A belül elhelyezkedő medál egyik oldalán egy elmosódott alak, illetve egy kereszt látható nagyon gyenge megtartású papírhordozón, míg másik oldalon egy finom, mintás selyemszövetre van rögzítve egy merített papírcsík, rajta „S. Donat” felirattal.³² (16/2. kép)

A templom elbontása után minden bizonnyal rendezték kissé a terepet, amely továbbra is az egyház tulajdonában maradt, és mint felszentelt terület tovább folytatódtak a temetkezések. Feltehetően a régi szentély helyére keresztet állítottak, amelyet elkezdtek körbetemetkezni. A feltárt újkori temetőnek egyben ez volt a legintenzívebb része, sok egymásra temetéssel.

A középkori templom kutatását célzó régészeti ásatások akarva-akaratlanul is felszínre hoztak jó néhány újkori temetkezést. Ezek, noha nem tartoznak szorosan a középkori templom történetének megismeréséhez, feltárásukat azért tartottuk indokoltnak, mivel a betöltésük tartalmazhatott másodlagos helyzetben levő középkori leleteket, valamint az elbontott templom omladékából a sírok gödreinek betöltésébe került épületplasztikai elemeket. Érdekességként megemlíthető, hogy nagyobb számban kerültek elő a sírok jelöléséhez használt fakeresztek illesztéseként díszített vastárgyak (18. kép).

³⁰ NYÁRÁDI 2014. 31–35.

³¹ ÓDOR 1998. 132, 10. kép.

³² A lelet a Haáz Rezső Múzeumban található a 12056. leltári szám alatt.

Irodalom és rövidítésjegyzék / References and abbreviations

- BENKŐ 2012 Benkő Elek: *A középkori Székelyföld. I-II.* Budapest 2012.
- DÁNYI-DÁVID 1960 Dányi Dezső – Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás.* Budapest 1960.
- DÁVID 1981 Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei.* Bukarest 1981.
- FERENCZI 1998 Ferenci Géza: „Adalékok a Lövéte név eredetéhez.” *Acta. A Csiki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum évkönyve.* 1997/2. 59–61.
- GYÉSZL Gyulafehérvári Érseki- és Székeskáptalani Levéltár. Canonica Vízitációk (1711–1866).
- HEGYI 2012 Hegyi Géza: „A pápai tizedjegyzék tévesen azonosított székelyföldi helynevei.” In: *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből.* Szerk. Sófalvi András – Visy Zsolt. Énlaka – Székelyudvarhely 2012. 97–115.
- PÁL-ANTAL 2009 *Székely vidékek a 18. században. II. Udvarhelyszék 1700–1722 között.* Közzét. Pál-Antal Sándor. Marosvásárhely 2009.
- MENDE 2005 Mende Balázs: „Adatok a Zalavár-Kápolna Árpád-kori népességének antropológiájához.” In: *A középkori templom körüli temetők kutatása.* Szerk. Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Budapest 2005. 185–197.
- MIHÁLY 1996 Mihály János: *Lövéte középkori emlékei.* Székelyudvarhely 1996.
- MIHÁLY 2006 Mihály János: *A lövétei Kisboldogasszony plébániatemplom.* (Lövétei Helytörténeti Füzetek. 1). Székelyudvarhely 2006.
- NYÁRÁDI 2014 Nyárádi Zsolt: „Régmúlt korok tárgyi emlékei Lövétén.” *Lustra.* 1. évf. 2. sz. (2014). 31–35.
- NYÁRÁDI 2016 Nyárádi Zsolt: „ Régészeti adatok az udvarhelyszéki Árpád-kori templomok keletkezéséhez.” In: *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára.* Szerk. Csécs Teréz – Takács Miklós. Győr 2016. 495–510.
- NYÁRÁDI-GÁLL 2016 Nyárádi Zsolt – Gáll Erwin: „Az Erdélyi-medence „nyugatiasodása”. Migráció és/vagy akkulturáció? Hajtúviselet a 12. századi Erdélyi-medencében.” In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak konferenciája XXIV.* Budapest – Esztergom 2016. 495–536.
- ÓDOR 1998 Ódor János Gábor: „Anjou-kori öntőforma Majsról. (Adatok a 13–15. századi viselet történetéhez.)” *Communicationes archaeologicae Hungariae.* 1998. 123–137.
- SÓFALVI 2013 Sófalvi András: „Egy disszertáció margójára: a Rika-erdei várak és az udvarhelyi királyi magánuradalom.” In: *Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület szakosztályában.* Szerk. Egyed Emese – Pakó László – Weisz Attila. Kolozsvár 2013. 165–175.
- SZOKL *Székely Oklevéltár. I–VIII.* Szerk. Szabó Károly – Szádeczky Kardos Lajos – Barabás Samu. Budapest – Kolozsvár 1872–1934.
- SZOKL. Ú.S. *Székely Oklevéltár. Új sorozat. I–VII.* Szerk. Demény Lajos – Pataki József – Tüdős S. Kinga. Bukarest – Budapest – Kolozsvár 1983–2004.
- TÓTH 1994 Tóth István György: *Relationes Missionarium de Hungaria et Transilvania (1627–1707).* Roma – Budapest 1994.

The perished medieval church of Lueta

(Abstract)

On the location of the old church, as it appears on the first Austrian military map (1769–1773), namely on the north-eastern part of the village we carried out repeated fieldwork. We were able to identify precisely the location of the former medieval church that was demolished at the end of the 18th century. On the land used as an orchard, the property of several families, one can observe very clearly the church hill. On it the lines of the once existing cemetery walls also appear quite visibly, especially on the southern, south-western part. The first written sources on the church appear following the Gothic construction from the 16th century. The most important question of the archeological excavations was to determine how old was the first church of the village and the cemetery that belonged to it.

During the archeological excavations we succeeded in delimiting several phases of the construction. The first church was probably built in the second part of the 12th century. At a second phase the church was moved in a western direction. Here we found the foundation of the demolished walls. This church was decorated with lots

of murals, as on a secondary stone we found a fragment of a horse hoof. Given the analogy we suppose that the church was decorated with images of the St László legend. On the northern wall of this church from the age of the Árpáds also a small sacristy was built.

In the early Gothic the church was enlarged onto the east by partially demolishing the choir with linear closing, while later on the nave of the church was reconstructed. In the fifth phase, at the culmination of Gothic the choir was totally demolished and the sacristy was rebuilt. The choir of the church had become arched, and in front of the western facade a tower was built, including a bell from 1545. Within the demolished material we found fragments of pink, red, brown, and grey plaster, and we also observed paint marks on the Gothic sculptures discovered during the excavations. To the beginning of the 18th century the church had become degraded, the walls being cracked in several places.

After several renovations the church was demolished around 1766, and the material was used for the construction of a new one in the centre of the village, a new church built after the demands of the Baroque. After the demolition of the old church the land was used as a cemetery up to the 1860s.

Képek jegyzéke / List of illustrations

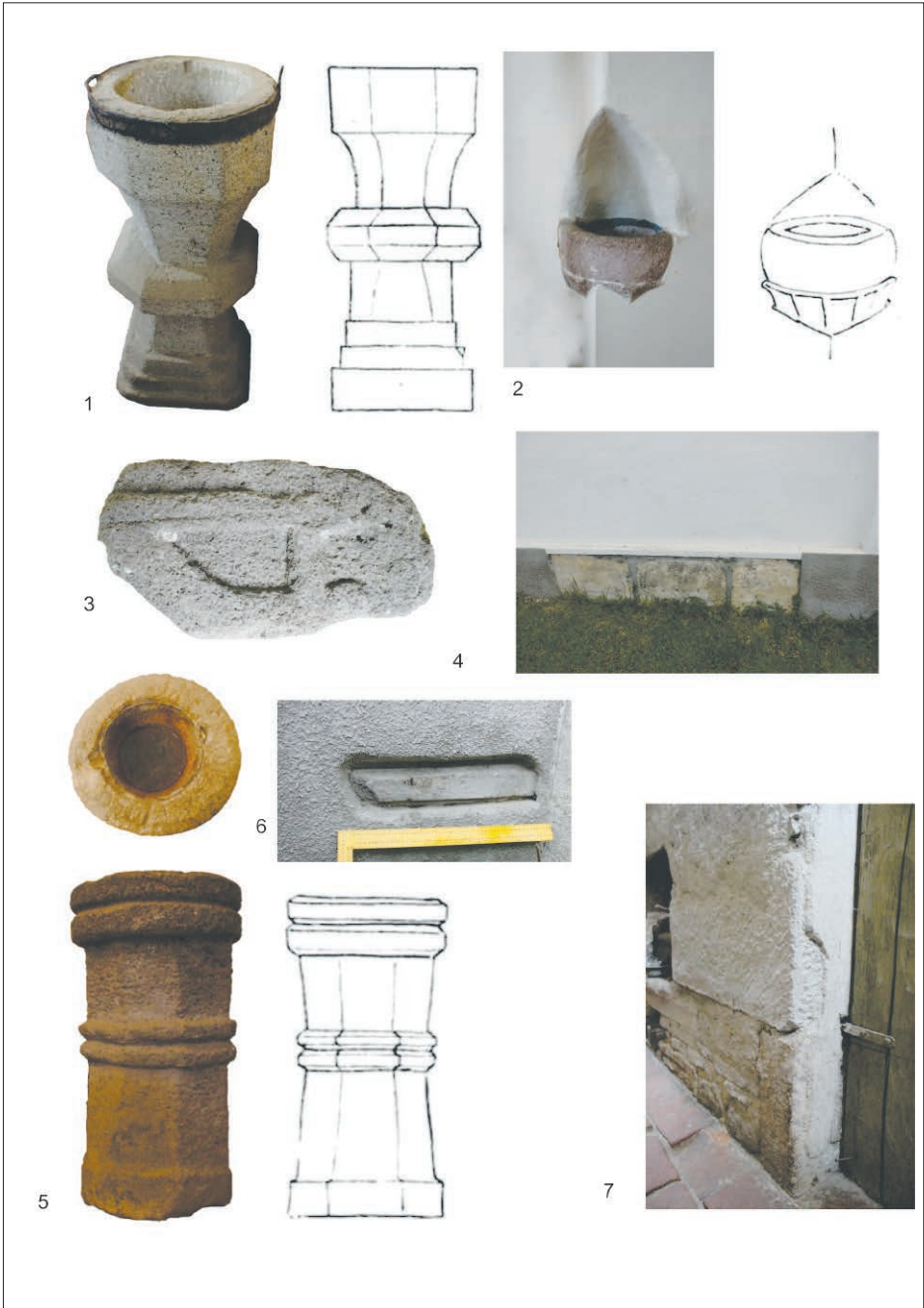
1. Az udvarhelyszéki elpusztult templomok / Perished church of Udvarhely district
2. Lövete középkori és 1776 körül épült katolikus templomának helyszínei / Locations of Lueta's medieval church and the one built in 1776
3. A középkori templomból származó faragványok: 1. keresztelőmedence, 2. szenteltvíztartó, 3. ajtókeret töredéke, 5. szenteltvíztartóként használt keresztelőmedence, 4, 6: beépített faragványok / Carved fragments from the medieval church: 1. baptismal font, 2. font for holy water, 3. fragment of a door-frame, 5. baptismal font reused for font of holy water, 4 and 6. carved fragments built in wall
4. Középkori falkép töredékei a katolikus templomban a karzatfeljárónál / Fragments of medieval frescoes in the roman-catholic church, next to the entrance of the gallery
5. Lövete és temploma az első katonai felmérésen / Lueta and the church on the first military survey
6. A régészeti feltárások összesített felszínrajza (Sófalvi András, Nyárádi Zsolt) / Ground-plan of the researched area (Sófalvi András, Nyárádi Zsolt)
7. A középkori templom építési fázisai / Building phases of the medieval church
8. Az egyenes záródású szentély nyomai a 4. szelvényben / Traces of the rectangular choir-end in the 4th section
9. Nagyobb falképtöredékek a II. fázis szentélyének kifestéséből / Bigger fragments from the frescoes of the 2nd phase choir
10. A középkori templom sekrestyéi az 5. szelvényben / Sacristies of the medieval church in the section no. 5
11. A gótikus templom elméleti rekonstrukciója (Gyöngyössi János rajza) / Theoretic reconstruction of the gothic church (drawing Gyöngyössi János)
12. Kőfaragványok a gótikus templomból (kőborda, ajtó- és ablakkeret, valamint párkánytöredékek) / Carved-stone-fragments from the gothic church (rib, frame of door and window, fragments of berms)
13. A gótikus építkezések alapozásainak eltérései az 1. szelvény déli oldalán / Differences of the foundations belonging to the gothic phase at the southern side of the section no. 1
14. A 16. századi templom elméleti rekonstrukciója (Gyöngyössi János rajza) / Theoretic reconstruction of the 16th century church (drawing Gyöngyössi János)
15. A kidőlt cinteremfal feltárása a 2. szelvényben / Research of the demolished churchyard-wall in section no. 2
16. 1. Csontgyöngy másodlagos helyzetben, 2. a 82. sír betöltéséből előkerült ereklyetartó medál / 1. Bone-bead in secondary position, 2. reliquary-medal from the fill of grave no. 82.
17. 1. Rombusz alakú palástcsat, 2. üvegpalack töredéke, 3. vaskés töredéke, 4. fakereszt díszítése / 1. Robe-buckle of rhombic form, 2. fragment of a glass-flask, 3. fragment of an iron knife, 4. decoration of a wooden cross
18. Fakereszték illesztéseként használt díszített vastárgyak / Iron object used for fitting of the wooden crosses

1. kép

2. kép

3. kép

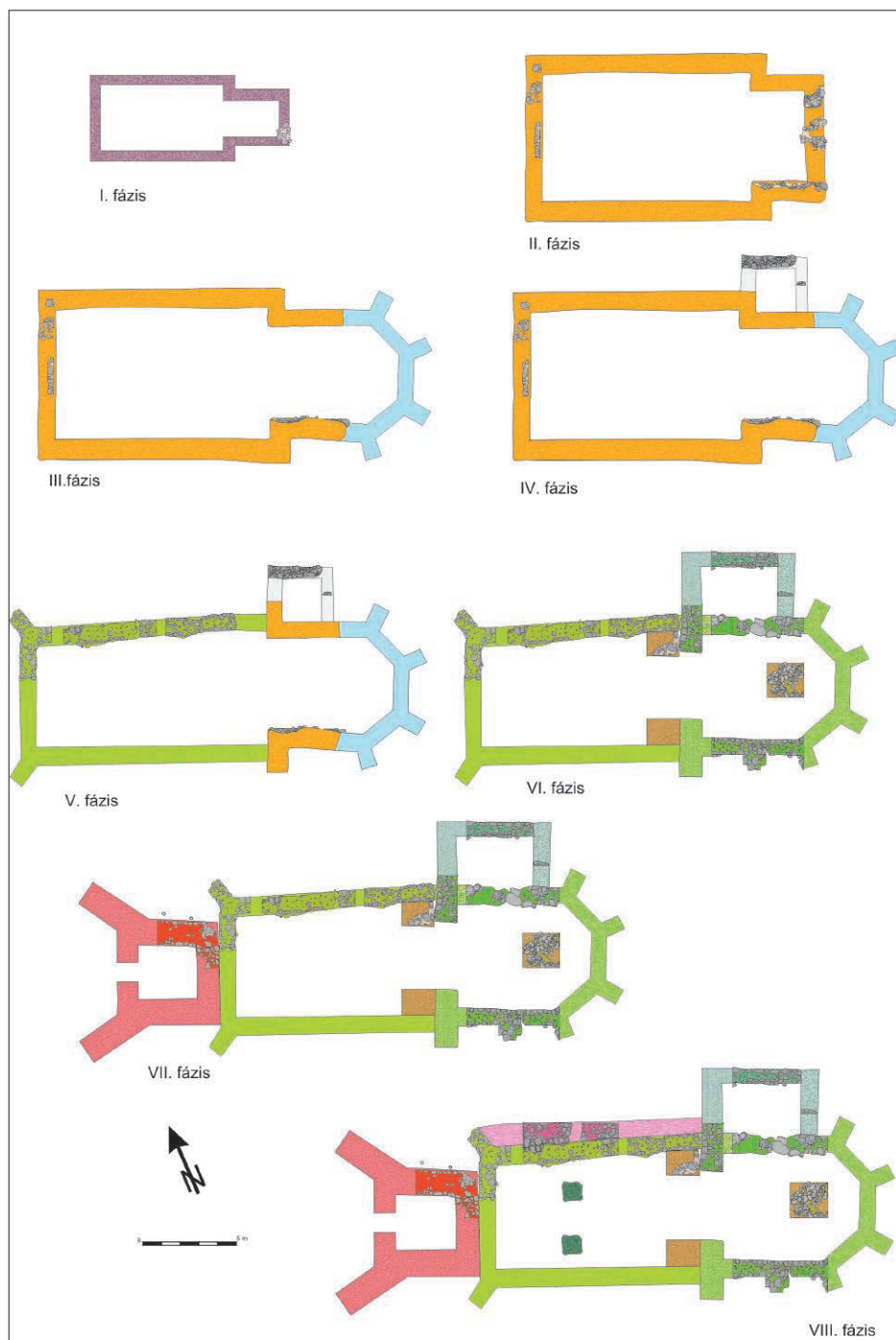
4. kép

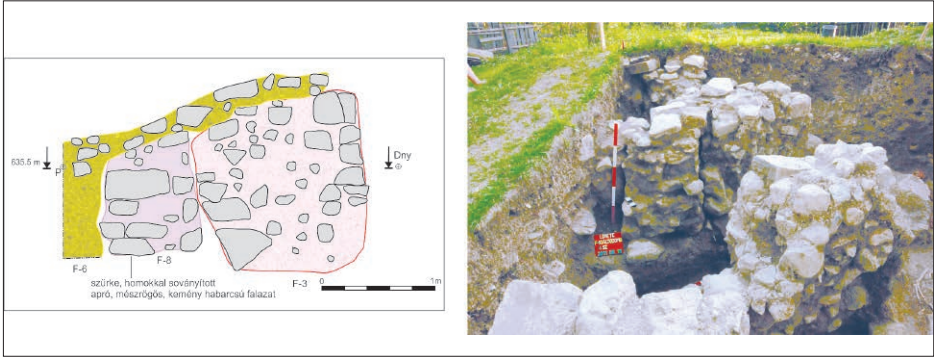
5. kép

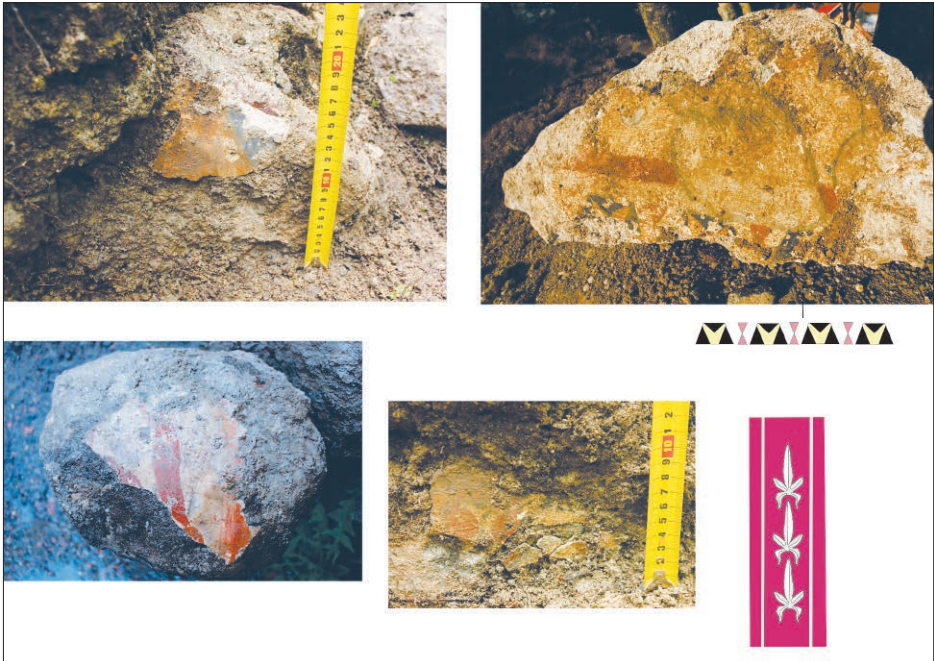
6. kép

7. kép

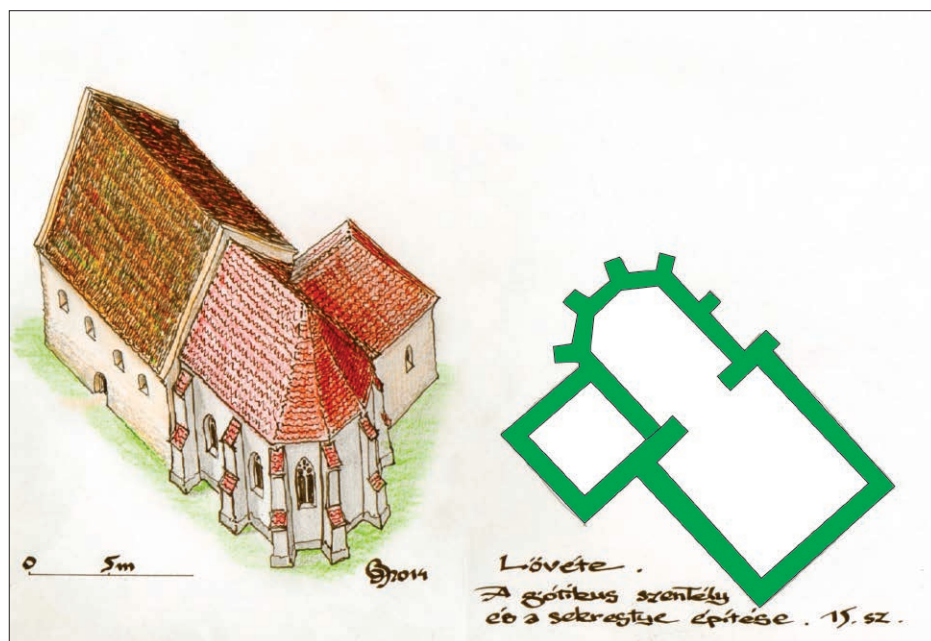
8. kép

9. kép

10. kép

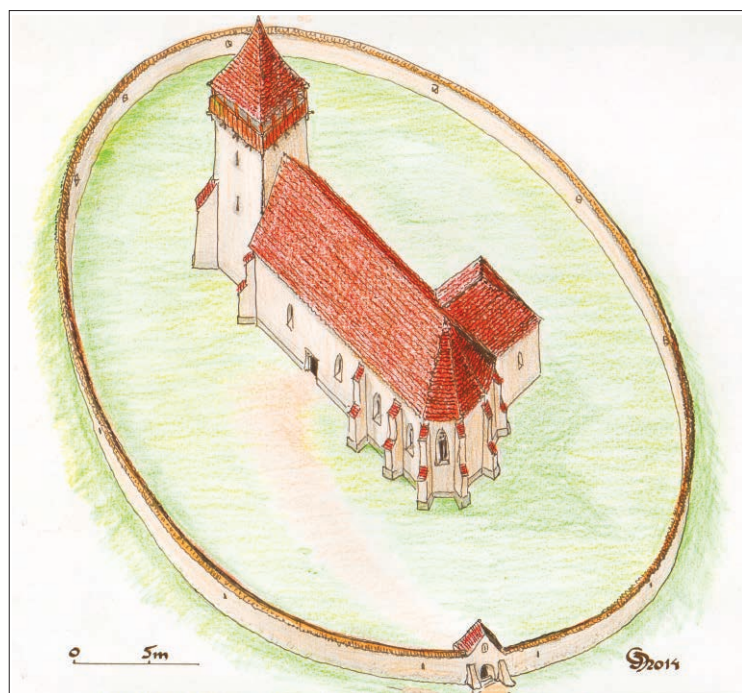
11. kép

12. kép

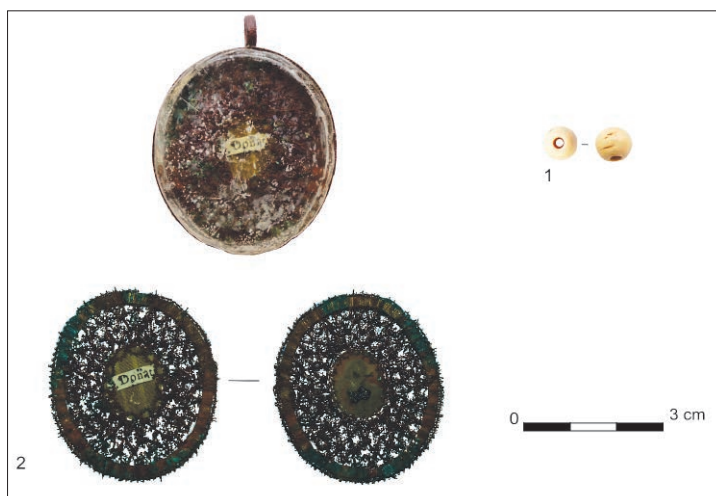
13. kép

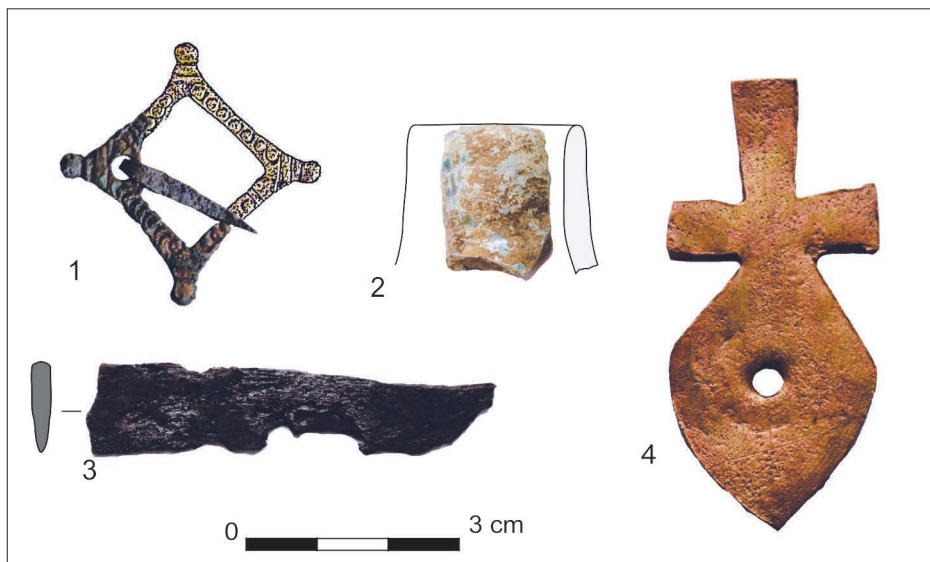
14. kép

15. kép

16. kép

17. kép

18. kép

A homoródszentmártoni templomvár a régészeti kutatások megvilágításában

SÓFALVI András[†]

Bevezetés. A székelyföldi templomvárak már a kezdetektől a történetírás és a művészettörténeti kutatások homlokterébe kerültek, elég pusztán Orbán Balázs monumentális művére utalnunk, aki számos helyszínen forrásértékű leírást, rajzot vagy fényképet készített egy azóta elbontott templomvárról vagy csak torzóban megmaradt erődítési létesítményről – mint történt ez a tanulmányunk tárgyát képező Homoródszentmárton esetében is.² Monografikus összefoglalásuk viszont még sokáig váratott magára, melynek elengedhetetlen feltétele volt az egyházi levéltárak feltárása és az egyes emlékek alapos tanulmányozása. Kelemen Lajos nyomdokain Dávid László végzett alapos forráskutatásokat Udvarhelyszéken, Köpeczi Sebestyén József és Entz Géza műelemzéseit pedig Kónya Ádám folytatta Háromszéken, hogy csak a legjelentősebb kutatókat említsük a téma vonatkozásában.

A székely történelem sajátosságait szemléletesen tükröző és a településképből maig meghatározó színterítő vagyó templomvárak sorsa és kutatása a 20. század második felére tudománypolitikai okoknál fogva egyre inkább háttérbe szorult, eltekintve néhány egyéni tevékenységtől, melyek közül kiemelkedik Gyöngyössi János munkája, aki a '80-as években készített forrásértékű dokumentációt Székelyföld legjelentősebb templomváraitól. A tudományos kutatás folyamatosságát viszont jól jelzi, hogy a témáról egyazon időben, 1995-ben jelent meg két monografikus igényű összefoglalás, Tüdös S. Kinga,³ illetve Gyöngyössi János, Kerny Terézia és S. Sebestyén József tollából.⁴ Az elhagytatás évtizedei után, az elmúlt negyedszázadban a középkori Székelyföld templomainak helyreállítását kísérő tudományos kutatások révén az emlékek további feltárása azok történelmi súlyának megfelelő helyet kapott, noha a falkutatások és régészeti feltárások alapvetően a templomépületekre terjedtek csak ki (néhány kivétel: Csíkkarcfalva, Székelyderzs, Székelyszentlélek).⁵ A történeti és művészettörténeti kutatások kimerítő részletességű példáját képezi a bölöni templomvár közelmúltban megjelent monografikus feldolgozása.⁶ Néhány éve öröndetes módon egy francia nyelvű monográfia is napvilágot látott a székelyföldi templomvárról.⁷ Az udvarhelyszéki templomok várrá való átalakításának, illetve számos esetben részleges megerődítésének elemzése egy átfogó régészeti-történeti szintézis keretében jelent meg.⁸ (1. kép)

¹ Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, sofalvi@hotmail.com.

² ORBÁN 1868–1873. I. 161–164.

³ TÜDÖS 1995.

⁴ GYÖNGYÖSSY – KERNY – SEBESTYÉN 1995.

⁵ E tanulmányban nincsen terünk a nagyszámú templomásítás eredményeinek áttekintésére. Ld. összefoglalóan BENKŐ 2012 művének I. kötetében a vonatkozó fejezetet, bibliográfiával együtt.

⁶ FEHÉR 2015.

⁷ HUBERT 2015.

⁸ SÓFALVI 2017. 166–185.; 295–365.

A 20. század egyáltalán nem kedvezett a székelyföldi templomerősségek régészeti módszerekkel való kutatásának, ugyanis a második világháborúig alapvetően más szakterületek felé irányult a régészek érdeklődése és képzése, azt követően pedig a politikai légkör nem tette lehetővé, hogy a megtűrt egyházi emlékek szakszerű feltárásával lehessen foglalkozni. Ennek fényében érthetőbb, hogy Székelyderzs templomvárának 1960–1970-es években végzett felújítása során készült tervrajzán (1963) bejelölt régészeti kutatóárkok papíron maradtak. Az UNESCO-s épületegyüttes szondázó jellegű régészeti kutatására 2008-ig kellett várni.⁹

Udvarhelyszék másik legjelentősebb, napjainkra egyre romosabb állapotba kerülő templomvárának a területén, Homoródszentmártonban 2011-től folytak régészeti feltárások négy évadon keresztül e sorok írójának irányításával. A védőtornyokkal megerősített lőréses várfal teljes kerületében 23 szelvényben folyt feltárási megfigyelések alapvető eredményeket hoztak az épületegyüttes építéstörténetének periodizációjában és részleteinek megismerésében, a templomvár olyan kiegészítő létesítményeit hozva napvilágra, melyek újrarajzolják a templomkörzet képét és jelentősen kitérítik a szentmártoni templomvár védelmi szerepköréről és annak jellegéről a tudásunkat. E régészeti kutatás átfogó eredményeit összegezzük röviden az alábbiakban (a részletes anyagfeldolgozást és értékelést egy kismonográfia keretében tervezzük megvalósítani a közeljövőben).¹⁰

A templomvár előzményei. Homoródszentmárton középkori templomkörzetének várrá való átépítése az írott források és a régészeti adatok egybehangzó tanúsága szerint Bethlen Gábor idején kezdődött el. Ennek szerves előzménye volt a település délnyugati szélén emelkedő, enyhe magaslatra épült középkori templom, melyet 1888-ban teljesen elbontottak, így építéstörténetéről viszonylag szerények az ismereteink. Az 1333–1334. évi pápai tizedjegyzékben említett szentmártoni (*Sancto Martino*) plébánia korabeli templomépületéből mindössze egy henger- és sarkantyútagozatokkal profilált kő nyílászokeret elem maradt az utókorra, mely a korai templomhajó déli vagy nyugati ajtókeretének darabja volt. A román kori templomot a 15. század második felében, a 16. század elején átalakították késő gótikus stílusban, a korábbi szentély helyére új, a hajóval egyazon szélességű, poligonális záródású, hálóboltozatos szentélyt építve. A középkori templom alaprajzi felmérését és épületelemeinek rajzait Huszka József értékmentő munkájának köszönhetjük, aki a templomhajó és a szentély falait díszítő falképeket (hajó: Szent László legenda, Antiochiai Szent Margit legendája; szentély: Szent Kristóf története és más bibliai jelenetek) is megörökítette az utókor számára nem sokkal elbontása előtt.¹¹ (2. kép) A templomtól északkeletre épült az át-lós saroktámpillérekkel ellátott, vályú- és pálcátagozatokkal profilált vízvetőjű gótikus kaputorony, első és második emeletén később átalakított lőrésekkel, melynek eredeti bejárata az első emeleten, a templom udvaráról nyílott, ide feltehetően egy falépcsőn keresztül lehetett feljutni. (3. kép) Ásatási megfigyeléseink szerint, a falalapozás és a felmenő fal közti különbség jellege alapján, a kaputorony két fázisban épült, abszolút kormeghatározása azonban régészeti módszerekkel nem volt lehetséges. Az építészeti

⁹ SÓFALVI 2017. 349–358.

¹⁰ Előzetesen az ásatás eredményeiről ld. SÓFALVI 2017. 304–320.

¹¹ Ld. DÁVID 1981. 157–167.

stílusjegyek alapján a 15. századra datálható tornyot feltehetőleg már ekkoriban nyitott, fatornácos, védelmi jellegű toronysisak koronázta. (Az egyháztörténeti források szerint egészen 1849/1850-ig filagóriája volt a toronynak.)

A késő középkori kaputoronyhoz azzal szerves egységet képező, ovális kerítőfal csatlakozott, ennek részletei több helyen is napvilágra kerültek a régészeti feltárások során. A 17. század elején visszabontott, átalakított, lemezesen hasadó kőanyagból és andezitekből durva kavicsos mészhabarcba rakott cinteremfalat a délnyugati oldalon már a 15. század második felében ki kellett javítani, egy homokos habarcús pillérrel támasztva meg. (A kerítőfal vastagságát mindössze a délkeleti oldalon lehetett mérni, ennek adata: 0,95 m.)

A szentmártoni templomvár építéstörténete. A szentmártoni templomvár létrejött egy sajátos 17. századi esemény következménye és szorosan kapcsolódik Bethlen Gábornak a fejedelmi trónt megszerző fellépéséhez. Báthory Gábor fejedelem eltávolítására 1613 kora őszén Erdélybe több ezres oszmán haderő érkezett, élükön a krími tatárokkal, amelyhez csatlakoztak a havasalföldi, majd moldvai vajdák seregei is. A Barcaságban megjelent hadak egyik portyaszerező akciójuk során eljutottak a Homoród mentére is, feldúlva a szentmártoni templomot – értesülünk később, I. Rákóczi György 1636-ban kelt privilégiumleveléből.¹² A templom és minden bizonnyal a falu is oly mértékű károkat szenvedett, hogy a közösség és vezetői alapvető ellenintézkedésre szánták el magukat: a templom körüli falat védhető várrá, korabeli szóhasználatnál templomkastéllyá alakítják. A munkálatok elkezdését már maga az új fejedelem támogatta, kősoadománnyal segítve az építkezéseket, tudjuk meg ugyanabból az okiratból. A templomvár építéstörténetének becses forrása egy 1625-ben kelt püspöki levél, amelyből kiderül, hogy az építkezések menete ekkorra teljesen megrekedt, ugyanis az egyházközség filiái (Lókod, Kénos, Gyepes, Abásfalva, Keményfalva) nem voltak hajlandók azt támogatni,¹³ és a továbbiakban a várépítés terhe Szentmártonra hárult. Az oklevél vonatkozó részleteire az alábbiakban, a templomvár építéstörténetének főbb periódusait a régészeti, dendrokronológiai, illetve falkutatási eredményeket és megfigyeléseket taglaló áttekintésünkben még visszatérünk. (19. kép)

1. A lőréses, védőtornyokkal ellátott várfalat a középkori templomot és temetőt övező cinteremfal alapjainak a felhasználásával építették meg. A várfal nyomvonala mindössze a déli kettős faltörés mentén, illetve az északi, a kaputoronytól nyugatra található falszakaszok környezetében nem egyezik a középkori kerítőfal vonalával. Mivel ennek sem az alapozása, sem a szélessége nem volt alkalmas nagyobb teherbíráásra, azt visszabontották a korabeli járószintig, kívül (délkeleten), illetve belül (délien, délnyugaton) falköpennyel erősítették, majd erre emelték a felmenő, lőréses várfalakat. A délkeleti oldalon a cinteremfalhoz kívülről illesztettek köpenyfalat kisebb méretű andezitekből és konglomerátumokból durva kavicsú mészhabarcba rakott falazatból (szélessége 0,75 m), melyhez szervesen kapcsolták a délkeleti védőtorny falait; az így kialakított, négyzetes alaprajzú, mintegy 6x6 m kiterjedésű alapokon egyszerre épültek fel a torony

¹² SZOKL. VI. 136–137.

¹³ KÉNOSI T. – UZONI F. 2009. 439–440.

felmenő falai és a lőréses várfal. (6. kép) A védőfal, pontosabban a korábbi cinteremfal belső és külső oldalán mintegy két évszázad (15. század eleje – 17. század eleje) alatt létrejött szintkülönbség kiegyenlítése végett a védőtorony építését vastag földréteg hordása előzte meg, benne intenzív, a környékről idehordott késő középkori leletanyaggal. A megsüllyedő torony belső szintjét fokozatosan töltötték tovább használatának idején. (5. kép) A rétegződéséből előkerült középkori ládazár közvetve jelzi a katonai védelem mellett betöltött másodlagos funkcióját, azaz értéktároló szerepét. A fafödémekkel elválasztott védőtoronynak, figyelembe véve Orbán Balázs ebbéli megfigyelését, két szintje volt (emeletének megégett, lezuhant padlóját a feltárás hozta napvilágra – 7. kép), ezekre – hasonlóan a napjainkban is látható székelyderzsi védőtornyokhoz – külön ajtó vezetett falépcsőkön keresztül (egyik ajtajának zárszerkezetét is sikerült megtalálni a föld alatt). A délkeleti védőtorony létesítését illetően a falmaradványok relatív időrendje, a stratigráfia és a leletanyag alapján az volt megállapítható, hogy a templomvár építésének korai időszakából származik. A torony bejáratának belső oldalán leégett, faszerkezetű épület maradványait tártuk fel, pusztulási rétegében 17. század végi kerámiával. Minden bizonnyal ilyen jellegű épületekre („rongyos sendelyes árnyékok”) utal a várfal mellett az 1789. évi vizitáció leírása. Feltárásunk folyamán kibontásra került a védőtoronytól északkeletre, a várfalon nyíló kapubejárat belső oldala is, melyről kiderült, hogy szerves egységet képez, azaz egyszerre épült a várfallal. Ez a megfigyelés sokat segített a védőtorony keltezésének pontosabb meghatározásában. Az 1625. évi oklevélből ugyanis megtudjuk, hogy a szentmártoniak az építkezésekből kimaradó leányegyházakat eltiltották a kaputorony alatti bejárat használatától, új kapuhelyet jelölve ki a filiák temetőrésze felőli oldalon. A régészeti megfigyeléseket értelmezve megállapítható volt, hogy ekkor épült fel a teljes keleti várfalszakasz, amit a dendrokronológiai kutatás is megerősített, ugyanis a keleti és délkeleti oldalon álló falszakasz két lőrésének teherkiváltó gerendáiból vett famaradványok 1624–1628 körül kivágott fákból származnak.

A délkeleti védőtoronnyal egy időben épült fel a délnyugati oldalon egy ehhez hasonló, alaprajzát tekintve kissé trapezoid védőtorony (8. kép, kiterjedése: 5,60–5,80x4,50 m), mely közvetett megfigyeléseink szerint ugyancsak két szinttel rendelkezett. Itt a korábbi kerítőfalat statikai okoknál fogva belülről köpenyezték meg; a viszonylag lejtős területre emelt védőtorony építésekor szintén jelentős szintemelésre volt szükség, melyet hasonlóképpen a délkeleti oldalhoz, az alapárokból kitermelt és a környékről idehordott rétegekkel értek el, bennük 15–16. századi leletanyaggal. (9. kép) Noha a védőtorony statikai állapotát a falmag tengelyének vonalába beépített gerendákkal is igyekeztek megerősíteni, az alapfalak mégis megszakadtak, és a védőtorony kissé megcsúszott az újkorra. Feltehetően emiatt már a 18. század elején elbontották a tornyot és földszinti bejáratának küszöbét megemelték (emeleti ajtónyílását pedig elfalazták), egy 1704-ben vert pénzérme tanúsága szerint.

A kaputorony, a délkeleti és délnyugati védőtornyok térbeli eloszlása már a feltárások folyamán azt sugallta számunkra, hogy a templomvár építésének első periódusában a tervezők a teljes várfalszakasz oldalfedezetére törekedve távolságarányosan igyekeztek kijelölni a védőművek helyét. Ennek megfelelően északnyugaton (a mai templom északnyugati sarkának vonalában) is kellett épülni egy védőtorony. Ennek helyét a fal-szövet vizsgálatok alapján jól meg tudtuk állapítani, viszont feltárására statikai okoknál fogva nem került sor.

A fennálló várfalak szerkezetében összesen tíz egy-, illetve kétágú lőrés maradványait sikerült dokumentálnunk a várfal szerkezetében. A korabeli, 17. századi járószintekhez való viszonyuk (1,00–1,60 m) alapján megállapítható volt, hogy ezeket a várudvarról működtették. Egy magasabb szinten elhelyezett gyilokjáró feltételezett létét szem előtt tartva a legépebben megmaradt délnyugati várfalszakasz (a déli és délnyugati védőtornyok közti lőréses falról van szó) alsó- és felső szintjeinek falmagjából habarcsmintákat véve kiderült, hogy ez egyazon időben épült teljes magasságában, tehát el kellett vetnünk annak lehetőségét, hogy a felső szinten lett volna egy másik lőrésor, melyet elbontottak, majd a falazatot újramagasították volna. (A hatszögletes alaprajzú védőtornytól északra álló várfalszakasz felső szintjén látható három gerendafészek feltehetően egy belső épület emeleti födémgerendáinak reliktumai, de nem zárható ki az sem, hogy csupán erre a falszakaszra kiterjedő gyilokjáróval vannak összefüggésben.)

1a. Az északi védőtorny kapcsolatát a várfallal statikai okoknál fogva nem sikerült meghatározni, de régészeti megfigyeléseink szerint ennek felépülése is megtörtént röviddel 1625 után. A 19. században majdnem az alapokig kitermelt négyzetes alaprajzú védőtorny (10. kép – hossza mintegy 8 m, szélessége kb. 7 m volt) belső járószintje fölül előkerült gazdag leletanyag (kályhacsempék, tetőcserepek, terrakotta boltozati borda töredéke) egy része minden bizonnyal a várfalakon belülről került ide a templomvár használatának idejében. A padlóján talált, 1625-ben vert ezüstérme azt jelzi, hogy a torony Bethlen Gábor korában nagy valószínűséggel már felépült. A torony bejárata mellett, attól keletre, a belső oldalon feltárt várfalrészlet jellege és alapozása szinte teljesen megegyezett a kaputorony északnyugati falsarkánál napvilágra került falszakaszával, ami arra utal, hogy a mintegy 15 m hosszú, lőrések nélküli várfalszakasz egyidőben készült. A várfalnak ez az a szegmense, ahol a 17. században épült falazat nem követi a középkori cinteremfal nyomvonalát, hanem attól északabbra épült néhány méterrel. A jelenség magyarázatára a többéves kutatás során kaptunk magyarázatot.

A kaputorony nyugati oldalán elkezdett régészeti feltárás idején nem találtuk meg a cinteremfalnak még a közvetett nyomait sem, ugyanis egy alapincézett kőépület létesítésével ezt teljesen megsemmisítették, mely a 17. századi járószinthez képest 0,80 m-re mélyedt a földbe. (11–12. kép) A kaputorony északnyugati támpillérehez másodlagosan csatlakozó várfallal párhuzamosan, ettől 4,30 m távolságban, a torony délnyugati támpillérehez kapcsolva került napvilágra az épület belső fala, szabálytalan kötőmőkből sárgásszürke, kavicsos-homokos, morzsalékos habarcsba rakva (vastagsága: 0,65–0,75 m). Az épület omladékából előkerült leletanyag szerint az egészen a 19. századig volt használatban. A téglalap formájú építmény az előzetesen végzett geofizikai kutatás alapján 5–6x7–8 m kiterjedésű volt. Északkeleti sarkánál a padló alatt két oszlophely beásásának gödrét bontottuk ki. A megfigyelt jelenségcsoporttal átellenben, a várfal külső oldalán – a falon belül feltárt oszlophelyek vonalának a folytatásában – egy faszerkezetű épület oszlopgödrei rajzolódtak ki, betöltésükben középkori kerámiával és a kaputorony építéséből származó habarcsrögökkel. A faépület északi térélfelében feltárt nagyméretű, viszonylag sekély, teknősen kiképzett gödör, betöltésében jelentős mennyiségű 16–17. századi kályhaszemmel és -csempével feltehetően az épület fűtőberendezésének tüzelőgödre volt, amelybe, pusztulása után, a felszínen állt cserepes tüzelő alkotóelemei kerültek bele. A templomvár kiépülése szempontjából kulcsfontosságú, 1625-ben kelt okirat vonatkozó részét – miszerint az egyház iskolája a kaputorony mellett van és támadás

esetén veszélyt jelent erre nézve, ezért javasolják az épület áthelyezését – és az ásatási megfigyeléseket összevetve az alábbi megállapításokat tehetjük. A feltárt faszerkezetű objektum volt a késő középkori iskola épülete (hossza feltárási eredményeink alapján 7,5 m, szélességére nincsenek adataink, ugyanis nem ismerjük pontosan az elbontott középkori cinteremfal helyét, az épület pedig emellett állt), 1625 után ezt lebontották és áthelyezték a templomvár belső területére, viszont már kőből építve újra. A védőfal északabbra helyezését a belső, hasznosítható terület növelése indokolta, a leendő épület külső falát képező várfalszakaszon már nem alakítottak ki lőréseket, itt a védelmet a kaputorony és a közeli északi védőtorony látta el.

2. A templomvár védőfalainak hatékonyabb oldalozása végett a 17. század második harmadában újabb védőtornyokat építettek. A keleti oldalon feltárt négyzetes alaprajzú torony falazatát másodlagosan kapcsolták a várfalhoz, kívülről eltakarva egy eredeti lőrést, melynek szemöldökgerendáját 1624–1628 körül vágták ki. A torony legalsó szintjére vezető bejárat nyílásának létrehozásához áttörték a várfalat, viszont a belső padlószint kb. 1 m-rel mélyebbre került, mint a délkeleti védőtoronynál, ugyanis itt nem emelték meg a külső szinteket. (14. kép) A föld alól kibontott, illetve a mai felszín fölötti várfal szövetének tanulmányozása alapján virtuálisan kiserkeszthető volt a védőtorony két szintje (az eredeti küszöbszinttől 3,75 m magasságban megfigyelt *in situ* két gerendafészek alapján), és megállapítható, hogy a toronynak biztosan volt még egy harmadik szintje is, hisz a várfal ennek környezetében a nevezett gerendafészek fölé magasodik.

A várfal belső oldalán, a mai felszíntől – a nagymértékű újkori feltöltések miatt – közel két méteres mélységben került napvilágra a keleti védőtorony alsó szintjére vezető ajtónyílás küszöbe. Itt a 17. századi várfal mellé egy komplex szerkezetű és funkciójú kőépületet emeltek. A kétosztatú kőépület északi, földbe mélyedő traktusa lényegében a keleti védőtorony legalsó szintjének megközelítését tette lehetővé. A déli nagyméretű épülettér 0,60–0,70 m vastag falainak a feltáráásával egy trapéz alakú épületforma rajzolódott ki. Az igényesen kiképzett épület emeleti falai vakolva és meszelve voltak a 19. századi omladékából előkerült vakolattörödékek tanúsága szerint. (15. kép) Az épület délnyugati sarkánál a pincebejárat ajtófélfáinak egymástól 1,20 m távolságban megfigyelt negatívjai, valamint küszöbét dokumentáltuk. (16. kép) A pincegádor meneteles lejáratának derékszögben megtörő, délről kelet felé kanyarodó rámpájának szélét szárazon rakott kőfallal képezték ki, ennek járószintjéről vállán fehér festésű, csipkézett permű fazék darabjai kerültek napvilágra. A kőépület pincéjének mintegy méter mélységű beásásával nagyon közel kerültek a középkori temetkezések csontvázainak szintjéhez. A melléklet nélküli sírok nagy része koporsó nélküli temetkezés, rítusokra a kinyújtott kéztartás volt jellemző, betöltésükben késő középkori kerámiával. A védőfalhoz másodlagosan csatlakozó épület falazatának alja kevéssel (10–20 cm-rel) mélyedt a várfal alapozásának szintje alá, építésével viszont megsemmisítették a középkori cinteremfal építési szintjét és a hozzá kapcsolódó korabeli járószinteket. A védőfalat (annak belső falköpenyezését), falszövetének szabálytalanságai alapján következtetve, mindössze 0,40–0,50 m mélységben alapozták meg.

A kéttraktusú épület datálását illetően a következő relatív és abszolút kronológiai fogódzókkal rendelkezünk. Az épület két részét elválasztó – többi falaival szerves kötésben álló – kelet–nyugat irányú osztófal nekiépült ugyanannak a lőrésnek (Vö. 13. kép),

melyet kívülről a keleti védőtorny falazata takart el. A toronybejárat megközelítését szolgáló északi épülettér járósíntje alatti agyagos betöltésű temetkezés földjéből peremén kívül-belül zöld zománccal díszített, vállán fehér földfestésű fazék töredékei kerültek napvilágra. A régészeti megfigyelések és a dendrokronológiai vizsgálatok együttesen a 17. század második harmada/közepe körüli időszakra kelteznek a keleti védőtorny és a belső épület létrehozását.

A várfal déli oldalán létrehozott kettős faltörés mellé épült védőtornyot szintén másodlagosan kapcsolták a védőfalhoz. A feltárás során kiderült, hogy a középkori cinteremfal alapjaiban keletkezett függőleges repedés miatt rövid szakaszon nem erre alapozták a lőréses várfalat, és ennél fogva alakították ki az egyedi megoldást a várfal szerkezetében. Az átépítések során létrehozott kettős faltörés észak–dél irányú falszakaszán ajtónyílást hoztak létre, mely a védőtorny földszintjére vezetett. A déli védőtorny emeletére vezető ajtó már a megköpenyezett várfalon nyílt (17. kép), itt a bejárat helyét egy függőleges falelválás jelölte (a két ajtónyílás küszöbsíntje között 2 m vertikális különbséget mértünk). A várfal külső oldalán végzett feltárás során egy nagyméretű, trapéz formájú védőtorny alapfalai rajzolódtak ki (belső szélessége: 4,5 m, belső hosszúsága: 4,8 m). A védőmű falai kifelé erőteljesen kiszélesedtek, míg a torony északnyugati, belső sarkától mért falvastagság 1,50 m, a külső saroknál ez elérte a 2 m-t is. A torony egyik lőrésének kőből faragott nyíláskeretét az omladékában találtuk meg.

3. A szentmártoni templomvár legkésőbbi védelmi jellegű építménye – mai ismereteink alapján – a délnyugati oldalon álló hatszög alaprajzú védőtorny volt. A védőművet a korábban (1625 körül) emelt délnyugati védőtorny nyugati sarkához kapcsolták hozzá, és a két védőtorny együttesen működött. A torony nyugati falának vastagsága meghaladta az 1,5 m-t, és alapterülete szerint a templomvár legnagyobb védőműve volt (szélessége 8 m, hosszúsága 6,8 m), melyet a rétegtani megfigyelések és a leletanyag tanúsága szerint a 17. század második felében építettek, feltehetően az 1661. évi török-tár támadás következménye nyomán. Padlója 1 m-rel volt mélyebben, mint a mellette lévő délnyugati toronyé, északi falzatában egy lőrésnyílás is megmaradt 1,30–1,40 m magasságban az agyagból kiképzett járósínt fölött. (18. kép) A védőtorny földszinti bejáratát a várfalba másodlagosan vágták bele, második szintje viszont már egységesen készült a várfal felső, ugyanekkor újraépített szakaszával. Az emelet födémének gerendafészkei a földszint padlója fölött mintegy 4 m magasságban megmaradtak a várfal szerkezetében, mely fölé még egy harmadik szint is magasodott. A 19. századra romos állapotba kerülő védőtorny falai még álltak Orbán Balázs idejében (az ő leírásában ötszögű bástyaként szerepelt).

Régészeti feltárásunkkal párhuzamosan végeztük 2011-ben a kaputorony felmérését és tanulmányozását, illetve dendrokronológiai vizsgálatát (utóbbit Botár István és Tóth Boglárka közreműködésével).¹⁴ Mindezek során kiderült, hogy a középkori, az első emeleten nyíló bejáratot később falba épített lépcsővel helyettesítették olyképpen, hogy az eredetileg széles nyílású toronyaljban a falvastagságot 1,25 m-ről 2,45 m-re növelték, a keleti falba lépcsőt építve be (4. kép – a Szászföldön gyakori védelmi megoldás legközelebbi, késő középkori párhuzama Homoródszentpálon található). A faelemek helyszíni

¹⁴ Eredményeit részletesen ld. TÓTH – SÓFALVI – BOTÁR – GRYNÆUS 2015. 9–10.

vizsgálatából kiderült, hogy a kaputorony szerkezetében nem található egyetlen építés korabeli in situ gerenda sem, ugyanis azokat az újkorban kicserélték, viszont egy másodlagos felhasználású fának sikerült a kivágási idejét 1663–1667 körüli időszakra keltezni. Mindez, annak ismeretében, hogy 1666-ban két új harangot is kellett önteni, arra utal, hogy a kaputornyot 1661-ben nagyfokú pusztítás érte (faszerkezete kiégett és középkori harangja megsemmisült). A falba épített lépcsőfeljártat eredetinek tűnő, vaspántos, fakeretes ajtajának szemöldökgerendája 1683 után néhány évvel kivágott fából származik – állapította meg a dendrokronológiai kutatás. A kézenfekvő *post quem* datálás a torony átalakítására nézve azért nem százszázalékos, mert az 1625-ben folyt nagy vita során a szentmártoniak többek közt azzal fenyegették az erődítési munkálatokat elodázó leányegyházakat, hogy a kaputornyot be fogják falazni. (Az 1789. évi vizitáció a „torony alatt lévő vaspántos, vassorkas, erős cserefa ajtó”-t említi, ez a toronyalj alatti közlekedést zárta el.) Elképzelhető, hogy a befalazás alatt a toronyalj leszűkítését kell értenünk, melyet a következő években meg is valósítottak, de nem kizárt, hogy mindeerre csak az 1680-as években került sor. A kérdés további kutatást igényel.

Összefoglalás. A négyévtizedes régészeti feltárások során részleteiben megismerhetővé vált a homoródszentmártoni templomvár sajátos formai jegyekkel rendelkező védelmi rendszere és képe. (20. kép) A középkori cinteremfal nyomvonalát többnyire követő lőréses várfal védőtornyokkal kiegészített formáját közel fél évszázados építkezések során nyerte el. Noha a 17. században már elavult védelmi szemléletet követett az ovális védőfal, az oldalozására megépült védőtornyok kiépítésében tervszerűség és egy átgondolt struktúra ragadható meg. Az ásások folyamán hat védőtorny falmaradványai kerültek napvilágra, viszont egy hetedik torony még biztosan állott az északnyugati oldalon is (Orbán Balázs hat védőtornyot tudott azonosítani, ugyanis az ő idejére a délnyugati védőtornyot teljesen elbontották). A védőtornyok átlagosnál nagyobb számban való létesítését a védőfal ovális formája tette szükségessé, az oldalozást, a holt terek kiküszöbölését csak így lehetett megoldani. A védelem alapvetően a tornyokra hárult, a lőréses száma minimális a várfalon, és a kutatás jelenlegi állása alapján úgy látjuk, hogy a falak felső szintjén nem volt gyilokjáró. Az egy kivétellel négyszögletes alaprajzú, két- vagy háromszintes védőtornyok emeleteire külön lépcsők vezettek. E sajátos tervezésű templomvár feltehetően helyi kezdeményezésre épült, a közösség életében kiemelkedő szerepet játszó lófők és főemberek irányításával (közülük kiemelendő a szentmártoni Bíró és a kénosi Gál család). Rákóczi György 1636-os kiváltságlevele ennek megfelelően megengedte, hogy hadjárat idején a templomvár védelmére egy előkelő székely és öt gyalogpuskás otthon maradjon, felmentve őket és örökösüket a hadviselés terhe alól. A későbbi katonai népszerűség-összeírások meg is nevezik a templomvár védelmét ellátó szentmártoniakat.¹⁵

A régészeti kutatások során sikerült meghatározni a templomvár védőműveinek relatív időrendjét, abszolút keltezésüket az írott források és a dendrokronológiai elemzések segítettek pontosítani. A régészeti leletek és a stratigráfiai megfigyelések tanúsága szerint a védőtornyok cseréppel voltak fedve, belső terület pedig katonai védelemre és anyagi javak tárolására rendezték be. A templomvár feltárásának egyik legjelentősebb eredménye két alapincézett kőépület feltárása volt a várfal belső, északi és keleti oldalán, melyek komplex funkciót láttak el (iskola, raktár- és lakóépületek), a szelvényekből

¹⁵ SÓFALVI 2017. 180.

előkerült jelentős mennyiségű kályhacsempe anyag arra utal, hogy belterükben tüzelőberendezésekkel is számolnunk kell. Közvetve egy harmadik kőépület nyomait is meg tudtuk figyelni a nyugati oldalon, és továbbiak léte valószínűsíthető.

A szentmártoni templomvár régészeti feltárásának eredményei alapvető újmutatókkal szolgálhatnak a jövőben végzendő székelyföldi templomvár kutatások számára, és egyben arra figyelmeztetnek, hogy az egyháztörténeti források és művészettörténeti megfigyelések alapján leírt épületegyüttesek további ismeretlen komponensei rejtőz(het)nek még a föld alatt.

Irodalom és rövidítésjegyzék / References and abbreviations

- BENKŐ 2012 Benkő Elek: *A középkori Székelyföld*. I–II. Budapest 2012.
- DÁVID 1981 Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest 1981.
- FEHÉR 2015. Fehér János: *A bölöni unitárius templomvár*. Barót – Bölön 2015.
- GYÖNGYÖSSY – KERNY – S. SEBESTYÉN 1995 Gyöngyössy János – Kerny Terézia – S. Sebestyén József: *Székelyföldi vártemplomok*. Budapest 1995.
- HUBERT 2015 Hubert, Rossel: *Transylvanie – Les églises fortifiées du pays des Sicules*. Cluj-Napoca 2015.
- KÉNYOSI T. – UZONI F. 2009 Kényosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története*. II. Fordította: Márkos Albert. A fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte: Hoffman Gizella – Kovács Sándor – Molnár B. Lehel. Kolozsvár 2009.
- ORBÁN 1868–1873 Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. I–VI. Pest – Budapest 1868–1873.
- SÓFALVI 2017 Sófalvi András: *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori Udvarhelyszéken*. Kolozsvár 2017.
- SZOKL *Székely Oklevéltár*. I–VIII. Szerk. Szabó Károly – Szádeczky Kardoss Lajos – Barabás Samu. Budapest – Kolozsvár 1872–1934.
- TÓTH – SÓFALVI – BOTÁR – GRYNÆUS 2015 Tóth Boglárka – Sófalvi András – Botár István – Grynaeus András: „Udvarhelyszéki templomtornyok és történeti faszerkezetek dendrokronológiai keltezése – az „udvarhelyi tölgykronológia” (1.)” *Lustra*. II (2015). 1. sz. 4–13.
- TÜDŐS S. 1995 Tüdős S. Kinga: *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században. (Háromszéki templomvárak)*. Budapest 1995.

The fortified church of Mărtiniș in the light of the archaeological researches (Abstract)

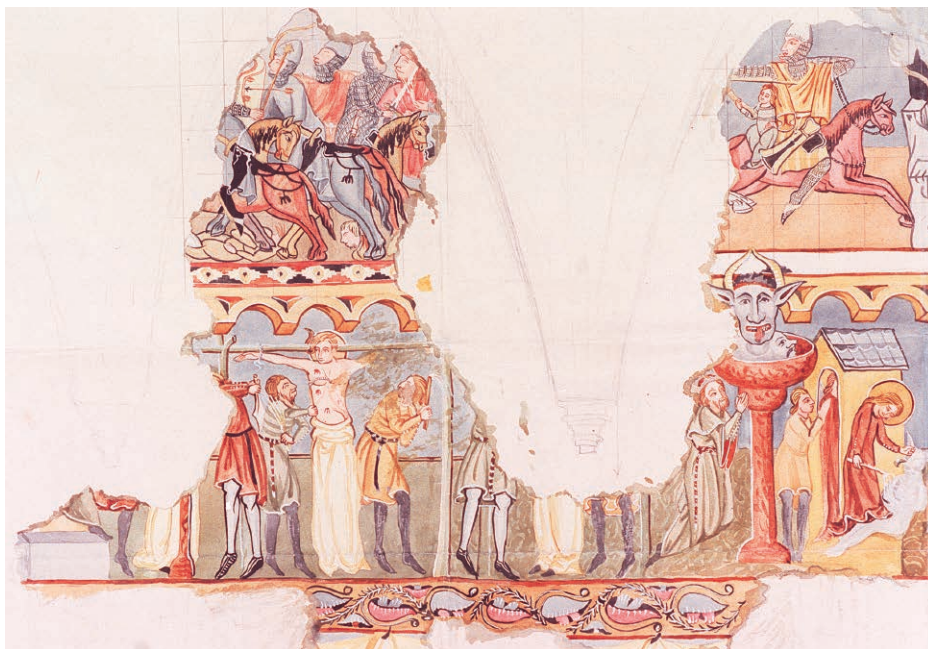
The fortified church of Mărtiniș, which was besides Dârjiu the most important ecclesiastical fortification of the medieval Odorhei district (H. Udvarhelyszék), was demolished during the 18–19th centuries. The archaeological excavations that took place between 2011–2014 have been exploring the quasi half century long construction period, in the course of which the mother church, Mărtiniș and its five curacies (Chinușu, Locodeni, Aldea, Ghipeș, Comănești) transformed after 1613 their former church fence and gate tower to a fortification, featuring a protecting wall with loopholes and defense towers. Altogether seven towers were erected in the surroundings of the protecting wall. They were not from the same phase, a part of them were built together with the wall, the later ones enhanced the aim of flanker. All but one of the defense towers had square form and two or three levels. Contemporaneous written documents attest the fact that the church district's subordination to strategic aims wasn't exclusive, other buildings, with different functions were built behind the walls. The stone buildings identified during the archaeological excavations had underground levels, residential and storage functions. Moreover, the school's wooden building, which was located outside the walls prior to 1625, was moved next to the western side of the gate tower, inside the fortification. The archaeological excavations made at Mărtiniș gave basic historical data on the building and strategic conclusions to further research and thus represent a significant step in the process of the church fortifications research in Szeklerland.

Képjegyzék / List of illustrations

1. Templomvárak a középkori és kora újkori Udvarhelyszéken (a szerző adatai alapján rajzolta Elekes Tibor) / Fortified churches in Odorhei district during the Middle Ages and Early Modern Period (data by the author, drawing Tibor Elekes)
2. Részlet a templomhajó északi falát egykor díszítő Szent László-legendából és Antiochiai Szent Margit történetéből, Huszka József rajza, 1882 (Néprajzi Múzeum, R 10239) / Detail of the fresco with the legend of St Ladislaus and St. Margaret of Antiochia, formerly on the northern wall of the nave, drawing of József Huszka, 1882 (Ethnographic Museum, Budapest, R 10239)
3. A kaputorony délkeletről, 2005 (a szerző felvétele) / The gate-tower from south-east (photo by the author)
4. A kaputorony keleti falába épített lépcső, 2011 (Nyárádi Zsolt felvétele) / Staircase built in the eastern wall of the gate-tower, 2011 (photo by Zsolt Nyárádi)
5. A délkeleti védőtornyos és a környezetén keresztül húzott metsztfal rajza, 2., 4. szelvény, 2011 (a szerző és Botha Zoltán rajza) / Drawing of the section cut through the south-eastern tower and its surroundings, sections no. 2 and 4, 2011, (drawing by the author and Zoltán Botha)
6. A délkeleti védőtorny és a visszabontott cinteremfal kapcsolata, a ráépült védőfallal, 2. szelvény, 2011 (a szerző felvétele) / Relation of the south-eastern tower and the demolished church-yard wall, with the defense wall built on them, section no. 2, 2011 (photo by the author)
7. A délkeleti védőtorny megégett, lezuhant emeleti padlója, 2. szelvény, 2011 (a szerző felvétele) / Burned and collapsed upstairs floor of the south-eastern tower, section no. 2, 2011 (photo by the author)
8. A délnyugati védőtorny feltárt falmaradványai, 10., 13. szelvény, 2012 (a szerző felvétele) / Discovered built-structures of the south-western tower, sections no. 10 and 13, 2012 (photo by the author)
9. A délnyugati torony feltöltési rétegei, 10. szelvény, 2012 (a szerző felvétele) / Filling layers of the south-western tower, section no. 10, 2012 (photo by the author)
10. Az északi védőtorny maradványai, 16. szelvény, 2013 (a szerző felvétele) / Remnants of the northern tower, section no. 16, 2013 (photo by the author)
11. A kaputorony nyugati oldalán feltárt kőépület déli falrészlete és omladéka, 1. szelvény, 2011 (a szerző felvétele) / Ruins and wall remnants of a stone building discovered at the western side of the gate-tower, section no. 1, 2011 (photo by the author)
12. A kaputorony mellett feltárt kőépület metszetének rajza, 1. szelvény, 2011 (a szerző, Bálint Zsombor és Zólya Levente rajza) / Drawing of the section on the stone building next to the gate-tower, section no. 1, 2011 (drawing by the author, Zsombor Bálint and Levente Zólya)
13. Lőrést elzáró osztófal a keleti várfalszakasz belső oldalán, 23. szelvény, 2014 (a szerző felvétele) / Dividing wall, blocking a loophole at the eastern part of the defense wall, inner side, section no. 23, 2014 (photo by the author)
14. A keleti védőtorny elfalazott földszinti ajtónyílása, előtte a középkori temetőkerítés alapozási árkával, 5. szelvény, 2011 (a szerző felvétele) / The walled-up door on the ground level of the eastern tower, in front of with it the foundation trench of the medieval church-yard wall, section no. 5, 2011 (photo by the author)
15. Kőépület és omladéka a várfal keleti oldalán, 3. szelvény, 2011 (a szerző felvétele) / Stone building and its ruin on the eastern part of the defense wall, section no. 3, 2011 (photo by the author)
16. A keleti oldalon álló kőépület pincéjének bejárata, 7. szelvény, 2012 (a szerző felvétele) / The entrance in the cellar of the stone building at the eastern side, section no. 7, 2012 (photo by the author)
17. A déli védőtorny emeletére vezető ajtó nyílásának helye a várfal külső oldalán, 2014 (a szerző felvétele) / Place of the door frame going to the upstairs-level of the southern tower on the exterior of the defense wall, 2014 (photo by the author)
18. A hatszögletű védőtorny északi falában kialakított lőrés, 15. szelvény, 2013 (a szerző felvétele) / Loophole in the northern wall of the hexagonal tower, section no. 15, 2013 (photo by the author)
19. A templomvár összesítő régészeti alaprajza (a Geoservice Kft. mérései nyomán rajzolta a szerző) / Ground-plan of the fortified church with the researched area (measurement by Geoservice Kft, drawing by the author)
20. A templomvár délkeleti nézetének rekonstrukciója a régészeti ásatások eredményei alapján (a szerző adatai alapján rajzolta Gyöngyössi János) / Reconstruction of the south-eastern view of the fortified church using the results of the archaeological excavations (data by the author, drawing by János Gyöngyössi)

I. kép

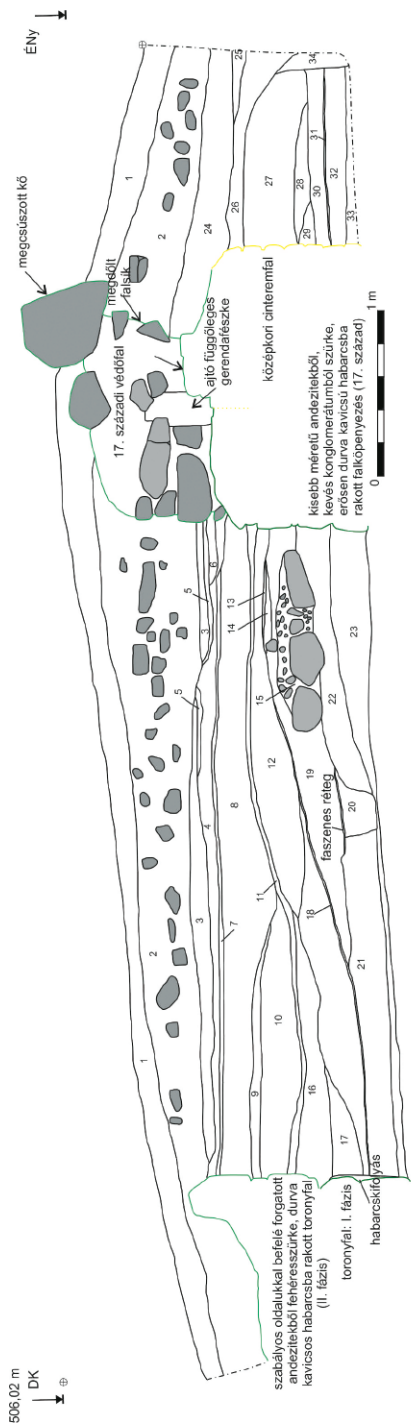
2. kép

3. kép

4. kép

- [24] szürke, laza, apró kőves, enyhén faszenes, habarcspigmentes réteg
- [25] sötélszürke, apró kőves, intenzív faszenes réteg
- [26] világosszürke, intenzív habarcsos, apró kőves omladék (cinteremfal visszabontásának planirozása)
- [27] barna, tömött, apró kőves, enyhén habarcsos réteg
- [28] sötélszürke, tömött, világosszürke habarcspigmentes, apró kőves, enyhén kevert réteg
- [29] sárgászürke, homokos, apró kavicsos, mérszrogos habarcskifélys (cinteremfal építési szintje)
- [30] sötétbarna, enyhén kevert réteg
- [31] apróra tört mészkövekből kiképzett járószint (hasonló a 23. réteggel)
- [32] szürkésbarna, tömött, enyhén kőves, liszta humuszréteg
- [33] barna, kavicsos szubhumusz
- [34] barna, kőves, habarcsrogos betöltés (sír ?)

- [1] szürke, apró kőves humusz
- [2] barnás, földdel enyhén kevert, durva kavicsos habarcsú, kőves omladék
- [3] vörös, tömött, téglamallagokból képződött réteg (lezuhanó padló)
- [4] barna, tömött, apró kőves, habarcsos réteg
- [5] szürke, laza, intenzív faszenes réteg
- [6] világosbarna homok
- [7] világosszürke, erősen habarcsos, apró kőves réteg
- [8] sötélszürke, tömött, kevert, faszenes, téglatörmelék, enyhén habarcsos feltöltés
- [9] barnászürke, porhanyós, faszenes humusz
- [10] világosbarna, agyaggal, földdel, intenzív habarcs törmelékkel kevert réteg
- [11] szürke, durva kavicsos habarcsréteg
- [12] barna, tömött, erősen kevert, faszenes, téglatörmelék, apró kőves feltöltés
- [13] habarcsos járószint
- [14] vörösbre áldgett, agyagos, lelaposított járószint
- [15] közepes és kisméretű kővekből kiképzett „alappozás”
- [16] barna, laza, apró kőves, habarcsrogos réteg
- [17] sötélszürke, laza, enyhén kevert, kavicsos réteg
- [18] világosbarna, tömött, agyagos, apró kavicsos, enyhén habarcsos járószint (érme)
- [19] világosbarna, tömött, homokos, faszenes, égett agyagos réteg
- [20] hasonló a 19. réteghöz
- [21] barna, tömött, erősen kevert, faszenes, téglatörmelék, apró kőves réteg
- [22] szürke, laza, enyhén kevert réteg
- [23] szürkésbarna, tömött, enyhén faszenes, patocsos humusz, konglomerátum- és mészkódarabokkal

5. kép

6. kép

7. kép

8. kép

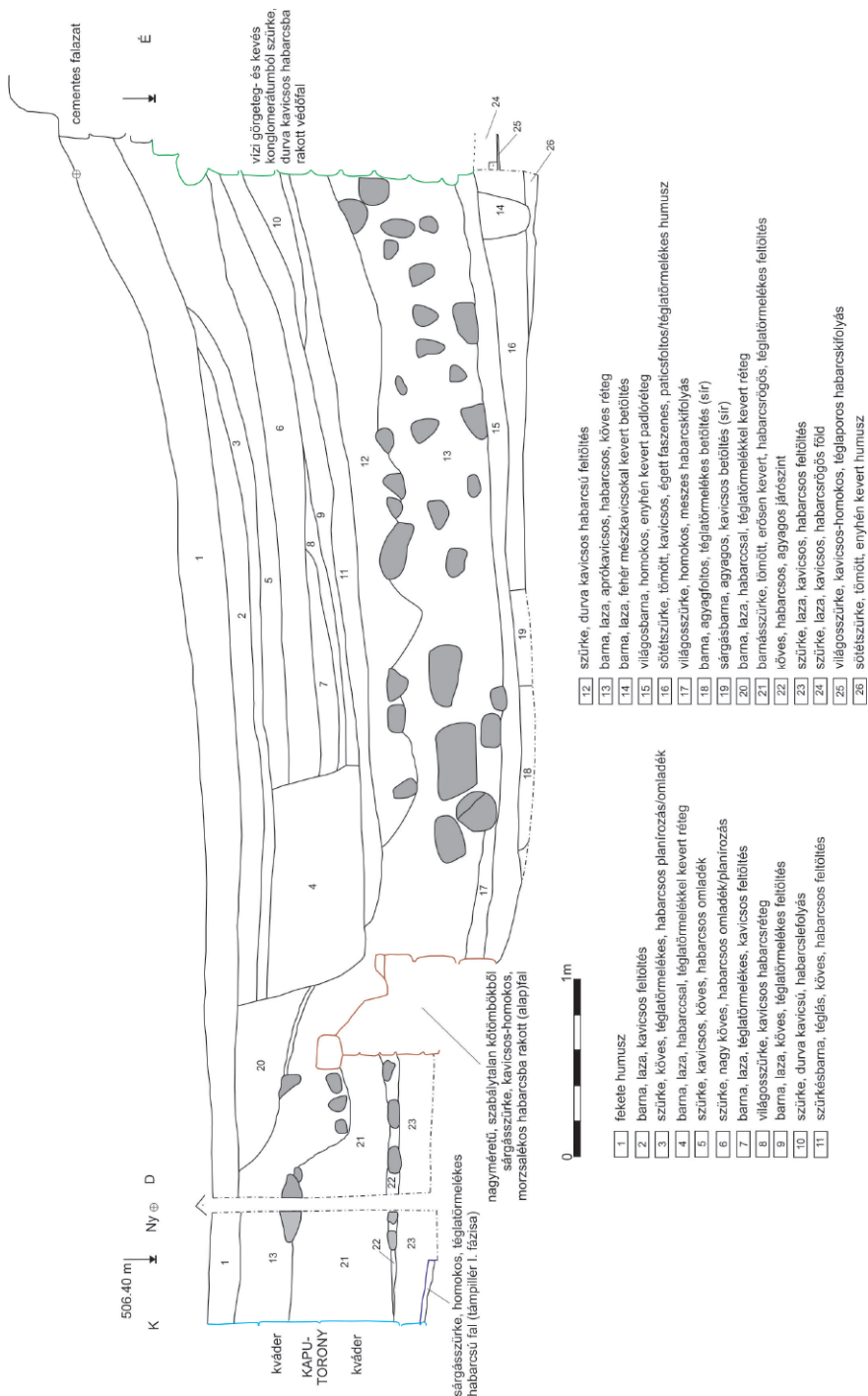
9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

15. kép

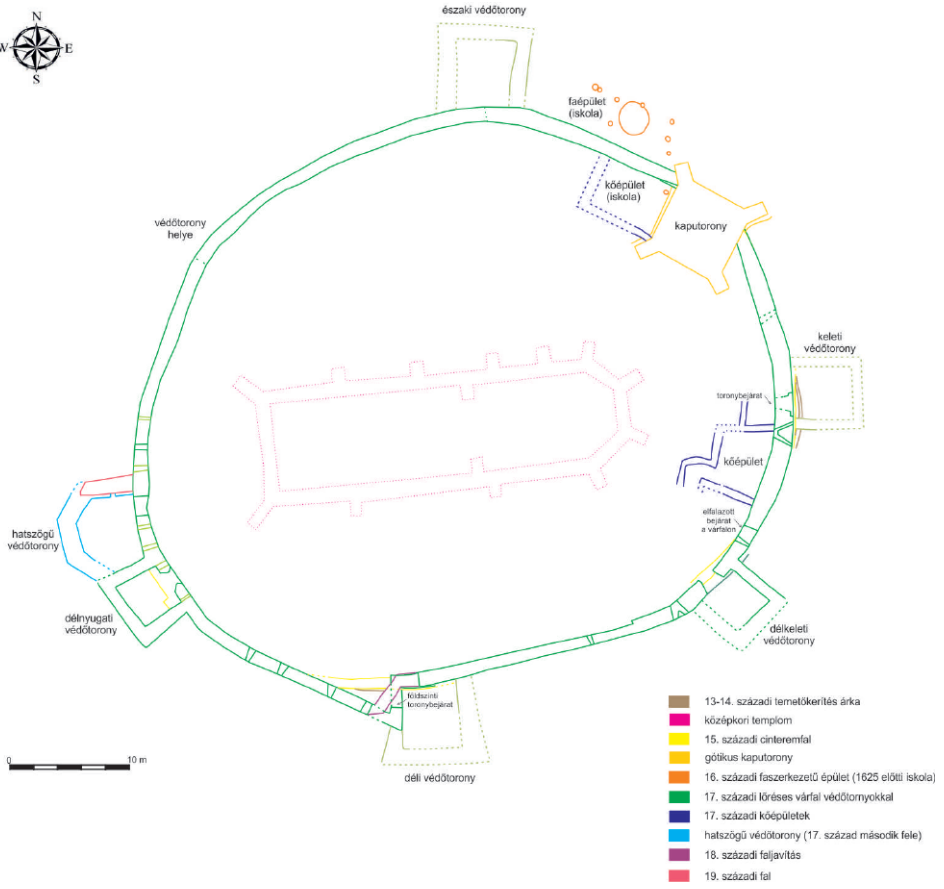
16. kép

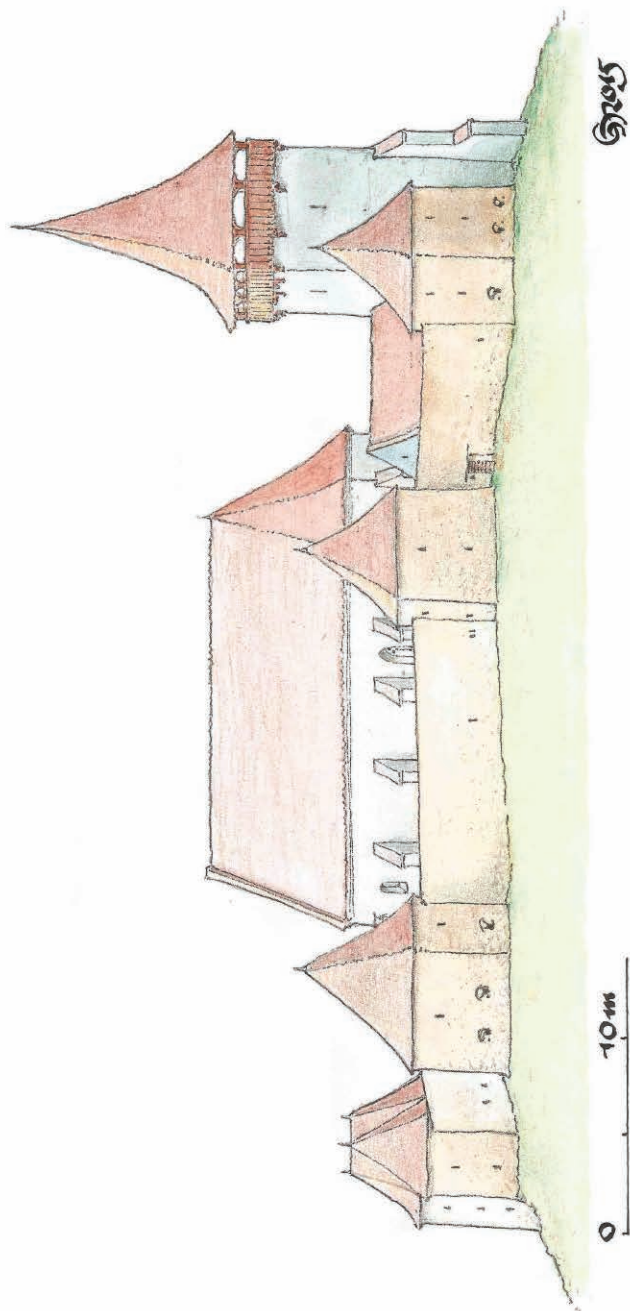
17. kép

18. kép

19. kép

20. kép

Cercetări arheologice la biserica reformată Turda Veche

Horățiu Dorin GROZA¹

Introducere. Biserica reformată Turda Veche (cod monument istoric – CJ-II-m-A 07793), este un monument de o importanță deosebită pentru orașul de pe Arieș, fiind totodată unul dintre edificiile reprezentative ale arhitecturii ecleziastice din spațiul transilvănean. Este considerată cea mai veche construcție medievală din Turda, ce datează din secolul al XIV-lea. Istoriografia modernă identifică această biserică cu mănăstirea augustiniană menționată în documente în anul 1331.² Opiniile istoricilor cu privire la existența unor așezăminte monahale la Turda, sunt numeroase și diferite. Vom face referire doar la cele reprezentative pentru istoria acestui monument.

Chiar dacă avem informații privind atribuirea acestui edificiu augustinienilor, există istorici potrivit cărora așezământul unui alt ordin monahal, cel militar-călugăresc al ioaniților, atestat la Turda în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, ar fi funcționat în această parte a orașului.³ Alți cercetători afirmă că acest așezământ trebuie căutat dincolo de Valea Racilor, în apropierea ruinelor castrului roman de la Potaissa.⁴ Cert este că acest ordin militar călugăresc a existat la Turda, dovadă ne stau documentele emise în anii 1274 și 1288, când sunt amintiți cruciații din *Torda*.⁵ Un document emis opt ani mai târziu, atestă atât mănăstirea cât și biserica acestora.⁶ Oriunde ar fi fost situat, știm că așezământul cruciaților de la Turda a existat și a funcționat pentru un timp ca loc de adevărată (*loca credibila*), de autentificare a diverselor acte. Mai mult decât atât, unii istorici, nu infirmă posibilitatea existenței unei case a cruciaților, pe locul actualei biserici reformate.⁷ Această teorie, preluată din istoriografia secolului al XIX-lea, este întâlnită și în lucrări de dată mai recentă.⁸ O altă ipoteză vehiculată, localizează așezământul ioaniților, la sud de râul Arieș, în actualul cartier Oprișani (fostul sat Cristiș, unde erau ținute adunările congregațiilor nobiliare, tot aici fiind atestată în anul 1288 și prima adunare nobiliară),⁹ fără a exista însă, dovezi concrete în acest sens.¹⁰ Credem totuși, că varianta plauzibilă este aceea potrivit căreia, așezământul cruciaților a constituit premișa celui augustinian, cel din urmă ordin călugăresc menționat, fiind prezent la Turda

¹ Muzeul de Istorie Turda, grozahoratiudorin@yahoo.com.

² BICSOK 2001, p. 19.

³ ENTZ 1996, p. 61–62, apud VASS 1998, p. 40.

⁴ NIEDERMAIER 1977, p. 321.

⁵ DIR, C, veacul XIV, vol. II (1321–1330), p. 170–171; 300–301.

⁶ CDTRANS II, p. 542–543.

⁷ ORBÁN 1889, p. 340–341.

⁸ NIEDERMAIER 1977, p. 321.

⁹ DIR, C, veacul XIII, vol. II (1251–1300), p. 300–301.

¹⁰ UB, I, p.158, 205, 361, 363; SUCIU 1967–1968, I, p. 17.

mai bine de două secole. S-au purtat și se vor purta discuții, cu privire la apartenența și localizarea acestui așezământ monastic, cercetările arheologice fiind singurele care vor putea oferi răspunsuri.

Localitatea Turda Veche, avea atestată încă din anul 1332 o parohie însemnată care primise numeroase donații, construisese o biserică de dimensiuni mari, iar în subordinea plebanului de aici sunt menționați în documentele vremii numeroși preoți.¹¹ Ne punem întrebarea, dacă în Turda Veche au existat într-adevăr două biserici parohiale.¹² Existența în „Piața Târgului” din Turda, a două biserici mari parohiale, situate la distanță mică una de alta (așezământul augustinian și Biserica Sf. Nicolae), în secolul al XIV-lea, este până în prezent greu de demonstrat. O explicație plauzibilă, dar al cărui răspuns nu-l putem oferi cu certitudine, este că uneia dintre ele i-a premers un așezământ monastic.¹³ Așezământul monahal, poate fi atribuit Ordinului Eremitilor Sfântului Augustin (*Ordo Eremitarum Sancti Augustini*), dedicat Sfintei Fecioare Maria, care era unul mendicant, înființat de papa Inocențiu IV-lea, în regiunea italiană Toscana, în anul 1244.¹⁴

Date și informații despre mănăstirea augustiniană de la Turda, sunt extrem de puține și lacunare. Așezământul monahal își are originea în secolul al XIV-lea, fiind întemeiat înainte de anul 1331, dată în care avem prima informație despre mănăstire, în timpul regelui Ungariei, Carol Robert de Anjou (1308–1342). Ordinul augustinienilor s-a remarcat prin modul de viață contemplativ și cu precădere prin activitatea didactică a membrilor săi chiar în marile universități ale Europei. Activitatea a fost menținută în cadrul acestor așezăminte monahale, în contextul răspândirii acestora în Regatul Ungariei. Tocmai datorită acestui fapt – accentul deosebit pe educație și învățatură – mănăstirea de la Turda a avut pe lângă ea o școală, cel mai probabil destinată pregătirii personalului care deservea acest așezământ.

Insuficiența informațiilor documentare nu permit deocamdată scrierea istoriei acestui lăcaș de cult. Documentele semnalează în anul 1391 pentru prima dată poarta mănăstirii,¹⁵ ea fiind amintită de altfel și mai târziu într-un document din anul 1490.¹⁶ O altă informație privind mănăstirea, datează din anul 1459, când se atestă faptul că aceasta avea în proprietate o moară, iar în 1507, într-un alt act se precizează că acest așezământ deținea o altă moară cu trei pietre.¹⁷ Încă o moară, situată pe râul Arieș, proprietate a așezământului monahal este atestată la începutul secolului al XVI-lea. De asemenea, augustinienii turdeni aveau și o casă de piatră în târg, fapt confirmat de un alt document din anul 1515.¹⁸

Cât privește personalul mănăstirii, în stadiul actual al cercetărilor, datele sunt deosebit de sărace. Se cunosc cu numele, doar trei priori: Blasius (atestat în 1493),¹⁹ Martinus,

¹¹ WEISZ 2013, p. 33.

¹² MUREȘAN 1968, p. 20–24. Pornind de la elementele de arhitectură, Camil Mureșan identifică eronat monumentul cu vechea biserică parohială a Turzii.

¹³ NIEDERMAIER 1977, p. 321.

¹⁴ WEISZ 2013, p. 38.

¹⁵ RUSU 2000, p. 271.

¹⁶ WEISZ 2013, p. 172.

¹⁷ RUSU 2000, p. 271.

¹⁸ *Ibidem.*

¹⁹ *Ibidem.*

la începutul secolului al XVI-lea (1519)²⁰ și Petru (atestat în 1545),²¹ un alt prior cu nume necunoscut fiind amintit înaintea celor enumerați, în anul 1385.²² În legătură cu prezența augustinienilor la Turda, poate fi pusă și existența unui anume călugăr, membru al acestui ordin mendicant, Thomas de Torda, student la Universitatea din Padova (1473). Acesta devine doctor la universitatea italiană (1474) și chiar rămâne în cadrul ei, unde este atestat ca profesor examinator.²³ Părăsită, în contextul Reformei religioase, la mijlocul secolului al XVI-lea, de când datează și ultima sa menționare în documente (1553),²⁴ fosta mănăstire augustiniană, este grav afectată de distrugerile ce au avut loc o jumătate de veac mai târziu. Cel mai probabil imobilele părăsite ale mănăstirii au fost folosite după Reformă de către oraș.²⁵

Mănăstirea a fost înlocuită de parohia reformată Turda Veche, acesteia fiindu-i acordate privilegiile la venirea în fruntea principatului Transilvaniei a lui Gheorghe Rákóczi I (1630–1648), un înfocat susținător al calvinilor. Mutarea enoriașilor reformați în acest lăcaș de cult a fost definitivată în a doua jumătate a secolului al XVI-lea (cca. 1660), după terminarea reparațiilor la biserică, grav afectată, la acea dată de invaziile turco-tătare, în care atât clădirile orașului cât și locuitorii acestuia au avut de suferit.²⁶

La scurt timp după preluarea edificiului, biserica reformată primește două terenuri (în perimetrul apropiat),²⁷ din fostele posesiuni ale mănăstirii ce erau în acea perioadă în proprietatea statului.²⁸ Un alt teren situat între Valea Racilor și biserică, a fost donat de către principele Transilvaniei Mihail Apaffi I (1662–1690), în anul 1671 aceleiași biserici, în scopul construirii unei școli confesionale destinată băieților.²⁹ Divizarea proprietăților fostului așezământ monahal (acumulate prin diverse donații ce sunt cuprinse în actele și documentele vremii), a condus treptat la parcelarea acestei zone. Ulterior, parcelarea terenului situat la nord de biserică va risipi și înstrăina proprietățile edificiului de cult.

Amplasament. Reconstituire istorică. Biserica reformată și fortificația acesteia reprezintă în prezent ansamblul medieval al orașului Turda. Amplasamentul acestuia este între capătul sudic al pieței centrale (latura vestică) și malul stâng al Văii Racilor, la nord aflându-se o construcție medievală impozantă a orașului în care a funcționat administrația cămării de sare (*casa cămării*). Cea mai veche reprezentare a bisericii este prezentată într-un plan ce datează de la începutul secolului al XVIII-lea. Acesta prezintă un proiect de reabilitare parțială a fortificației din jurul bisericii.³⁰ Autorul și datarea exactă a desenului nu ne este cunoscută. Orbán Balázs, pe baza informațiilor culese din

²⁰ *Ibidem*; WEISZ 2013, p. 172–173.

²¹ WEISZ 2013, p. 172–173.

²² *Ibidem*, p. 170.

²³ NEAGU 2012, p. 163–164.

²⁴ WEISZ 2013, p. 34, 51.

²⁵ *Ibidem*, p. 197.

²⁶ CĂLĂTORI, VI, p. 548, 684.

²⁷ La începutul secolului al XVII-lea, biserica catolică a fost preluată de către unitarieni. Este perioada în care la Turda s-a produs un salt demografic (după devastările lui Basta), prin aducerea de coloniști. Aceștia au fost stimulați de numeroasele privilegii acordate de principii Transilvaniei: Gabriel Bethlen (1613–1629), Gheorghe Rákóczi I (1630–1648) și Gheorghe Rákóczi II (1648–1660).

²⁸ VASS 1998, p. 40.

²⁹ *Ibidem*. În iulie 1671 parohia reformată din Turda Veche în urma unei solicitări, a obținut o parcelă lângă biserică, necesară construirii unei școli.

³⁰ B. NAGY 1973, planșa 69; WEISZ 2013, p. 158.

jurnalul lui Szaniszló Zsigmond susține că în 1705, în timpul răscoalei antihabsburgice conduse de principele Transilvaniei Francisc Rákóczi II (1703–1711), biserica și fortificația au suferit distrugerii semnificative.³¹

După preluarea Transilvaniei de către habsburgi, autoritățile au dorit refacerea fortificației distruse. Nu cunoaștem motivele pentru care acest proiect nu a fost realizat. Desenul este extrem de important atât pentru cunoașterea traseului zidului de incintă, poziționarea și forma bastioanelor cât și pentru documentarea unor clădiri medievale și premoderne precum: casa cămării, școala reformată, biserica reformată (corul și turnul vechi), și a uneia dintre morile existente pe Valea Racilor.

Ansamblul medieval în prezent. Atât biserica, cât și fortificația din jurul ei s-au păstrat parțial: din lăcașul de cult există nava și pornirile zidurilor corului, iar din fortificație s-au păstrat temelile și rămășițe ale turnului de sud-vest, precum și porțiuni din zidul de incintă (laturile de sud și de vest). La Biserica reformată din Turda Veche în prezent, putem distinge două componente edificate ulterior: o construcție mică adosată pe fațada sudică a navei și turnul clopotniță, legate între ele și construite la începutul secolului al XX-lea (fig. 1). Nava mai păstrează urmele arcului de triumf sprijinit pe stâlpi angajați construiți din blocuri de piatră și pornirile zidurilor corului, care puteau fi văzute pe porțiuni mai lungi, la începutul secolului trecut.³² Prin restaurarea recentă a edificiului au fost puse în evidență o parte a elementelor medievale ale edificiului (fig. 2).

Aspectul bisericii a fost puternic marcat de succesiunea renovărilor și modificărilor aduse de-a lungul istoriei sale, precum: demolarea corului, înlocuirea bolților gotice, apoi a tavanelor (?) cu bolțile semicilindrice actuale. Renovările radicale începute în primii ani ai secolului al XX-lea și continuate pe tot parcursul acestuia, și-au pus amprenta asupra edificiului schimbându-i înfățișarea de odinioară.

Istoricul cercetărilor arheologice. Biserica reformată a intrat încă din secolul al XVII-lea în atenția cronicarilor, călătorilor străini și mai apoi în preocupările cercetătorilor și istoricilor, care prin informațiile și scrierile lor au contribuit la o mai bună cunoaștere a istoriei monumentului și a orașului totodată.

Un preambul la cercetările arheologice efectuate în ultimii ani (nefinalizate), îl constituie valoroasele însemnări ale lui István Téglás (1853–1915). Téglás, un împătimit al istoriei orașului și un renumit colecționar de antichități, a făcut o serioasă documentare a monumentului în anii de început ai secolului al XX-lea, când s-a desfășurat una dintre cele mai mari renovări din istoria edificiului. În calitatea sa de curator al parohiei a adunat numeroase informații referitoare la biserică care au fost notate cu minuțiozitate în caietele sale, datate și numerotate.³³ Însemnările și desenele acestuia din caiete au cuprins și descoperirile întâmplătoare din curtea bisericii, în momentul efectuării

³¹ ORBÁN 1889, p.340; WEISZ 2013, p.158.

³² WEISZ 2013, p. 148.

³³ De-a lungul vieții sale, Téglás a strâns numeroase informații despre Turda și împrejurimile acesteia, precum și despre piese și obiectele colecționate de către el sau pe care le-a observat în cercetările sale de teren. Toate aceste informații au fost notate în mai multe caiete de notițe. Nu cunoaștem câte caiete au existat. S-au păstrat 56 de caiete. Mulțumim pe această cale domnului conferențiar univ. dr. Bajusz István pentru informațiile oferite și acceptul acordat privind publicarea acestor fotografii, aflate în colecția sa personală.

unor lucrări edilitare. Aceste descoperiri au fost amintite într-o lucrare dedicată acestui monument, la care facem trimitere,³⁴ neomițând însă să amintim nici sursele primare consultate de către autor.

Unul dintre desenele acestei colecții prezintă planimetria unor ziduri descoperite (?) în momentul săpării gropii de var, necesară la ridicarea turnului clopotniță: „Pereții seamănă cu colțul unui quadrup de mânăstire (foișor boltit de plan dreptunghiular în jurul unei curți), din care se deschid (cel puțin) două încăperi. Din păcate nu este indicată poziția pereților, nu știm nici măcar pe care dintre laturile bisericii au fost dezveliți pereții.”³⁵

Despre morminte descoperite ocazional în această zonă, avem informații prezentate de către același Teglás în caietele sale de notițe.³⁶ Acesta a reușit să urmărească numeroase lucrări edilitare desfășurate în Turda și împrejurimi, în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea și până la moartea sa survenită în anul 1915. Conform jurnalului său, pe data de 4 decembrie 1912, în timpul lucrărilor de introducere a conductei de apă, în curtea bisericii reformate (latura de vest), la mică distanță de gard, a fost descoperit un complex funerar, cu sicrie dispuse pe două niveluri (fig. 3).³⁷ Săpătura a fost executată într-un strat de nisip și balastru, pe direcția N-S (spre fosta moară Bethlen, actuala stradă B. P. Hasdeu).³⁸

Pe același tronson al șanțului (în exteriorul gardului bisericii), a fost identificat un drum (trotuar ?), cu o lățime de aproximativ 2 m, ce permitea accesul spre poarta fortificației. Deși nu avem alte detalii precizate nu este exclus ca acest drum să fi făcut legătura și cu moara situată în imediata apropiere (casa morarului). István Teglás prezintă, pe baza informațiilor și descoperirilor cunoscute de el până la acea dată, o propunere de reconstituire a mânăstirii, fortificației (bastioane, zid de curtină) și a porții acesteia (fig. 4 și 5).³⁹ Până la efectuarea unei cercetări arheologice aceste reconstituiri sunt doar ipoteze.

Cercetarea arheologică din anul 2006. Dezinteresul manifestat față de acest monument istoric (dar și a altor monumente medievale din Turda) este cauzat cel mai probabil existenței în zonă a castrului roman de pe Dealul Cetății care, spunem noi, a captat întreaga atenție. Importanța acordată acestui monument antic și cercetările arheologice sistematice, axate exclusiv pe această perioadă, au lăsat într-un con de umbră istoria medievală și clădirile monument ale orașului. În rândurile de mai jos, vom face o prezentare succintă a campaniilor arheologice desfășurate și a principalelor descoperiri, oprindu-ne la cea care a avut loc în anul 2018.⁴⁰ Deoarece materialul arheologic descoperit în primele două campanii (2006 și 2010), este inedit, ne vom rezuma doar la o prezentare generală a săpăturii, enumerarea descoperirilor și la unele considerații pe marginea acestor cercetări, în calitate de membru al colectivului de cercetare.⁴¹

³⁴ WEISZ 2013.

³⁵ WEISZ 2013, p.163; TÉGLÁS, *Caiete*, 51 (34), p. 85 (an 1912).

³⁶ *Ibidem*, p. 126–127.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Alte descoperiri de oseminte umane au avut loc în contextul supravegherii lucrărilor de introducere a pământării în zona turnului bisericii, în vara anului 2019. În colțul de S-E al turnului au fost descoperite oseminte umane deranjate de introducerea unei conducte de canalizare, lucrări efectuate fără autorizație în anii anteriori.

³⁹ TÉGLÁS, *Caiete*, 32, p. 126–127 (an 1906).

⁴⁰ Mulțumim pe această cale d-nei CȘI dr. hab. Daniela Marcu Istrate, care ne-a permis prezentarea și publicarea rezultatelor acestei cercetări.

⁴¹ MARCU – IZDRĂILĂ – FLORESCU – GROZA 2011.

În anul 2006 a avut loc, cu totul întâmplător, prima cercetare arheologică efectuată în zona de S-V a bisericii reformate, în afara împrejuririi actuale a acesteia. Nu ne sunt cunoscute cercetări arheologice anterioare, cu toate că monumentul ar fi meritat cu prisosință o atenție din partea specialiștilor. În contextul reabilitării sistemului de apă potabilă, în Turda, pe strada Bogdan Petriceicu Hasdeu, nr. 3, la efectuarea acestor lucrări la o adâncime de circa -1 m, au fost descoperite oseminte umane. Extinderea săpăturii a certificat faptul că ne aflăm în zona necropolei bisericii, fapt care a dus la începerea cercetării arheologice.⁴² A fost trasată o singură secțiune (f.n.) orientată SE-NV, cu dimensiunile de 42x2 m, ce urmărea traseul conductei de apă.

Cercetarea a dus la descoperirea unui număr de 27 de morminte de înhumăție (23 morminte individuale și patru morminte comune).⁴³ În necropola bisericii au fost identificate două orizonturi funerare și un total de 32 de indivizi (28 de adulți și patru copii). Adâncimea de înmormântare a defuncțiilor a fost cuprinsă între: -1,02 și -1,78 m.⁴⁴ Câteva dintre mormintele descoperite în secțiune au fost presărate cu var, fapt care a dus la presupunerea existenței unei epidemii (din observațiile noastre este vorba de mormintele M₉, M₁₀ și M₁₇ – fig. 6). Înhumarea defuncțiilor a fost făcută în sicrie, fragmente din lemnul acestora, fiind descoperite în cercetare. Face excepție mormântul comun: M₂, M₃, M₄ și M₅, în care defuncții au fost depuși în aceeași groapă, fără sicriu (fig. 7).⁴⁵

În zona estică a unității de cercetare au fost descoperite două structuri zidite care aparțin cel mai probabil unei construcții sau amenajări care nu a putut fi identificată până în prezent. Zidurile sunt orientate E-V, iar cel ce iese din profilul nordic a fost decopertat pe o lungime de 9 m (între metrul: 0,65 și 9,65). Cercetarea nu a avut o amploare suficientă pentru stabilirea planimetriei generale a structurilor zidite descoperite, cauzele fiind legate de existența unor proprietăți private în zonă. Singura posibilitate ar fi fost extinderea cercetării spre curtea bisericii.⁴⁶ La capătul de vest al secțiunii a fost surprinsă limita necropolei și fundația vechii împrejuririi a cimitirului ce este orientată, S-N, este construită din piatră, are o lățime de 0,70 m și continuă în ambele profile ale secțiunii.

Inventarul celor 27 de morminte descoperite a fost extrem de sărac, acesta constând din: cataramă, vârfuri de săgeată și inele de centură. Piesele au fost restaurate și fac parte din colecția Muzeului de Istorie Turda. În cercetare au fost descoperite în poziție secundară, două fragmente de nervură din piatră cu profilatură simplă și fragmentul unui *fleuron* de vârf, ultimul aparținând decorului original al portalului bisericii ce se „pierduse” cel mai probabil în timpul desfacerii timpanului la începutul secolului al XIX-lea.⁴⁷ Rezultatele cercetărilor arheologice din anul 2006 vor fi interpretate și vor face obiectul unui studiu separat.

⁴² Cercetarea a fost coordonată de dr. Ana Căținaș, muzeograf la Muzeul de Istorie Turda, căreia îi mulțumim pe această cale, pentru informațiile generale oferite.

⁴³ Numerotarea mormintelor comune nu a fost făcută omogen: în cazul mormântului comun cu patru defuncți depuși în aceeași groapă, număratoarea a fost făcută individual: M₂, M₃, M₄ și M₅, iar în cazul mormintelor comune M₁, M₁₀ și M₁₂, ce conțin fiecare câte doi defuncți (adult și copil), mormântul a fost trecut la același număr.

⁴⁴ Desenele și măsurătorile au fost executate de semnatarul prezentului articol, în luna august a anului 2006.

⁴⁵ Observațiile din teren, ne-au permis să emitem ipoteza unei morți violente (cranii sparte de lovituri de sabie, vârfuri de săgeată în interiorul calotei craniene, etc).

⁴⁶ Din spusele parohului bisericii Nagy Albert, nu au existat suficiente resurse financiare pentru susținerea unui proiect care să includă un program de cercetare arheologică (nu au fost prevăzuți bani...).

⁴⁷ WEISZ 2013, p.158.

Cercetarea arheologică din anul 2010. A doua campanie arheologică efectuată la Biserica reformată Turda Veche a avut loc în luna noiembrie 2010, în contextul întocmirii proiectului de restaurare a edificiului.⁴⁸ Obiectivele cercetării au inclus aspecte precum: detalii privind structura și starea fundațiilor, evoluția nivelelor de călcare, localizarea corului bisericii, precum și identificarea unor posibile ruine ale fostei mănăstirii augustiniene.⁴⁹ Au fost trasate trei unități de cercetare în exteriorul edificiului (S_1 : 1,5x6 m; S_2 : 2x2,5 m și S_3 : 2,5x2,5 m), într-una dintre secțiuni fiind descoperit capătul corului (închiderea).

Planimetria edificiului este interesantă, lățimea corului și a navei fiind egale, fapt nu foarte des întâlnit. Această structură se datorează în unele cazuri, lărgirii ulterioare a corului.⁵⁰ La Turda însă, fundația navei este asemănătoare cu cea a corului, ambele spații fiind ridicate cel mai probabil în aceeași etapă de construcție.⁵¹ Cu toate acestea, credem că inițial corul era mai mic ca lungime, acesta suferind ulterior modificări. În sprijinul acestei ipoteze pot fi aduse mai multe argumente, date atât de studiul fundațiilor cât și de observațiile din raportul de cercetare.⁵² Conform concluziilor formulate, absida corului de la Turda ar putea face parte dintr-o altă etapă de construcție.

În afara structurilor zidite descoperite, au fost cercetate și 39 de morminte de înhumare (28 adulți, 1 adolescent și 10 copii), dispuse pe două orizonturi funerare.⁵³ Materialul arheologic descoperit constă din fragmente ceramice și de cahle databile în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. În cercetare au mai fost descoperite: monede, pipe, obiecte de cult și de vestimentație, cataramă, podoabe, obiecte de uz caznic, care astăzi fac parte din colecția medievală a muzeului turdean.⁵⁴ Rezultatul cercetărilor campaniei arheologice din anul 2010 este inedit.

Cercetarea arheologică din anul 2018. La sfârșitul anului 2018, a fost reluat proiectul de cercetare arheologică (întrerupt timp de opt ani), prin realizarea unui sondaj (S_{7A}), în interiorul bisericii, într-o zonă stabilită împreună cu proiectantul și executantul.⁵⁵ Cercetarea a avut ca scop descărcarea arheologică a unei zone considerată instabilă de constructor pentru montarea schelelor, în vederea începerii lucrărilor de consolidare la bolta edificiului. Unitatea de săpătură a fost executată pe direcția N-S, perpendiculară pe latura de sud a navei bisericii. Secțiunea a avut dimensiunile de 3,70x2,60 m, distanța dintre profilul vestic a acesteia și zidul vestic al navei fiind de 12, 85 m.

În cercetarea de mică amploare au fost identificate două structuri zidite: fundația sudică a zidului navei bisericii (Z_3) și un complex funerar (criptă), parțial profanat. Cercetarea a dus la descoperirea mai multor morminte de înhumare ce însumează un număr de 30 de indivizi. A fost identificat un singur orizont de înmormântări, cu toate că au fost descoperite numeroase oseminte umane răvășite pe întreaga suprafață a secțiunii (de

⁴⁸ MARCU – IZDRĂILĂ – FLORESCU – GROZA 2011, p. 243.

⁴⁹ MARCU ISTRATE 2010.

⁵⁰ WEISZ 2013, p. 184–185.

⁵¹ MARCU ISTRATE 2010, p. 8.

⁵² *Ibidem*, p. 3, 8, 10.

⁵³ *Ibidem*, p. 2.

⁵⁴ Piese speciale, au fost restaurate (monede, cahle, cataramă, brâu și un pandantiv).

⁵⁵ Proiectul arheologic prevedea executarea și altor secțiuni arheologice, însă până în prezent acestea nu au fost executate.

la -1 m), până la atingerea nivelului mormintelor. Adâncimea gropilor de înmormântare a fost cuprinsă între: -1,63 și -1, 80 m (nivelul pragului intrării de est – cota Wagriss).

Structuri zidite. Spațiul restrâns în care s-a realizat investigația nu a permis cercetarea integrală a fundației navei bisericii (Z₃), astfel încât talpa acesteia nu a putut fi descoperită în această unitate de cercetare. În structura fundației nu a fost identificat alt material de construcție decât piatra brută de carieră de dimensiuni medii. Liantul folosit a fost mortarul de var de o bună calitate, de culoare alb-gălbuie.

Cea de a doua structură zidită identificată, este o criptă orientată E-V (complex funerar), adosată la zidul sudic al navei bisericii. Cripta a cărei lungime totală nu a putut fi determinată, are o lățime de 1, 50 m la exterior și de 0,90 m în interior. Construcția a fost descoperită la adâncimea de -1 m față de nivelul actual de călcare și mai păstrează la partea ei superioară doar pornirile bolților din cărămidă.

Cripta ce a fost decopertată pe întreaga lățime, are formă rectangulară și este construită din piatră de dimensiuni medii (15 – 20 cm), legată cu mortar de var de culoare alb-cenușie. Pereții criptei sunt construiți din zidărie mixtă, cu blocuri fasonate de calcar și piatră spartă de carieră ce alternează cu asize de cărămidă și material tegular roman, care susțineau în partea superioară o boltă din cărămidă ce nu s-a mai păstrat. Intrarea în criptă nu a fost descoperită, ea aflându-se în profilul de est al secțiunii. Cripta descoperită în cercetare era deranjată. Aceasta a fost golită, operațiunea ducând la descoperirea unui număr de 21 de schelete umane. Înălțimea totală a criptei, incluzând urmele vizibile a bolții (amprenta), este de 2 m. Cripta a fost pavată cu material tegular roman. Pavajul a fost realizat din țigle (49x36 cm) și cărămizi romane (41x26 cm) așezate pe un pat de nisip cu o grosime cuprinsă între 3 – 5 cm. O parte a materialului tegular roman ce a fost descoperit în această construcție, este șampilat, fiind reutilizat ca și în alte numeroase cazuri, la edificarea unor monumente medievale civile și ecleziastice din oraș.⁵⁶ Adâncimea totală a săpăturii de la nivelul actual de călcare actual a fost de: -2,46 m. (fig. 8/Pl. I).

În umplutura criptei au fost descoperite fragmentele mai multor pietre tombale. Opt dintre ele aveau inscripționate litere și semne de meșter. Dintre acestea se distinge un fragment care are inscripționat „1595”, care reprezintă cel mai probabil anul morții defunctului (fig. 9). Dacă acest fragment aparține unui monument funerar din biserică (piatră tombală), atunci ar trebui să luăm în calcul practicarea înmormântărilor și posibilitatea continuării activității edificiului de cult (?) pe tot parcursul secolului al XVI-lea, până la evenimentele tulburi de la începutul secolului următor, când avem informații despre starea în care se găsea lăcașul de cult. Două documente emise la începutul secolului al XVII-lea, (1608 și 1609), descoperite de Wolf Rudolf, vorbesc despre starea de paragină în care se găsea biserica mănăstirii la acea dată.⁵⁷ O altă ipoteză plauzibilă ar fi legată doar de continuarea unor înhumări în acest spațiu sacru, după părăsirea lăcașului de cult de către augustinieni. Când afirmăm acest fapt am luat în calcul și dreptul dobândit de augustinieni de a înmormânta laici în schimbul unor sume de bani, acordat printr-un privilegiu papal mănăstirilor augustiniene.⁵⁸

Mormintele din criptă. În criptă au fost identificate osemintele unui număr de 21 de indivizi. Cripta descoperită în cercetare era profanată, un singur mormânt comun M₄₀ (adult și copil), înhumat ulterior profanării fiind găsit nederanjat. Înhumarea

⁵⁶ PASCU 2000, p. 11; MARCU ISTRATE 2010, p. 3; GROZA 2008–2009, p. 233–251.

⁵⁷ WEISZ 2013, p. 173.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 197.

defuncțiilor s-a făcut în același sicriu, din care s-au păstrat câteva fragmente. Adâncimea de înmormântare a fost de -2,20 m, neatingându-se pavajul din cărămidă al criptei. Singura piesă de inventar descoperită aici a fost o închizătoare de tip moș și babă din bronz ce poate fi încadrată cronologic între secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Peste sicriu, în umplutura gropii, a fost improvizat un pavaj realizat din material tegular roman. Atunci au fost aranjate pe latura de vest a criptei și craniile defuncțiilor deranjați la săparea gropii lui M₄₀. Cu excepția acestui mormânt, celelalte 19 schelete descoperite în criptă nu au fost numerotate, osemintele lor fiind amestecate (fig. 10/Pl. II).

Mormintele din afara structurii zidite. În exteriorul criptei, în partea de nord a secțiunii, au fost descoperite patru morminte de înhumație orientate E-V (M₄₁ – M₄₄). Dintre acestea, M₄₁ și M₄₂ sunt morminte comune și conțin patru (M_{41A}, M_{41B}, M_{41C}, M_{41D}), respectiv trei indivizi (M_{42A}, M_{42B}, M_{42C}). Mormintele M₄₃ și M₄₄ sunt individuale. M₄₄ a fost acoperit cu un strat consistent de var și nu a mai fost cercetat. Cel mai probabil toate aceste persoane au murit din cauza unor epidemii care sunt atestate documentar și la Turda începând cu secolul al XVII-lea. Înhumările au fost făcute în sicrie din lemn și pot fi datate anterior construcției criptei. Cel mai recent mormânt este M₄₃, păstrat parțial, fiind tăiat de o groapă modernă. La rândul său groapa lui M₄₃, taie parțial mormântul M_{42A}. Scheletele sunt în poziția decubit dorsal (întinse pe spate) cu brațele în general de-a lungul corpului sau aduse spre bazin. După umplutura gropilor se deosebește un singur orizont de înmormântări, cu o umplutură ce conține urme de mortar și resturi de materiale de construcție. Inventarul mormintelor descoperite în exteriorul criptei este inexistent (fig. 11).

Mormintele din secțiunea S_{7A}

M₄₀ – mormânt comun (M_{40A}, adult și M_{40B}, copil). Groapa mormântului a conținut părți din mai multe schelete umane. Defuncții au fost depuși peste osemintele amestecate a unui număr de 11 indivizi, deranjați. În umplutura gropii au mai fost identificate resturile umane a unui număr de opt indivizi, de asemenea deranjați. Toate cele 19 schelete au aparținut unor adulți.

M_{40A} – matur, poziția decubit dorsal, orientare V-E, brațele pe lângă corp, craniul cu privirea spre N, picioarele întinse, stângul fiind ușor flexat, tibiile întră în profilul estic. Înhumare făcută în sicriu, oasele destul de prost păstrate. M_{40A} suprapune 11 schelete deranjate anterior. În zona bazinului a fost descoperită o închizătoare de tip moș și babă. Adâncimea de înmormântare: - 2,20 m.

M_{40B} – copil (3-4 ani ?), orientare V-E (?), oasele făinate. S-a păstrat o parte a calotei craniene și două vertebre. Înhumare în același sicriu cu M_{40A}, și depus în stânga lui, de la bazin în jos. Nu are inventar. Adâncimea de înmormântare: - 2,20 m.

M₄₁ – mormânt comun (M_{41A} și M_{41B} – adulți, M_{41C} și M_{41D} – copii).

M_{41A} – matur, poziția decubit dorsal, orientare V-E, mâna dreaptă pe lângă corp și antebrațul stâng pe bazin, craniul cu privirea spre S, picioarele întinse, tibiile întră în profilul estic. Înhumare în același sicriu cu M_{41B}, M_{41C} și M_{41D}. Oasele scheletului sunt destul de bine păstrate. M_{41A} suprapune pe M_{41B}. Nu are inventar. Adâncimea de înmormântare: -1, 63 m.

M_{41B} – matur, poziția decubit dorsal, orientare V-E, brațele pe lângă corp, craniul ușor înclinat spre stânga, picioarele întinse, partea inferioară a tibiilor întră în profilul

estic. Înhumare în același sicriu cu M_{41A} , M_{41C} și M_{41D} . Oasele scheletului sunt bine păstrate. M_{41B} este suprapus de M_{41A} . Nu are inventar. Adâncimea de înmormântare: -1,65 m.

M_{41C} – copil (2–3 ani ?), orientare V-E (?), oasele făinate, s-a păstrat o parte din calota craniană. Înhumare în același sicriu cu M_{41A} , M_{41B} și M_{41D} . Depus împreună cu M_{41D} între picioarele lui M_{41B} . Nu are inventar. Adâncimea de înmormântare: -1,77 m.

M_{41D} – copil (7–8 ani ?), orientare V-E (?), oasele făinate, s-a păstrat calota craniană și două inele ale coloanei vertebrale. Înhumare în același sicriu cu M_{41A} , M_{41B} și M_{41C} . Depus împreună cu M_{41C} între picioarele lui M_{41B} . Nu are inventar. Adâncimea de înmormântare: -1,83 m.

M_{42} – mormânt comun (M_{42A} , M_{42B} , M_{42C} , adulți).

M_{42A} – matur, poziția decubit dorsal, orientare V-E, craniul orientat spre S, picioarele întinse, tibiile intră în profilul estic, mâna dreaptă pe lângă corp, lipsește brațul stâng, tăiat de groapa lui M_{43} . Înhumare în același sicriu cu M_{42B} și M_{42C} . Oasele scheletului sunt destul de bine păstrate. M_{42A} suprapune pe M_{42B} și M_{42C} . Nu are inventar. Adâncimea de înmormântare: -1,60 m.

M_{42B} – matur, poziția decubit dorsal, orientare V-E, craniul zdrobit (de la tasarea pământului). Se văd claviculele, mâna și piciorul drept, restul scheletului fiind sub M_{42A} . Înhumare în același sicriu cu M_{42A} și M_{42C} . Oasele scheletului sunt destul de bine păstrate. Nu are inventar. Adâncimea de înmormântare: -1,76 m.

M_{42C} – matur, poziția decubit dorsal (?), orientare V-E (?). Se vede doar craniul orientat spre sud, restul scheletului fiind sub M_{42A} . Înhumare făcută în același sicriu cu M_{42A} și M_{42B} . Nu are inventar. Adâncimea de înmormântare: -1,80 m.

M_{43} – matur, poziția decubit dorsal, orientare V-E. Craniul cu mandibula în poziție normală. Scheletul este păstrat parțial fiind tăiat de o groapă modernă. S-a păstrat brațul drept coloana vertebrală și coastele, brațul stâng este în profilul nordic al secțiunii. Nu are inventar. Adâncimea de înmormântare: -1,73 m.

M_{44} – adult (?). Deoarece M_{44} a fost acoperit cu un strat consistent de var acesta nu a fost cercetat. Adâncimea de înmormântare: -1,84 m.

Cronologia mormintelor. Mormintele din afara structurii zidite: M_{41} , M_{42} și M_{44} sunt cele mai vechi, fiind anterioare nivelului de călcare medieval descoperit (-0,65 m). M_{43} este cel mai recent mormânt, fiind tăiat de o groapă modernă. Acesta taie la rândul său pe M_{42} . Mormintele din criptă sunt cele mai recente din secțiunea S_{7A} . Cripta la momentul construirii sale, distruge nivelul de călcare medieval, fiind ulterioară acestuia. Cel mai probabil aceste înmormântări au fost făcute după părăsirea bisericii de către augustinieni.

Observații privind stratigrafia. Nivelul inițial de călcare în interiorul monumentului (după edificare) nu a putut fi identificat în această cercetare, tocmai datorită stratigrafiei secțiunii care este răscolită de morminte, înhumările transformând-o practic, într-o umplutură uniformă. Totuși, pe unul dintre profilele secțiunii (V), la o adâncime de -1,30 m se observă un nivel de construcție sau de călcare (?), care în stadiul actual al cercetărilor nu a putut fi determinat. Acest strat de mortar de var, destul de compact are o grosime de cca. 3 cm și nu a putut fi observat în celelalte profile ale secțiunii (cauza principală reprezentând-o numeroasele gropi de morminte care a făcut ilizibil acest nivel).

În interiorul navei au fost identificate mai multe niveluri de călcare, cel mai vechi observat, constând dintr-o pardoseală realizată din mortar și piatră mărunțită, descoperit la o adâncime de -0,65 m. Acesta se află în strânsă legătură cu etapele de construcție și renovare ale edificiului fiind deranjat însă, de construcția criptei care este edificată ulterior (PL. III).

Pardoseala este realizată pe un strat compact de pământ în care au fost descoperite numeroase fragmente din piatră de factură gotică, ce provin de la fazele inițiale de construcție ale edificiului. Potrivit informațiilor documentare, bolțile gotice ale bisericii erau prăbușite la mijlocul secolului al XVII-lea.⁵⁹ Presupunând că înmormântările din criptă au avut loc în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, datarea acestui nivel de călcare nu poate coborî mai jos de mijlocul aceluiași veac, când a fost părăsită de către membrii ordinului călugăresc al eremiților augustinieni.

Un alt nivel de călcare mai recent îl constituie un pavaj realizat din piatră ce se păstrează pe alocuri în nava bisericii. Biserica a fost pavată în întregime cu lespezi de piatră, cel mai probabil în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, așezate pe un strat gros de nisip, amestecat cu moloz, de cca. 20 cm. În zona tribunei estice, în pardoseală, se observa la data cercetării o dală inscripționată „1788”, ce reprezintă probabil data realizării acestei pardoseli. Sub stratul de susținere al pardoselii se află un strat de pământ amestecat cu moloz și fragmente din piatră, provenit de la multiplele renovări ce au avut loc și de la umplutura criptelor ce au fost construite în interiorul bisericii între secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

Pardoseala actuală (din mozaic), a fost realizată în cadrul reabilitării generale a bisericii, la începutul secolului al XX-lea. Între bănci se mai observa la data începerii lucrărilor de reabilitare, vechea dușumea și un strat de pământ bătătorit, ce a constituit într-o perioadă relativ recentă (secolul al XIX-lea), un alt nivel de călcare (fig. 12/Pl. III).

Materiale arheologice descoperite. Dintre materialele arheologice descoperite în nivelul de demolare a bolților gotice amintim prezența unor fragmente de vitralii provenite de la ferestrele edificiului și a unor fragmente de ancadramente din piatră de uși și ferestre, nervuri gotice de bolți, etc. Materialul arheologic descoperit în cercetare constă din fragmente ceramice și de cahle de teracotă, fragmente și obiecte metalice (de uz casnic), sticlărie, vitralii, monede, accesorii militare, etc. Au fost descoperite fragmente de inscripții ce provin de la pietrele tombale aflate în interiorul bisericii. Materialul arheologic este în curs de prelucrare și va face obiectul unui studiu separat.

Concluzii. Deși în umplutura criptei au fost descoperite fragmentele mai multor pietre tombale inscripționate, nu am reușit să identificăm cine a ridicat construcția sau vreuna dintre persoanele înmormântate în acest complex funerar. Lipsa pieselor de inventar a mormintelor descoperite în cercetarea din anul 2018, face dificilă încadrarea lor cronologică. Observațiile stratigrafice ne permit afirmația potrivit căreia aceste morminte, aidoma celor descoperite în cercetarea arheologică din anul 2010, pot fi încadrate cronologic în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Nu a putut fi clarificată nici situația gropii moderne ce taie mormântul M₄₃, aceasta fiind surprinsă pe o suprafață foarte mică. Cea ce știm la acest moment este că această groapă modernă se întinde spre centrul navei bisericii (spre nord și spre vest). Rezultatele acestei cercetări aduc noutăți în ce privește evoluția nivelurilor de călcare din interiorul bisericii și a

⁵⁹ *Ibidem*, p. 205.

înmormântărilor practicate în acest spațiu sacru. Ele sunt însă insuficiente pentru a clarifica problemele importante ale monumentului: datarea și etapele de edificare.

Din nefericire până la data efectuării cercetării echipa arheologilor nu a reușit să cerceteze toate zonele propuse pentru investigație din motive care nu ne-au fost aduse la cunoștință. Sperăm totuși ca aceste cercetări să fie efectuate (Pl. IV).⁶⁰ Aceasta este și cauza pentru care, momentan nu pot fi date răspunsuri clare cu privire la cronologia absolută a fazelor de evoluție ale monumentului, ceea ce ne determină să susținem în continuare derularea proiectului de cercetare arheologică, atât în interiorul cât și în exteriorul bisericii, pentru clarificarea problemelor legate de cronologia și etapele de construcție a monumentului.

Referințe și abrevieri / References and abbreviations

- BICSOK 2001 Bicsok Zoltán, *Torda város története és státútuma. Csipkés Elek kézirat 1823-ból*, Kolozsvár 2001.
- B. NAGY 1973 B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*, Bukarest 1973.
- CĂLĂTORI, VI *Călători străini despre Țările Române*, ed. de M. M. Alexandrescu Dersca Bulgaru – Mustafa Ali Mehmet, vol. VI, București 1976.
- CDTRANS *Erdélyi Okmánytár. Codex Diplomaticus Transsylvaniae*. I–IV. Közéteszi Jakó Zsigmond, et al. Budapest 1997–2014.
- DIR, C *Documente privind istoria României, seria C, Transilvania*, București, 1951–1955.
- ENTZ 1996 Entz Géza, *Erdély építészete a 14–16 században*, Kolozsvár 1996.
- GROZA 2008–2009 Groza, Horațiu, „Un monument de arhitectură medievală. Palatul voievodal din Turda,” *Acta Musei Napocensis*, 45–46/2 (2008–2009), p. 233–251.
- MARCU ISTRATE 2010 Marcu Istrate, Daniela, *Biserica reformată Turda Veche – jud. Cluj, Cercetări arheologice – 2010. Raport tehnic de săpătură*, manuscris, Brașov, 2010.
- MARCU – IZDRĂILĂ – FLORESCU – GROZA 2011 Marcu, Daniela – Izdrăilă, Gabriel – Florescu, Cristian – Groza, Horațiu, „Turda Veche – Biserica reformată,” în: *Cronica cercetărilor arheologice din România: Campania 2010*, [prezentată la] a XLV-a ediție a Sesiunii Anuale de Rapoarte Arheologice, ed. Mircea Victor Angelescu et alii, Sibiu 2011, p. 242–243.
- MUREȘAN 1968 Mureșan, Camil, *Monumente Istorice din Turda*, București 1968.
- NEAGU 2012 Neagu, Răzvan Mihai, „Studenți din Turda la marile universități europene în Evul Mediu și în Epoca Premodernă,” *Apulum, series Historia et Patrimonium*, XLIX (2012), p. 157–172.
- NIEDERMAIER 1977 Niedermaier, Paul, „Turda. Dezvoltarea urbanistică a unui centru minier până în secolul al XVII-lea,” *Acta Musei Napocensis*, XIV (1977), p. 315–336.
- ORBÁN 1889 Orbán Balázs, *Torda város és környéke*, Budapest 1889.
- PASCU 2000 Pascu, Ioan F., *Biserica romano catolică Turda – jud. Cluj. Cercetări arheologice – 2000. Raport tehnic de săpătură*, manuscris, Brașov, 2000.
- RUSU 2000 Rusu, Adrian Andrei, coord., *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca 2000.
- SUCIU 1967–1968 Suci, Coriolan, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I–II, București 1967–1968.
- TÉGLÁS, *Caiete* Téglás István, *Caiete*, manuscris, (colecție privată Bajusz István).
- VASS 1998 Vass Erzsébet, „A tordai sókamaraház,” *Aluta*, XXII (1998), p. 39–58.
- WEISZ 2013 Weisz Attila, *Monumente ecleziastice și medievale din orașul Turda*, teză de doctorat, manuscris, Biblioteca Centrală Universitară “Lucian Blaga”, Cluj-Napoca 2013.
- UB *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I–VII, Hermannstadt–Bukarest, 1892–1991.

⁶⁰ Proiectul de cercetare arheologică propus, cuprindea efectuarea a nouă secțiuni arheologice. Din acestea au fost executate trei secțiuni în anul 2010, una în anul 2018, restul urmând a fi executate în anul 2019 (?).

Archaeological research at the Calvinist Church of Turda Veche

(Abstract)

The Calvinist Church of Turda Veche is a monument of great significance for the town on the Aries River, as it is also one of the edifices representative of the ecclesiastic architecture in Transylvania. It is considered to be the oldest medieval construction in Turda, dating back in the 14th century and being partially preserved. What has remained of the place of worship are the aisle and the choir walls. As to the fortification, the bottom and the remains of the western tower have been preserved, as well as some parts of the precinct wall. Before our research, other two had been done: one in 2008 and the other in 2019. At the end of the year 2008 the project of archaeological research was resumed through a survey inside the church, in an area established together with the designer and the manufacturer. They discovered two walled structures and several inhumation tombs. The results of this research bring along novelties regarding the evolution of the levels of treading from inside the church as well as of the funerals held in this sacred place. Still, these are not enough to clarify the important issues related to this monument: the date and the stages of construction. We still maintain the advancement of the archaeological project, both in the inside and outside the church in order to clarify the issues related to the chronology and steps in the construction of the monument.

Lista ilustrațiilor / List of illustrations

1. Turnul Bisericii Reformate Turda Veche (fotografie 1905–1906, arhiva Muzeului de Istorie Turda) / Tower of the Calvinist Church of Turda (Old Town) (photo 1905–1906, archive of the History Museum of Turda)
2. Pornirile arcului de triumf al corului bisericii (lucrări de restaurare – 2019) / Remnants of the triumphal arch at the choir (restoration works – 2019)
3. Morminte descoperite în curtea bisericii la începutul secolului al XX-lea (desen István Téglás) / Graves discovered at the church-yard at the beginning of the 20th century (drawing by István Téglás)
4. Mănăstirea augustiniană din Turda Veche, propunere de reconstituire (1906, desen István Téglás) / The Augustinian Monastery of Turda (Old Town), proposed reconstruction (drawing by István Téglás, 1906)
5. Zidul de incintă și poarta mănăstirii augustinieni din Turda Veche, propunere de reconstituire (desen István Téglás) / Church-yard wall and the gate of the Augustinian Monastery of Turda (Old Town), proposed reconstruction (drawing by István Téglás)
6. Mormânt comun – cercetare 2006 / Collective burrial – research of 2006
7. Mormânt comun – cercetare 2006 / Collective burrial – research of 2006
8. Pavajul criptei / Floor of the crypt
9. Fragment piatră tombală (?) inscripționat: 1595 / Fragment of a tombstone (?) with inscriptions: 1595.
10. Cripta – mormântul M40 / Crypt – grave no. 40
11. Mormintele din afara structurii zidite (secțiunea S7A) / Graves on the exterior of the wall-structures (section no. S7A)
12. Nivel de călcare din interiorul bisericii / Level of floors in the interior of the church
 - I. Desen secțiunea S7A (grund) / Ground-plan of the section S7A
 - II. Desen morminte secțiunea S7A (grund) / Graves in section S7A, drawing
- III. Stratigrafie secțiunea S7A (profil estic) / Layers in section S7A
- IV. Proiectul de cercetare arheologică (realizat de CȘI dr. hab. Daniela Marcu Istrate, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”) / Archaeological research project (realized by dr. Daniela Marcu Istrate, Institute of Archaeology „Vasile Pârvan”)

Fig. 1

Fig. 2

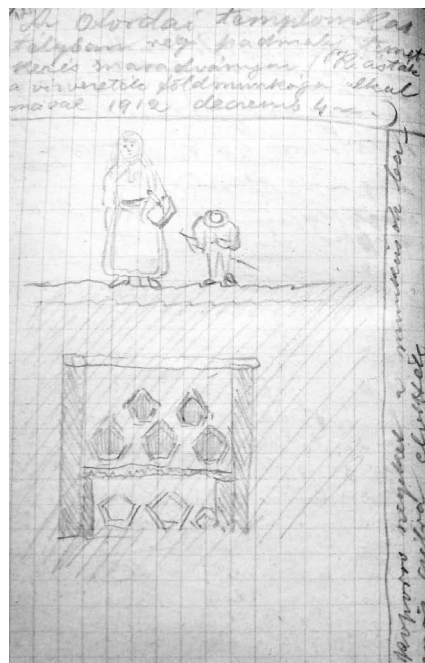

Fig. 3

Fig. 4

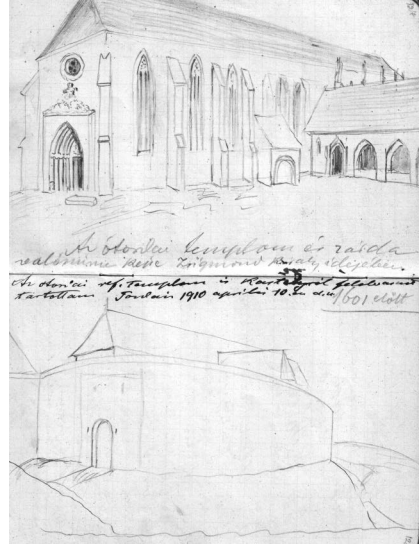

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

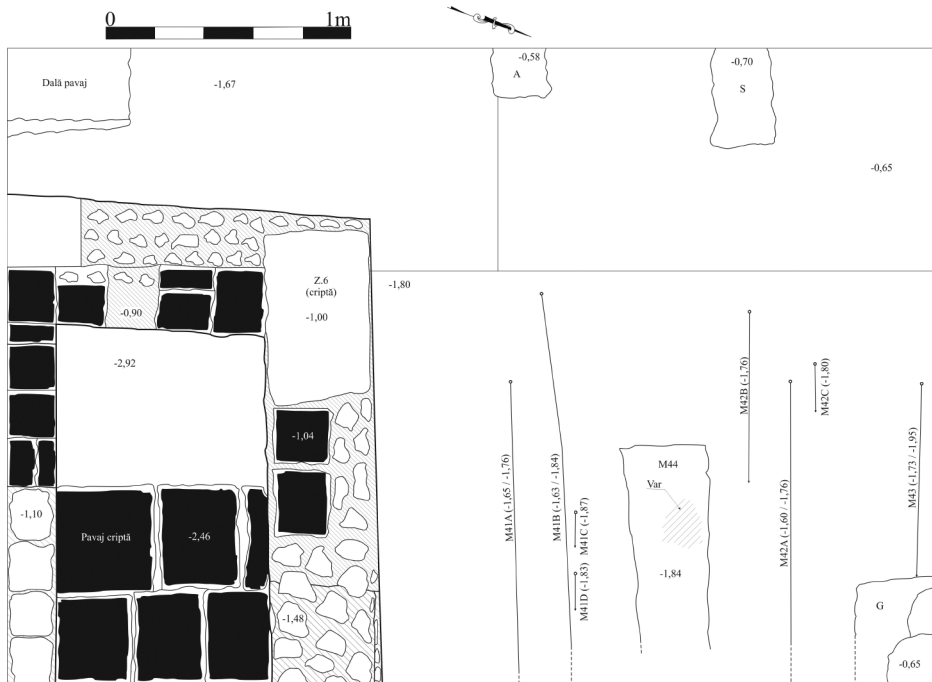
Fig. 10

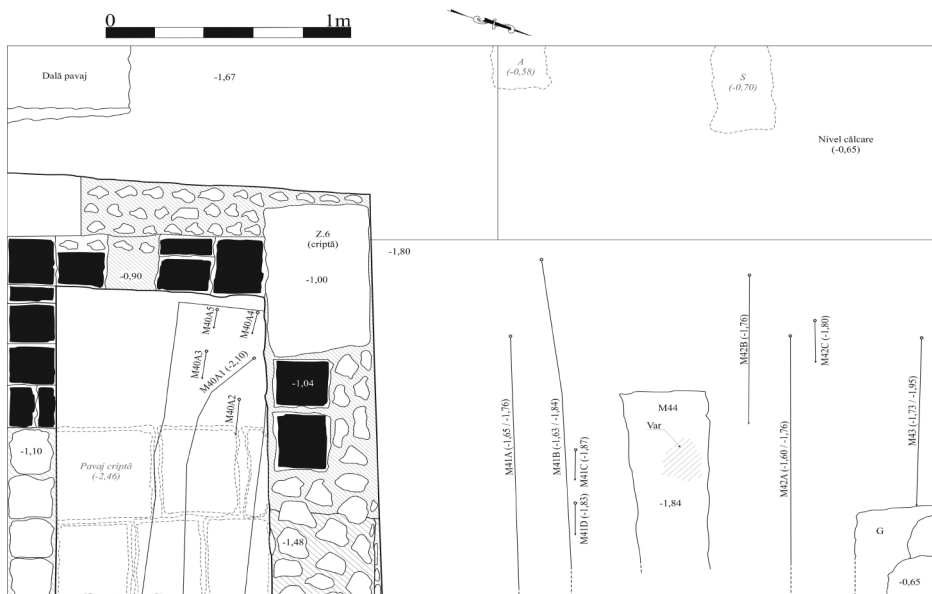
Fig. 11

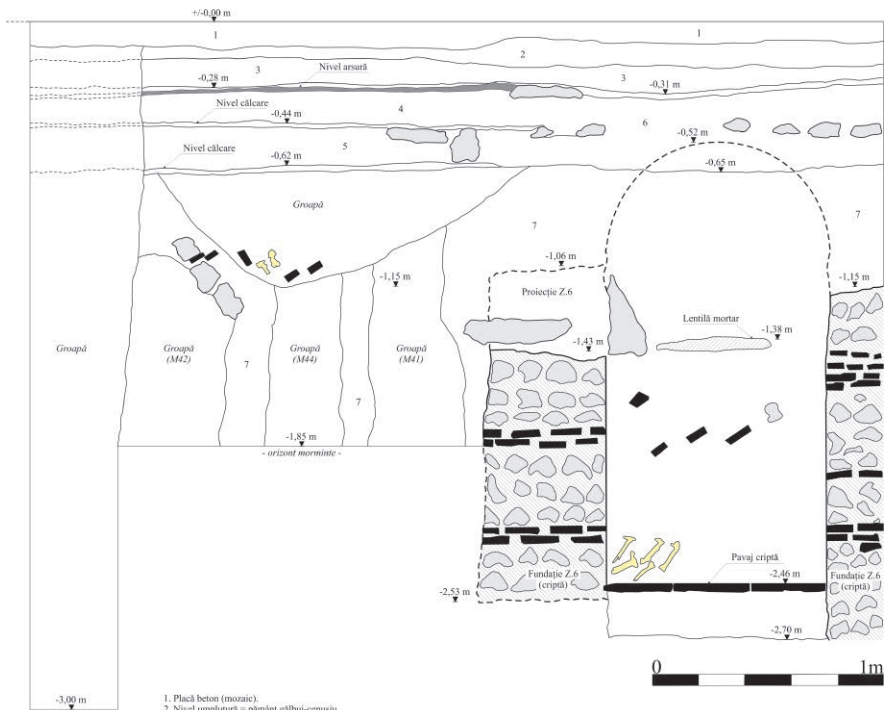
Fig. 12

Pl. I

Pl. II

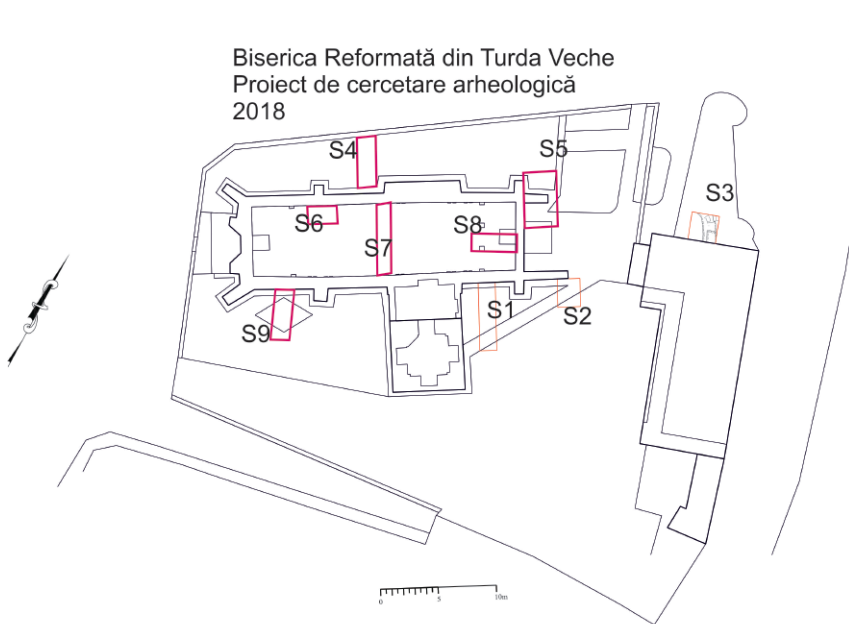

1. Placă beton (mozaic).
2. Nivel umplutură = pământ galben-cenușiu.
3. Nivel mortar (renovare?).
4. Dărâmlătură (umplutură, moloz).
5. Umplutură de pământ cenușiu-gălbui amestecat, cu urme de mortar.
6. Dărâmlătură - bolți cărată (pământ cenușiu-gălbui și fg. din piatră și urme de mortar).
7. Umplutură

- Piatră
- Căramidă
- Zădărie
- Chise

Pl. III

Biserica Reformată din Turda Veche
Proiect de cercetare arheologică
2018

Pl. IV

Noutăți arheologice privind biserica evanghelică din Sibiu (fostă Sfânta Maria)

Daniela MARCU ISTRATE

Biserica parohială din Sibiu este o bazilică construită în stil gotic matur, compusă din trei nave, transept și un cor alungit încheiat cu o absidă poligonală, completat pe partea nordică cu o sacristie amplă. În mijlocul bisericii se ridică un turn masiv, care inițial se afla în fațada de vest a bisericii, și ale cărui origini sunt presupuse în perioada romanică. Partea aflată la vest de turn reprezintă o prelungire a bazilicii inițiale, pentru care se folosește denumirea de ferulă (Fig. 1).

Forma actuală a bisericii reflectă eforturile unui șantier care a fost activ o lungă perioadă, acoperind aproape în întregime secolele XIV și XV. Din activitatea acestui șantier puține momente sunt date cu precizie, și acestea se referă la etapele finale, care au lăsat în urmă și câteva inscripții. Astfel, se poate accepta că porticul sudic a fost construit în 1457, sacristia a fost extinsă spre nord în 1471, iar brațul nordic al transeptului înainte de 1501; porticul din dreptul intrării nordice a fost finalizat în 1509. În paralel cu aceste extinderi, în ultimul sfert al secolului al XV-lea sibienii s-au preocupat de extinderea navelor, atât în plan orizontal cât și în plan vertical: biserica a fost prelungită către vest (Ferula) și est (un cor care nu a fost finalizat) și de asemenea s-a început transformarea vechii bazilici gotice (care de fapt nu demult fusese terminată) într-o biserică hală, cu toate navele de înălțimi egale. Aripa dinspre sud a fost înălțată la același nivel cu nava centrală, au fost refăcute bolțile și s-a construit o tribună. La finele aceluiași veac și turnul a fost definitivat, fiind înălțat cu două etaje în 1494, și cu încă unul în 1499. Ridicarea turnulețului sudic în 1520 a fost ultima realizare a acestui lung șantier, apreciat drept „unul dintre cele mai importante focare și centre de iradiere ale arhitecturii gotice din Transilvania de sud”.²

Etapele mai timpurii, de pe urma cărora nu a rămas niciun fel de informație scrisă, sunt ascunse sub materia gotică târzie și au nevoie de cercetări pentru a fi scoase la iveală. Biserica este, de altfel, una dintre cele mai studiate din Transilvania, istoriografia ei având începuturi serioase încă din primele decenii ale secolului al XIX-lea.³ Primele monografii au fost realizate de Samuel Möckesch⁴ și Ludwig Reissenberger,⁵ iar ulterior toți autorii care s-au ocupat de Sibiu și toate lucrările

¹ Institutul de arheologie Vasile Pârvan, București, damasus2000@yahoo.com.

² VĂTĂȘIANU 1959, p. 530.

³ O sinteză a bibliografiei bisericii în: MARCU ISTRATE 2007, I, p. 51–70; MARCU ISTRATE – CONSTANTINESCU – SOFICARU 2015, p. 28–44.

⁴ MÖCKESCH 1839.

⁵ REISSENBERGER 1884.

generale de istoria artei menționează această biserică.⁶ Totuși, puține noutăți au ieșit la iveală în ultima jumătate de secol,⁷ pe alte căi decât cele arheologice.⁸

Observații bazate pe săpături în apropierea bisericii au fost înregistrate chiar din jurul anului 1900, atunci când M. Kimakowicz a documentat mai multe ruine în partea de est a bisericii, dezvelite în timpul unor lucrări de canalizare. Pe baza acestora, a făcut o primă propunere pentru reconstituirea celei mai vechi biserici parohiale.⁹ Același autor a urmărit clădirea în timpul restaurării din primele decenii ale secolului XX, realizând o documentare a lucrărilor care și astăzi ar fi de invidiat.¹⁰

Arheologia propriu-zisă a debutat însă mult mai târziu, primele date fiind aduse de arheologul Petre Beșliu în 1987.¹¹ Au urmat apoi o serie de săpături punctuale, impuse de diferite lucrări de restaurare și întreținere a bisericii, dar pentru un studiu arheologic mai amplu încă nu sosisse momentul. În 1988 și 1994 s-au făcut sondaje pe laturile de sud și est descoperindu-se fragmente din ruinele corului lărgit pentru care s-a propus o reconstituire și o datare în secolul al XV-lea.¹² O parte din ruinele documentate mai înainte de Kimakowicz s-a dovedit că aparțineau unei rotonde, cercetată în mai multe etape între 1999 și 2002.¹³ Relevante pentru istoria bisericii sunt și sondajele din curtea cimitirului, prilejuite de diferite lucrări de sistematizare, dintre care le cunoaștem pe cele din 1991, 1995, 1999 și 2004.¹⁴

Renovarea centrului istoric în anii 2005–2006 a oferit oportunități unice arheologiei medievale, prin faptul că o mare parte a cimitirului din jurul bisericii parohiale a fost investigată sistematic.¹⁵ Săpăturile au fost doar exterioare, acoperind în linii mari partea estică a Pieței Huet, din dreptul celor două portice ale bisericii parohiale până la limita carosabilului (Fig. 2). Deschiderea unor suprafețe mari a facilitat obținerea unei viziuni de ansamblu asupra sitului ecleziastic din Sibiu. Au fost cercetate cca 2000 de morminte, au fost studiate ruinele mai multor edificii religioase (capela Sf. Iacob, capela Sf. Ladislau, ruinele corului extins al bisericii), și s-a stabilit conectarea lor cu edificiul principal.¹⁶ Structura bisericii a fost atinsă însă în doar câteva puncte, astfel că

⁶ ROTH 1905, p. 42–50; THALGOTT 1934, p. 72–74; FABINI 1982, p. 148. Analiza detaliată a clădirii la VĂTĂȘIANU 1959, p. 213–216, 227–228, 527–530. Cea mai recentă descriere detaliată în: AVRAM – BUCUR 1999, p. 70–77, cu releveele recente din cadrul programului de inventariere a bunurilor săsești coordonat de Cristoph Machat.

⁷ Bibliografia mai nouă reia în general informațiile sintetizate de autorii germani în deceniile din jurul anului 1900, noutățile fiind destul de puține și datorate majoritar arheologiei: FIREA 2008, p. 47–74; SALONTAI 2010, p. 53–59.

⁸ Un comentariu asupra stadiului cercetărilor: MARCU ISTRATE 2007, I, p. 60–70.

⁹ KIMAKOWICZ 1911, p. 241–244, fig. A; AVRAM – BUCUR 1999, p. 63.

¹⁰ KIMAKOWICZ 1913, p. 480–497.

¹¹ Un inventar al cercetărilor arheologice: MARCU ISTRATE 2007, BEȘLIU MUNTEANU 2001.

¹² BEȘLIU MUNTEANU 1998; AVRAM – BUCUR 1999, p. 63.

¹³ BEȘLIU MUNTEANU – RODEAN – GEORGESCU 2000, p. 472–483; PINTER 2011.

¹⁴ BEȘLIU MUNTEANU 1994; BEȘLIU MUNTEANU 1998, p. 91–93; ȚIPLIC 2000; BEȘLIU MUNTEANU – NIȚOI – POP 2005.

¹⁵ Cercetarea arheologică a fost organizată de compania Damasus, coordonarea științifică fiind asigurată de Daniela Marcu Istrate. Săpăturile au fost ocazionate de restaurarea centrului istoric al orașului Sibiu, după un proiect care a impus coborârea nivelului de călcare și renovarea pavajului pe întreaga suprafață a fostului sit parohial, azi Piața Huet. Aceste condiții au impus o cercetare arheologică extinsă, care a combinat un sistem de secțiuni cu deschiderea unor suprafețe mari în imediata apropiere a bisericii. Rezultatele au fost publicate integral în: MARCU ISTRATE 2007; pentru analiza cimitirului: MARCU ISTRATE – CONSTANTINESCU – SOFICARU 2015.

¹⁶ MARCU ISTRATE 2007, I, p. 14–16 și 24–30, pentru un sumar detaliat al cercetărilor.

informațiile noi au fost destul de puține, majoritatea referindu-se la ruinele corului care începuse să fie construit la mijlocul secolului al XV-lea.¹⁷ Totuși, studiul topo-cronologic al cimitirului și diferitele asocieri care au putut fi făcute între morminte, ruine și stratigrafie au permis actualizarea informațiilor și întocmirea unui prim plan detaliat al evoluției clădirii, cu datarea fiecărei componente. Totuși, o serie de probleme nu au fost rezolvate nici atunci, fiindcă soluția lor nu se afla în exteriorul bisericii (Fig. 3).

În ceea ce privește interiorul, acesta a fost de multe ori restaurat fără a fi însă cercetat corespunzător. Spațiul fusese deranjat major la mijlocul secolului al XIX-lea, când numeroase cripte au fost golite și pietrele de mormânt dislocate. Cele câteva sondaje realizate în 1996 (în sacristie)¹⁸ și 2001 (brațul nordic al transeptului)¹⁹ au adus unele precizări privind relația dintre sanctuar și cel mai vechi orizont de morminte, datat în secolul al XIII-lea. A fost pentru prima dată când s-a argumentat ipoteza existenței unei biserici parohiale și a unui cimitir încă înainte de invazia tătară. Investigațiile interioare au fost reluate după 2005, în timpul lucrărilor de înlocuirea pardoselii, fără să depășească însă nivelul unor sondaje, dar au fost identificate structuri aparținând unei bazilici, probabil prima biserică parohială.²⁰

În sfârșit, în primăvara anului 2018 a început restaurarea amplă a interiorului bisericii, ceea ce a făcut posibilă și realizarea unei investigații arheologice, ale cărei rezultate sunt prezentate aici pentru prima dată.²¹ Cercetarea a fost cu totul diferită față de cea din 2005-2006, în primul rând din cauza faptului nu a existat o planificare inițială, ci totul s-a dezvoltat din aproape în aproape. Inițial fuseseră prevăzute doar trei casete, care urmau să clarifice mai ales aparența părții de est a vechii biserici. După mai multe discuții în colectivul de restaurare, s-a decis totuși extinderea săpăturilor, iar acest lucru s-a întâmplat în mai multe etape, pe măsură ce avansa și restaurarea.²² Dacă ne uităm la rezultatul final, rezumat în planul general al săpăturilor, putem spune că a fost o inves-

¹⁷ Din motive care au rămas incerte, proiectul a fost oprit într-un stadiu intermediar și spațiul astfel creat a fost folosit probabil ca și capelă pentru câteva decenii, până a fost demolat: MARCU ISTRATE 2007, I. p. 66-69.

¹⁸ BEȘLIU MUNTEANU 1998, p. 91; BEȘLIU MUNTEANU 2001, p. 74.

¹⁹ Investigațiile au fost obligate să se oprească pe nivelul criptelor golite între 1853-1855: ȚIPLIC – CRÎNGACI 2002.

²⁰ ȚIPLIC –ȚIPLIC –IGNAT 2015.

²¹ Cercetarea a fost organizată de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, în colaborare cu Muzeul Județean Satu Mare. Echipa de arheologi a fost coordonată de dr. Daniela Marcu Istrate, membrii fiind Maria Crîngaci Țiplic, Szócs Péter și Sebastian Dobrotă. Cercetările din sanctuar au fost realizate, în mai multe etape, de Maria Crîngaci Țiplic (Institutul de Studii Socio-Umane Sibiu) și Ioan Marian Țiplic (Universitatea Lucian Blaga din Sibiu). Radu Lupescu s-a ocupat cu înregistrarea pietrelor profilate și a celor funerare iar ajutorul lui a fost foarte valoros și pentru înregistrarea și analiza pereților bisericii după ce aceștia au fost curățâți de tencuială.

²² În prima parte a șantierului activitatea arheologică a constat mai mult în supravegherea lucrărilor de demontare a pardoselii. Atunci când s-a constatat că istoria bisericii începe chiar de la demontarea pardoselii, din care s-au recuperat multe pietre valoroase, s-a pus în discuție extinderea cercetărilor. În final au fost realizate 16 sondaje de cercetare, alături de care a fost extrem de importantă posibilitatea de a supraveghea diferite alte lucrări făcute de constructor. Lucrările au fost foarte lungi, în anul 2018 din mai până în septembrie iar în 2019 s-au întins practic pe toată durata anului, începând încă din ianuarie (sanctuar), continuând cu ferula (aprilie-iunie), turnulețul sudic și apoi montarea unei țevi de gaz (noiembrie). Extinderea majoră a lucrărilor arheologice s-a datorat bunăvoinței parohiei evanghelice din Sibiu, care a făcut tot posibilul pentru a asigura latura științifică a restaurării, iar în privința arheologiei a suportat direct cea mai mare parte a cheltuielilor. Pentru oportunitatea aproape incredibilă de a asista arheologic această restaurare, colectivul de cercetare este recunoscător prim preotului Kilian Dörr și ing. Victor Dragan.

tigație destul de generoasă.²³ Cercetarea s-a bazat însă în principal pe casete și secțiuni, fiind sever restricționată de numeroasele morminte practicate în interiorul bisericii, mai ales cripte construite din cărămidă (Fig. 4).

Săpăturile au dezvelit, așa cum era de așteptat, rămășițele vechii biserici sau ale unei biserici mai vechi și numeroase obiecte, plus informații despre cimitir, despre construirea bisericii actuale și numeroasele ei restaurări, întregind astfel considerabil istoria acestui valoros lăcaș de cult. Informațiile sunt în curs de prelucrare, astfel că în materialul de față ne vom rezuma la câteva date generale privind rezultatele obținute.

În interiorul bisericii pământul a fost răscolit în mod repetat pentru înmormântări (peste 125 identificate de săpăturile din 2018–2019, unele dintre ele anterioare bisericii, altele efectuate în interiorul ei, transformând stratigrafia într-o umplură foarte afânată, uniformă) dar îndeosebi pentru construirea unor cripte din cărămidă (peste 60 au fost identificate numai în săpăturile din 2018–2019). La toate acestea s-au adăugat diferitele nivelări, reorganizări ale nivelului de călcare și chiar amenajarea unui sistem de încălzire cu aer cald. Din cauza tuturor acestor intervenții, spațiul în care se pot face efectiv săpături a rămas foarte limitat, iar vestigiile mai vechi se păstrează într-o stare destul de precară (Fig. 7).

Pe de altă parte, criptele au fost și ele distruse în secolul XIX, atunci când s-a decis golirea lor: singura care a fost descoperită intactă este de atribuit baronului von Bruckenthal, care fusese înmormântat în chip cu totul excepțional în interiorul bisericii.²⁴ În apropierea acestei cripte a fost descoperită și singura piatră de mormânt rămasă în nava bisericii fără a fi fost refolosită în cadrul pavajului, aparținând lui Mathias Armbruster, primar al Sibiului la începutul secolului XVI (Fig. 3).

Stratigrafia. Succesiunea stratigrafică s-a păstrat cel mai bine în aripile transeptului. În zonele adiacente zidurilor transeptului de nord au putut fi observate multiple lentile și straturi de mortar, distribuite între -0,20 și -1,00 m. De la -1,00 m pornește un nivel de înmormântări în pământ negru compact, lutos, cu pigment de calcar și ceramic. Sterilul, un galben lutos, compact, apare în partea de nord a transeptului la -1,70 m iar în partea de est la -1,90 m. Stratigrafia transeptului de sud a fost cel mai puțin deranjată de intervenții. Între -0,10/-0,20 și -0,35 m suprafața era în cea mai mare parte acoperită de un strat de moloz alb, ce conținea tencuială cu fragmente de frescă și pietre profilate, probabil provenit din demantelarea letnerului și reamenajarea nivelului de călcare cu această ocazie. Sub acest nivel, s-a observat o succesiune de lentile de mortar, intercalate cu straturi de pământ, identificabile cu diferitele faze din evoluția bisericii. Ca și în

²³ Planul de cercetare a rezultat pe parcurs, și însumează practic tot ceea ce a fost posibil să se facă în situația concretă din șantiierul de restaurare. Restricțiile au fost multiple: suprafața disponibilă destul de limitată (săpătura s-a desfășurat printre ruine de cripte și ziduri, astfel că spațiile disponibile au fost de fapt foarte mici); organizarea șantiierului (suprafețe ocupate de schele sau de alte materiale), și nu în ultimul rând au mai fost desigur și restricțiile financiare. Materialul arheologic a fost preluat în custodia Muzeului Județean Satu Mare. Piesele au fost conservate cu fonduri asigurate de Parohia Evanghelică, de către dr. Emanoil Pripon.

²⁴ Cripta (nr. 35) a fost construită din cărămidă, coborând în adâncime până la -1,70 m, și închisă cu o boltă semicirculară construită din același material. Pentru realizarea ei, a fost distrusă o altă criptă (nr. 34), peste care foarte probabil se afla placa funerară din piatră a primarului Armbruster, care a fost trasă în lateral și abandonată acolo, sub pardoseală. Probabil acestei situații i se datorează faptul că piatra nu a fost identificată atunci când toate celelalte pietre funerare au fost luate din biserica gotică și mutate în Ferulă. În ceea ce privește cripta baronului, parohia a decis ca aceasta să nu fie desfăcută.

transeptul de nord, stratul de înmormântări în pământ negru, pigmentat cu mortar, se conturează în jur de -1,00 m. Pământul galben a fost observat numai în partea de nord-est, la cca. -2,00 m (Fig. 6).

Evoluția bisericii

1. *Etapa romanică.* Cercetarea arheologică a scos la iveală o serie de ruine pe baza cărora se poate reconstitui forma generală a bisericii care a precedat direct biserica actuală. Cel mai bine se păstrează absida principală și fundațiile care au separat nava centrală de colaterale, fundații care de fapt continuă să fie folosite ca baze pentru stâlpii actuali. Au mai fost identificate fragmente ale laturilor de sud și de nord ale corului, jumătatea de nord a absidiului nordice, urme ale șanțurilor de fundare pentru pereții exteriori de nord și de sud, un fragment din latura de vest a edificiului și o platformă de zidărie ce separa nava principală de cor (Fig. 5).

Toate aceste ruine prezintă o zidărie din piatră legată cu mortar, frecvent neglijent pusă în operă, cu o talpă de fundare ce coboară de la -1,8 m către -2,25 m, de la vest spre est. Partea de la baza fundației a fost construită din pietre de dimensiuni diferite, legate cu pământ. Starea de conservare este foarte variabilă: fundația pe care stau stâlpii se conservă aproape intactă în vreme ce fundațiile pereților laterali au fost demolate total, piatra fiind recuperată din șanțurile de fundare până la baza acestora. Șanțul laturii de nord (umplut cu un amestec de pământ negru, mortar gălbui și piatră) indică faptul că peretele bisericii vechi mergea relativ paralel cu zidul actual al bisericii, la 1,45 m sud de acesta, având o lățime de cca. 1,4 m. Rezultă de aici că bazilica romanică avea nava laterală nordică mai îngustă cu cca. 2,85 m decât nava actuală. O situație similară a fost înregistrată și pentru latura sudică (Fig. 8).

Zona absidei principale a bazilicii este excepțional de bine prezervată, păstrându-se inclusiv un fragment din prima asiză a elevației, realizată din blocuri de gresie fasonată îngrijit lucrată.²⁵ În fundație, sanctuarul romanic însă are o formă foarte particulară, absida principală așezându-se pe temelii masive, de formă rectangulară, ce ies astfel cu mult în afara liniei elevației. Nu aceeași este situația cu absidiile din capătul navelor laterale, care au fost demolate până la partea inferioară a fundației. Absidiola de nord se păstrează mai bine dar cea sudică este dispărută în cea mai mare parte (Fig. 9).

După cum se desprinde deja din cele de mai sus, biserica veche a fost o bazilică cu trei nave, nava centrală fiind de dimensiunea celei actuale, cu colateralele foarte înguste. Stâlpii dintre nave aveau pozițiile celor de astăzi: corespunzător deschiderilor, nava centrală nu putea fi decât tăvănită, dar traveele aproape pătrate din colaterale puteau fi boltite. Partea de est se încheia cu un sanctuar dezvoltat, format în dreptul navei centrale cu un cor alungit și o absidă semicirculară, și în dreptul navelor laterale cu absidiile. Fundația absidiului nordice descrie o curbă accentuată, astfel că absidiola apare aproape rotundă – dar desigur nu putem spune că aceasta a fost forma ei și în elevație.

Partea de vest rămâne în continuare problematică, fiindcă săpăturile nu s-au putut apropia de fundațiile turnului, astăzi îmbrăcate într-o centură de beton. Din acest motiv rămâne fără răspuns întrebarea dacă turnul a făcut parte din structura acestei bazilici încă de la începuturile ei, sau s-a înălțat ulterior pe traveea de vest a navei

²⁵ Absida a fost descoperită pentru prima dată în anul 2013, într-un sondaj pentru realizarea proiectului de restaurare: ȚIPLIC –ȚIPLIC –IGNAT 2015, p. 241–242, 591–592, fig. 2 cu imaginea absidei.

centrale. Fundația peretelui de vest al bazilicii a fost descoperită pe latura de nord, în săpăturile din interiorul ferulei, corespunzând cu aproximație cu limita vestică a turnului dinainte de betonare.

În afară de ruinele zidurilor, din această etapă au mai fost descoperite doar câteva fragmente dintr-o pardoseală din cărămizi (cca. 18 x 18 x 3 cm).²⁶ Nu există din păcate fragmente de pietrărie decorativă, care eventual ar putea ajuta și pentru o încadrare cronologică adecvată.

2. *Perioada gotică (biserica actuală)*. Etapele principale ale construirii bisericii au rămas în general aceleași cu cele estimate anterior, cu unele mici modificări.²⁷ Cercetările interioare ne-au ajutat să înțelegem cum a fost construită și care au fost relațiile sale cu bazilica romanică. Partea de est a fost construită în jurul bazilicii, respectiv a corului și absidiolilor laterale ale acesteia, în așa fel încât pereții de vest ai transeptului s-au racordat la pereții exteriori ai navelor laterale ale bazilicii în zona în care se formau absidiolile. Corul, sacristia (partea gotică) și transeptul au fost construite deodată, cu fundații foarte solide din bolovani de piatră legați cu mortar, iar șantierul a lăsat pe suprafață un strat de mortar alb care pe unele locuri este destul de consistent (Fig. 10).

În aripa de sud a transeptului și în sacristie au fost recuperate și multe fragmente de frescă, semn că ceste părți ale bisericii fuseseră la un moment dat pictate. Săpăturile destul de extinse din transept au scos la lumină și fundațiile letnnerului, respectiv patru baze de stâlpi pe partea nordică și alte patru pe cea sudică. Fundațiile destul de inegale mai păstrau încă, în proporții variabile, amprente de stâlpi din piatră de formă octogonală, cu o grosime de cca. 75 cm. Fundația are însă o lățime variabilă, ce atinge și 1,10 m (Fig. 11).

În ceea ce privește corpul navelor, pereții exteriori ai bisericii au fost construiți și ei în jurul vechilor nave romanice, la o distanță de cca 1,50 m. Spre deosebire de partea de est a bisericii, în fundațiile laterale vedem din când în când și fragmente de cărămidă. Șanțurile de fundare au fost foarte largi înspre interiorul bisericii și au deranjat deseori morminte din cimitirul mai vechi, o observație care de altfel a fost făcută și în săpăturile din anul 2005. Închiderea de vest a fost păstrată aceea a bazilicii, dar peretele a fost probabil demolat până la nivelul fundației și reconstruit.

Săpăturile au adus așadar confirmarea unor ipoteze formulate în urma săpăturilor din anul 2005 privind contemporaneitatea dintre transept și cor, precum și construirea într-o etapă diferită a navelor. A fost oarecum neașteptat faptul că nava centrală a bazilicii corespunde de fapt vechii nave romanice, de la care s-au păstrat fundațiile laterale continue pe care stau stâlpii și probabil inclusiv o parte din zidăria stâlpilor al căror ritm pare să fi fost același. Stâlpii gotici au avut inițial o formă hexagonală (cu excepția perechii dinspre est), prelungirea lor spre interiorul bisericii fiind ulterioară, din perioada gotică târzie (Fig. 10).

²⁶ Fragmentul de pardoseală s-a păstrat în zona celui de al doilea stâlp dinspre est al colateralei nordice, atât la nord cât și la vest de el, la o adâncime de -0,45/-0,50 m. Cărămizile erau așezate pe un strat subțire de mortar, care acoperea fundația continuă a stâlpilor dintre nava centrală și aripa de nord a bazilicii.

²⁷ MARCU ISTRATE 2007, I, p. 69, planșa 2.

În navă și transept au fost evidențiate mai multe fundații ale unor altare ce au funcționat în prima perioadă a bisericii, probabil până în vremea Reformei.²⁸ O bază de altar (?) a fost identificată și în ferulă, în colțul de nord-est al acestei extensii, alipit zidului de vest al bisericii gotice, în prezent demolat (Fig. 11). O descoperire neașteptată a fost o tribună de vest anterioară celei actuale, care a fost adăugată pe latura de est a turnului probabil în epoca modernă. Mai lată decât cea actuală, tribuna era sprijinită pe stâlpi de zidărie ale căror ruine au apărut îndată după desfacerea pardoselii (Fig. 12).

De la această formă de bază, databilă după cum se știe în secolul al XIV-lea, biserica a suportat mai multe extinderi, care au fost deja analizate în studii anterioare. Dinspre interior s-au produs trei modificări ale planului, prin lărgirea sacristiei către nord (1471), lărgirea aripii de nord a transeptului (capelă funerară) și extinderea navelor către vest. În aceste cazuri pereții care împiedicau extinderile au fost demolați la nivelul de călcare

Cimitirul. Interiorul bisericii gotice a servit drept spațiu funerar încă de la început, mai multe morminte medievale fiind descoperite în diferite locuri, mai ales în zonele din apropierea pereților exteriori. Din secolul al XV-lea cei care aveau posibilitatea să cumpere un loc de veci în biserică au început să construiască cripte din cărămidă, acoperite în general cu bolți sau cu lespezi de piatră, uneori însă doar cu un capac din lemn. Nu putem estima câte astfel de cripte au fost construite, dar în orice caz densitatea a fost foarte mare și destul de des am putut observa cum cripte mai vechi au fost demolate pentru a face loc altora. În dreptul stâlpului de sud-est criptele au fost săpate practic în ruina masivă a corului romanic, din care au dislocat o parte până la talpa fundației (Fig. 5). Una dintre ultimele intervenții din interior a fost un tunel din cărămidă, în formă de „T”, care făcea probabil parte dintr-un sistem de încălzire cu aer cald, realizat în epoca modernă. (Fig. 8)

Concluzii. Cercetarea arheologică și lucrările de restaurare au scos la iveală o cantitate incredibilă de informație, numeroase structuri zidite dar și o cantitate neobișnuit de mare de obiecte: cca 1500 de artefacte (între care sunt de remarcat cca 500 de monede medievale și moderne, piese de podoabă și de port răvășite din umplutura mormintelor, ceramică, sticlă, argint etc.), peste 200 de fragmente de pietre profilate, fragmente de pietre funerare precum și fragmente de frescă. Prelucrarea acestor informații și combinarea datelor care rezultă din diferite surse reprezintă un proces de durată, iar până la finalizarea acestor studii este bine să evităm concluzii de natură cronologică. Desigur, cea mai importantă realizare a acestor investigații este clarificarea planului bisericii care a precedat-o pe cea actuală, încheindu-se în felul acesta o dezbatere care s-a purtat timp de peste un secol.²⁹ Faptul că fundațiile bazilicii nu deranjează nici un mormânt

²⁸ Patru astfel de fundații se distribuiau pe linia stâlpilor ce separă colaterala de sud de nava principală, adosați pe partea de vest a stâlpilor. Cea mai bine păstrată fundație, de formă aproape pătrată (1,70 x 1,60 m), este cea a altarului situat la vest de stâlpul SE3. Asiza de cărămidă cea mai de sus (păstrată la -0,27 m), are cărămizile din partea de vest așezate diagonal, sugerând o formă octogonală. În transeptul de nord au fost identificate alte trei fundații de altar: una pe latura de nord a stâlpului NE1, una în colțul de nord-est a transeptului și una (cu două faze de construcție) în partea de sud-est, către amvonul actual. Ultimele două altare ar fi fost situate sub letnă. În transeptul de sud a fost identificată o singură bază de altar, imediat la sud de ușa prin care se făcea accesul din transept în loja episcopală, sub forma unei șape de mortar (cca. 2 x 2 m), ce păstra pe alocuri și câte un rând de pietre.

²⁹ În decursul timpului i s-au atribuit de fapt diferite variante planimetrice. KIMAKOWICZ 1913, p. 479-480; THALGOTT 1934, p. 14, fig. 2-3.

reprezintă un alt aspect care merită să fie evidențiat, fiindcă aceasta înseamnă că perimetrul bisericii a fost cunoscut încă de la deschiderea cimitirului, adică de la mijlocul secolului al XII-lea.³⁰

Referințe și abrevieri / References and abbreviations

- AVRAM – BUCUR 1999 Avram, Alexandru – Bucur, Ioan, *Denkmaltopographie Siebenbürgen. Stadt Hermannstadt 5.1.1. / Topografia monumentelor din Transilvania. 5.1.1.Sibiu. Centrul istoric*, Köln 1999.
- BEȘLIU MUNTEANU 1994 Beșliu Munteanu, Petre, „Vase din lut și sticlă descoperite la săpătura arheologică Sibiu, Piața Huet nr. 7,” *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Sibiu*, 1 (1994), p. 55–61.
- BEȘLIU MUNTEANU 1998 Beșliu Munteanu, Petre, „Cercetări de arheologie medievală în perimetrul orașului Sibiu efectuate în ultimul deceniu,” *Arheologia medievală*, 2 (1998), p. 91–102.
- BEȘLIU MUNTEANU 2001 Beșliu Munteanu, Petre, „Considerații asupra evoluției structurilor arhitectonice în zona centrală a orașului Sibiu,” *Historia Urbana*, 9/1–2 (2001), p. 71–78.
- BEȘLIU MUNTEANU – RODEAN – GEORGESCU 2000 Beșliu Munteanu, Petre, – Rodean, Nicolae – Georgescu, Adrian, „Cercetări arheologice de salvare în piața Huet din Sibiu,” *Apulum*, 27/1 (2000), p. 472–483.
- BEȘLIU MUNTEANU – NIȚOI – POP 2005 Beșliu Munteanu, Petre – Nițoi, Anca – Pop, Răzvan, „Sibiu, jud. Sibiu. Piața Huet,” în: *Cronica Cercetărilor Arheologice – Campania 2004*, București 2005.
- FABINI 1982 Fabini, Hermann, *Sibiul gotic*, București, 1982.
- FIREA 2008 Firea, Ciprian, „Biserica Sf. Maria din Sibiu – liturghie medievală și arhitectură gotică (cca. 1350–1550),” *Ars Transilvaniae*, 18 (2008), p. 47–74.
- KIMAKOWICZ 1911 Kimakowicz, Moritz v., „Alt-Hermannstadt. Eine entwicklungsgeschichtliche Studie,” *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, 37/2 (1911), p. 241–268.
- KIMAKOWICZ 1913 Kimakowicz, Moritz v., „Studien zur Baugeschichte der ev. Stadtpfarrkirche in Hermannstadt,” *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde* 39 (1913), p. 477–508.
- MARCU ISTRATE 2007 Marcu Istrate, Daniela, *Sibiu, Piața Huet. Monografie arheologică*, I–II, Alba Iulia 2007.
- MARCU ISTRATE – CONSTANTINESCU – SOFICARU 2015 Marcu Istrate, Daniela – Constantinescu, Mihai – Soficaru, Andrei, *The medieval cemetery from Sibiu (Hermannstadt), Huet Square. Archaeology, Anthropology, History*, (Tübingen Forschungen zur Historischen Archäologie, Band 6), Tübingen 2015.
- MÖCKESCH 1839 Möckesch, Samuel, *Die Pfarrkirche der Augsb. Conf. Verwandten zu Hermannstadt*, Hermannstadt 1839.
- PINTER 2011 Pinter, Zeno Karl, „Die mittelalterliche Rotunde am Huet-Platz in Hermannstadt,” *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 54 (2011), p. 32–53.
- REISSENBERGER 1884 Reissenberger, Ludwig, *Die evangelische Pfarrkirche A. B. in Hermannstadt*, Hermannstadt 1884.
- ROTH 1905 Roth, Victor, *Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen*, Strassbourg 1905.
- SALONTAI 2010 Salontai, Mihaela Sanda, „Structuri medievale dispărute la biserici din mediul urban: letnerul bisericii evanghelice din Sibiu,” *Ars Transilvaniae*, 20 (2010), p. 53–59.
- THALGOTT 1934 Thalgott, E. M., *Hermannstadt. Die baugeschichtliche Entwicklung einer siebenbürgischen Stadt*, Hermannstadt 1934.

³⁰ Existența unor morminte datate cu certitudine în cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea constituie un argument decisiv pentru a plasa în acest interval construirea primei biserici, deoarece necropola nu se putea dezvolta pe termen lung decât în jurul unui lăcaș de cult.

- ȚIPLIC 2000 Țiplic, Ioan Marian, „Identificarea unei capele gotice din Sibiu (Piața Huet nr. 17,” *Arheologia Medievală*, 3 (2000), p. 117–125.
- ȚIPLIC – CRÎNGACI 2002 Țiplic, Ioan Marian – Crîngaci, Maria Emilia, „Sondajul arheologic din interiorul bisericii parohiale evanghelice din Sibiu,” *Ziridava*, 23 (2002), p. 75–84.
- ȚIPLIC –ȚIPLIC –IGNAT 2015 Țiplic, Ioan Marian –Țiplic, Maria Emilia –Ignat, Cosmin Ioan, „Biserica Evanghelică, Sibiu, jud. Sibiu. Punct: Biserica Evanghelică (143),” în *Cronica Cercetărilor Arheologice –campania 2014*, București 2015, p. 241–242.
- VĂTĂȘIANU 1959 Vătășianu, Virgil, *Istoria artei feudale în Țările Române*, București 1959.

New archeological researches of the Lutheran Church of Sibiu (formerly the Holy Virgin)

(Abstract)

The restoration of the interior of the Lutheran Church of Sibiu was accompanied by archaeological researches. In 2018 the excavations focused on the central area of the building, while in early 2019 investigations were made inside the choir. Running on a relatively important area, especially in the east, towards the sanctuary, the archaeological investigations have brought to light a considerable amount of information. Several built structures were revealed, and over 1500 artifacts with more than 200 fragments of carved stone were discovered. Of these, it is noteworthy that more than 500 medieval and modern coins have been recovered. As for the built structures, the archaeologists have identified the ruins of the older church (built with basilical ground-plan in Romanic style), and the remains of some structures that functioned in connection with the present church and were demolished at different moments of its existence: the ruins of a rood screen (Lettner), those of a previously unknown western tribune, as well as numerous side chapels. The presentations summarize the results of archaeological surveys, and suggests a debate on the premises, difficulties and prospects of an archaeological investigation associated with the restoration of an urban monument.

Lista ilustrațiilor / List of illustrations

1. Biserica evanghelică din Sibiu, vedere parțială dinspre sud / Lutheran Church of Sibiu, partial view from south
2. Planul general al săpăturilor din anul 2005 / Ground-plan of the archaeological research of 2005
3. Biserica evanghelică din Sibiu văzută dinspre est, în timpul săpăturilor arheologice din anul 2005, cu ruinele corului extins / Lutheran Church of Sibiu, view from east during the archaeological research with the ruins of the choir-enlargement
4. Planul general al săpăturilor arheologice din anii 2018–2019 / Ground-plan of the archaeological research of 2018–2019
5. Planul general al rezultatelor săpăturilor din anii 2018–2019, cu marcarea principalelor etape de construcție / Ground-plan with the results of the archaeological research of 2018–2019, and marking the main building phases
6. Secțiune transversală în zona centrală a bisericii / Transversal section in the middle zone of the church
7. Morminte din diferite epoci pe parcursul cercetărilor / Graves of various periods revealed during the research
8. Imagine de ansamblu cu săpăturile din interiorul navei bisericii, vedere către sanctuar. În plan central și în partea stângă, canalul pentru aer cald, în formă de T. În partea dreaptă și în fața altarului, ruine ale bazilicii romanice / General view of the interior of the nave, toward the choir. In the middle and at the left, the T shaped duct of warm-air. At the right and in the front of the altar, the ruins of the Romanic basilica
9. Ruinele absidolei nordice a bazilicii romanice / Ruins of the northern side-apse of the Romanic basilica
10. Fundația romanică a unuiu dintre stâlpii bisericii actuale / Foundations of an existing pillar of the present day church made in Romanic phase
11. Rămășițele lettnerului în aripa sudică a transeptului: în partea de jos a imaginii fundațiile stâlpilor, în apropierea peretelui fundații de altare. În structura peretelui, urmele arcadelor lettnerului / Remnants of the lettner in the southern wing of the transept: below the foundations of the pillars, near the walls foundations of altars. In the structure of the wall traces of the lettner's arcade
12. Ruinele primei tribune de vest a bisericii / Ruins of the first western gallery of the church

Fig. 1

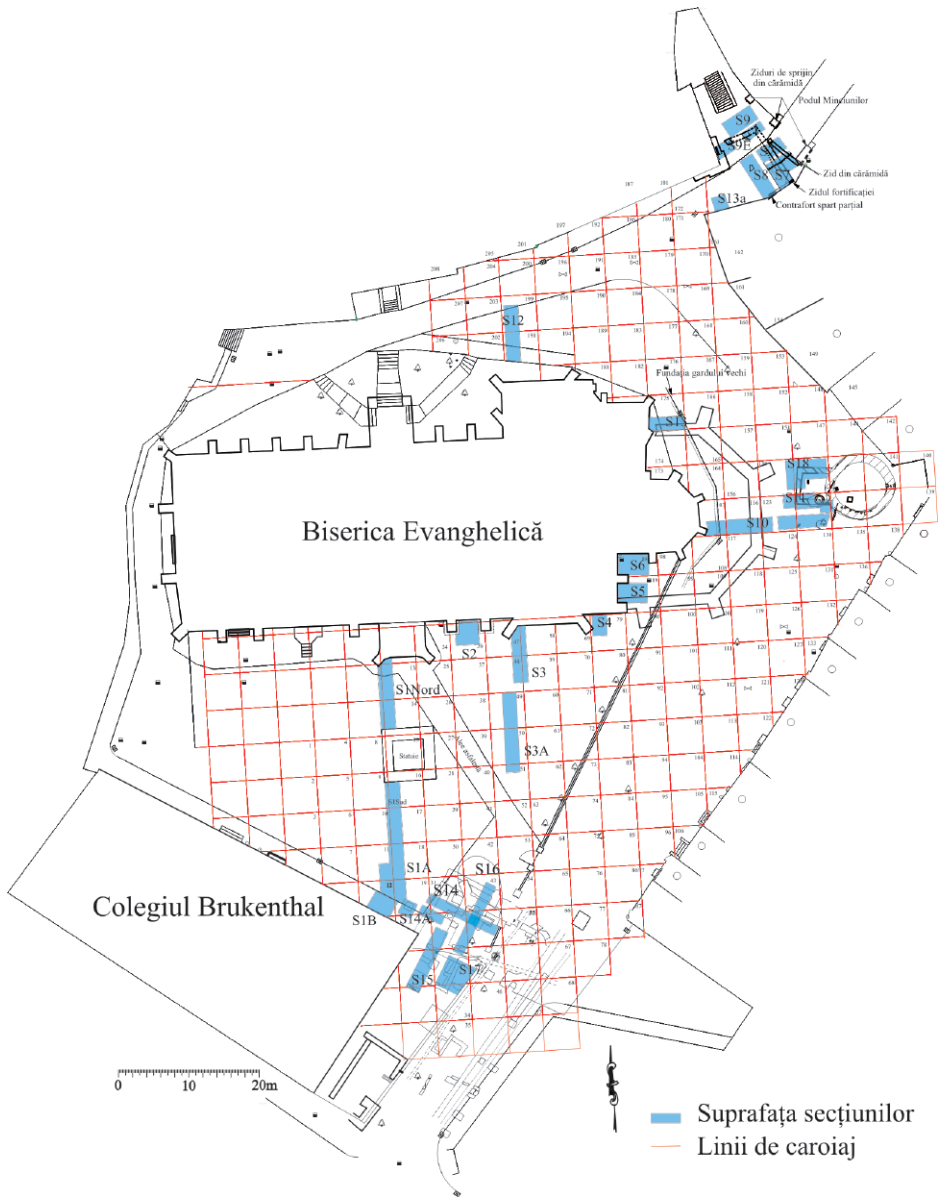

Fig. 2

Fig. 3

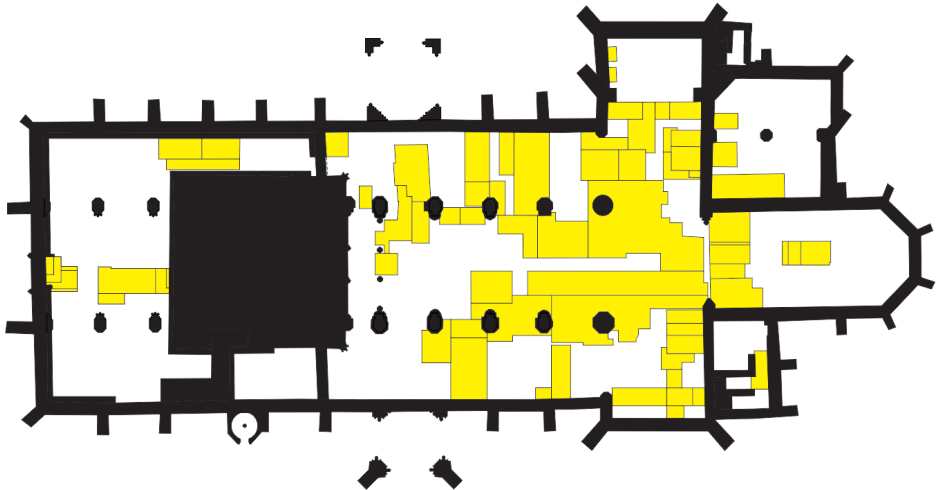

Fig. 4

Fig. 5

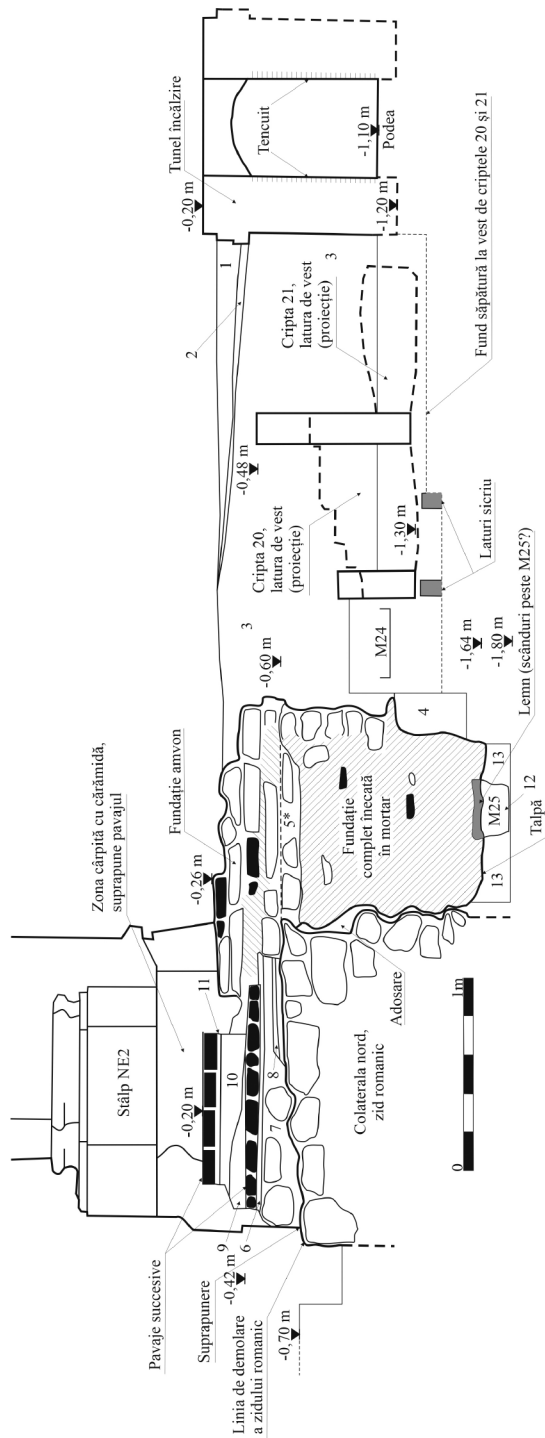

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Contribuții la istoria arhitecturii bisericii evanghelice din Sibiu pe baza noilor cercetări de parament. Sanctuarul și transeptul bisericii

Radu LUPESCU[†]

Biserica evanghelică din Sibiu, deși este una dintre cele mai importante construcții din Transilvania, și s-a bucurat, pe bună dreptate, de o atenție sporită în cercetarea privind istoria artei medievale, a rămas totuși un monument dificil de înțeles și pus în context. Acest lucru reiese din analiza publicațiilor privind arhitectura bisericii: toate publicațiile semnificative pe acest subiect oferă periodizări și datări diferite într-o măsură mai mică sau chiar mai mare. În acest context cercetarea arheologică și arhitectonică a bisericii de o mare însemnătate pentru stabilirea și datarea principalelor epoci de construcție, dar și pentru a înțelege contextul stilistic și rolul jucat de biserică în istoria arhitecturii medievale.

Biserica a ajuns în centrul atenției mai ales după lucrările de renovare din 1853–1855, informațiile obținute atunci fiind prezentate în monografiile lui Ludwig Reissenberger din 1883–1884.² Clădirea a fost readusă în discuție de o nouă renovare generală, care a avut loc în 1905–1911.³ Tema principală pe care atunci s-a axat discuția a fost datarea ferulei, respectiv interpretarea semnelor lapidare.⁴ Informațiile astfel acumulate au servit până în prezent drept bază esențială privind evoluția arhitectonică a bisericii. Totuși, este probabil singurul locaș de cult major al Transilvaniei, a cărui arhitectură a fost interpretată sub variate scheme de evoluție, neexistând două etapizări care să se asemene. După a lungă perioadă de timp cercetarea a fost reluată recent prin săpături arheologice extensive atât înafara cât și în interiorul bisericii.⁵ La acestea se adaugă identificarea șarpantei medievale și datarea precisă a elementelor sale, ceea ce constituie o contribuție majoră la istoria bisericii.⁶ A mai rămas analiza paramentului care să ne dezvăluie ultimele secrete ale lăcașului, analiză care a devenit posibilă odată cu începerea unor noi lucrări de restaurare și reamenajare în 2018. Acest studiu are la bază cercetarea de parament realizată în 2018–2019. Cercetarea s-a axat în special pe corul și transeptul bisericii unde tencuiala a fost înlăturată complet sau pe suprafețe extinse (Fig. 2). Trebuie să precizez că tencuiala a fost dată jos fără supravegherea unui specialist în istoria arhitecturii. În momentul în care am ajuns la biserică, în vara anului 2018, suprafețele erau deja decapate.

¹ Universitatea Sapiientia, Cluj Napoca, radulupescu@yahoo.com.

² REISSENBERGER – HENSZLMANN 1883; REISSENBERGER 1884.

³ Prezentarea concluziilor de istoria arhitecturii v. la KIMAKOWICZ 1913.

⁴ Dezbateră dintre Victor Roth și Carl Henrich prezentată pe larg în paginile revistei *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* din anii 1910–1912.

⁵ MARCU ISTRATE 2007.

⁶ TÓTH – BOTÁR – WALGRAFFE 2018. Am mai atras atenția asupra unor contribuții semnificative recente: WEISZ 2007; FIREA 2008; SALONTAI 2010; FABINI 2013, vol. III, p. 67–84.

Cercetarea arheologică, de parament și analiza dendrocronologică a materialului de construcție lemnos fac în prezent din această biserică cel mai bine cercetat locaș de cult de asemenea dimensiuni și importanță, ceea ce ar trebui să contribuie în final la cristalizarea contextelor și etapelor de construcție prin care a trecut.

Sanctuarul. Împreună cu turnul masiv de vest, sanctuarul a fost considerat încă din secolul al XIX-lea partea cea mai veche a bisericii actuale. Toate datele arată că, după demolarea bisericii precedente, considerată a fi o biserică romanică, construcția noului locaș de cult a început în partea de est, adică cu ridicarea sanctuarului. Doar Imre Henszlmann și Victor Roth au pus la îndoială această opinie, însă fără soartă de izbândă. Ei au considerat că biserica actuală a fost construită dinspre vest spre est.⁷

Lăsând la o parte discuțiile despre datarea tunului, partea cea mai veche a bisericii actuale este deci sanctuarul format dintr-un cor cu două travee și o absidă poligonală. Este o construcție unitară, singura ezitare fiind surprinsă doar arheologic pe latura de sud, unde fundația corului are un decroș semnificativ față de elevație.⁸ La construcția sanctuarului au folosit cu precădere piatra de carieră și bolovanii de râu așezate în asize relativ ordonate. În partea superioară a zidăriei, de la circa 7 m în sus, apare cărămida tot mai des utilizată, ajungând la 30–40% din procentajul materialului de construcție. Aceste trăsături ale zidăriei au putut fi observate atât pe latura exterioară, unde tencuiala a fost înlăturată până la brâul median, cât și în interiorul sanctuarului, unde decaparea a fost integrală. Tencuiala secolelor precedente a fost înlăturată cu ocazia lucrărilor masive de renovare din 1905–1911. Probabil și din această cauză, în 2018 muncitorii au decapat zidăria fără supravegherea unui specialist. Excepție face o singură suprafață tencuită, asupra căreia o sa revin mai jos.

În interior, suprafața pereților corului a fost împărțită pe orizontală printr-un brâu median în două segmente. El se mai păstrează doar în absida corului, marcând nivelul de la care pornesc ferestrele din cor. Cercetarea de parament a relevat faptul că brâul, în forma sa originală, a marcat toate laturile corului, și a înconjurat colonetele adosate peretelui. Același procedeu îl întâlnim și în corul bisericii Sf. Iacob din Levoca, construit paralel cu cel din Sibiu, și cu care de altfel împarte multe trăsături comune. La un moment dat brâul a fost înlăturat, însă asiza pietrelor ecarisate aferente brâului, cu suprafețele grosolan cioplite, s-a păstrat în țesutul zidăriei (Fig. 5). Nu cunoaștem nici data, nici cauza acestei intervenții.

Nivelul brâului era accentuat și prin plasarea la același nivel a consolelor pe care se sprijină colonetele adosate pereților din cor. Consolele ca și aspect sunt foarte specifice și arată caracterul unitar și cel mai timpuriu al corului. Ele nu se repetă în celelalte părți ale bisericii. Au un aspect unitar cu trăsături geometrice lipsite de elemente decorative vegetale. Pe latura de sud a corului a ieșit la iveală o consolă repositionată, sub care s-a păstrat însă piatra fasonată cu conturul consolei originale, care de altfel era poziționată corect în raport cu brâul median (Fig. 5). Nu știm din ce motiv, au renunțat la această piesă, și au montat o consolă similară cu 20 cm mai sus, deși la prima vedere consola nu deranja cu nimic în poziția sa originală. Consolele susțin stâlpii parietali formați din

⁷ REISSENERGER 1884, p. 4–5; ROTH 1912.

⁸ MARCU ISTRATE 2007, p. 59–60.

câte trei colonete care împart suprafața corului pe verticală. În partea lor superioară, stâlpii dispun de capiteluri caracterizate de aceeași puritate geometrică ca și consolele.

Bolta corului este așezată pe o structură de nervuri în cruce. Nervurile au profil trapezoidal și sunt cioplite din calcar alb-gălbui și piatră de nisip gri. Utilizarea celor două nuanțe în mod alternativ pare să fie intenționată, oferind un aspect decorativ bolții. Nervurile au fost parțial pictate, în special pe intrados. Urme de pictură se mai pot vedea doar pe nervurile traveei de lângă arcul de triumf. Aceste nervuri sunt singurele din biserică, care nu au fost refasonate în 1905, și care păstrează semnele lapidare (Fig. 7). Stilul lor amintește de majusculele gotice și sunt specifice pentru secolele XIII–XIV, așa cum apar ele în multe alte biserici, de exemplu în părțile de răsărit ale catedralei din Alba Iulia sau în părțile databile în secolul al XIV-lea ale bisericii din Cluj.

Cheile de boltă sunt niște piese de excepție nu numai în ansamblul bisericii evanghelice, dar și pentru arta gotică medievală a Ungariei (Fig. 6). Atrag atenția în special cheile de boltă din prima și ultima travee a corului, decorate cu motive vegetale. Ele au fost pictate și poleite cu aur împreună cu nervurile adiacente, colorit păstrat aproape integral pe toată suprafața lor. Cea de deasupra absidei îmbină extrem de armonios elemente decorative de trafor cu motive vegetale formate din cinci frunze dispuse ordonat. Frunzele au nervuri proeminente și sunt marcate de câte un bulb pe mijloc. Aceeași dispunere ordonată caracterizează și cheia de boltă de lângă arcul de triumf, decorată cu o rozetă formată din petale așezate concentric. Cheia de boltă din traveea de mijloc este și ea una mai specială și neobișnuită. Spre deosebire de celelalte două, nu dispune motive vegetale, ci este formată din elemente de trafor, amintind mai degrabă de o formă arhaică a cheilor de boltă suspendate. Contextul său stilistic este destul de dificil de interpretat în condițiile în care asemenea piese suspendate au apărut și s-au răspândit în Europa abia în a doua jumătate a secolului al XIV-lea mai ales în mediul parlierian sau sub influența acestuia în Praga și Viena. O abordare asemănătoare a bolții cu elemente suspendate apare la o nișă de pe latura de sud a cetății din Diósgyőr, datată în anii 1370.⁹ Pe de altă parte trebuie să remarcăm că din cheia de boltă de la Sibiu pornesc șase nervuri, adică era proiectată pentru o boltă sixpartită, despre a cărui context arhitectonic nu știm nimic. Nu este exclus ca această piesă să fi fost montată acolo mai târziu, cu ocazia boltirii transeptului.

Pe latura de nord a corului, în dreptul altarului, paramentul păstrează urma unei construcții fixată cu cărămizi (Fig. 4). După demontarea ei, zidăria a fost refăcută cu un alt tip de cărămidă. Cărămizile urcă până la o înălțime impresionantă de aproape patru metri. Ar putea fi urma unui tabernacol monumental, adosat zidului, la care enoriașii au renunțat în perioada reformei. Lângă tabernacol, mai spre vest, chiar sub pictura lui Johannes de Rosenau, se află un canal dreptunghiular care străpunge zidul în grosime. Mărima deschiderii este de 23x15 cm, are un ancadrament din piatră fasonată, iar în interior se mai păstrează urma grilajului de fier. Urmele de pe fața ancadramentului arată că avea o cuvă mică, adică avem de-a face cu o piscină (*lavabo*), a cărei apă reziduală curgea prin canal în exteriorul bisericii.

Tot pe latura de nord a corului, aproape de arcul de triumf, a ieșit la iveală o ușă. Pragul ușii se află la 90 cm față de nivelul de călcare din cor (Fig. 3). Deschiderea are o lățime de 110 cm și o înălțime de 220 cm. Marginile sale sunt amenajate din cărămidă,

⁹ CZEGLÉDY 1988, p. 39–40.

iar în partea superioară este delimitată de un arc de descărcare. Mai târziu, la obturarea ei au folosit tot cărămidă și piatră ecarisată. Avem de-a face foarte probabil cu ușa care a permis accesul din sacristie pe tribuna lettnerului de lângă arcul de triumf prin mijlocirea unei scări. Din acest motiv se află la o înălțime intermediară între nivelul de călcare al sacristiei și cel al tribunei. După amenajarea unor noi scări laterale pentru lettner, această ușă și-a pierdut din importanță și a fost zidită. Ulterior, au amenajat aici o nișă dreptunghiulară dinspre sacristie. Astfel se explică prezența unei zidiri secundare din cărămidă în zona de margine a fostei uși.

Deasupra ușii lettnerului se află o fereastră neogotică așezată acolo cu ocazia lucrărilor de renovare din 1853. Mai mulți autori menționează că în zona respectivă se afla o tribună suspendată pe care era montată orga mică a bisericii.¹⁰ Cercetarea paramentului a permis identificarea celor două console care au susținut tribuna. Ele se află la cca. 5 m înălțime, în dreptul nivelului de călcare al etajului din sacristie. În țesutul zidăriei, din păcate se păstrează doar blocul de piatră ecarisat, elementele de decor fiind înlăturate. În rest, fereastra neogotică a șters orice altă urmă a tribunei.

Pe latura de sud a corului, în dreptul altarului, se află *sedilia /strana/* decorată cu trei frontoane ascuțite, trafor și cu niște figuri abstracte. În partea superioară ea este delimitată de brâul median al corului, care în această parte urcă în treaptă, iar deasupra se află arcul de descărcare al nișei, realizat din cărămidă. Este singurul segment al corului, unde pe paramentul exterior apare cărămida, în legătură evidentă cu amenajarea sediliei. Elementele sale constitutive originale sunt realizate din același material calcaros. Suprafața pietrei este lucrată destul de neglijent, cu incizii grosiere, din care au rezultat suprafețe nu tocmai netede. Tehnica realizării în ansamblu, cu elementele de relief plate și uneori chiar naive, trimite la un meșter care lucrase mai degrabă în lemn decât în piatră. Anumite suprafețe ale sediliei par să fi fost refasonate în 1905. Cu aceeași ocazie au fost montate și cele două menouri care împart nișa sediliei. Înainte de restaurare ele lipseau, așa cum reiese și din imaginea de arhivă realizată la începutul secolului al XX-lea.¹¹ Sedilia a fost fixată în zidăria din piatră a corului prin cărămizi, dar acest lucru nu demonstrează neapărat montarea ei mai târzie, după construcția corului. Frontoanele sale abrupte permit datarea sediliei în secolului al XIV-lea.

O situație identică laturii de nord am putut surprinde în cor și pe latura opusă. Fereastra neogotică a distrus urmele unor amenajări mai vechi, însă se păstrează cele două console montate în zidăria corului. Prezența lor demonstrează că și pe această latură era o tribună asemănătoare, care putea fi accesată de la etajul așa numitei loje episcopale. Deasupra ferestrei gotice, la nivelul lunetei din bolta corului, a ieșit la iveală o altă deschidere practică în grosimea zidului. Are o lățime de 86 cm și ambele laturi sunt evazate. Nu știm care era rostul acestei deschideri la o așa înălțime, situându-se deasupra acoperișului lojei episcopale. Ar putea să fie eventual o fereastră amenajată mai târziu, după construcția lojei.

Urme de frescă au fost identificate în corul bisericii, mai precis în zona absidei, cu ocazia restaurării din 1853–1855. Din raport aflăm doar că ele erau văruite și în mare

¹⁰ REISSENERGER 1884, p. 24, 47.

¹¹ Este o lucrare artistică aparte în ansamblul arhitecturii bisericii. Maniera mai stângace în care a fost sculptată i-a atras atenția lui Victor Roth deja la începutul secolului al XX-lea. O datează în perioada goticului târziu. Lui îi datorăm și o poză a sediliei înainte de renovarea din 1909. Cele două colonete de pe mijloc sunt adaosuri din 1909. V. și ROTH 1910, p. 397. Sedilia considerată de el ar fi un altar.

parte distruse.¹² În prezent acest strat de tencuială nu se mai păstrează, și nu se poate stabili nici dacă el a fost înlăturat recent din greșeală sau cu ocazia unor lucrări mai vechi.

Pe latura de sud a corului, a ieșit însă la iveală un alt fragment de pictură murală, despre care până în prezent nu știam nimic. Tencuiala medievală se află sub brâul median al corului și păstrează imaginea unei cruci de consacrare bogat ornamentată (Fig. 5). Chenarul rotund al crucii încadrează un trafor cu patru lobi, fiecare capăt al crucii fiind decorat cu o floare de crin, aluzie cât se poate de clară la perioada Angevină. Prin alternanța culorilor închise și deschise, în special galben și roșu, pictorul a încercat să dea o adâncime reprezentării, fiind una dintre cele mai decorative cruci de acest fel de pe teritoriul Regatului Maghiar. Tencuiala medievală a suferit din păcate destul de mult din cauza intervențiilor din ultimele două secole. Suprafața ei a fost buciardată, iar de-a lungul crucii a fost săpat un șanț în grosimea tencuielii.

Corul dispune de patru ferestre mari lanceolate, dintre care trei sunt montate pe laturile absidei, și doar una pe latura de sud, în loc de trei, din câte segmente se compune corul. Avem deci două segmente de zid care nu dispun de ferestre ceea ce a fost o mare pierdere pentru economia iluminatului din acest spațiu. Lipsa celor două ferestre nu este rezultatul unei obturări ulterioare, ci se pare că așa a fost proiectat corul de la început. În țesutul zidăriei nu se păstrează urme care să indice prezența unei ferestre în nici o etapă de existență a corului. Dacă în cazul segmentului de lângă arcul de triumf lipsa ferestrei poate fi ușor argumentată cu amenajarea unei clădiri adosate corului dinspre sud, segmentul de zid de lângă absidă nu a fost blocată din exterior de nicio construcție. Singurul element care deranja aici este sedilia, care însă ocupă doar partea de jos a zidăriei. Ferestrele corului au suferit multe intervenții până în secolul al XIX-lea. Chiar și după intensele lucrări de renovare de la mijlocul sec. al XIX-lea, ferestrele au rămas fără menou și cu traforul zidit, așa cum ni le descrie și documentează Reissenberger. Ele și-au primit înfățișarea actuală cu ocazia restaurării din 1905–1911, când au fost completate atât elementele de trafor cât și menourile care lipseau.¹³

Corul bisericii este amintit într-un document din 1351 prin care se codifica statutul capitlului de la Sibiu cu participarea preoților care făceau parte din acest organism. Evenimentul a avut loc „in Cybinio in ecclesia parochiali, quae est in laudem virginis gloriosae Maria... constructa, in gradu ante summum altare in choro situm”.¹⁴ La data respectivă corul bisericii era deci un spațiu dat în folosință, a cărui construcție trebuia să fi fost terminată de curând.¹⁵ Documentul amintește de altfel și modul în care trebuiau rezolvate cazurile de judecată de către decanul capitlului, scaunul de judecată fiind ținut în fața aceluiași altar. Toate aceste date demonstrează activitatea unui grup numeros de preoți prilejuit de diverse evenimente în sanctuar care explică și lungimea relativ mare a acestui spațiu liturgic. Analiza dendrocronologică a șarpantei datează primul acoperiș al corului în 1339.¹⁶ Boltirea spațiului a avut loc în perioa-

¹² REISSENBERGER 1884, p. 25.

¹³ KIMAKOWICZ 1913, p. 496. Comparat cu imaginile de arhivă, despre fereastra de lângă arcul de triumf putem afirma cu certitudine că traforul actual nu corespunde cu cel original.

¹⁴ UB, II, Nr. 666.

¹⁵ Pornind de la acest document datarea tradițională a corului în a doua jumătate a secolului al XIV-lea a fost pe bună dreptate pusă la îndoială de către Géza Entz (ENTZ 1996, p. 36) și Ciprian Firea (FIREA 2008, p. 54–55).

¹⁶ TÓTH – BOTÁR – WALGRAFFE 2018, p. 8–10.

da următoare, astfel că cel târziu spre mijlocul secolului al XIV-lea, eventual în 1343, sanctuarul bisericii a fost terminat.¹⁷ În acest spațiu abia finalizat a avut loc adunarea membrilor capitlului din 1351.

Transeptul. Transeptul bisericii este format din trei travee. Traveea din mijloc are lățimea identică cu nava principală a bisericii, însă este mai lată decât corul. Brațul de nord al transeptului este extins spre nord, în urma unei modificări ulterioare, cu încă o travee. La nivelul fundației pare să fie o construcție realizată împreună cu corul, elevația însă a fost construită într-o fază ulterioară și reprezintă a doua etapă majoră în evoluția arhitectonică a bisericii. Materialul de construcție este identic cu cel din cor, format din piatră de carieră și bolovani, cu precizarea că densitatea bolovanilor este ceva mai mică. Transeptul a fost construit împreună cu cele două coloane masive de care care marchează totodată și începutul navei. Rămâne o enigmă de ce au forme diferite în condițiile în care nu au legătură cu diferența cronologică a colateralelor, ele fiind ridicate încă din faza transeptului. Masivitatea lor nu are legătură nici cu un eventual turn deasupra careului. Pe parcursul existenței sale, transeptul a suferit o serie de modificări prin amenajarea și modificarea lettnerului, extinderea brațului nordic, amenajarea emporiei, supraetajarea spațiilor de lângă cor, modificarea în mai multe rânduri a ferestrelor și o serie de alte intervenții mai mici.

În brațul de sud al transeptului tencuiala a fost înlăturată aproape complet pe toate cele trei laturi cu excepția zonei superioare a lunetelor (Fig. 8). Pe latura de est a ieșit la iveală o ușă gotică datând se pare din secolul al XIV-lea (Fig. 9). Existența ei demonstrează prezența unei construcții pe latura de sud a corului încă din perioada respectivă. Pe același zid, lângă consola de nord a lettnerului, a ieșit la iveală un fragment de tencuială medievală cu urme de frescă. Se poate distinge fondul albastru mărginit de un chenar galben-marونی. Fresca a fost văruiată în mai multe rânduri.¹⁸ Deasupra ușii se păstrează amprenta lettnerului urmată de o zonă unde paramentul original a fost grav distrus de amenajarea a două ferestre neogotice în 1853, care în 1905 au fost schimbate cu alte două neogotice, existente și astăzi. Cele din 1853 erau mărginite de câte un pinacul așezat pe consolă. Urma consolelor se mai păstrează și astăzi în zidărie. Luneta bolții deasupra ferestrelor a rămas nedecapată.

Zidul de pe latura de sud este străpuns de o fereastră înaltă. Traforul ferestrei a fost restaurat pe parcursul secolelor XIX–XX însă nu a suferit modificări. Până în 1853 partea de jos era zidită. La acest nivel funcționau două ferestre mai mici, amenajate se pare în legătură ca brațul de sud al lettnerului. Astfel, o fereastră cu arc frânt de dimensiuni mai mari (130 x 280 cm) ilumina spațiul de sub tribuna lettnerului, iar cealaltă ceva mai îngustă (105 cm) scara lettnerului.¹⁹ În 1853 ambele au fost zidite, iar fereastra principală alungită în jos.

Zidul de pe latura de vest a suferit cea mai importantă modificare. Prin amenajarea emporiei, tribuna a fost deschisă și spre transept. Astfel zidăria originală a transeptului s-a păstrat doar pe margine. Făcând abstracție de o fisură destul de consistentă de-a lungul zidului, pe această latură nu am putut remarca elemente și trăsături

¹⁷ Ideea lansată de Ciprian Firea privind consacarea sanctuarului în 1343, cu ocazia vizitei lui Csanád, arhiepiscop de Strigoni, pare foarte verosimilă: FIREA 2008, p. 55.

¹⁸ Cu ocazia renovării din 2018–2020 aceste fragmente de tencuială au fost înlăturate.

¹⁹ Înălțimea acestei ferestre nu s-a putut stabili.

arhitectonice originale. Aici se afla foarte probabil rozasa de vest al transeptului, care prin construcția emporei de sud a fost mutată pe fațada de vest a bisericii unde se află și în prezent (Fig. 17). Traforul ei format din elemente duble lanceolate este specifice secolului al XIV-lea, și deci nu poate data de la sfârșitul secolului al XV-lea, atunci când a fost amenajată empora.

În brațul de nord al transeptului zidul de vest a fost decapat complet însă zidul de est doar parțial (Fig. 14). Zidul de nord nu se mai păstrează fiind străpuns de un arc prin care transeptul și extensia de nord au fost unificate. În partea de jos a zidului de vest s-a folosit cu precădere piatra de carieră. În partea superioară, în special deasupra arcului dublu al colateralei, au utilizat bolovanii de râu. Pe acest zid a fost identificată o ușă mică cu ancadrament din piatră și arc frânt care permitea accesul în podul deasupra colateralei (Fig. 15). În luneta zidului se află o rozasă cu trafor înfățișând patru vezici de pește (Fig. 14). Este a doua fereastră de acest fel acolo, deoarece în jurul ei se distinge foarte bine latura circulară evazată a unei ferestre mai timpurii. Din păcate nu cunoaștem traforul primei ferestre, care datează din perioada de construcție a transeptului. Fereastra actuală cu trafor cu tot este rezultatul restaurării din 1905.²⁰ O fereastră identică s-a păstrat și pe latura de vizavi a transeptului, vizibil în prezent doar parțial în podul sacristiei (Fig. 16).²¹ Din fericire, acestea păstrează o parte însemnată a traforului original format din patru lobi decorați cu flori de crin. Brațul de sud al transeptului a dispus foarte probabil și el de două ferestre identice, care însă au fost înlăturate ori zidite prin construcția emporei și montarea unui epitaif pe latura de est. Aranjamentul în sine – transept cu patru ferestre circulare – este unul destul de neobișnuit, fiind un ecou târziu al bisericii din Prejmer.

Zidul de est al transeptului a fost decapat doar parțial, și anume partea de jos, suficient însă să se vadă amprenta lettnerului (Fig. 11). Sub prima travee a lettnerului, numărând dinspre nord, a ieșit la iveală fundația unei mese de altar. În a doua travee a lettnerului apare în parament o fâșie cu lățimea de 60 cm, amenajată din cărămidă. Momentan nu cunoaștem rostul acestei intervenții. În acest zid a fost montat și epitaiful din bronz a Margaretei Budai, paramentul fiind refăcut pe o suprafață destul de mare cu cărămidă. Partea superioară a zidului a rămas nedecapată, însă foarte probabil are caracteristici identice cu zidul pereche din brațul de sud al transeptului. Epitaiful din luneta zidului acoperă rozasa de pe această latură, însă, așa cum am amintit, se poate vedea arcul superior al ferestrei în podul sacristiei.

Spre sfârșitul secolului al XV-lea, transeptul a fost extins înspre nord cu o travee înzestrată cu o boltă în rețea. Așa cum rezultă din zidul de vest al extensiei, singura decapată integral, ea a fost construită exclusiv din cărămidă. Bolta este realizată din nervuri cu cavetă dublă. Prin amenajarea ei fereastra originală de nord a transeptului a fost înlăturată și montată o nouă fereastră pe latura de nord a extensiei. Fereastra are trafor specific goticului târziu, adică nu s-au transferat elementele ferestrei vechi ci s-a construit o nouă fereastră. Înainte de 1853 aici se afla piatra de mormânt a primarului Nicolaus Proll (+1499) și a judei regal Johannes Lulay (1521), acesta din urmă căsătorit cu văduva lui Proll. Aceste date permit datarea ex-

²⁰ După restaurarea din 1853 fereastra a rămas goală: REISSENBERGER 1884, p. 26.

²¹ WEISZ 2007, p. 15.

tensiei spre sfârșitul secolului al XV-lea, care funcțional îndeplinea rolul unei capele funerare, fiind înzestrată cu un altar dedicat Schimbării la Față a Domnului.²²

Majoritatea consolelor folosite în transept sunt decorate cu trafor și diferă atât de cele din cor cât și de cele din navă. Această caracteristică conferă o trăsătură aparte transeptului și arată că elevația a fost construită într-o fază separată față de cor și navă. Astfel, chiar dacă fundațiile datează corul și transeptul în aceeași etapă de construcție, la nivelul elevației ridicarea bisericii a avansat mai lent, în mai multe etape. În brațul de nord al transeptului, în ambele colțuri de nord, sunt plasate două console de alt tip, decorate cu frunze stilizate. Din ele pornesc nervuri cu profil trapezoidal, la care însă s-a renunțat după câteva asize. Nervura trapezoidală a fost utilizată și la boltirea corului și ar putea fi un indiciu că brațul de nord al transeptului a fost finalizat ceva mai repede față de careu și brațul de sud.

Odată cu construcția zidurilor au fost montate atât consolele, cât și câteva asize din geneza bolții, până în punctul cât ele mai putea fi prinse în zidărie. Așa se explică de ce în toate cele trei travee primele asize deasupra consolelor sunt realizate dintr-un material de construcție mai gri. După ce în etapa de finalizare a transeptului au trecut la boltirea traveelor, nervurile au fost sculptate deja dintr-un alt material, un calcar mai deschis la culoare. De construcția zidului perimetral al transeptului se leagă și montarea arcelor din luneta bolții, la care au utilizat același profil arhaic trapezoidal. Aceste trăsături arată, așa cum de altfel este logic, că odată cu construcția zidului perimetral s-au plasat atât consolele, cât și geneza bolților, după care au continuat cu elevația prin construcția lunetei bolților. Boltirea celor trei travee a marcat momentul finalizării transeptului. Acest lucru se pare că a avut loc mai târziu. După finalizarea zidurilor, transeptul a fost protejat cu un acoperiș și a rămas pentru o perioadă fără boltă. Construcția a continuat cu nava bisericii, mai precis cu colateralele. Abia când s-a ajuns la boltirea navei principale, s-a boltit și transeptul. Astfel se explică de ce ambele spații au tipuri de nervură aproximativ identice și mult mai decorative față de cele utilizate în cor și în prima fază a transeptului.

Cele trei travee au chei de boltă figurative. De la nord la sud apar reprezentate *Agnus Dei*, *Maiestas Domini* și *Vera Icon*. Pe când Mielul lui Dumnezeu are trăsături artistice respectabile, celelalte două chei de boltă cu chipul Domnului sunt lucrări de foarte slabă calitate, care dau impresia mai degrabă a unor copii nereușite ale celor originale (Fig. 22).²³ Iconografia transeptului se regăsește de altfel în colaterala de sud a navei și ar putea indica o datare mai apropiată a celor două bolți.

Mai trebuie să precizăm că împreună cu transeptul au fost construite și cele două coloane masive de careu. S-au montat pe ele console de tipul celor utilizate în transept, unele decorate cu trafor, altele rămase nefinalizate, iar înspre nava principală au fost așezate asizele genezei bolții. Utilizarea nervurii trapezoidale demonstrează cât se poate de clar că anumite elemente de structură ale navei au fost montate aici încă în etapa de construcție a transeptului. Unghiul de înclinație al nervurilor arată că proiectul inițial prevedea o navă principală cu bolta mai joasă decât situația actuală. Atunci când peste

²² ALBU 2002, p. 26–27, 38–39, 320; FIREA 2008, p. 70–72.

²³ Gh. Arion este de părere că acestea sunt copii din epoca modernă: ARION 1974, p. 71. O piesă asemănătoare, care ne parvine din capela Sf. Ladislau cu reprezentarea *Vera Icon*, ne poate oferi mai multe indicii asupra valorii artistice cum arăta cheia de boltă originală din transept. În prezent în biserica din Cislădie (Fig. 23).

câteva decenii s-a trecut la boltirea navei principale, au renunțat la proiectul inițial prin construcția unor bolți mai înalte. Baza ambelor coloane dispune de un nivel inferior dezvelit în urma săpăturilor arheologice. Este un soclu în formă de fâșie alungită înspre vest care dispune pe părțile sale laterale teșite de niște profile care în faza actuală a cercetării nu pot fi interpretate sau puse în context. În orice caz, în jurul ambelor coloane, într-o fază timpurie, erau niște construcții gotice care nu este exclus să fi fost înlăturate încă în evul mediu.

Spre deosebire de sanctuar, datarea transeptului nu este posibilă pe baza izvoarelor scrise. Datele dendrocronologice au demonstrat că acoperișul său, în prima fază, a fost construit în jurul anului 1353.²⁴ La data respectivă erau terminate zidurile perimetrice, urmând ca boltirea spațiului să se realizeze ulterior. Cu ocazia construcției acestor ziduri au fost montate și consolele, respectiv câteva asize de la geneza bolții. Astfel consolele joacă un rol important în datarea transeptului în condițiile în care formele respective nu au mai fost utilizat nici în sanctuarul, nici în nava bisericii. Ele au un aspect unitar, fiind decorate cu trafor. Aceste tipuri de consolă s-au bucurat de o largă răspândire în toată Europa, în special în Europa Centrală. Pe teritoriul Regatului Maghiar au fost utilizate chiar și la bisericile monumentale, cum sunt catedrala de la Eger, Nitra, Veszprém și Zagreb. În Transilvania putem aminti bisericile din Bratei, Șura Mică și Reghin. Majoritatea datează mai ales din a doua treime a secolului al XIV-lea, ceea ce corespunde cu datarea dendrocronologică a transeptului.

În privința datării transeptului ar putea avea relevanță și ferestrele circulare dintre care se păstrează două. Cea din brațul de nord al transeptului mascat de podul sacristiei este decorat cu patru lobi și flori de crin. Aceste forme erau răspândite deja în secolul al XIII-lea și s-au bucurat de o largă utilizare și mai târziu în mediul parlierian. Ceva mai relevant pentru datare și legăturile stilistice ar putea fi rozasa de pe fațada de vest a bisericii care în prezent este montată într-un zid construit la sfârșitul secolului al XV-lea (Fig. 17). Traforul format din elemente lanceolate duble au apărut în mediul francez spre sfârșitul secolului al XIII-lea. Fereastra transeptului de sud al catedralei din Meaux, datat în anii 1280, pare să prezerve varianta cea mai timpurie al traforului (Fig. 19). Din jurul anului 1300 datează rozasa transeptului de nord al catedralei din Sées. În secolul următor aceste forme au pătruns și în regiunile germane. Stau mărturie porticul de nord al catedralei din Magdeburg datat în primul sfert al secolului al XIV-lea, respectiv porticul de vest la bisericii Frauenkirche construit în deceniul șase al aceluiași secol (Fig. 20, 21). În aceeași serie se înscrie și rozasa de pe brațul de sud al bisericii cisterciene din Zlata Koruna din Cehia, atribuit lui Michael Parler. Aceste analogii arată cât se poate de clar că rozasa din Sibiu datează din secolul al XIV-lea, și decora deci foarte probabil transeptul de sud al bisericii. Detaliile bine articulate ale rozasei și consolele decorate cu trafor arată calitatea de excepție care caracteriza plastica arhitectonică a transeptului, toate databile la mijlocul secolului al XIV-lea. Traforul rozasei apare și la una dintre ferestrele absidei bisericii din Sebeș terminată cu 2–3 decenii mai târziu (Fig. 18). Această paralelă atrage atenția asupra faptului că deși la Sebeș activa un șantier modern în contextul transilvănean, el a fost influențat și de construcțiile locale de excepție.

²⁴ TÓTH – BOTÁR – WALGRAFFE 2018, p. 14, 17.

Boltirea transeptului a avut loc în contextul finalizării bisericii, la sfârșitul secolului al XIV-lea. S-a renunțat la tipul de nervură de la geneza bolților, folosindu-se un nou tip de nervură cu profilatură în formă de pară, care apare și în nava centrală a bisericii. Aceste lucrări de finalizare sunt datate de reînnoirea șarpantei deasupra transeptului și a navei la mijlocul anilor 1390.²⁵

Lettnerul. Paramentul zidului de est al transeptului păstrează o serie de urme ale lettnerului medieval (Fig. 10, 11).²⁶ Această structură ocupa nu numai spațiul din fața corului ci era extinsă în ambele brațe ale transeptului, fenomen întâlnit mai ales la bisericile ordinelor mendicante. Lettnerul era format din opt travee, câte trei în brațele transeptului și două în fața corului. În prima sa fază de existență accesul la tribuna superioară a lettnerului se făcea dinspre cor și sacristie, așa cum am prezentat mai sus. Ulterior, probabil spre sfârșitul secolului al XV-lea, accesul a fost modificat prin amenajarea a două scări laterale formate din câte două rampe în ambele capete ale transeptului. Accesul de pe tribună în cele două spații de la etaj situate deasupra sacristiei, respectiv pe latura de sud la etajul construcției adosate bisericii nu a putut fi verificat din cauza faptului că în brațul de nord al transeptului tencuiala nu a fost înlăturată la înălțimea respectivă, iar în brațul sudic ferestrele neogotice înspre transept au distrus orice posibilă urmă a unei uși.

În ansamblu lettnerul era o structură relativ simplă, detaliile arhitectonice însă au fost lucrate cu multă măiestrie. În 1853 o parte din elementele sale au fost reutilizate la construcția tribunei de vest. Așa cum rezultă dintr-o poză de epocă a tribunei de vest și în conformitate cu descrierea lui Reissenberger, lettnerul avea stâlpi patrulateri brăzdate de muluri în formă de pară. Structura mulurilor parțial sunt conservate de pilastrul nordic al arcului de triumf mascat de amvonul bisericii. Capitelul stâlpilor erau decorate cu frunze așezate pe două rânduri asemenea celor de pe consolele din colaterala sudică. Bolțile în cruce ale lettnerului aveau nervuri tip pară, adică același tip utilizat la boltirea transeptului și a navei centrale în ultima treime a secolului al XIV-lea. Cheile de boltă, sau cel puțin unele, erau figurative. Cunoaștem o singură cheie de boltă cu reprezentarea Sf. Ecaterina (Fig. 12).²⁷ Conform descrierii lui Reissenberger parapetul lettnerului din Sibiu avea baluștrii, adică avem de-a face cu o intervenție mai radicală asupra lui în perioada renașterii, foarte probabil cu ocazia demolării părții centrale din fața corului sub influența reformei.²⁸ O contribuție importantă a cercetării precedente a fost și atribuirea amvonului gotic al bisericii acestei structuri, fiind amplasat original la nivelul tribunei, în mijlocul lettnerului.²⁹ Planul său dreptunghiular, spre deosebire de amvoanele bisericesti octogonale, susține cât se poate de clar această ipoteză. În epoca premodernă, probabil sub influența reformei, partea centrală a lettnerului, adică cele două travee din fața corului, împreună cu amvonul de pe lettner au fost înlăturate. Acest amvon pare să fi fost remontat pe al doilea stâlp de nord al navei, mutat mai

²⁵ TÓTH – BOTÁR – WALGRAFFE 2018, p. 14, 18.

²⁶ Pentru analiza recentă a lettnerului vezi: FIREA 2008, p. 47–74; SALONTAI 2010, p. 53–60.

²⁷ REISSENERGER 1884, p. 44; HENRICH 1911, p. 22; ARION 1974, p. 73.

²⁸ Balustradă renașcentistă avea și empora bisericii. Cele două structuri ar putea data în aceeași perioadă.

Trebuie să precizăm și faptul că o serie de elemente din lettnerul bisericii descoperite cu ocazia săpăturilor arheologice din 2018 au ieșit la iveală împreună cu baluștrii.

²⁹ SALONTAI 2010, p. 57.

apoi în 1853 în Ferula bisericii.³⁰ În rest lettnerul a rămas în funcțiune până în 1853, când a fost demolat în totalitate. O parte din elementele sale au fost atunci reutilizate la construcția tribunei de vest neogotice (Fig. 13).³¹ Din păcate tribuna de vest din 1853 nu mai există, fiind înlocuită cu o a doua tribună de vest neogotică cu ocazia renovării din 1905. Fragmentele gotice au fost utilizate ca material de construcție în fundații și descoperite cu ocazia săpăturilor arheologice din 2018. Toate aceste fragmente, împreună cu câteva piese răsfrirate în jurul bisericii vor permite reconstituirea grafică destul de fidelă a lettnerului.

În paramentul transeptului s-au păstrat în primul rând consolele care susțineau bolta lettnerului. Este vorba de câte trei console în ambele brațe ale transeptului, însă dintre care cele două de la extremități au fost scoase. Profilatura consolelor a fost din păcate cioplită. Pe baza poziționării consolelor, care de altfel își au corespondent în fundațiile stâlpilor descoperite arheologic, s-a putut stabili că traveele aproximativ patrulatere erau de cca. 3 x 3 m. Consolele se află la 2,10 m față de nivelul de călcare. Deasupra consolelor se păstrează și urma lunetei bolților amenajate din cărămidă. Vârful lunetei se află la 4,40 m. Spre deosebire de capătul de sud al lettnerului, cel nordic nu era alipit transeptului. Au păstrat o distanță de 60 cm unde în secolele XVIII–XIX era improvizată o lemnie.³² Toate aceste date susțin veridicitatea planului lui Staudacher din 1852 (Fig. 1). Rampa de acces de pe latura de sud a lettnerului era iluminată prin două ferestre amenajate ulterior în zidul de sud al transeptului, prezentate mai sus.

Datarea lettnerului este destul de dificilă. Pe baza componentelor arhitectonice, în special trăsăturile amvonului, pare să fie o construcție din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, cu precizarea că nu a fost ridicată împreună cu transeptul, ci este o adăugire ulterioară.³³ Lettnerul menționat pentru prima dată în 1372 se referă foarte probabil la această construcție. Conform documentului în fața primarului și magistratului orașului membrii confraternității Corporis Christi se obligă să ridice un altar spre cinstirea Sfântului Trup al lui Christos. Decid și asupra instituirii unui capelan care să slujească acest altar, cheltuielile aferente anuale însumând 22 de florini fiind suportate de către confraternitate. Capelanul avea obligația să țină la altar o misă zilnică și joia o misă solemnă la care participau și membrii confraternității. Altarul se afla în conexiune cu lettnerul bisericii, menționat aici pentru prima dată: „in quodam lectorio in templo beatae virginis Mariae habito quoddam altare struere volentes”.³⁴ În cele două secole care au urmat, altarul și confraternitatea au jucat un rol central în activitatea liturgică

³⁰ Reissenberger face referire la amplasamentul amvonului pe acel stâlp, afirmație susținută și de planul bisericii din 1852 realizat de Staudacher (REISSENBERGER 1884, p. 21). Möckesch în schimb, cu puțin timp mai devreme, menționează un alt amvon pe același amplasament cu inscripții din anii 1679 și 1703 (MÖCKESCH 1839, p. 100). V. și SALONTAI 2010, p. 57.

³¹ REISSENBERGER 1884, p. 25.

³² MÖCKESCH 1839, p. 82.

³³ Acest lucru s-a putut stabili nu numai pe baza modului în care consolele erau prinse în zidărie, dar și pe baza urmei lettnerului păstrată pe latura de nord al arcului de triumf. Situația era identică probabil și pe latura de sud, asizele de jos ale arcului de triumf însă au fost înlocuite în 1853 cu o decorație neogotică. Și la acestea au renunțat în 1905. Astfel, în prezent aici sunt montate niște asize fasonate, fără profil. Despre un semn de meșter de pe amvon Kimakowicz afirmă că era des utilizat în capela Sf. Iacob (identificat mai nou cu capela Sf. Ladislau): KIMAKOWICZ 1913, p. 501–502. Având în vedere trăsăturile comune stilistice între cheile de boltă ale celor două construcții construcția capelei în aceeași perioadă cu lettnerul trebuie luată în considerare.

³⁴ UB, II, Nr. 989.

din biserică. Lettnerul mai este menționat în 1433 respectiv 1460.³⁵ Din aceste relatări sumare nu reiese poziția exactă a altarului, care putea fi atât pe lettner, cât și sub el, sau în fața acestei construcții. Totuși pare să fie un altar montat pe tribuna lettnerului. Poziționarea ei arată cât se poate de clar importanța cultului Sfântului Trup care a dublat astfel rolul altarului principal, în jurul cărora gravita viața liturgică din biserică.³⁶

Datele de la finele secolului al XV-lea menționate de Soterius, Möckesch și Reissenberger nu se referă la construcția lettnerului ci erau mai degrabă niște inscripții de tip *hic fuit* ocazionale, sau pot data amenajarea unor noi scări, cele aflate în ambele capete.³⁷ Lettnerul de la Sebeș păstrează scări laterale asemănătoare, fiind vorba de adăugiri din perioada Renașterii. În cazul în care datele odinioară lizibile pe scările laterale sunt corecte, modificarea accesului pe tribuna lettnerului din Sibiu datează de la finele secolului al XV-lea.

Sacristia. Sacristia, situată pe latura de nord a corului, a făcut parte doar tangențial din cercetarea de parament. I-a fost decapată paramentul exterior, până la cota maximă de 4 m. Clădirea, în ansamblul ei, păstrează o serie de trăsături pe baza cărora au putut fi stabilite cinci etape majore de construcție. Cele două travee de lângă cor constituie partea veche a sacristiei, care însă fiind adosată unui contrafort de cor, chiar și în prima sa fază de existență, era o construcție mai recentă decât corul bisericii.³⁸ Zidurile sale sunt realizate din piatră de carieră și bolovani, asemenea corului. Elemente din bolta originală s-au păstrat până în prezent: două chei de boltă, una decorată cu figura unei femei, cealaltă cu patru frunze așezate simetric, respectiv nervurile cu profil trapezoidal folosite și la boltirea corului și al colateralelor. Sacristia avea o cornișă cu profil asemănător corului.³⁹ De această etapă, databilă în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, se leagă și ușa sacristiei dinspre corul bisericii, al cărei batant păstrează elementele feroneriei medievale. Ulterior sacristia a fost supraetajată pe același plan format din două travee. Etajul este o construcție din cărămidă, a cărei pantă de acoperiș a lăsat urme pe laturile de nord și sud ale sacristiei, vizibile în spațiul podului. Elemente din această șarpantă ar putea data supraetajarea în 1434.⁴⁰ Prin această supraetajare rozasa de est a transeptului de nord a fost acoperită. Partea superioară a ferestrei circulare poate fi văzută însă în același pod. Nu știm dacă prima sacristie dispunea sau nu de un contrafort pe colțul de nord-est. Odată cu supraetajarea, colțul a fost întărit cu un contrafort masiv din aceeași cărămidă folosită și la supraetajare. Așa se explică de ce la parter zidăria sacristiei este din piatră, iar contrafortul din cărămidă. Așa cum se obișnuia, la etaj era amenajată biblioteca parohiei, amintită pentru prima dată în 1442.⁴¹ În 1471 sacristia a fost extinsă cu încă două travee înspre nord. Ne stau mărturie două inscripții purtând anul 1471: unul pe stâlpul central de la parter, celălalt pe contrafortul de nord al sacristiei. Extensia înspre nord de

³⁵ 1432: UB, IV, Nr. 2147; 1460: UB, VI, p. 88.

³⁶ GROSS 2004, p. 205–223; FIREA 2008, p. 57, 63; GERMAN 2014, p. 99.

³⁷ 1487 (pe fragmentul de lettner din transeptul de sud), 1499 (în transeptul de nord), 1502 (pe scara de nord a lettnerului, vizibil dinspre extensia de nord al transeptului), 1524 și 1532: REISSENBERGER 1884, p. 11; ALBU 2002, p. 8–9.

³⁸ Etapizare susținută și de cercetările arheologice: MARCU ISTRATE 2007, I, p. 61, 70.

³⁹ Cornișa a fost vizibilă cu ocazia unor lucrări de reamenajare în 2010. Prin înlăturarea pardoselii de la etaj, puțin deasupra extradosului bolților de la parter a apărut cornișa originală.

⁴⁰ TÓTH – BOTÁR – WALGRAFFE 2018, p. 10.

⁴¹ SEIWERT 1874.

altfel pare să fi fost realizată și ea în două etape. Brâul median masiv care împarte fațada sacristiei în două niveluri, la origine trebuia să fi fost o cornișă, transformată mai apoi în brâu prin supraetajarea extensiei. În acest caz, anul 1471 se referă la finalizarea supraetajării extensiei. Ultima etapă majoră de construcție datează din 1853, când s-a construit casa scării neogotice. În dreptul intrării s-a montat o ușă reutilizând elemente dintr-un ancadrament gotic. Deasupra ei se află traversa unei uși renascentiste din 1595, fixată acolo în 1877, când au transferat biblioteca colegiului din capela Sf. Ladislau la etajul sacristiei.⁴² Sacristia dispune la parter de mai multe nișe realizate în diferite etape. Cea mai importantă se află pe latura de est, aproape de corul bisericii. Tabernacolul păstrează ferecătura medievală și ar putea să aibă legătură cu un altar amenajat în acel colț al sacristiei.⁴³ În colțul de sud-vest se află alte două nișe, dintre care cea mare ar putea să fie rezultatul unei uși dezafectate care permitea accesul din sacristie la tribuna lettnerului. Pe latura de nord se află alte două nișe, dintre care una este de fapt o piscină (*lavabo*) dezafectată.

Capela de sud. La joncțiunea dintre cor și aripa de sud a transeptului se află o construcție adosată bisericii, formată din două niveluri, parter și un etaj. Fațada de sud a clădirii este dominată la parter de o ușă cu ancadrament gotic databil la finele secolului al XV-lea. Deasupra ușii se află un relief cu Isus pe Muntele Măslinilor databil în aceeași perioadă.⁴⁴ Etajul este iluminat de o fereastră cu trafor gotic realizat foarte stângaci. La nivelul podului remarcăm o fereastră mică de aerisire. Pe latura de est parterul este iluminat de o fereastră semicirculară, iar la etaj se află două ferestre simple ogivale. Fereastra de la parter este o inserție modernă. Cercetarea de parament a relevat lângă ea o fereastră mai timpurie având aproximativ aceeași mărime. Spre deosebire de exterior, care a suferit doar mici modificări, interiorul construcției a fost radical alterat cu ocazia celor trei renovări majore. Aceste intervenții au vizat mai ales amenajarea unor scări interioare și montarea unor ferestre neogotice la etaj, atât înspre cor cât și înspre transeptul de sud. În forma sa originală construcția pare să nu fi avut scară interioară. Accesul la parter se făcea dinspre exterior, respectiv dinspre transept printr-o ușă gotică dezvelită recent, iar la etaj foarte probabil direct dinspre lettner. Cercetarea de parament a demonstrat că zidăria construcției diferă de cea a corului și transeptului. La construcția ei s-a folosit cu precădere cărămida și într-o măsură mai mică piatra de carieră. Modul în care este adosat laturii de sud a corului arată de asemenea că este o construcție ulterioară.

Nu știm nimic precis despre funcția originală a acestor spații. Reissenberger era de părere că la parter era amenajată o capelă mortuară, iar la etaj capela confraternității Corpus Christi.⁴⁵ El mai amintește și de două dulapuri de perete medievale pe latura de sud și est al capelei de la etaj. Unul dintre ele a fost realizat în 1526 la cererea confraternității. În 1915 cele două dulapuri erau încă la locul lor.⁴⁶

⁴² REISSENBERGER 1884, p. 24.

⁴³ Kinga German presupune existența unei legături liturgice între acest tabernacol cu fresca monumentală din corul bisericii. La data respectivă însă nu se știa de existența unui tabernacol monumental pe latura de nord a corului: GERMAN 2014, p. 196–197. V. și FIREA 2008, p. 68–69.

⁴⁴ ARION 1974, p. 74; GERMAN 2014, p. 99.

⁴⁵ REISSENBERGER 1884, p. 13, 35–36. În acest caz, capela putea . și FIREA 2008, p. 57.

⁴⁶ REISSENBERGER 1884, p. 13, 36; ROTH 1915, p. 247. Locația lor momentan nu este cunoscută.

Datarea construcției este destul de dificilă. Ancadramentul de ușă de pe latura de sud, relieful de deasupra și izvoarele scrise arată clar existența ei la finele secolului al XV-lea. Dincolo de aceste date, trebuie avută în vedere și legătura structurală cu lettnerul bisericii care permitea accesul la încăperea de la etaj. În condițiile în care altarul Corpus Christi era pe lettner, aici funcționa spațiul anexă sau chiar capela confraternității. Pe de altă parte, ancadramentul de ușă de la parter dinspre transept are elemente de profilatură identice cu cele ale lettnerului, astfel că datarea ei spre sfârșitul secolului al XIV-lea pare mai verosimilă.⁴⁷ În acest caz, capela putea fi construit împreună sau cu puțin timp după amenajarea lettnerului.⁴⁸

Concluzii. Din datele prezentate mai sus reiese cât se poate de clar că biserica a fost construită într-un ritm susținut. Începută în primele decenii ale secolului al XIV-lea, sanctuarul și transeptul au fost terminate cu puțin după mijlocul aceluiași secol. Aceste construcții au presupus demolarea într-o primă fază a părții răsăritene a bisericii romanice, a cărei navă însă a rămas în funcțiune până la începerea ridicării navei bisericii gotice. Fundația și paramentul zidului, atât în sanctuar cât și în transept prezintă caracteristici aproximativ identice. Chiar și un material mai specific, piatra de nisip pigmentată în culoare gri cu marnă, apropiie cronologic aceste două spații. La construcția navei și al ferulei au renunțat la acest material. Dincolo de aceste trăsături comune, plastica arhitectonică diferă semnificativ în cele două spații. Consolele și capitellurile din cor, având trăsături mai degrabă geometrice, datează această construcție în prima treime a secolului al XIV-lea. Spre deosebire de cor, în transept domină consolele decorate cu trafor gotic, care s-au bucurat de o largă răspândire în a doua treime a secolului al XIV-lea. Chiar dacă sanctuarul și transeptul bisericii au fundații și elevații unitare, elementele sculptate dispun de trăsături stilistice distincte, bine definite, care se succed într-o ordine cronologică confirmate de datele de parament și dendrocronologice.

Referințe și abrevieri / References and abbreviations

ALBU 2002	Albu, Ioan, <i>Inscripții der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der Frühen Neuzeit</i> , Hermannstadt 2002.
ARION 1974	Arion, Gheorghe, <i>Sculptura gotică din Transilvania. Plastica figurativă din piatră</i> , Cluj 1974.
CZEGLÉDY 1988	Czeplédy Ilona, <i>A diósgyőri vár</i> , Budapest 1988.
ENTZ 1996	Entz Géza, <i>Erdély építészete a 14–16. században</i> , Kolozsvár 1996.
FABINI 2013	Fabini, Hermann, <i>Sakrale Baukunst in siebenbürgisch-sächsischen Städten</i> , Hermannstadt 2013.
FIREA 2008	Firea, Ciprian, „Biserica Sf. Maria din Sibiu – liturghie medievală și arhitectură gotică (cca. 1350–1550)”, <i>Ars Transilvaniae</i> , 18 (2008), p. 47–74.
GROSS 2004	Gross, Lidia, <i>Confreriile medievale în Transilvania (secolele XIV–XVI)</i> , Cluj-Napoca 2004.
GERMAN 2014	German, Kinga, <i>Sakramentsnischen und Sakramenthäuser in Siebenbürgen. Die Verehrung des Corpus Christi</i> , Petersberg 2014.
HENRICH 1911	Henrich, Carl, „Zur Baugeschichte der ev. Pfarrkirche in Hermannstadt”, <i>Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde</i> , 34 (1911), p. 7–23.
KIMAKOWICZ 1913	Kimakowicz, Moritz v., „Studien zur Baugeschichte der ev. Stadtpfarrkirche in Hermannstadt”, <i>Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde</i> , 39 (1913), p. 477–508.

⁴⁷ Dată aproximativ identică și la MARCU ISTRATE 2007, p. 70.

⁴⁸ Cercetarea arheologică a dezvelit fundația unei construcții mai vechi: MARCU ISTRATE 2007, p. 56.

- MARCU ISTRATE 2007 Marcu Istrate, Daniela, *Sibiu, Piața Huet. Monografie arheologică*, I–II, Alba Iulia 2007.
- MÖCKESCH 1839 Möckesch, Samuel, *Die Pfarrkirche der Augsb. Conf. Verwandten zu Hermannstadt*, Hermannstadt 1839.
- REISSENBERGER – HENZSLMANN 1883 Reissenberger Lajos – Henszlmann Imre, *A nagyszebeni és a székesfehérvári régi templom*, Budapest 1883.
- REISSENBERGER 1884 Reissenberger, Ludwig, *Die evangelische Pfarrkirche A. B. in Hermannstadt*, Hermannstadt 1884.
- ROTH 1910 Roth Viktor, „Erdélyi oltárkredencek”, *Archaeológiai Értesítő*, 30/5 (1910), p. 392–400.
- ROTH 1912 Roth Victor, „Die Ferula der Hermannstädter evangelischen Stadtpfarrkirche III”, *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 35 (1912), p. 3–18.
- ROTH 1915 Roth Viktor, „Gótizlésű fabútorok az erdélyi száz templomokban”, *Archaeológiai Értesítő* 35 (1915), p. 244–258.
- SALONTAI 2010 Salontai, Mihaela Sanda, „Structuri medievale dispărute la biserică din mediul urban: lettnerul bisericii evanghelice din Sibiu”, *Ars Transilvaniae*, 20 (2010), p. 53–60.
- SEIWER 1874 Seiwert, Gustav, „Das älteste Hermannstädter Kirchenbuch”, *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 1/3 (1874), p. 353–361.
- TÓTH – BOTÁR – WALGRAFFE 2018 Tóth Boglárka – Botár István – Walgraffe, Denis, „A nagyszebeni evangélikus plébániatemplom középkori tetőszerkezetei/The Medieval Roof Structures of the Lutheran Parish Church in Sibiu”, *Transsylvania Nostra*, 2018/2, p. 1–33.
- UB *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I–VII, Hermannstadt – Bukarest, 1892 – 1991.
- WEISZ 2007 Weisz Attila, *Nagyszeben. Evangélikus templom*, Kolozsvár 2007.

Observations on the masonry of the Lutheran Church of Sibiu and conclusions on its architectural history. The sanctuary and the transept of the church (Abstract)

The Lutheran Church of Sibiu is a representative building for the medieval Gothic architecture of Transylvania. It was built and modified several times from the beginning of the 14th century until the beginning of the 16th century. Even if the construction periods can be clearly differentiated, their dating has caused a lot of debate. Thus, in the nineteenth century the church was considered a construction made mainly during the fifteenth century. Research in recent decades has significantly corrected this interpretation. Archaeological and dendrochronological research has clearly delimited the major stages of construction dating back to the fourteenth century. These data were completed by the present research carried out in 2018–2019 in parallel with the renovation works of the church. Through these researches, I was able to better nuance the stages of construction the church went through. By removing the plaster, it was possible to survey especially the sanctuary and the transept of the church, which are the subject of this study. The sanctuary is the oldest part of the church. In its construction they used the quarry stone and rubble, which allowed a faster building rhythm. Thus, the construction of the sanctuary began at the beginning of the 14th century and was completed at the latest in the middle of the same century. The interior façade of the choir provided a series of data about the original arrangement. Thus, on the north side, next to the altar, there is a monumental sacrament house that was probably demolished during the Reformation. Next to the tabernacle I also identified a basin (lavabo) with drainage channel. Also, on the north side, a door came out that seems to have been connected to the access on the choir screen. On the south side, a consecration cross decorated with fleur-de-lis was discovered, which is the oldest mural painting of the church, as far as it is known. The transept also provided important data on the architecture of the church. On the east side of the transept, in both arms, the traces of the choir screen came out, which once occupied the entire length of the transept. It was demolished in several stages. A series of components were discovered during the archaeological excavations, which allow the reconstruction of this structure. The transept had two rose windows on the east and west sides. Of these, I was able to investigate only one, which is currently covered by the sacristy. It is also assumed that the rose window on the west facade of the church, dating to the middle of the fourteenth century, was part of the structure of the transept. The perimeter walls of the transept were completed a decade after the choir was built, but the vaulting took place later

in the context of the main nave vaulting. These completion works also meant the completion of the construction of the church and took place in the last decade of the fourteenth century. The good quality architectural sculpture, especially the consoles, the keystones in the sanctuary and the windows show that the church in Sibiu was well anchored in the most modern stylistic tendencies of the High Gothic from the first half of the 14th century. The eastern parts of the church are representative of an era in which the great construction sites in the Kingdom of Hungary were still stagnant and were to be revived by the middle of that century.

Lista ilustrațiilor / List of illustrations

1. Planul bisericii realizat de arhitectul Anton Staudacher în 1852 premergător lucrărilor de renovare din 1853–1855 / The ground plan of the church made by the architect Anton Staudacher in 1852 prior to the renovation works from 1853–1855
2. Latura de vest a bisericii în timpul lucrărilor de renovare. Situația din 2018 / West side of the church during renovation work. State of 2018
3. Prima travee de pe latura de nord a corului după înlăturarea tencuiei / The first bay on the north side of the choir after removing the plaster
4. Canalul piscinei (lavabo) și urma tabernacolului monumental zidit cu cărămidă de pe latura de nord a corului / Drain of the basin (lavabo) and trace of the monumental sacrament house on the north side of the choir
5. Crucea de consacrare și urma cornișei mediane de pe latura de sud a corului / The consecration cross and the trace of the median cornice on the south side of the choir
6. Cheile de boltă din sanctuarul bisericii deasupra absidei (o6/a), traveea de mijloc (o6/b), traveea de vest (o6/c) / Keystones from the chancel above the apse (o6 / a), middle bay (o6 / b), west bay (o6 / c)
7. Semne lapidare pe nervurile bolții din sanctuar / Masons' marks on the chancel's ribs
8. Paramentul de est al transeptului sudic / The eastern wall of the south transept
9. Ancadrament de ușă în transeptul de sud / Door frame in the south transept
10. Paramentul de est al transeptului sudic cu amprenta lettnerului demolat în 1853 / The eastern wall of the south transept with traces of the choir screen demolished in 1853
11. Paramentul de est al transeptului nordic cu amprenta lettnerului demolat în 1853 / The eastern wall of the north transept with traces of the choir screen demolished in 1853
12. Cheie de boltă cu chipul Sf. Ecaterina de Alexandria din bolta lettnerului. În prezent în biserica din Cîsnădie / Keystone representing St. Catherine of Alexandria originally in the vault of the choir screen. Currently in the church in Cîsnădie
13. Tribuna de vest a bisericii construită în 1853–1855 cu reutilizarea unor elemente din lettner / The west tribune of the church built in 1853–1855 which reused of some elements from the choir screen
14. Brațul de nord al transeptului după înlăturarea tencuiei / The north arm of the transept after removing the plaster
15. Ancadrament de ușă în brațul de nord al transeptului / Door frame in the north arm of the transept
16. Rozasă în brațul de nord al transeptului, latura de est. Desen cu părțile vizibile (Szathmári Edina) / Rose window in the north arm of the transept, east side. Drawing of the visible parts (Szathmári Edina)
17. Rozasă pe fațada de vest a bisericii / Rose window on the west facade of the church
18. Fereastra de sud-vest al absidei bisericii din Sebeș / The southwest window of the apse of the church from Sebeș
19. Fereastra transeptului de sud al catedralei din Meaux / The window of the south transept of the cathedral of Meaux
20. Porticul de nord al catedralei din Magdeburg / The north porch of Magdeburg Cathedral
21. Porticul de vest al bisericii Fraunkirche din Nürnberg, latura de sud / The western porch of the Fraunkirche church in Nuremberg, south side
22. Cheie de boltă din brațul de sud al transeptului cu reprezentare Vera Icon / Keystone from the south arm of the transept with Vera Icon representation
23. Cheie de boltă din capela aflată la sud de biserica din Sibiu (capela Sf. Ladislau/Sf. Iacob). În prezent în biserica din Cîsnădie / Keystone from the chapel located south of the church in Sibiu (St. Ladislaus/St. James Chapel). Currently in the church in Cîsnădie

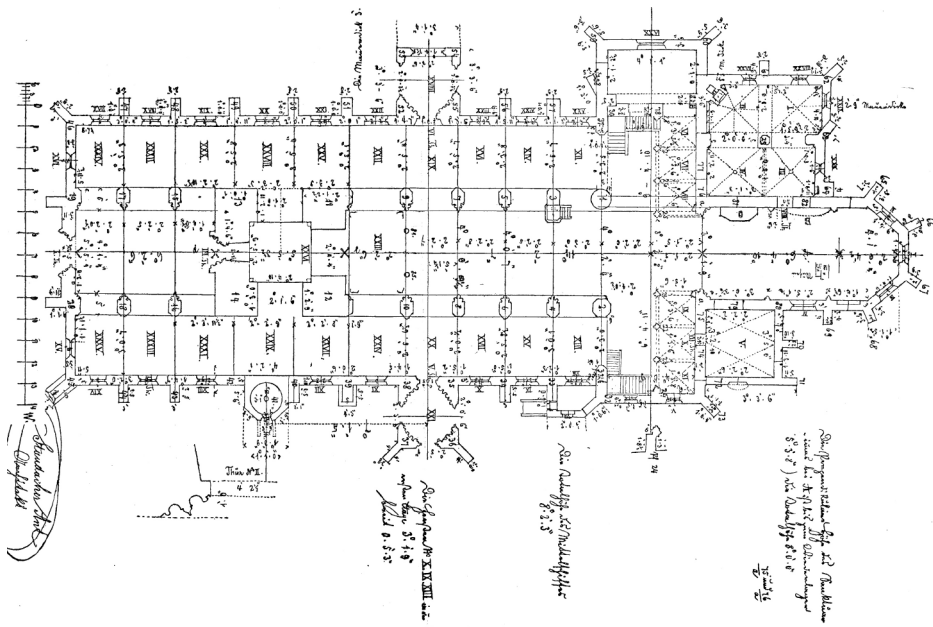

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

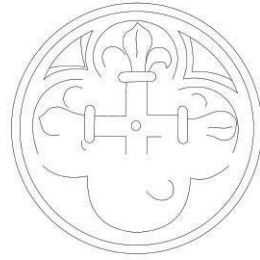

Fig. 6a

Fig. 6b

Fig. 6c

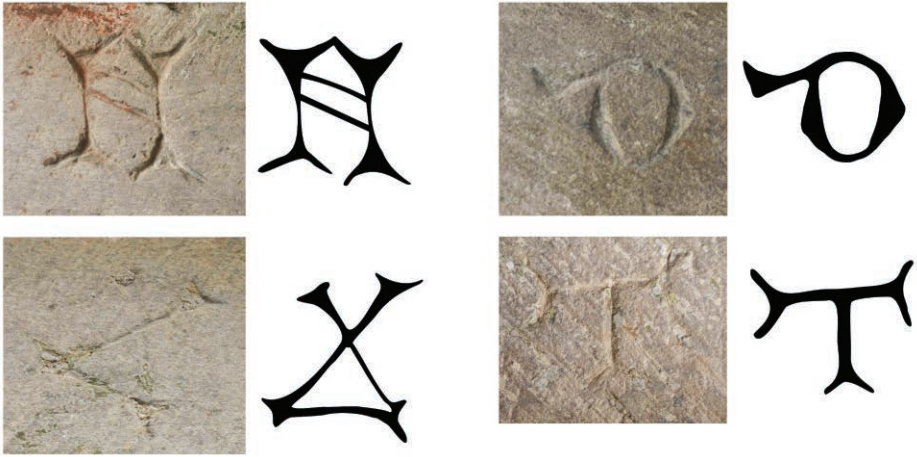

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

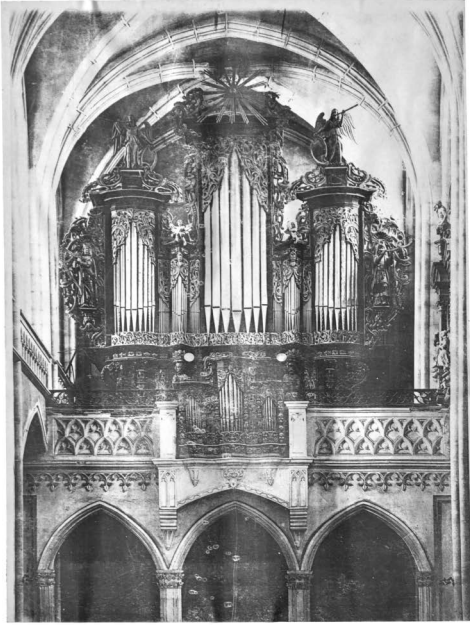

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

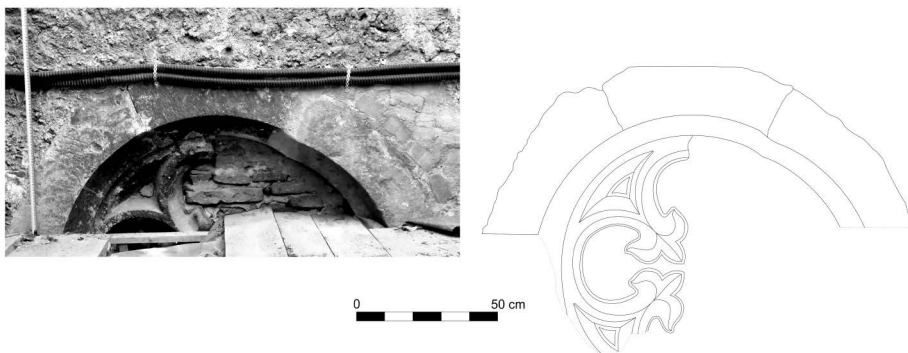

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

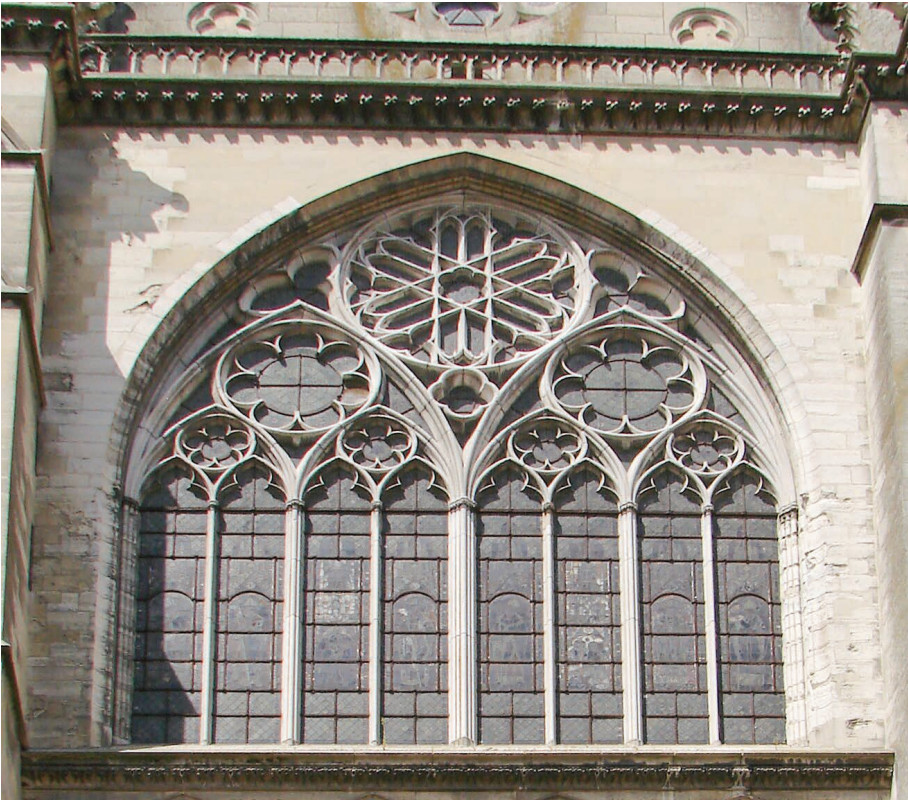

Fig. 19

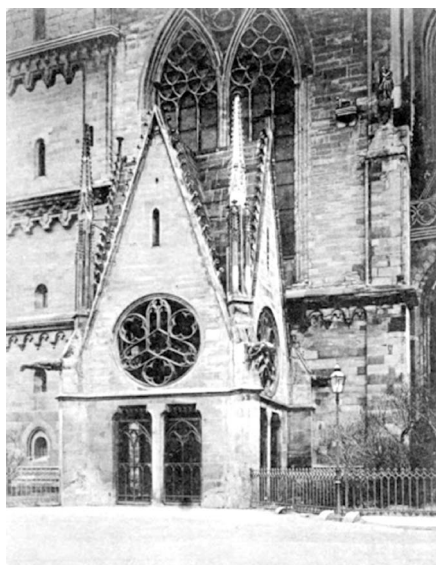

Fig. 20

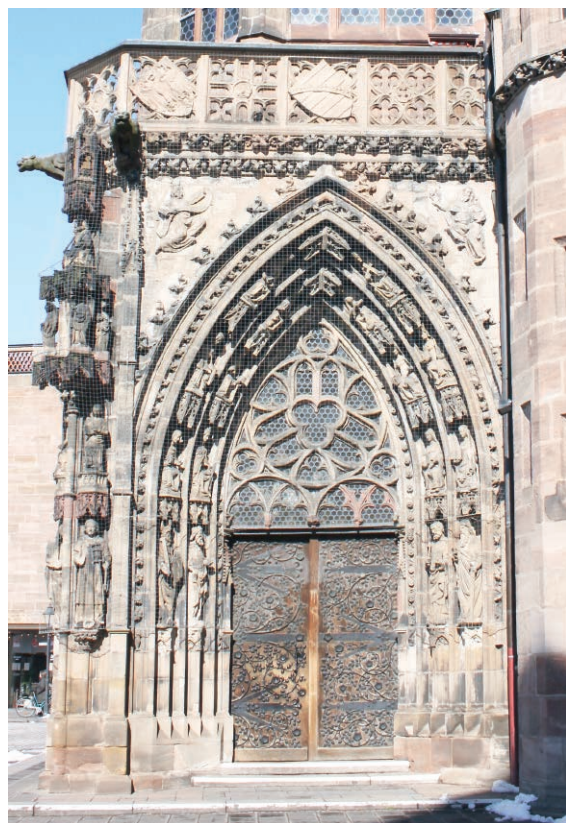

Fig. 21

Fig. 22

Fig. 23

Cercetări arheologice privind biserica Sf. Ștefan, Baia Mare. Rezultate preliminare

SZÖCS Péter Levente¹ – POP Dan²

Biserica închinată regelui Sfântul Ștefan, biserică parohială medievală a orașului, a fost distrusă aproape în totalitate. Se păstrează doar turnul sud-vestic, numit de localnici Turnul Ștefan. Acesta este flankat de fragmentul păstrat al porticului vestic, ornat cu sculpturi romanice. Sub pământ însă, se mai găsesc fundațiile pereților, mai multe elemente arhitectonice și alte structuri aparținătoare bisericii. Săpăturile arheologice preventive întreprinse în perioada 2012–2014 au scos la iveală cea mai mare parte a acestor vestigii acoperite, împreună cu mormintele din jurul bisericii, precum și mai multe edificii aflate în incinta bisericii parohiale.

Baia Mare, denumit cel mai frecvent în evul mediu ca Râul Doamnei (lat.: *Rivulus Dominarum*, hu.: *Asszonypataka*, sau denumirea folosită până azi în germană: *Frauenbach*), apare menționat documentar în secolul al XIV-lea (cea mai timpurie fiind din 1329) și, datorită celor mai bogate mine de metale prețioase (aur și argint) de pe teritoriul Regatului Ungar medieval, precum și a monetăriei de aici, devine o localitate urbană de primă importanță economică.³ În anul 1347, comunitatea din Baia Mare primește ample privilegii orășenești, care ulterior au fost confirmate și întărite de mai multe ori. La sfârșitul secolului al XV-lea, orașul a fost înconjurat cu un zid de incintă, care se păstrează în anumite porțiuni până astăzi. Biserica parohială a localității se afla în apropierea centrului medieval al orașului, mai la sud de acesta, într-o piațetă adiacentă. Preotul paroh este menționat pentru prima dată în registrul de dijmă papală, cu una dintre cele mai mari sume plătite din comitat. Diploma de privilegii din 1347 asigură jumătate din valoarea dijmei pentru construirea bisericii, împreună cu dreptul de a aduce de pe domeniul regal materiale de construcții, lemn și piatră. Biserica a fost terminată până în 1387, fapt confirmat de un document în care oficialitățile orașului încheie un acord cu preotul paroh. În acest document nu mai apar mențiuni legate de costurile de construire, în schimb se stipulează că preotul paroh era obligat să țină un predicator, 11 capelani și un profesor (rector) pentru școală.⁴ Din sursele documentare ale secolului al XV-lea, referitoare la

¹ Muzeul Județean Satu Mare, peter.szocs@gmail.com. Studiul a fost realizat cu sprijinul grantului de cercetare János Bolyai, nr. BO/00383/17/2, al Academiei Maghiare de Științe (MTA, Budapest).

² Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș, Baia Mare, dannpop@gmail.com.

³ Privind istoria medievală a orașului Baia Mare rămâne indispensabilă monografia lui SCHÖNHERR 1910, p. 345–414, referitor la istoria medievală p. 276–406; vezi și lucrările mai recente, folosind surse documentare mai bogate: MAKSAI 1940, p. 98–102 și 182–183; NÉMETH 2008, sub voce: Asszonypataka, Bánya, *Rivulus Dominarum* și Zazarbánya, p. 8–9, 17, 249–251, 349. Cea mai recentă prezentare a istoriei orașului Baia Mare v. BALOGH 2018, referitor la istoria medievală v. p. 318–324. Despre topografia ecleziastică medievală v. SZÖCS 2018, p. 103–107.

⁴ NÉMETH 2008, p. 251.

biserică, merită menționată scrisoarea papală care conferă indulgență pentru credincioșii care vizitează capelele Sfânta Fecioară și Tuturor Sfinților.⁵ Sursele ulterioare, din secolul al XV-lea, amintesc altare din biserică închinare Sf. Mauriciu, Mariei Magdalena și Sf. Valentin.⁶

La jumătatea secolului al XVI-lea, orașul a trecut la protestantism, astfel și fosta biserică parohială a devenit luterană, iar ulterior reformată. Clădirea a fost reparată, renovată și extinsă de mai multe ori. În anii 1670, biserica a devenit obiectul eforturilor de recatolizare și de contrareformă a guvernării habsburgice, astfel a redevenit catolică, prima dată numai temporar, iar definitiv din anul 1712, după înăbușirea luptei de independență a curușilor. Populația orașului a rămas protestantă în proporție de peste 90%, așa încât fosta biserică parohială a rămas fără funcțiune, situație agravată de rivalitatea dintre ordinele minorităților și iezuiților apărute în oraș.⁷ Terminarea noii biserici parohiale baroce (Sf. Treime), în anul 1720, a pecetluit soarta bisericii medievale, care a rămas abandonată și s-a degradat: în 1769 a ars, fiind lovită de un trăsnet și nu a mai fost reparată integral. Clădirea descoperită s-a transformat treptat într-o ruină ce a devenit periculoasă pentru târgul orașului ce funcționa în preajmă. Din acest motiv, în 1847, pereții încă existenți au fost aruncați în aer, iar apoi demolați.⁸

În jurul bisericii au avut loc înmormântări încă din secolul al XIV-lea, practic neîntrerupt până în epoca modernă. Lipsa de spațiu, din ce în ce mai acută, a impus în secolele XVI–XVII-lea deschiderea unor cimitire noi, în afara zidurilor orașului, pe dealul Florilor și în alte părți. Avem surse scrise privind limitarea înmormântărilor în jurul bisericii din anul 1665: cimitirul din jurul bisericii a devenit atât de aglomerat că acolo nu se mai putea înmormânta, decât cu aprobarea consiliului orașenesc și contra unei taxe de 50 de forinți și în acest caz fără piatră funerară sau movilă pe mormânt, iar solul trebuia aplatizat total după înmormântare.⁹ După revenirea bisericii la catolici, din anul 1712, cimitirul putea fi folosit doar de către aceștia, ultimele înhumări având loc probabil la jumătatea secolului al XVIII-lea.

Importanța artistică și arhitectonică a bisericii dărmate, a fost prezentată opiniei publice de specialitate de către Imre Henszlmann, la numai 17 ani de la demolare. El a semnalat valorile pierdute și a arătat legăturile edificiului prin dimensiune, soluții constructive și detalii artistice cu biserica Sf. Elisabeta din Košice, respectiv importanța acelei rute comerciale ce exista pe axul nord-sud între Silezia, Polonia Mică, Ungaria Superioară, Transilvania (inclusiv prin Baia Mare) și Țările Române, Bulgaria și Istanbul.¹⁰ Sursele documentare legate de biserică, de Turnul Ștefan sau alte fragmente păstrate din biserică, au fost prezentate detaliat de către baimăreanul Gyula Schönherr (folosind pseudonimul Gyula Décsényi) încă la sfârșitul secolului al XIX-lea.¹¹ Aceste

⁵ Ibidem.

⁶ SZÁSZ 2000, p. 20.

⁷ MIHALIK 2011, p. 65.

⁸ Despre istoria orașului în cursul secolului XVIII-lea: BALOGH 2018, p. 337–341; SOLTÉSZ 1902, p. 190–192; RÉVÉSZ 1905, p. 30–62.

⁹ SÜTŐ 2019, p. 67.

¹⁰ HENSZLMANN 1864, p. 127–129, 150–151.

¹¹ SCHÖNHERR 1892; SCHÖNHERR 1893 și reeditare în SCHÖNHERR 1910a.

date au fost completate de către Károly Szász, istoric, istoric de artă și arhivist, născut la fel în oraș, în primul rând cu analiza structurilor păstrate și a celor două reliefuri sculptate: Isus pe Muntele Măslinilor și Sărutul lui Iuda. Lucrarea lui a fost realizată la jumătatea secolului al XX-lea, dar publicată abia în 2000.¹²

Cel mai recent studiu, pornind de la sursele documentare disponibile, a fost realizat, înainte de săpăturile arheologice, de Szilárd Papp.¹³ Bazându-se inclusiv pe un amplu material comparativ, Szilárd Papp a analizat importanța artistică a bisericii în context regional mai larg. Studiind detaliile sculpturilor portalului vestic a identificat analogii cu biserica Sf. Iacob din Levoča, iar detaliile corului au fost legate de biserica Sf. Mihail din Cluj precum și cu biserica parohială medievală din Sebeș. Sculpturile din piatră, Isus pe Muntele Măslinilor și Sărutul lui Iuda le-a atribuit, menținând observațiile istoricilor de artă precedente, de stilul parlerian, iar cadrul mai larg al cronologiei a propus să fie restrâns și l-a legat de încheierea primei faze de edificare a bisericii.¹⁴ Mai mult, Szilárd Papp a arătat că legăturile bisericii baimărene cu biserica Sf. Mihail din Cluj sunt mai strânse, fiind identice nu numai elementele decorative ale clădirii dar și anumite structuri arhitecturale, unele dintre acestea fiind identificate și la Biserica Neagră din Brașov sau la biserica Sf. Elisabeta din Košice. Szilárd Papp a stabilit că biserica din Baia Mare s-a numărat printre cele mai mari biserici parohiale ca dimensiune și printre cele mai importante ca valoare artistică din Regatul Ungar. Tot el a afirmat, în conformitate cu rezultatele cercetărilor precedente, că biserica „a constituit o verigă de legătură între edificii gotice majore ridicate în al treilea sfert al secolului al XIV-lea, înșirate pe ruta comercială internațională orientată nord-vest – sud-est, ce a străbătut regatul Ungar. Elementele acestui ax au fost de mult stabilite de istoricii de artă: Košice, Cluj și Brașov, printre care și biserica Sf. Ștefan din Baia Mare poate revendica pe bună dreptate un loc, printre primele din punct de vedere cronologic, dar și ca valoare conform importanței orașului în comparație cu celelalte centre urbane.”¹⁵ În consecință, subscriem părerii autorului, conform căreia „distrugerea aproape integrală a bisericii constituie o pierdere enormă pentru întreagă regiune din punct de vedere al istoriei arhitecturii.”¹⁶

Despre biserica Sf. Ștefan s-au păstrat o serie de desene și planuri realizate în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, până la mijlocul secolului al XIX-lea.¹⁷ Aceste imagini arată o biserică cu două nave egale, cu un șir de piloni dispus de-a lungul axei longitudinale. După demolarea bisericii aceste reprezentări au rămas principalele surse care au stat la baza analizelor clădirii, fapt ce a făcut ca biserica să fie tratată în istoria artei ca un exemplu important al planimetriei bisericilor cu două nave.¹⁸ Însă analiza mai amănunțită a

¹² SZÁSZ 2000, p. 12–63.

¹³ PAPP 2011a.

¹⁴ Cele două fragmente sculptate au fost analizate de CSIKÓS 2011. Autoarea propune datarea fragmentelor în interiorul stilului parlerian către sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea, prin sublinierea legăturilor stilistice cu ansamblul sculpturilor de pe portalul catedralei Sf. Petru din Köln.

¹⁵ PAPP 2011a, p. 202.

¹⁶ PAPP 2011b, p. 127.

¹⁷ Prezentate de SZÁSZ 2000, p. 31, și PAPP 2011a, p. 184, fig. 2-5.

¹⁸ VĂTĂȘIANU 1959, p. 232-234; ARION 1974, p. 12, DRĂGUȚ 1979, 62; MAROSI 1987, p. 427–428; NIEDERMAIER 2016, p. 340.

structurilor și a detaliilor arhitectonice păstrate, a arătat că biserica avea trei nave în prima fază, transformarea în planimetrie cu două nave a intervenind doar ulterior. Astfel, Károly Szász și, prin analiza reluată și aprofundată, Szilárd Papp plasează construcția primei faze a bisericii de la jumătatea secolului al XIV-lea, până în al treilea sfert al veacului, adică perioada imediat următoare primirii diplomei de privilegiu al orașului (1347). Clădirea ridicată în această fază avea trei nave, un cor alungit, având la sud-vest un turn (Turnul Ștefan). Sursele documentare, dar și detaliile arhitectonice sugerează cel puțin încă o fază majoră de intervenție și extindere, în ultima treime a secolului al XV-lea, legată de obținerea dreptului de a conferi indulgență plenară și perioada de înflorire economică a comunității urbane din perioada domniei regelui Matia Corvin.¹⁹ Transformarea din care a rezultat structura cu două nave a fost atribuită perioadei premoderne, legată de intervențiile și refacerile cauzate distrugerilor suferite între timp.²⁰ Aceste etapizări și cronologia fazelor au fost confirmate de cercetările arheologice în linii mari, desigur analiza structurilor păstrate a permis o identificare mai clară a fazelor de construcție.

Pe locul fostei biserici și a parcului aflat în preajma acestuia (numit P-ța Cetății sau colocvial Țintirim / magh.: Cinterem), au fost întreprinse mai multe lucrări edilitare în cursul secolului XX. Între anii 1967–1969 au fost efectuate și săpături arheologice în cursul cărora au fost dezvelite o parte din zidurile bisericii, identificate la circa 0,50 m față de nivelul actual de călcare, iar în interiorul și exteriorul clădirii au fost excavate mai multe morminte, însă nu a fost realizată documentația de șantier adecvată, astfel că nu se cunosc detalii.²¹ Cu prilejul acestor cercetări au fost descoperite mai multe pietre fasonate și sculptate. De remarcat este descoperirea unui inel de aur cu diamant, ieșit la iveală ca urmare a curiozității manifestate de copii de la școala din imediata vecinătate care au pătruns în una din criptele din biserică. Lucrările edilitare noi au afectat fundațiile bisericii în vara anului 2003, ocazie cu care câteva blocuri fasonate dislocate au fost salvate și au ajuns la Muzeul Județean de Istorie și Arheologie, Baia Mare.²²

Cercetările arheologice preventive, respectiv supraveghețile arheologice au fost determinate de implementarea proiectului *Reabilitarea și promovarea identității culturale și istorice Piața Cetății – Turnul Ștefan*, beneficiar Municipiul Baia Mare și s-au desfășurat între anii 2012 și 2014 (fig. 1).²³ Acestea s-au concentrat în primul rând asupra suprafețelor care urmau să fie afectate de lucrările de construire, iar datorită limitării timpului și resurselor disponibile, numai în câteva locuri săpătura arheologică a ajuns până la solul steril, în rest cercetarea a vizat straturile afectate de lucrări. Ca urmare, cercetările nu pot fi considerate complete nici pentru ansamblul bisericii, nici pentru cimitirul din jur, dar totuși, până la acest moment, sunt cele mai ample și au o documentație tehnică cuprinzătoare, fapt care permite formularea unor

¹⁹ SZÁSZ 2000.

²⁰ PAPP 2011a, p. 185.

²¹ KACSÓ 2011, p. 87, 168.

²² Ibidem, p. 168.

²³ Colectivul de cercetare a fost coordonat de Dan Pop și au participat arheologii: Péter Levente Szócs, Marius Ardeleanu, Sorana Mișca, Bogdan Bobăna, restauratorii: Maria Kis, Dorian Ghiman, Kádár Emőke, Ligia Szendrei, conservatorii: Zamfir Șomcutean, Dragoș Conțiu și Adrian Ghinea.

observații importante. S-a reușit, în acest sens, identificarea în întregime și în detaliu a planimetriei bisericii demolate, precum și a unor structuri interioare, iar stratigrafia observată permite o cronologie mai precisă. De asemenea, au fost dezvelite fundațiile a două biserici situate în preajma fostei biserici parohiale și ruinele mai multor alte construcții cu funcții laice. În continuare vom trece în revistă principalele rezultate obținute în urma cercetărilor arheologice.

Biserica Sf. Ștefan și turnul Ștefan. Pentru documentarea planimetriei bisericii au fost deschise mai multe suprafețe (fig.1), majoritatea dispuse de-a lungul axei longitudinale (S1, și extinderile S1A, C, D, E, F, G și I) și transversale (S2, S2A, S10), în timp ce o secțiune a fost deschisă pe latura de est a turnului Ștefan (S3), precum și în zona porticului sudic (S8, extinderi ale S2) și cel de nord (extinderi S2). Datele obținute în urma cercetărilor au permis stabilirea exactă a dimensiunilor bisericii, care rectifică cele calculate pe baza planurilor și desenelor păstrate din secolele XVIII–XIX (unul realizat după 1770 de Johan Caspar Husel Mauer Balliehr,²⁴ iar alte două realizate în cursul secolului XIX²⁵). Astfel, dimensiunile bisericii sunt următoarele: lungime totală: 52 m; lungime navă: 31,50 m (prima fază); 34 m (faza a doua); lungime cor: 18,33 m; lățime navă: 22,40 m; lățime cor: 11,50 m. Toate dimensiunile sunt măsurate de la exterior la exterior, deci sunt cu tot cu grosimile pereților (Fig. 2).

În interiorul și în preajma bisericii, sub nivelul vegetal recent, a fost identificat peste tot un strat de depuneri rezultat din dărâmarea bisericii, care conține blocuri mari de piatră și mult moloz (fig. 3). Grosimea stratului acumulat de la mijlocul secolului al XIX-lea până la finele secolului XX este variabilă, cuprinsă între cca. 0,70 și 1,50 m. După curățirea acestor umpluturi recente, s-a identificat ruinele păstrate din biserică, precum și, pe alocuri, podele / nivele de călcare folosite în ultima perioadă de existență a bisericii. Aceste structuri au fost deranjate de intervenții edilitare întreprinse în cursul secolului XX, intervenții dintre care unele au cauzat distrugereri considerabile, care limitează serios posibilitatea reconstituirii, a datării și, în general, a interpretării vestigiilor descoperite.

Ruinele identificate reprezintă fundațiile și parțial elevația bisericii demolate (fig. 2) și sunt realizate din pietre de carieră. Fațada zidăriei elevației, atât în exterior cât și în interior este realizată din blocuri de piatră fasonate, iar miezul din piatră de carieră. Pe unele porțiuni se observă doar amprenta pietrelor fasonate, acestea fiind scoase și refolosite la alte construcții cu ocazia demolării. Atât la elevație, cât și la fundație, zidăria este îngrijită și de bună calitate, dar la fundații s-a folosit doar piatră spartă. Astfel, planimetria bisericii poate fi stabilită în felul următor: navă dreptunghiulară, cu turnul la colțul de sud-vest ieșind un pic în fața fațadei sudice și vestice. În partea de est a navei, umărul sudic este cu închidere poligonală și sprijinit de doi contraforți, iar cel de nord este drept. Altarul este alungit și este compus din trei segmente, închiderea

²⁴ Păstrat în arhiva Schönherr, la Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș, nr. inv. 21; publicat de PAPP 2011a, fig. 4. Despre literatura referitoare la acest plan v. nota 17.

²⁵ Păstrate în arhiva Oficiului Național pentru Protecția Patrimoniului Cultural, Budapesta (fostul KÖH), nr. inv. 8608 și K13214. Prima publicată de PAPP 2011a, fig. 6. Despre literatura referitoare la aceste reprezentări v. nota 17.

fiind pentagonală. Pe latura de nord a altarului este adosată sacristia, dar dispunerea planimetrică a acesteia nu s-a clarificat întru totul. La navă, atât la nord cât și la sud, s-au identificat fundațiile porticurilor, precum și fundațiile altor construcții / capele care au fost anexate bisericii. Fundațiile bisericii sunt adâncite până la un strat compact de lut și pietriș, steril din punct de vedere arheologic, format probabil din aluviunile râului Săsar (observații făcute în preajma turnului Ștefan, v. mai jos cotele de fundare).

În ceea ce privește planimetria, cercetările arheologice au confirmat, respectiv au corectat în detalii mai mici informațiile oferite de reprezentările păstrate din secolele XVIII și XIX. Noutatea observațiilor arheologice constă în detalii, mai precis dispunerea contraforturilor, a pilonilor interiori, a fundațiilor altarelor, detalii care sunt esențiale pentru înțelegerea funcționării clădirii. O serie de contraforți au fost identificați atât pe latura de sud și nord a navei cât și a sanctuarului. Dispunerea lor nu corespunde cu pilonii de pe axa bisericii, cunoscuți din planuri și desene de arhivă. Astfel, conform logicii construcțiilor gotice cu boltă (pentru susținerea lor se construiesc contraforții), nava avea șase segmente (fig. 2), fapt confirmat și de pilonii laterali, descoperiți în interiorul bisericii, care corespund liniei contraforturilor (v. mai jos).

Pe latura de vest a bisericii, a fost dezvelită fundația portalului vestic, precum și fundația vestică, nord-vestică și contrafortul din colțul nord-vestic al bisericii (adâncimea de identificare -0,60 m). La intrarea din partea vestică a bisericii, adică în fața portalului principal, a fost identificat, la adâncimea de 0,80 / 1 m, un pavaj din pietre de râu mici și mijlocii, aranjate semicircular și în pantă spre strada Crișan (notat cpl. 167, v. fig 4/1 și 4/2). O bună parte din pavaj a fost distrusă sau deranjată de lucrările edilitare din această zonă (conductă gaz, cabluri electrice, pământare și paratrăsnet). Latura nordică a navei a fost descoperită în suprafețele S1C, S1D și S2 (fig. 5). În prima dintre suprafețe se mai păstrează doar fundația din piatră de carieră și mortar (adâncimea -0,70 m față de nivelul de călcare), pavajul din dale de piatră de carieră fasonate, unul dintre pilonii laterali, care a susținut probabil și tribuna de vest. Și aici vestigiile arheologice au fost deranjate de cablurile de curent, conducta de gaz și instalațiile de pământare și paratrăsnet. În suprafața S1D și S2 alături de zidul nordic al bisericii, unde se păstrează și două asize din elevația clădirii, a fost identificată și latura vestică a porticului nordic (fig. 6), adosat la contrafortul de lângă intrarea de nord a bisericii (a fost surprinsă și podeaua de cărămidă a porticului, notat cpl. 788). În această zonă s-a păstrat și soclul fundației care era realizat dintr-un șir de pietre profilate, compus din fațete oblice și toruri cilindrice retrase treptat (fig. 5), astfel încât decroșul de cca. 20-30 cm a fundației față de elevație să fie tratat în mod decorativ. În vecinătatea de est a porticului nordic o capelă adosată a fost realizată prin simpla închidere a nișei dată de cele două contraforturi ale laturii de nord de aici (fig. 7). În vecinătatea vestică a porticului nordic, capela adosată pe latura de nord a bisericii are o lățime mai largă și este prelungită până la primul contrafort al laturii de nord dinspre vest (fig. 2). Și această capelă avea o podea realizată din cărămizi (cpl. 481).

În cursul cercetării, în secțiunea S1, au fost identificate fundația și parțial elevația pilonilor plasați în mijlocul bisericii, pe axa sa longitudinală (cele patru fundații de piloni au fost notați dinspre vest spre est după cum urmează: cpl. 170, cpl. 179, cpl. 184, cpl. 189). Aceste fundații s-a dovedit că au fost realizate, într-adevăr, într-o etapă

ulterioară, deoarece în structura lor au cărămizi și pietre sculptate, refolosite, între care și o piatră funerară cu inscripție (v. la cpl. 189, fig. 9), precum și soclul fundației pilonului care corespunde nivelului celei mai recente podele identificate în interiorul bisericii (podeaua din lespezi de piatră, notată cpl. 188, v. lângă pilonul cpl. 179: fig. 8). Aceste observații confirmă astfel, datarea propusă de Szilárd Papp pentru transformarea bisericii în două nave și anume în perioada premodernă,²⁶ dar fără ca să putem data mai precis acest moment cu ajutorul observațiilor arheologice. Pe baza surselor istorice pare totuși mai plauzibilă ca transformarea bisericii în două nave s-a produs cu ocazia puternicului incendiu din 1552, în urma căruia acoperișul a fost în întregime distrus și edificiul a rămas mai multă vreme descoperit.²⁷ Momentul coincide și cu trecerea la Reformă a comunității baimărene (în deceniile 1540–1550), presupunem deci că acesta a fost momentul care a dus la modificările arhitecturale ale bisericii. Biserica nu mai suferă modificări arhitecturale notabile (în afara reparațiilor și transformărilor în urma incendiului din 1769)²⁸ până la sfârșitul existenței. De menționat sunt doar construcția capelei, adosată porticului sudic după incendiul din 1769, respectiv altarele din interior (surprinse prin fundații) și pavajele realizate din pietricele de râu în fața portalului vestic (cpl. 167: fig. 4/1 și 4/2) și în porticul sudic (cpl. 177, cpl. 619, v. fig. 13), toate aparținând perioadei de utilizare a bisericii din perioada premodernă.

Structuri aparținând primei faze a bisericii Sf. Ștefan au fost surprinse în suprafețele deschise pe latura de sud a navei și pe umărul acestuia (în secțiunea S2 și S2A, fig. 10/1 și 10/2). Fundația aferentă primei faze a bisericii diferă de cea de a doua doar în această zonă, mai precis la închiderea umărului de sud-est al navei, care este poziționat mai la vest cu cca. 2 m (fig. 10/2). Umărul navei în primă fază are tot o închidere poligonală și este prevăzută cu contraforți. În interior a fost descoperită fundația unui altar, care arată că acest spațiu era folosit ca un sanctuar colateral sau capelă. Fundațiile fazei a doua a bisericii, faza care de fapt înseamnă fundația bisericii propriu-zise, existente până la demolare, suprapun în rest prima fază, peste tot. Nivelul de călcare cu ocazia realizării fazei a doua a fost ridicat cu cca. 30 de cm, fapt observat în această zonă la adâncimea de fundare a pilaștrilor care susțineau bolta și prin diferența de nivel a soclurilor de fundare (fig. 19/1–2). Până la finalizarea analizei materialului arheologic, în special a pietrelor sculptate, datarea rămâne, în linia mari, cea menționată mai sus.

Pe colțul sud-estic al navei bisericii Sf. Ștefan, ridicat în a doua fază, era un turn mic cu scări interioare (cpl. 224 și 609, fig. 11). A fost identificată intrarea în el dinspre interiorul bisericii, precum și faptul că existau două scări în spirală în turn, una mai veche, dezafectată de o nouă scară la un moment dat. Din scara veche s-au mai păstrat doar trei trepte care încep imediat în stânga intrării, iar cealaltă, mai recentă, păstrează tot trei trepte și începea de pe latura sudică a turnului. La dezafectarea scării, turnul a fost umplut și acest spațiu a fost folosit ulterior ca loc de înhumare (la baza turnului fiind identificat mormântul cpl. 207 /M207/: fig. 12).

²⁶ PAPP 2011a, p. 185, v. și nota 28.

²⁷ SZÁSZ 2000, p. 21–33.

²⁸ Ibidem.

În această zonă au fost identificate fundațiile pilonilor laterali (fig. 10/1, marcate cu săgeți roșii), realizați în prima fază și folosiți în continuare în a doua fază (cu anumite consolidări și reparații). Șirul sudic al pilonilor corespunde zidului sudic al sanctuarului și colțului nord-estic al turnului Ștefan (fig. 2). Pe latura de nord s-a identificat doar un singur pilon, cel din nord-vest (în S1C, cpl. 490), folosit ulterior și pentru susținerea tribunei. Poziția pilonilor corespunde cu cea a contraforților de pe latura de sud și nord, iar aliniamentul lor arată împărțirea trinavată a navei, menținută în ambele faze și păstrată până la momentul transformării în două nave și clădirea pilonilor centrali din perioada premodernă (fig. 2). Astfel, nava centrală era mai largă ca și cele laterale, având o lățime aproximativ egală cu cea a sanctuarului (cca. 10 m, iar lateralele 6 m).

În suprafața cercetată din S1, a mai apărut o pereche de fundații de piloni, aliniați în fața sanctuarului (cpl. 507 și 507A, v. fundațiile la profilul sud S1: fig. 3). Mai la sud, în suprafața cercetată în S2 a mai fost identificată încă o fundație de pilon (cpl. 604) cu caracteristici similare: au fost realizate din pietre fasonate și de carieră și sunt aproximativ pătrate 1,80 x 1,40/1,30 m. Aliniamentul acestor piloni în fața sanctuarului, corespondența cu pilonul de pe colțul sud-est a umărului navei și cu scara amenajată aici, indică faptul că au făcut parte dintr-un lettner, amenajat aici concomitent cu ridicarea fazei a doua, dar dezafectat la un moment dat, ca și scara care o deservea.

Pe latura de sud a navei, planurile păstrate în arhivă nu arată nicio intrare. Suprafața cercetată nu a putut fi extinsă pentru a controla această situație, dar și așa a fost surprinsă fundația construcțiilor de aici (fig. 13). În ceea ce privește construcția aflată exact opus intrării de nord, pe latura de sud, s-a dovedit că fundația ei este ținută cu latura de sud (faza a doua) a navei bisericii Sf. Ștefan. Această construcție era dotată cu contraforți ce se termină în muchie, o formă întâlnită la biserica Sf. Elisabeta din Košice, dar și la bisericile parohiale Sebeș și Cluj-Napoca. Faptul că fundațiile sunt ținute, precum și existența pavajului în interiorul și exteriorul acestei construcții, arată că este vorba și aici de un portic, ca și pe latura de nord, dar construit deodată cu biserica. Înspre vest și sud s-a mai adosat la portic și la zidul bisericii câte o capelă. Cea dinspre vest a fost realizată în perioada medievală și ajungea până la turnul Ștefan, iar capela de sud a fost edificată și adosată porticului doar după incendiul din 1769.

În suprafețele deschise pentru cercetarea sanctuarului s-a observat că aici s-au concentrat săpăturile arheologice desfășurate la finele anilor 1960, dar o bună parte din latura nordică a corului a fost distrusă probabil din vechime și nu de aceste săpături. În această porțiune fundația sacristiei și contrafortul la care aceasta a fost adosată, a fost identificată la -1 m, iar fundația altarului principal (cpl. 169, v. fig. 3), la adâncimea de -2,20 m. Toate trei au fost realizate din piatră de carieră de diferite dimensiuni legate între ele cu mortar. Latura sudică a corului (altarului) se păstrează mult mai bine aici fiind identificate în ciuda intervențiilor din anii 1960, două asize din elevație, realizată din blocuri de piatră fasonată, și contraforții de pe această latură (adâncimea de identificare -1,10 m).

Turnul bisericii, turnul Ștefan, s-a păstrat până în zilele noastre, împreună cu partea sudică a portalului vestic. Zidurile turnului cu plan pătrat sunt mai groase decât ale bisericii și ies în fața zidurilor acestuia atât spre vest cât și spre sud. Latura sudică și

cea vestică erau libere, celelalte două fețe se găseau în interiorul edificiului. Înălțimea turnului este de 51,8 m, iar grosimea pereților variază între 2,1 / 2,3 m. În urma dezvelirii fundației la turn se constată că are fundații din piatră cu liant pe bază de var, de 2,00 / 2,30 m lățime, până la adâncimea de -2,00 m și un radier general din zidărie de piatră de la cota -2.00 m la -4.00 m, fata de cota terenului, pe stratul format din pietriș în argila nisipoasă. Observații asupra fundațiilor confirmă presupunerea istoricilor de artă, că turnul a fost construit în prima fază a bisericii, iar în fazele ulterioare a fost înălțat și reparat de mai multe ori.

După cum am menționat mai sus, în interiorul bisericii au fost identificate mai multe podele. Cea mai recentă, a fost identificată în adâncimea de -1,90 m, și a fost realizată din piatră fasonată în zona de vest a navei (cpl. 188 și 483), precum și în fața intrării de sud (cpl. 325). Între blocurile de piatră ale podelei, a fost identificată și o piatră funerară cu inscripție, refolosită (cpl. 195). În zona sanctuarului (cpl. 405) și în fața portalului nordic (cpl. 273), pavajul cel mai recent era realizat din cărămidă, așezate cu latura lungă în unghi de cca. 45° față de axa bisericii (adică în formă de romb), având adâncimi de identificare similare cu cea a podelelor de piatră. În sanctuar și în nava laterală sudică, pe suprafețele cercetate în S1 și S2-S2A, a fost descoperită, la adâncimi cuprinse între -2,16 / -2,21 m, o podea mai veche (cpl. 379: fig. 14), realizată tot din cărămizi cu laturile lungi puse în paralel cu axa bisericii (adică în formă de dreptunghi). Stratigrafia sugerează că această podea din urmă este cea mai veche surprinsă, iar în diferența de cca. cei 30 de cm între cele două podele de cărămidă, mai sunt observabile o serie de alte amenajări care pot fi urmele podelelor intermediare. Cu ocazia curățirii podelei cpl. 379, au fost recuperate numeroase materiale arheologice, între care și monede (cea mai veche emisă în perioada domniei regelui Ludovic de Anjou al Ungariei, iar cea mai recentă în perioada domniei lui Matia Corvin), piese de vestimentație și de uz cotidian (între altele și un degetar).

Referitor la datare avem câteva repere sigure. Prima fază a bisericii și implicit cele mai timpurii înmormântări sunt datate de monedele emise de regele Carol Robert de Anjou (cea mai timpurie fiind un denar emis în anii 1330, descoperit în mormântul cpl. 734 /M692/). În ceea ce privește fazele ulterioare de construcție avem mai puține repere cronologice sigure, cel puțin până la finalizarea analizei materialului arheologic. De momentul construirii fazei a doua a bisericii, adică cea marcată de lărgirea din colțul sud-estic al navei, se poate lega probabil cea mai veche pardoseală de cărămidă identificată (cpl. 379), care era realizată către sfârșitul domniei lui Ludovic de Anjou și a funcționat până în perioada regelui Matia Corvin. Forma contraforților porticului sudic, construiți împreună cu faza a doua pledează tot pentru o datare din ultima treime a secolului XIV. Istoria ulterioară a bisericii este marcată de intervenții succesive, de mai mică anvergură, reflectată arheologic în reînnoirea podelelor, amenajare de altare și alte structuri interioare. Cum am menționat, următoarea transformare majoră este dată de realizarea pilonilor mediani și reîmpărțirea în două nave în perioada premodernă (probabil în 1552), data după care din nou pot fi detectate doar urma unor intervenții minore până la abandonarea clădirii.

Biserica Sf. Martin. Tradiția istorică a orașului a păstrat memoria bisericii Sf. Martin, ridicată în colțul sud-estic al Țintirimului, lângă strada Cetății (azi strada 1 Mai) și demolată cu ocazia construirii bisericii Sf. Treime între anii 1718–1720.²⁹ Din documentele păstrate nu poate fi stabilită data când a fost construită biserica și nu este clar nici rolul deținut în topografia ecleziastică medievală urbană. Este cert însă că, biserica a fost distrusă în anul 1567 cu prilejul incursiunii armatelor principelui Transilvaniei, Ioan Sigismund, împotriva generalului imperial Lazarus von Schwendi.³⁰ După refacere, respectiv după separarea în orașul Baia Mare a congregației luterane de cea calvină în anul 1576, biserica Sf. Martin a trecut în folosința protestanților luterani (până în 1687), iar biserica Sf. Ștefan a rămas în folosința calviniștilor. Din 1687 până în 1705 aceasta revine catolicilor, mai precis ordinului iezuit.³¹ Ca în cazul bisericii parohiale Sf. Ștefan, în perioada 1705–1712, în timpul revoltei lui Francisc Rákóczi al II-lea, biserica Sf. Martin a trecut iar la protestanți. La începutul secolului XVIII, biserica a ars, iar după revenirea în oraș a iezuiților aceasta a fost demolată în 1718 și, aproximativ pe locul ei a fost ridicată noua biserică parohială romano-catolică Sf. Treime, sfințită în 1720. Cu ocazia demolării, monumentele funerare și mormintele din biserica Sf. Martin (și probabil în imediata vecinătate) aparținând figurilor și familiilor proeminente ale burgheziei locale au fost distruse.³²

Săpăturile arheologice din anii 2012–2014, efectuate în fața bisericii Sf. Treime și parcare auto dinspre strada 1 Mai, au dus la identificarea părții nord-vestice a bisericii Sf. Martin (fig. 15). A fost documentată fundația vestică pe o lungime de 7,10 m până la contrafortul din colțul nord-vestic al bisericii și cea nordică pe o lungime de 11,40 m, între cei doi contraforți de pe această parte a bisericii. Fundația bisericii, cu grosimea cuprinsă între 1,20 / 1,30 m, a fost realizată din pietre de carieră legate între ele cu mortar de var. Elevația zidurilor, surprinsă doar pe o mică porțiune, în partea nord-vestică a bisericii, a fost realizată din pietre de carieră fasonate. Cei doi contraforți situați pe latura nordică a bisericii au dimensiuni diferite ceea ce indică fie etape diferite de construcție, fie intervenții ulterioare la contrafortul din colțul nord-estic al bisericii unde se găsește și fundația rectangulară de piatră despre care presupunem că ar fi aparținut unui turn. Fundația acestuia din urmă are forma rectangulară cu dimensiunile de 8,50 x 8,50 m pe exterior și 4,70 m x 4,80 m pe interior, grosimea de 1,80 m și a fost edificată asemeni fundației bisericii. Fundația turnului este adosată laturii nordice a navei bisericii, fapt ce sugerează că turnul fost construit ulterior în interiorul clădirii.

În interiorul bisericii, în colțul nord-vestic, pe o suprafață de circa 4 m² a fost descoperit ultimul nivel de călcare realizat din cărămizi dreptunghiulare cu dimensiunile

²⁹ Despre hramul bisericii s-au păstrat doar surse din perioada premodernă (RÉVÉSZ 1905, p. 6–7), dar localizarea ei poate fi făcută cu precizie, deoarece biserica parohială barocă Sf. Treime a fost ridicată pe locul ei între anii 1718 și 1720. V. și SOLTÉSZ 1902, p. 184

³⁰ RÉVÉSZ 1905, p. 6.

³¹ MIHALIK 2011.

³² În cursul disputei profesionale, ca parte a numeroaselor demersuri juridice, a avut loc și ascultare de martori. Cea din 1720 conține și mărturia privind demolarea bisericii și distrugerea mormintelor. Citează: RÉVÉSZ 1905, p. 38–39.

de 26 x 13 x 4,5 cm, aranjate alternând în șiruri pe lungime și lățime. Tot în interiorul bisericii au fost descoperite mai multe morminte de înhumatie, fără cripte și fără sicrie de lemn. Defuncții, înmormântați cu capul spre vest și picioarele la est, erau lipsiți de inventar funerar. O bună parte din mormintele identificate sunt mai vechi decât biserica Sf. Martin. De altfel, în straturile de pământ din preajma bisericii au fost descoperite numeroase artefacte, cele mai multe din lut ars: fragmente de vase ceramice, cărămizi de diferite forme și dimensiuni, cahle; obiecte de sticlă: fragmente de mici dimensiuni de la ochiuri de geam; obiecte de plumb: fragmente de la ramele ochiurilor de geam; câteva obiecte de metal, cu precădere argint, fier și bronz reprezentând fragmente de ferecături, piese de vestimentație sau obiecte nedeterminate. Aceste observații sugerează că biserica a fost construită într-o perioadă mai recentă decât biserica Sf. Ștefan, iar pe locul ei, cu ocazia construirii, au fost desființate construcții (între care și cele de lemn – din care s-au păstrat mai multe elemente distruse, notate cpl. 337, 419, 486, surprinse în secțiunea S4A) cu funcții laice (posibil locuințe, ori prăvălii / ateliere). Hramul Sf. Martin sugerează originea medievală, încă din perioada când era dominant cultul catolic, dar eterogenitatea materialului arheologic recuperat de aici sugerează că data de construcție trebuia să fie în a doua jumătate a secolului XV-lea, sau începutul secolului XVI.

Caracterul limitat al cercetării nu permite concluzii mai precise despre data de construire a bisericii Sf. Martin, nici interpretări mai concrete despre construcțiile anterioare. Este cert însă că biserica Sf. Martin avea o navă dreptunghiulară, cu o lungime de circa 15 m și lățime de circa 8,50 m, prevăzută cu contraforți pe colțuri. Biserica a avut un turn construit într-o fază ulterioară în interiorul navei.³³ Poziția și forma sanctuarului nu este certă, dar fundațiile observate în săpătură, se continuă înspre sud, și nu spre est. Conductele de apă de sub strada 1 Mai au distrus stratigrafia dar totuși era clar că zidul bisericii aici are orientarea nord-sud. Astfel, se pare că sanctuarul bisericii Sf. Martin nu era orientat înspre est, ci spre sud, o situație mai puțin obișnuită în arhitectura ecleziastică medievală, dar totuși nu fără pereche. Astfel de situații se întâlnesc atunci când topografia locului nu permite orientarea obișnuită vest-est. În cazul de față, strada existentă și topografia urbană deja formată, a determinat orientarea bisericii Sf. Martin de-a lungul străzii 1 Mai.

Biserica presupusă a fi Sf. Ecaterina. Partea vestică a acestei biserici a fost găsită la est de corul bisericii parohiale Sf. Ștefan. Există doar mențiuni târzii despre o biserică cu hramul Sf. Ecaterina în Baia Mare în care a fost înmormântat, în iulie 1724, fiul cu același nume al contelui József Teleky.³⁴ Biserica a fost demolată probabil destul de repede după această dată, în contextul folosirii noii biserici parohiale catolice (consacrată în 1720) și a disputelor între comunitățile religioase din oraș, adică între catolici și cele două congregații protestante.

³³ Tot mărturiile din 1720 menționează că biserica demolată avea un turn clopotniță realizată din lemn (RÉVÉSZ 1905, p. 39). Aceasta putea să aibă desigur și fundație de piatră.

³⁴ Hramul bisericii este păstrat de o mențiune din perioada premodernă (citată de PALMER 1894, p. 136, precum și de alți autori care se ocupă cu istoria locului), însă identificarea cu ruinele descoperite este ipotetică. În anul 1967 pe strada 1 Mai, în dreptul bisericii Sf. Ștefan au fost dezvelite fundații „de formă absidală”, care au fost atribuite conform relatărilor parohului de atunci tot bisericii Sf. Ecaterina: KACSÓ 2011, p. 170.

Cercetările arheologice au identificat urma șanțurilor de fundare, respectiv rămășițe din fundațiile ce au rămas după demolare. Astfel la demolarea bisericii au fost scoase și materialele din fundații, deseori până la talpă, evident pentru refolosire într-o altă construcție (fig.16). S-au păstrat însă, relativ intacte pardoselile interioare ale bisericii, sub care au fost descoperite mai multe morminte precum și cripte zidite din cărămizi. O bună parte din interiorul bisericii a fost însă distrus de lucrările edilitare din perioade recente, între care cea mai semnificativă a fost aducțiunea apei în anul 1967, pe o bandă de lățimea de cca. 2 m.

A fost dezvelită în întregime partea vestică a bisericii, respectiv nava și cei doi contraforți aferenți acestei porțiuni, fundațiile de piatră au fost identificate la adâncimea de -2,56 m, acestea fiind realizate din pietre de carieră nefasonate, legate între ele cu mortar din var și nisip. Nava bisericii are lungimea de 18,50 m și lățimea de 12,20 m; fundațiile au grosimea cuprinsă între 1,30-1,40 m. Cei doi contraforți sunt edificați asemeni fundației, cel din colțul nord-vestic are dimensiunile de 1,60/1,80 m lungime și 1,20 m lățime, iar cel din colțul sud-vestic are lungimea 2 / 2,20 m și 1,20 m lățime. În partea nordică a altarului se găsea sacristia din care a fost cercetată parțial latura vestică. Pe strada 1 Mai, pe locul altarului bisericii a fost realizată în anul 1967 căminul tehnic al conductei magistrale de apă potabilă.

În interiorul bisericii, la adâncimea de -1,59 m, a fost descoperită podeaua realizată din cărămizi hexagonale așezate pe un strat de nisip fin, sub care se găsea un alt nivel de călcare realizat din cărămizi dreptunghiulare legate între ele cu mortar. Sub acestea au fost cercetate șase cripte zidite din cărămizi dreptunghiulare în care defuncții nu se mai găseau în poziție anatomică, oasele fiind deranjate de intervențiile mai recente. În interiorul criptelor au fost descoperite ținte de argint ce decorau sicriile de lemn, precum și câteva piese de port de aur și de argint, toate aceste vestigii sugerând ca aceste înhumații sunt din perioada premodernă (sec. XVI–XVII). Morminte au fost descoperite și în imediata vecinătate a bisericii. Potrivit observațiilor arheologice de care dispunem în momentul de față, biserica Sf. Ecaterina era o biserică gotică de tip sală, fără să avem informații asupra planimetriei altarului. În ceea ce privește cronologia bisericii, observațiile stratigrafice și materialele arheologice recuperate sugerează că aceasta a fost construită la sfârșitul secolului XV, începutul secolului XVI, și a fost demolată în anii 1720–1730.

Morminte. Pe teritoriul cercetat au fost documentate 772 de morminte, mai precis atâtea înmormântări, adică schelete sau părți de schelete păstrate în poziție anatomică, au fost identificate cu numere de complex. În același timp, oasele umane identificate în locații secundare, în straturile de umplutură, indică un număr de morminte distruse de ordinea miilor. Cu excepția celor mai recente înhumații, nu s-au putut observa gropile mormintelor datorită numeroaselor intervenții ulterioare. Pe baza adâncimii scheletelor se disting mai multe orizonturi care, în contextul evoluției terenului prin ridicarea succesivă a nivelului de călcare în urma umpluturilor și a lucrărilor de construcție, au și semnificație cronologică. Stabilirea datării, pe lângă situația stratigrafică, a fost bazată și pe analiza inventarului funerar, în special a celor 102 de piese numismatice.³⁵ Analiza

³⁵ Cele mai vechi piese sunt denarii emiși de regele Carol Robert de Anjou al Ungariei (1308–1342). Analiza materialului numismatic este în curs, o determinare preliminară a monedelor aparține lui Péter Levente Szócs, iar prelucrarea mai amănunțită va fi realizată de cercetătoarea Orsolya Gálvölgyi (Budapesta).

antropologică a mormintelor, a inventarului aferent și stabilirea cronologiei relative și absolute este în curs, nu sunt finalizate și urmează să fie prezentate într-un studiu ulterior. Totuși câteva observații, în special cele care contribuie la datarea construcțiilor sau la durata de folosire a lor, pot fi prezentate și în această fază a prelucrării.

Cele mai timpurii înmormântări se pot data în secolul al XIV-lea, iar cele mai recente în secolul al XVIII-lea. Deși în toate secțiunile au fost găsite morminte, cele aparținând orizonturilor mai vechi, au fost identificate în număr mai mare în suprafețele S6 și S4A. Sunt și câteva excepții notabile, găsite într-un context stratigrafic care este semnificativ pentru construcțiile cercetate. În acest sens, o criptă realizată din piatră fasonată și poziționată de-a lungul axei principale a bisericii Sf. Ștefan (cpl. 514 /M502/, S1, avea în inventar doi denari emiși în perioada 1345–1350 de regele Ludovic de Anjou al Ungariei, (fig. 17) era suprapusă de masa altarului (notat cu cpl. 169); un alt mormânt (cpl. 829 /M755/, S2) este suprapus de fundația umărului sud-est a navei, realizat în faza a doua; un al treilea mormânt (cpl. 734 /M692/, S1, în inventar cu un denar emis de Carol Robert de Anjou, al Ungariei, în anii 1333–1334, reprezentând una dintre cele mai vechi piese numismatice descoperite în cursul cercetării, fig. 18) era suprapus de fundațiile letnnerului (cpl. 507); în final un alt mormânt (cpl. 207 /M207/, S2, fără inventar) a fost săpat în umplutura casei scării elicoidale de pe umărul de sud-est al navei, deci înmormântarea a avut loc ulterior desființării acestei scări, dar încă în timpul funcționării bisericii (fig. 12).

Înmormântările din epoca premodernă și modernă se concentrează în preajma celor trei biserici. Ele fiind cele mai recente, au rămas de obicei neperturbate, caracteristică fiind groapa mult mai adâncă decât a celor medievale. O parte a acestor morminte păstrează inventar bogat, care constă în primul rând din bijuterii, alte accesorii vestimentare, fragmente păstrate din costumație, ferecături aferente sicriului și alte elemente.³⁶ Este de menționat că în interiorul bisericii Sf. Ștefan au fost descoperite morminte preponderent din perioada modernă, între care cel mai semnificativ este cripta din sanctuar, prevăzută cu boltă, realizată din cărămizi, și deranjată în vechime (cpl. 819 /M747/ din S1). De asemenea, în exteriorul bisericii a fost descoperit un mormânt de copil cu sicriu de lemn bogat decorat cu ținte de argint care menționau ziua, luna și anul decesului: 16 august 1763 (cpl. 473 /M488/ din S11).

Referințe și abrevieri / References and abbreviations

ARION 1974	Arion, Gheorghe, <i>Sculptura gotică din Transilvania</i> , Cluj 1974.
BALOGH 2018	Balogh Béla, „Nagybánya város története,” în: <i>A történeti Szatmár vármegye</i> , II, ed. Reszler Gábor, Nyíregyháza 2018, p. 316–373.
CSIKÓS 2011	Csikós Veronika, „A nagybányai Krisztus az Olajfák hegyén és Elfogatás jeleneteit ábrázoló relieftöredékek,” în: <i>Középkori egyházi építészet Szatmárban</i> , ed. Kollár Tibor, Nyíregyháza 2011, p. 218–225.
DRĂGUȚ 1979	Drăguț, Vasile, <i>Arta gotică în România</i> , București 1979.
HENSZLMANN 1864	Henszlmann Imre, „A szathmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei,” <i>Archaeologiai Közlemények</i> , IV (1864), 125–157.

³⁶ O prezentare a acestui subiect, împreună cu analiza urmelor arheologice a ritului funerar v. la SZŐCS 2020.

- MAKSAI 1940 Maksud Ferenc, *A középkori Szatmár megye*, Budapest 1940.
- MAROSI 1987 Marosi Ernő, ed., *Magyarországi Művészet 1300–1470*, I–II, Budapest 1987.
- MIHALIK 2011 Mihalik Béla Vilmos, „Ihon már most csak neveti Jezsuita ...» Két évtized felekezeti küzdelmei Nagybányán (1674–1694),” in: *Tanulmányok Badacsonyból. A Fiatal Levéltárosok Egyesületének konferenciája*. Badacsony, 2010. július 9–10, ed. Mihalik Béla Vilmos – Zarnóczy Áron, Budapest 2011, p. 62–71.
- NÉMETH 2008 Németh Péter, *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*, Nyíregyháza 2008.
- NIEDERMEIER 2016 Niedermeier, Paul, *Geneza oraşelor medievale din Transilvania*, Bucureşti 2016.
- PALMER 1894 Palmer Kálmán, *Nagybánya és környéke*, Nagybánya 1894.
- PAPP 2011a Papp Szilárd, „Helyzetkép széljegyzetekkel. Nagybánya középkori plébániatemplomának építéstörténetéhez,” in: *Középkori egyházi építészet Szatmárban*, ed. Kollár Tibor, Nyíregyháza 2011, p. 181–207.
- PAPP 2011b Papp Szilárd, „Bevezető a középkori Szatmár megye gótikus egyházi építészetébe,” in: *Középkori egyházi építészet Szatmárban*, ed. Kollár Tibor, Nyíregyháza 2011, p. 119–141.
- RÉVÉSZ 1905 Révész János, *A mi osztályrészünk. A nagybányai Ág. H. Evang. Egyház története*, Nagybánya 1905.
- SCHÖNHERR 1892 [Schönherr] Décsényi Gyula, „A nagybányai Szent István-templom,” I–II, *Archaeologiai Értesítő*, ú.f. XII (1892), p. 289–298, 390–402.
- SCHÖNHERR 1893 Schönherr Gyula, *A nagybányai Szent István-templom maradványai*, Budapest 1893.
- SCHÖNHERR 1910A Schönherr Gyula, „A nagybányai Szent István-templom maradványai,” in: *Schönherr Gyula dr. emlékezete*, ed. Morvay Győző, Budapest 1910, p. 123–151.
- SCHÖNHERR 1910B Schönherr Gyula, „Nagybánya sz. kir. bányaváros monográfiája. (Töredék),” in: *Schönherr Gyula dr. emlékezete*, ed. Morvay Győző, Budapest 1910, p. 345–414.
- SOLTÉSZ 1902 Soltész János, *A nagybányai reformált egyházmegye története*, Nagybánya 1902.
- SÜTŐ 2019 Sütő Zsolt, *A nagybányai mészárosok és mesterségük a 16. századtól 1872-ig*, Doktori disszertáció. Kézirat. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Történelem. Civilizáció, Kultúra Doktori Iskola, Kolozsvár 2019.
- SZÁSZ 2000 Szász Károly, „A nagybányai Szent István templom,” in: *A nagybányai Szent István templom. Szász Károly emlékére*, ed. Metz József, Nagybánya 2000.
- SZŐCS 2018 Szőcs Péter Levente, „Adatok Nagybánya és vidéke középkori egyházi topográfiájához,” in: *Genius loci. Laszlowsky 60*, ed. Mérai Dóra et al., Budapest 2018, p. 103–107.
- SZŐCS 2020 Szőcs Péter Levente, „A kegyelet és a kegyesség emlékei a nagybányai Szent István-templom körüli temető kora újkori sírjaiban,” in: *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*, ed. Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária, Kolozsvár 2020, p. 435–452.
- VÁTÁSIANU Vătăşianu, Virgil, *Arta feudală în Ţările Române*, Bucureşti 1959.

Archeological observations on the St. Stephan Church of Baia Mare. Preliminary results (Abstract)

The St. Stephan church, demolished during the 19th century, was the most important architectural monument of Gothic style in the region. The parish church was located in the city center, on a square adjacent to the city center. The edifice had three naves and an elongated, pentagonal altar. In the southwestern corner of the nave was built the tower, called Stephen Tower, the only structure preserved to this day from the church. The archaeological excavations were started in three campaigns, between 2012 and 2014. The researches preceded respectively accompanied the rehabilitation works of the park near St. Stephen's Tower. During the research the remnants of the former parish church were revealed and thus, the main building phases could be established. To the east from the church, another two church buildings were identified, which are demolished today, but both of them are of medieval origins: St. Martin and St. Catherine. A total of 804 archaeological complexes have been identified. Besides the ones related to the medieval churches, the most significant number of complexes, around 500, are the graves of the cemetery surrounding the churches. These are datable to the 14th and 18th centuries. A third category of complexes identified in the excavation are those belonging to the wooden constructions, datable earlier than the parish church, but not older than the beginning of the 13th century. The exhibition offers an insight on the most important grave-goods discovered, and regards them as sources and starting point of the social history of the town Baia Mare.

Lista ilustrațiilor / List of illustrations

- Fig. 1. Planul cercetărilor arheologice și a construcțiilor descoperite, Baia Mare, P-ța Cetății, 2012–2014 / Ground-plan with the researched area and the discovered features, Baia Mare, P-ța Cetății, 2012–2014
- Fig. 2. Reconstituirea planului bisericii Sf. Ștefan / Reconstruction of the ground-plan of the St. Stephan church
- Fig. 3. Profilul sud al secțiunii nr. 1 / Southern profile of section no. 1
- Fig. 4/1–2. Planul și fotografia porțiunii descoperite ale pavajului din piatra de râu (cpl. 169) / Ground-plan and photo of the revealed portions of the stone-pavement (cpl. 169)
- Fig. 5. Latura de nord a bisericii Sf. Ștefan / Northern wall of St. Stephan church
- Fig. 6. Porticul de nord a bisericii Sf. Ștefan / Northern portico of St. Stephan church
- Fig. 7. Capela adosată pe latura de nord a bisericii Sf. Ștefan / Chapel annexed to the northern side of St. Stephan church
- Fig. 8. Pavajul din lespezi de piatră a bisericii Sf. Ștefan (cpl. 188) / Pavement of stone slabs of St. Stephan church (cpl. 188)
- Fig. 9. Fundația unui pilon central (cpl. 189) / Foundation of a central pilaster (cpl. 189)
- Fig. 10/1-2. Umărul de sud al navei, vedere aeriană și planul secțiunii 2 și 2A (pilonii laterali sunt marcați cu roșu) / Southern shoulder of the nave, aerial view and ground-plan of the sections no. 2 and 2A (red arrows mark the side pilasters)
- Fig. 11. Fundația turnului circular cu scară de pe umărul de sud-est al bisericii Sf. Ștefan / Foundations of the round-tower with staircase on the southern shoulder of St. Stephan church
- Fig. 12. Detaliu cu turnul circular și mormântul cpl 207 /M207/ / Detail of the round-tower with grave no. cpl. 207 /M207/
- Fig. 13. Porticul de sud al bisericii Sf. Ștefan, planul secțiunii 8 / Southern portico of the St. Stephan church, ground-plan of section no. 8
- Fig. 14. Pavaje de cărămidă în biserica Sf. Ștefan (cpl. 379 și 405) / Floors made of brick in St. Stephan church (cpl. 379 and 405)
- Fig. 15. Fundațiile descoperite ale bisericii Sf. Martin / Discovered foundations of St. Martin church
- Fig. 16. Fundațiile descoperite ale bisericii Sf. Ecaterina / Discovered foundations of St. Catherine church
- Fig. 17. Mormântul cpl. 734 /M692/ / Grave no. cpl. 734 /M692/
- Fig. 18. Mormântul cpl. 514 /M502/ / Grave no. cpl. 514 /M502/
- Fig. 19/1–2. Fundațiile bisericii Sf. Ștefan pe umărul de sud-est a navei, în cele două faze de construcție, dezvelite în S2. Vedere de ansamblu și de detaliu / Foundations in the two building phases of St. Stephan church at the south-eastern corner of the nave, discovered in sect. no. 2. General- and detailed-view.

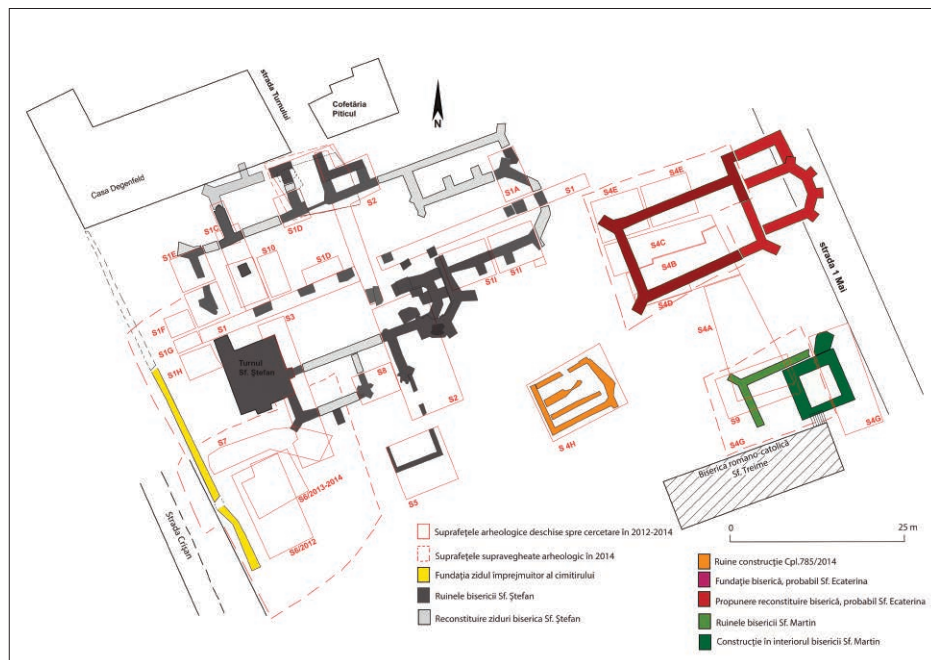

Fig. 1

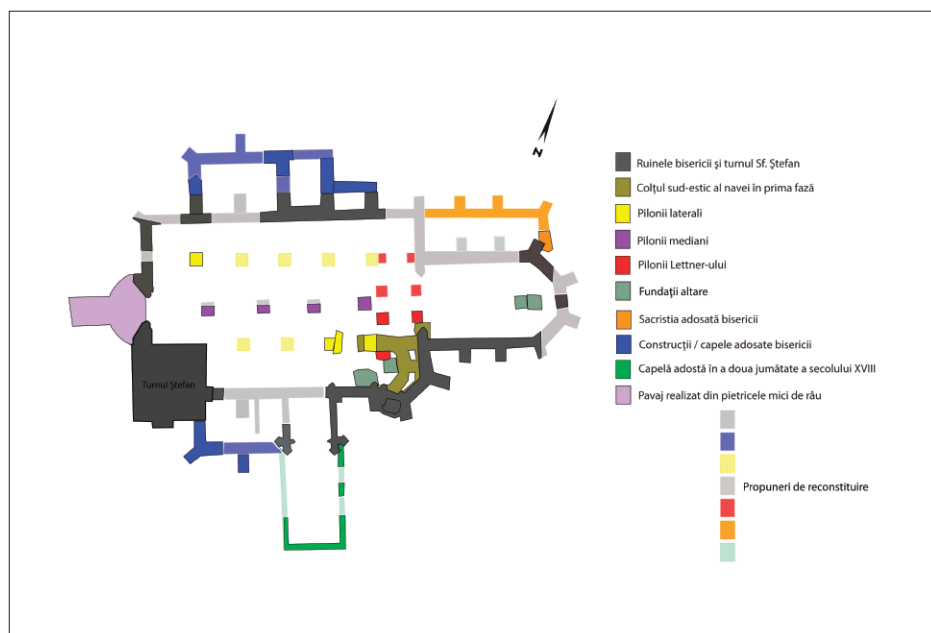

Fig. 2

Piața Cetății S1 profil sudic
Baia Mare

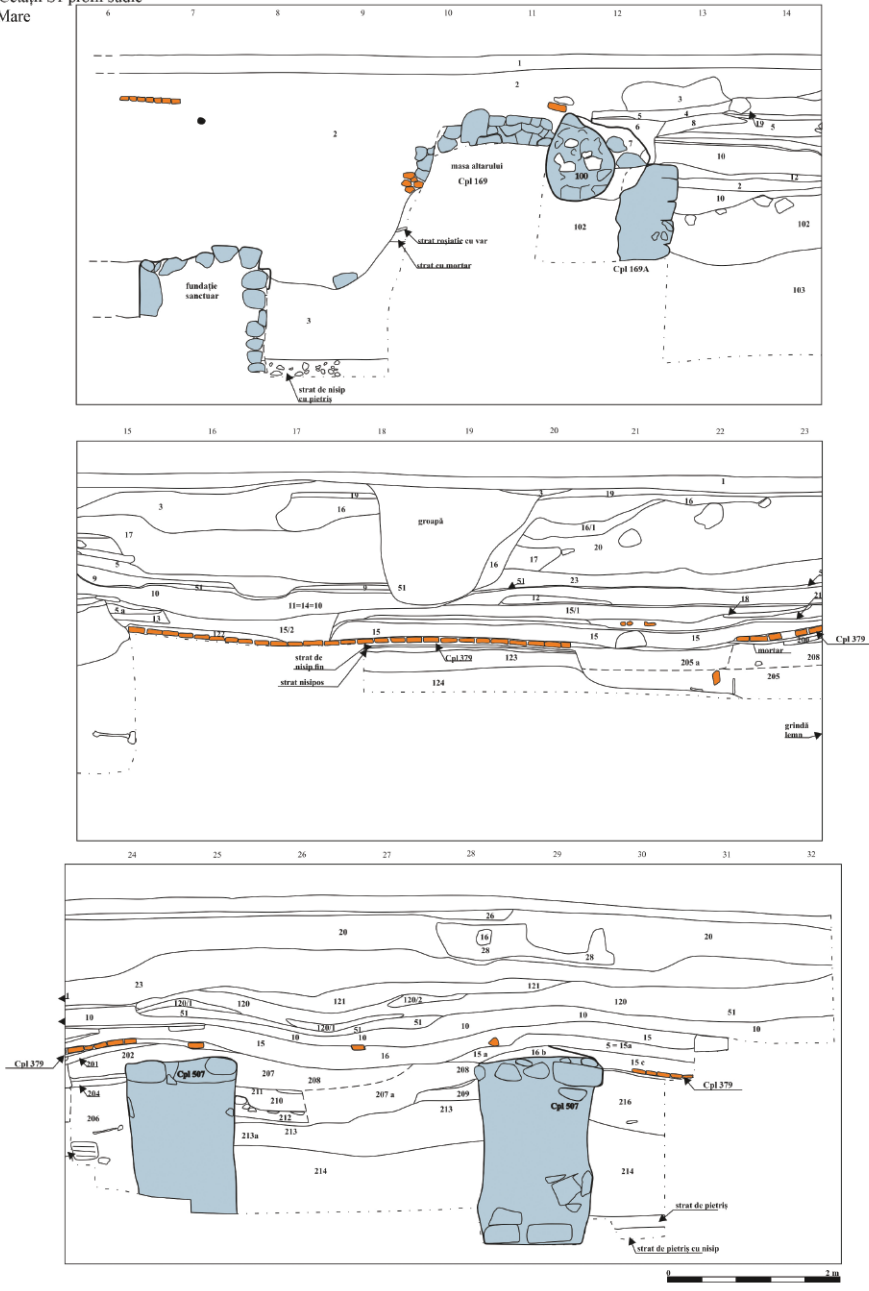

Fig. 3

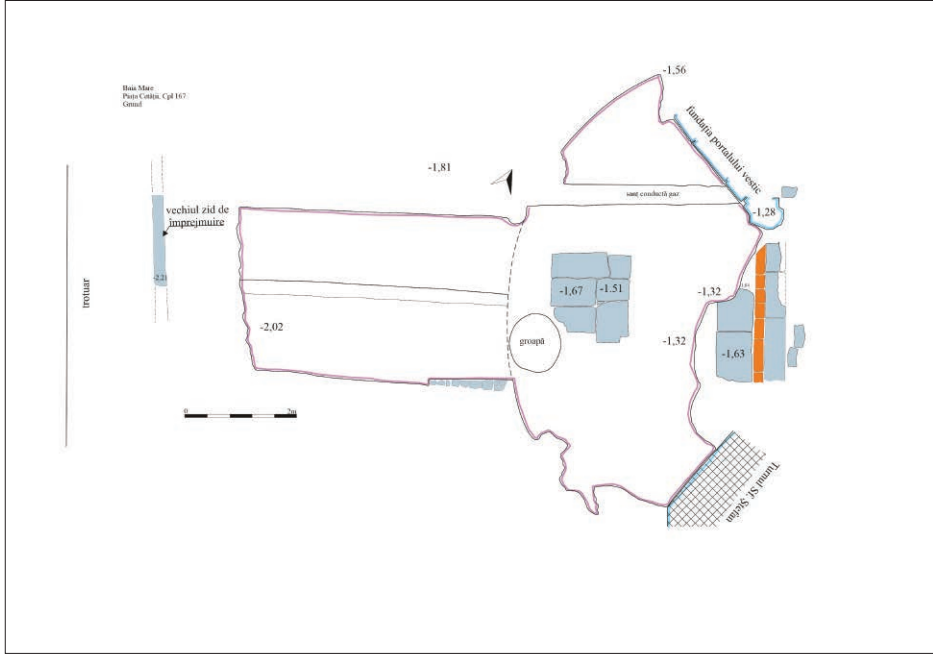

Fig. 4/1

Fig. 4/2

Fig. 5

Fig. 6

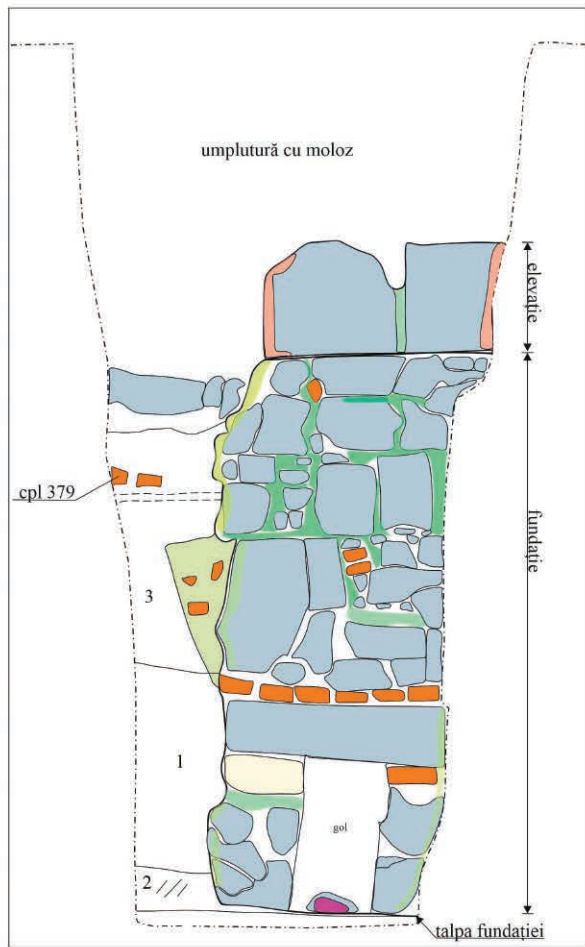

Fig. 7

Fig. 8

Baia Mare
 Piața Cetății S1- pilon, Cx 189 profil E

- piatră fasonată
- cărămidă
- mortar
- piatră de râu
- groapă
- fragment de piatră funerară

- 1- lut cenușiu cu pietricele și mortar
- 2- strat cu pietricele, nisip, var compact
- 3- umplură pământ lutos+oase

Fig. 9

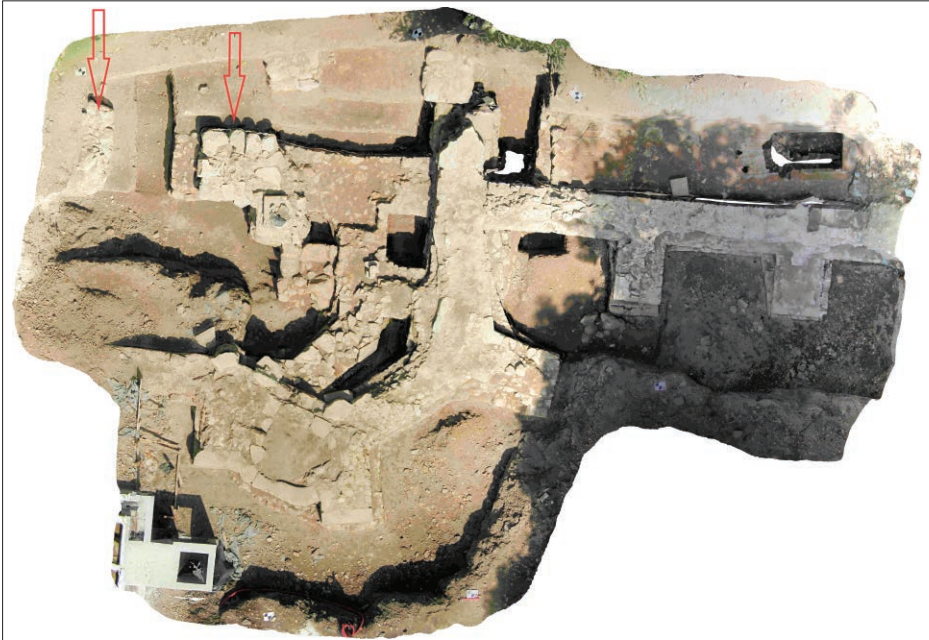

Fig. 10/1

Fig. 10/2

Fig. 11

Fig. 12

Baia Mare Piața Cetății S8

Grund

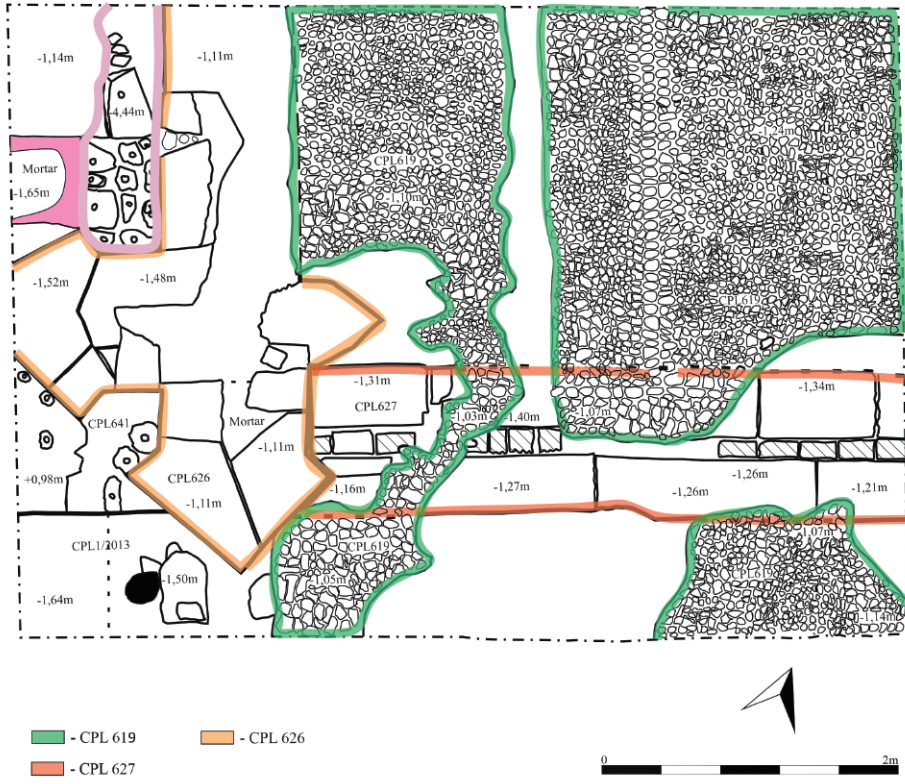

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

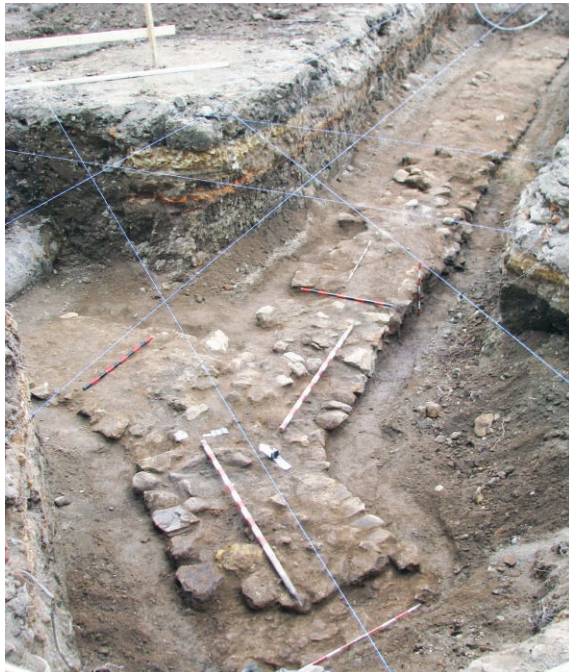

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 19/1-2

A rudabányai református templom késő középkori belső terének elméleti rekonstrukciója

SZÓKE Balázs¹

A rudabányai templom falkutatással és régészetileg kimutatható legrégebbi periódusa az Anjou-korra helyezi az épület felépítését.² Az épület belső terét érintő régészeti kutatás során ennél korábbi épületet nem sikerült kimutatni.³ A feltárások szerint az első templom hajójának nyugati kétharmada megegyezik a jelenleg álló épület falaival. A hajóhoz egykor hosszú, a hatszög három oldalával zárt, poligonális szentély csatlakozott.⁴ A hajó nyugati végében egy nagyméretű és vastag falú torony alapozása maradt fenn, amelynek alapfala kötésben van a hajó nyugati falával – így azzal bizonyosan egykorú.⁵ A falszövetben a később lebontott torony helyének elfalazása is megfigyelhető.⁶ A torony alapterületének háromnegyede a hajó terébe benyúlt kelet felé. A hajó terébe erősen beálló torony jelentősen csökkentette az amúgy is aránytalanul kicsinek számító hajó hasznos belső területét. Az Anjou-kori templom belső térrendszere így nehezen értelmezhető, de elképzelhető egy, a Csetneken ma is láthatóhoz hasonló két szakasz hosszú bazilikális felépítés.⁷ A hajó déli oldalán három támpillér épült, melyek egységesen a déli oldalra merőlegesen állnak. Az északi és nyugati oldalon nem épültek támpillérek. A támpillérek egyértelműen a déli fal megtámasztását szolgálták, a feltárásokról beszámoló publikációban a falazathoz való viszonyukról nincs külön említés, így azzal egykorúként lehet ezeket figyelembe venni. A feltárások során előkerült a hajó két, eredeti, gazdagon formált mérműves ablakának maradványa: ezek kétosztatú, magas, csúcsíves, viszonylag keskeny ablakok voltak.⁸ A déli oldalon nyíló csúcsíves kapu a templom fennállása során mindvégig változatlan állapotban maradt. A kapu eredeti

¹ Nyíregyházi Egyetem Vizuális Kultúra Intézet, szokebalazs74kice@gmail.com.

² Az épület régészeti kutatását Pamer Nóra vezette 1970-ben. Az épület felmérését és az eredeti publikációban közölt rajzokat Busi György és Kerner Gábor készítette. A kőfaragványok manuális felmérését, a számítógépes modellt és a képanyagot Szóke Balázs készítette 2017-ben. A régészeti kutatásról: PAMER 1971, PAMER 1980.

³ PAMER 1971: a kutatási jelentés alapján a templom belső terét szinte teljes mértékben feltárták. Az utólagos pilléralapozások, valamint a templomi temetkezések a korábbi templom alapfalainak helyét teljesen eltüntethették. A rudabányaihoz leginkább hasonlító csetneki evangélikus templom kutatása során egy, a főhajó szélességével azonos szélességű egyhajós, egyenes szentélyzáródású templom alapfalait mutatta ki a kutatás.

⁴ PAMER 1971: az egykori szentély hossza közel azonos a hajóéval, a kissé szabálytalan poligon kitézése leginkább a hatszög három oldalához illeszkedik. A szentélyből csak a kiszedett alapárkok visszatöltése volt feltárható, a szabálytalanság a lejtő megcsúszásából is adódhat

⁵ Pamer Nóra első közlésében, melyet Györfly György is átvett, a toronyt egy korábbi világi rendeltetésű toronyként értelmezte, később módosított álláspontján és az Anjou-kori templom tornyának tartotta.

⁶ PAMER 1971 és PAMER 1980.

⁷ A torony tömbjével a főhajó lényegesen rövidebb, mint amilyen széles. A torony északi és déli oldalán egy-egy melléktér – a nyugati kápolna keletkezik. Ilyen nyugati kápolnapár a szikszói jelenlegi református templom tornya mellé épült a 15–16. század fordulóján, így hasonló Rudabányán sem kizárható.

⁸ A szinte teljes egészében helyreállítható állapotban megmaradt keleti ablak rácszata egyértelműen a 14–15. század fordulójára utal. Hasonló mérmű a veszprémi székesegyház szentélyén és a garamszentbenedeki apátság mellékszentélyein is látható.

domborított kovácsoltvas borítása napjainkban is megtalálható.⁹ Az Anjou-kori templom szentélyrészén hasonló ablakok nyílhattak, az északi oldalon nagyméretű, több térből álló sekrestye emelkedett, amely, átlósan elhelyezkedő támpillérei alapján akár emeletes is lehetett. A déli oldalon a terep nagyarányú pusztulása miatt a támpillérek helyzete ásatással már nem volt meghatározható, a térarányok és a sekrestye helyzete alapján a szentélyrész két boltszakaszos lehetett.¹⁰ A Zsigmond-kori templom falkoronája a jelenleginél lényegesen magasabb volt. Az ehhez feltehetőleg igazodó késő gótikus boltozat elméleti rekonstrukciója alapján a jelenlegi falkorona felett mintegy 240–260 cm-rel magasabban helyezkedett el az eredeti párkány szintje.¹¹

A 16. század elején a templomot újjáépítették. Ennek oka talán abban kereshető, hogy az épület egy instabil lejtőre épült, amely délkeleti irányból suvadásos mozgásokat szenvedett el.¹² Pamer Nóra véleménye szerint ekkor az eredeti szentélyt – északi és déli falának nyugati harmadát megtartva – lebontották. A két falcsont között elfalazták, így egy rövid, egyenes szentélyzáródást kapott az épület. Az ásatási dokumentáció alapján nem kizárható, hogy az Anjou kori hosszú szentély a 16. század eleji bővítéskor még fennállt. Erre az a jelenség utal, hogy az alapfalakat egységesen termelték ki tehát a később beépített válaszfalat a keletebbre lévő falmaradványokkal egyszerre bontották el.¹³ A beépített alapozás nem biztos, hogy egy rövidített szentélyhez készült, más funkciója is lehetett.¹⁴ Legkésőbb ekkor elbontották a nyugati oldalon a tornyot. A hajó belső tere így teljesen szabaddá vált. A közel négyzetes alaprajzú hajót két-két pár pillérrel három hajóra osztották.¹⁵ A mellékhajók szakaszai téglalap alakúak, a boltmezők viszonylag hosszúak, a mellékhajók keskenyebbek, mint a boltszakaszok kelet–nyugati hossza. A főhajó szakaszai zömökebb arányú téglalapok, a főhajó szélessége mintegy kétszerese volt a mellékhajókéknak.

A 16. század elején befejezett késő gótikus épületet a század végén, feltehetőleg a tizenöt éves háború során kifosztották és felgyújtották a török–tatár hadak.¹⁶ A templomot romjaiból a református gyülekezet állíttatta helyre. Ekkor az épület nyugati két-harmad részéből alakították ki a jelenlegi templomteret, melyet festett kazettás famenyvezettel fedtek. Ennek gerendáit a konzolként meghagyott késő gótikus boltvállakra támasztották fel.¹⁷

⁹ Az eredeti vaskapu jelenleg a miskolci Herman Ottó Múzeumban található, a helyszínen műanyag másolata látható.

¹⁰ A kisszebeni Keresztelő Szent János templom szentélye hasonló arányú, építési korai is megegyezik a rudabányai templomával. A kisszebeni szentély ablakainak mérművei a legközelebbi analógiákat jelentik a rudabányai hajó Anjou-kori periódusának ablakmérműveihez.

¹¹ PAMER 1980. A boltozat elméleti rekonstrukciója adja meg a 240–260 cm-es méretet. Ez az adat illeszkedik a korábbi periódusú ablakok záradékához is. A késő gótikus boltozás az épület eredeti arányaihoz igazodhatott a hajón, az új ablakok záradéka ezért került mélyebbre.

¹² PAMER 1980.

¹³ Az ásatási dokumentáció értelmezésében és a rekonstrukció véleményezésében köszönöm Buzás Gergely segítségét.

¹⁴ Az alapozás tartozathatott szentélyrekesztőhöz, vagy megoszthatták a szentélyt a 16. század második felében.

¹⁵ PAMER 1971 és PAMER 1980. A két nyugati pillér az elbontott torony keleti fal alapozásának szélére támaszkodott, a két keleti pillér újonnan épített, vagy a teret korábban is hajókra osztó korábbi pillérek alaptömbjeire épült.

¹⁶ PAMER 1980 és PANTÓ et al. 1957. 23–24. A templomban 1576-ban temetkezett Sauer Erhard, akinek színvonalas sírköve alapján a templom még eredeti állapotában állhatott.

¹⁷ TOMBOR 1968. 183–184.

A boltozatokról és belső térről készült elméleti rekonstrukció a meglévő boltvállakon mérhető adatokra, valamint az ásatáson előkerült kőfaragványok felmérésére épül. A köveket a templom harangtornyának a földszintjén tárolják. A boltvállak közül *in situ* megmaradt minden olyan boltváll, amely a fennálló szerkezetek területére esett, még az a kettő is, melyek vonalában a 17. századi keleti fal felépült. A boltvállak jellegzetessége, hogy mindegyik többszörös fecskefarkas áthatású.

A legegyszerűbbek az északnyugati és a délnyugati falsarok egymást átható borda-indításai. Mindkét borda azonos magassági pontból indul, egymást az orrlemez ugyanazon pontján keresztezik. A déli és az északi fallal hegyesszöget bezáró bordák a falsíkhöz viszonyított szöge mintegy 15 fok. A nyugati fallal hegyesszöget bezáró bordák szöge a falsíkhöz viszonyítva mintegy 30 fok.

A mellékhajókban az északi és a déli falsíkon fennmaradt két-két közbenső boltváll egységes kialakítású. A falsíkra boltvállanként négy-négy borda metsződik. A bordák azonos magassági pontról indulnak. A fallal szűk, hegyesszöget bezáró bordák falsíkhöz viszonyított szöge 15 fok. A két belső borda falsíkhöz viszonyított szöge 45 fok. Minden borda fecskefarkas áthatásban van egymással. A két belső szimmetrikusan, míg a két szűkebb állású előbb áthalad a belső bordák függőleges felfalazásán, majd a másik oldalon kilépe szintén szimmetrikusan kereszteződik az átellenes oldali párjával.

A nyugati fal két, a főhajó pillérsorának lezárásában álló borda-indítás hasonló felépítésű, de részleteiben aszimmetrikus szerkesztésű. Itt középen egy további, a falsíkra merőlegesen futó borda indítása figyelhető meg. A falsíkkal szűkebb, hegyesszöget bezáró két borda enyhén aszimmetrikus szögben fut és áthatásban van a falsíkkal nagyobb szöget bezáró bordapár függőleges felfalazásával. A két továbbfutó profil itt is fecskefarkasan kereszteződik a falsík előtt. A falsíkhöz viszonyítva nagyobb szöget bezáró két borda az alaprajzi vetületben mért nyomvonalra erősen aszimmetrikus. A főhajó felé eső oldalon az északnyugati és a délnyugati borda-indítások tükörképe, míg a mellékhajó oldalára eső indítások szöge ettől a nyugati falsíkhöz viszonyítva szűkebb állású. A mellékhajó felé a felfalazás síkjából induló bordának csak a lenyomata maradt meg, csonkját a felfalazás síkjáig visszafaragták.

A toronyban elhelyezett kőraktárban megtalálható az egykori pillérek több réteggöve, melyek közül kettő a boltvállak indulási szintjéről származik. Az egykori pillérek nyolcszögletűek voltak, oldalaikon homorú hornyolással. A réteggöveken a borda-indítások hasonló fecskefarkas áthatásban vannak, mint amilyenek az északi és a déli oldal közbülső boltvállainál megfigyelhetők. A szűkebb állású bordák azonban a falsíktól beljebb keresztezik egymást. A tágabb állású, a boltfókokat határoló bordák függőleges felfalazását így már nem keresztezték, azok egymáson átmetsződve futottak le a pillérekre. A túlfutó bordák alsó részén a bordaprofil vízszintes metszetben ért véget. Erre a boltváll kialakításra a kisszebeni Keresztelő Szent János templom hajójának boltozata részletekben is megegyező analógiát mutat. A boltvállak megoldása a pillérekben a mellékhajók felé is ugyanilyen, így a mellékhajók boltvállai a falsíkon és pillérekben eltérő megoldást mutattak. Fennmaradt továbbá egy bordacsomópont töredéke, amely egy Y alakú hármass kereszteződés mintegy kétharmad részben megmaradt torzója. A csomóponton a bordák alaprajzi vetületben mért szöge 120 fokos, mérhető emelkedési

szöge 24 fok.¹⁸ A boltozat bordái kétszer hornyoltak, szélességük 17 cm, átlagos magasságuk 26 cm, a kisebb alsó hornyolás húrja megközelítőleg 6 cm, a felső nagyobb hornyolás húrja 10 cm. A hornyolások mélysége a faragás minőségétől függően 2–3 cm. Az orrlemez 3 cm széles.

A boltvállak és a pillérek megfigyelhető boltindítások alapján a háromhajós hosszház minden bordaíndítása egyértelműen rekonstruálható. Az alapvető szerkesztőháló vonalai 30 fokos szöget zárnak be az északi és a déli falsíkkal. A mellékhajók boltszakaszai megközelítőleg 260 cm szélesek. A szerkesztőhálónál ez az egyenlő oldalú háromszög oldalmérete. A mellékhajó boltszakasz hosszúsága megközelítőleg 450 cm, ez az egyenlő oldalú háromszög magasságának kétszerese. A főhajó boltszakaszának szélessége a mellékhajó boltszakaszok szélességének kétszerese. A boltszakaszok kelet–nyugati irányban mindhárom hajóban összefüggőek, észak–déli irányban a főhajót a mellékhajóktól a pillérek teljes szélessége elválasztja. Ezt a pillér rétegeköveken látható boltváll indítások is bizonyítják, melyek szerint a pillérek a hajók felé néző oldalainak síkja ugyanolyan pozíciójú a boltvállak indításaihoz viszonyítva, mint a falsík a mellékhajók boltvállaihoz képest. A boltvállindítások alapján a mellékhajókat egymás után sorolt, hevederek által el nem választott téglalap alaprajzra szerkesztett, négyágú csillagboltozatok fedték. A csillagboltozat két lehetséges változata közül a középmezőben négyzetes boltsüveggel szerkesztett megoldás a valószínűbb, de a kereszt alakban, zárókőben csatlakozó bordák sem kizárhatóak, valamint váltott mustra is lehetséges. A mellékhajó boltozat csomópontjai nem ismertek.

A főhajó pillérek felé eső boltvállindításai a mellékhajók felé néző boltvállaival szimmetrikus kialakításúak. Tekintve, hogy a főhajó szélessége a mellékhajók szélességének kétszerese volt, a főhajó boltozatoként a négyágú csillagboltozat kizárható, ugyanis ebben az esetben a boltvállak indítása nem lehetne szimmetrikus. A szimmetria ugyanakkor bizonyítja a hatágú csillag rajzolatú alaprajzi vetületen szerkesztett hálóboltozat használatát. A fellelhető töredékes Y alaprajzi vetületű csomóponttöredék adatai ugyancsak megerősítik a főhajóboltozat típusának meghatározását. A főhajó boltozattípusának számos analógiája ismert akár a szűkebb környékről, akár az egykori Magyar Királyság területéről.¹⁹ Térben viszonylag közeli, időben megegyező, formai kialakítását tekintve is legközelebbi fennálló párja a kisszebeni római katolikus templom főhajóboltozata.

A boltvállak jellegzetességeiből megfigyelhető, hogy a boltozatok alaprajzi vetületét a boltszakaszok zárt kontúrja szerint szerkesztették, de a boltvállakba lefutó bordák fecskéfarkas keresztvezésénél a bordákat úgy futtatták tovább, hogy a szomszédos boltszakaszban legyen a végződésük – enyészpontjuk. Ezzel a megoldással nem csak egyszerűen boltszakaszokként keresztveződnek a bordák, mint az északnyugati és délnyugati falsarok bordaíndításai esetében, hanem a boltszakasz határokra a négy falba bekötő borda páronként is keresztelődik egymással. A boltvállak rendszere olyan egységes egybefüggő

¹⁸ Az emelkedési szög alapján a boltozat vezérgörbéje csúcsív volt. Ennek a szerkesztésmódnak meredekebb, kisebb oldalnyomású ív az erdője a boltozat keresztmetszetében.

¹⁹ Ilyen boltozat épült többek között Kiszébenben, a főhajóban és a déli keresztházban Kolozsváron, a Farkas utcai templom szentélyében, Erdélyben Nagykapus, Ecel, Medgyes, Muzsna, Alcina, Alsóbajom, Brulya, Buzd, Nagyekemező, Hégen, Homoródjánosfalva, Nagycsúr, Baráthely, Rádos, Rozsonda, Szelindek templomában különböző terekben, a Nyugat-Dunántúlon a Vas megyei Városszalónak pálos kolostorában. Rozsnyón a Bakócz kápolna boltozata ugyanebbe a típusba tartozik.

rendszer hoz létre, amely feloldja a viszonylag egyszerű elemekből komponált boltozati rendszer szakaszoltságát és vizuálisan egységesíti a háromhajós teret. A fő- és mellék-hajókat elválasztó bizonyíthatóan a boltozati rendszerhez tartozó hevederek a bordákkal megegyező profillal épültek.²⁰ A falsíkok boltvállainak legközelebbi analógiája az eperjesi Szent Miklós templom déli mellékszentélyének déli falain látható. Eperjesen a váltóboltozatos rendszerű bordarács szintén a hatágú csillagmotívumra szerkesztett hálóboltozat típus egy változatának tekinthető. A tér nyugati boltszakasza itt egy hatágú csillagmotívumra szerkesztett hálóboltozat, a további két keleti a poligonális zárásig pedig két, háromszög alaprajzú váltó-boltszakasz. A fecskefarkas boltvállak szép példái láthatóak a bodrogkeresztúri Szent Kereszt templom hajóboltozatánál is.

A késő gótikus csarnoktér felépítése a 16. század első két évtizedére tehető. Az építkezés színvonala – az épület csekély mérete ellenére – művészettörténetileg kiemelkedő. A három hajóból felépülő hosszház boltszakaszainak egybekapcsolása a boltvállak szakaszonkénti áthatásával a rudabányai templom egykori belső terét az egyetemes késő gótikus művészetben belül is figyelemre méltó alkotássá teszi.

A történetileg és földrajzilag kapcsolódó építészeti emlékek a Felvidék keleti felén, a Partiumban és Erdélyben a késő gótika időszakában rendkívül heterogén képet mutatnak. Általánosan jellemző a korábban megkezdett templomok organikus továbbépítése, amelynek eredménye a legtöbb esetben aszimmetrikus alaprajzi és térkonceptió lett. A nagyobb léptékű templomoknál, mint a rozsnyói plébániatemplom, jelenlegi székesegyház vagy a Késmárki plébániatemplom is megfigyelhetők ezek a jellegzetességek. A rudabányaihoz hasonló léptékű templomoknál a Felvidéken gyakori a kéthajós elrendezés, szimmetrikus alaprajzzal vagy szélesebb főhajóból és keskenyebb mellékhajóból álló elrendezéssel. A rudabányaihoz hasonló tértípus az osztrák késő gótikában igen elterjedt, több esetben a Rudabányán rekonstruálható boltozattípusokkal megegyező boltozati rendszerrel. Az osztrák példák azonban hevederívvel erősen szakaszoltak, mint Hohfreisitz és Magdalensberg templomának hosszházai.²¹ Szintén gyakoriak az osztrák késő gótikában a Rudabányán, a pillérekben megfigyelhető jellegzetességek. Az egymást fecskefarkasan keresztező és túlfutó, a teljes bordaprofil vízszintes metszetben láttató pillérekkel kombinált boltvállmegoldásra számos példa sorolható. Ilyenek Kernstetten, Königsweisen, Weistrach, Sankt Valentin, Steinakirchen am Frost templomának hosszházboltozatai.²² Összességében azonban a Rudabányán rekonstruálható hosszházboltozat eltér az ausztriai példáktól. A Kassa környéki késő gótikus építészeti körben minden olyan ötlet, építéstechnikai eljárás megtalálható, amely a boltozat tervezéséhez szükséges volt. A rudabányai hosszház a helyi késő gótikus építészeti formanyelv egyik kiemelkedően összefogott példája lehetett.

Az építőmester személyére nem rendelkezünk írásos forrással. A boltvállak jellegzetes megoldása és a főhajóboltozattal megegyező boltozat nyomán az eperjesi déli mellékszentélyt építő Brengyssen János közreműködése feltételezhető lenne

²⁰ A boltvállon az orrlemez mérete a többi bordáéval megegyező. A kőfaragványok között van egy olyan borda melynek kétszer hornyolt profilja azonos a többi bordáéval, de a bordatónél egy élszedés is húzódik, ami miatt a bordató vastagabb, mint a többi bordánál. A borda tartozathatott a sekrestye vagy a szentély boltozatához, de valószínű, hogy a hajók közötti hevederborda lehetett.

²¹ BRUCHER 1990.

²² Uo.

Rudabányán.²³ A másik Rudabányával nagyon szoros stiláris egyezéseket mutató épület a kisszebeni Keresztelő Szent János templom hosszháza, melynek teljesen eltérő térrendszere azonos boltozattípus felhasználásával és részletképzéssel épült. Eperjesen és Kisszebenben azonban a késő gótikus építkezések nyíláskeretezései, ablakmérvei eltérő formálásúak, mint a rudabányai 16. század eleji ablakmérművek. Kisszebenben, Eperjesen és Nyársardón a boltozatok csomópontjai egységesen a tagozatok túlfutásával készültek, míg Rudabányán a fennmaradt csomópont-töredék alapján nem voltak tagozattúlfutások. Kisszebenben és Nyársardón, amelyek jól adatoltan szintén Brengyssen János alkotásai, egy a rudabányaiaktól eltérő gazdag tagozatáthatású mérmtípus látható, amely lényegesen későbbi formát mutat, mint a rudabányai ablakok. Rudabánya egy korábbi generációhoz tartozó mester alkotása lehet, vagy Brengyssen életművének kori szakaszához köthető. Brengyssen János életművében a történeti adatok alapján elhelyezhető lehet a rudabányai építkezés; az Eperjes környéki építkezések az 1510-es évekre keltezhetőek, de az építőmester már ismert forrásokból az 1480-as évek közepétől mint az eperjesi tanács tagja.

A rudabányai ablakmérművek legközelebbi párhuzamai a Partiumban és Erdélyben találhatóak, Magyarkecel, Sárközútlak és Muzsna templomában.²⁴ Mindegyik emlék jól illeszkedik a 15. század második felében Északkelet-Magyarországon és Erdélyben elterjedt stíluskörbe, amely a Brassó és Krakkó közötti kereskedelmi út mentén alakult ki.²⁵ Hasonló motívumkincs jellemzi Miskolcon az avasi templom, Tasnádon reformárius templom és Nyírbátorban a minorita templom ablakmérműveit. Mindegyik emlék jól datálható a 15. század második felére, végére, ennek a stíluskörnek a késői alkotása lehet a rudabányai átépítés.

Térkoncepcióját és méretét tekintve a rudabányai építkezés legközelebbi analógiája a muzsnai evangélikus templom 1490 körüli építési szakasza.²⁶ A nagyszzebeni András kőfaragónak tulajdonított építkezés véleményem szerint torzóban maradt, a jelenleg látható késő gótikus tér boltozataival együtt az 1520-as években készülhetett, immár téglalabdás szerkezetekkel.²⁷ A két csarnoktér, Rudabánya és Muzsna szélessége szinte azonos és a pillérek elrendezése is hasonló. A muzsnai csarnokszerkezetű hosszház öt szakaszos, melyből talán a három keleti, kőből faragott pillérpár köthető az András mester által vezetett építkezésekhez, a negyedik pár pillér később, a boltozattal egy időben téglából épült. A keletről számított második pillérpár nyolcszögű és homorlatos, a harmadik pár pedig hasonló, de csavart törzsű. A jelenlegi boltozat láthatóan szervesen illeszkedik a pillérekhez, a bordák külön-külön ülnek fel a pillérek lezáratlan fejezet nélküli testére úgy, hogy azzal nincsenek semmilyen áthatásban. Az oldalfalakon az Erdélyben elterjedt tölcseres konzolokon nyugodnak a boltindítások. Muzsnán feltehetőleg egy olyan, építési szünet vagy mesterváltás után

²³ <http://lexikon.katolikus.hu/B/Brengyssen.html> 2020.02.20; ENTZ 1982. 213.

²⁴ Sárközútlakra: PAPP 2011; Magyarkecelre: ENTZ 1944.

²⁵ MAROSI 2006, 559–560.; MAROSI 2008.

²⁶ OPREANU 2013.

²⁷ A muzsnai evangélikus templom kutatása Mihai Opreanu és Hanna Derer vezetésével zajlott, amelynek során vizsgálták a hosszház boltozatának deformációját és a pillérek dőlését. A korábbi feltételezésekkel ellentétben, amelyek szerint a statikai problémákat az okozta, hogy a mellékhajó boltozatok korábban épültek, mint a főhajó boltozatai, az egész csarnoktér egységes és egy idejű boltozását valószínűsítik. András mester szerzőségét és az építkezés datálását azonban nem vitatják. A szentélyboltozat téglalabdás szerkezetén az 1521-es évszám látható.

újból megindult építkezést láthatunk, ahol a 15. század végének kőfaragó képzettségű mesterét egy téglalabdával dolgozó építőmester váltotta fel. A boltozat alapvető koncepciója, a boltozatok rendszere feltehetőleg még az előző tervből maradt, de a téglalabdás szerkezetnek megfelelő kivitelben, amely leginkább a boltvállak egyszerűbb kivitelében látható.

Erdélyben a fecskefarkas tagozású boltvállindításoknak néhány példája ismert, mint Nagyszebenben az evangélikus templom Ferulaként ismert emeleti terének késő gótikus csillagboltozatainak boltvállai és a tövisi templom egykori boltozatának indításai. A Ferula boltozata az egyik olyan boltozat, ahol a fecskefarkas áthatású boltvállak a boltszakaszok határán túlfutva is keresztezik egymást olyan formában, mint amilyen Rudabányán is látható. A boltszakaszonként három-három, boltvállanként összesen hat borda még a rudabányainál is összetettebb áthatást mutat.

A rudabányai templom, valamint a vele több hasonló megoldást mutató partiumi és erdélyi emlékek egy azonos stíluskör azonos időbeli horizontján helyezkedhetnek el, a Rudabányát építő mester és András szebeni kőfaragó hasonló tanultsággal rendelkező, egymással kortárs mesterek lehettek, akik a 15–16. század fordulóján hasonló stílusban alkottak. A felvidéken Brengyssen János életműve mutatja a már itt jelentkező ötletek kiteljesedését, míg Nagyszebenben a Ferula boltozata képviseli a késő gótika e szakaszát. Az építési folyamat során félbemaradt muzsnai templomon megfigyelhető a téglalabdás, egyszerűbb kivitelezésű és részletképzésű boltozatépítés megjelenése. A Székelyföldön és egyes szász székekben már korábban is elterjedt építési gyakorlat az 1510-es évek után lett általános a szász területek nagyobb részén. A technológiának megfelelően ezeknél az építkezéseknél a finomabb és nehezen kivitelezhető részeteket, mint a boltvállak fecskefarkas áthatása és a tagozattúlfutás elhagyták, a boltozatok minden korábbinál összetettebb konstrukciójával ellensúlyozva ezek hiányát.

A rajzi rekonstrukció elemeihez használt analógiák alapján. A pillérek homorú oldalú nyolcszögű formája egyértelmű kapcsolatot mutat a sárospataki plébánia-templom épületével.²⁸ A rudabányai pillérek lábazati elemei nem ismertek. A rajzi megjelenítés a sárospataki minta alapján készült. A rajzi rekonstrukciónál a hosszú Anjou-kori szentély 16. század eleji fennállását feltételezem. A szentély bizonyosan boltozott volt, a korszaknak megfelelő szerkesztésű keresztboltozatok bordaprofilja nem ismert. A rajzokon a legegyszerűbb és általánosan elterjedt, egyszer hornyolt, trapézorrú profil jelenik meg.

A belső tér berendezése. A végleges megjelenítésnél a tér léptékének érzékelését a források által is említett szárnyasoltárok elhelyezése segíti. A kassai számadáskönyvekben 1507 és 1510 között Wydasz Istvánt a rudabányai oltárok mestereként említik.²⁹ Az oltárok színezése a belső tér színhatását is kiemeli. A kőfaragványokon téglapor- rózsaszín festés nyomai láthatóak. A szerkezeti elemek vöröses festése mellett a falakat fehérre meszelhették. A pilléreken és boltozati bordákon a kőfaragványok közötti habarccsíkot imitáló fehér festést használhattak. A belső tér színezése ilyen analógiák mintájára készült.

²⁸ GERVERS MOLNÁR 1972.

²⁹ KEMÉNY 1909.

Irodalom és rövidítésjegyzék / References and abbreviations

- BRUCHER 1990 Brucher, Günter: *Gotische Baukunst in Österreich*. Salzburg 1990.
- ENTZ 1944 Entz Géza: „A magyarkeceli református templom.” *Technika*. 25/4 (1944). 177–179.
- ENTZ 1982 Entz Géza: „Die Hl. Nikolauskirche von Eperjes (Prešov).” *Acta Archaeologica*. 34/1–4 (1982). 213–220.
- GERVERS MOLNÁR 1972 Gervers Molnár Vera: „A sárospataki rk. plébániatemplom története az 1964–65-évek ásatásainak tükrében.” In: *Magyar Műemlékvédelem 1969–1970*. Szerk. Dercsényi Dezső, et al. Budapest 1972. 143–159.
- KEMÉNY 1909 Kemény Lajos: „A kassai képirócéh.” *Művészet*. 8/4 (1909). 253–255.
- MAROSI 2006 Marosi Ernő: „A Zsigmond-kor művészeti öröksége – a késő gótika kezdete.” In: *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Szerk. Takács Imre, et al. Budapest 2006. 558–564.
- MAROSI 2008 Marosi Ernő: „Magyar(országi) művészettörténet – régiók művészettörténete.” In: *Colligite Fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben*. Főszerk. N. Kis Timea. Budapest 2008. 9–19.
- OPREANU 2013 Opreanu, Mihai: *Biserica evanghelică fortificată de la Moșna / Meschen, județul Sibiu – restaurare*. <https://www.uar-bna.ro/2014/proiecte/d/183/>; <https://www.anuala.ro/proiecte/2013/restaurari/106/2020.02.20>.
- PAMER 1971 Pamer Nóra: *A rudabányai ref. templom ásatási jelentése és napló*. Kézirat, a Magyar Nemzeti Múzeum adattárában. Budapest 1971.
- PAMER 1980 Pamer Nóra: „Rudabánya (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) középkori temploma.” *Műemlékvédelem*. 24/4 (1980). 193–210.
- PANTÓ ET AL. 1957 *Rudabánya ércbányászata*. Szerk. Pantó Endre, et al. Budapest 1957.
- PAPP 2011 Papp Szilárd: „Sárközújlak református templom.” In: *Középkori egyházi építészet Szatmárban*. Szerk. Kollár Tibor. Nyíregyháza 2011. 305–310. http://www.temple-tour.eu/files/51/szinopszis_hu.pdf/2020.02.20.
- TOMBOR 1968 Tombor Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból*. Budapest 1968.

Theoretic reconstruction of the late medieval inner space of the church of Rudabánya

(Abstract)

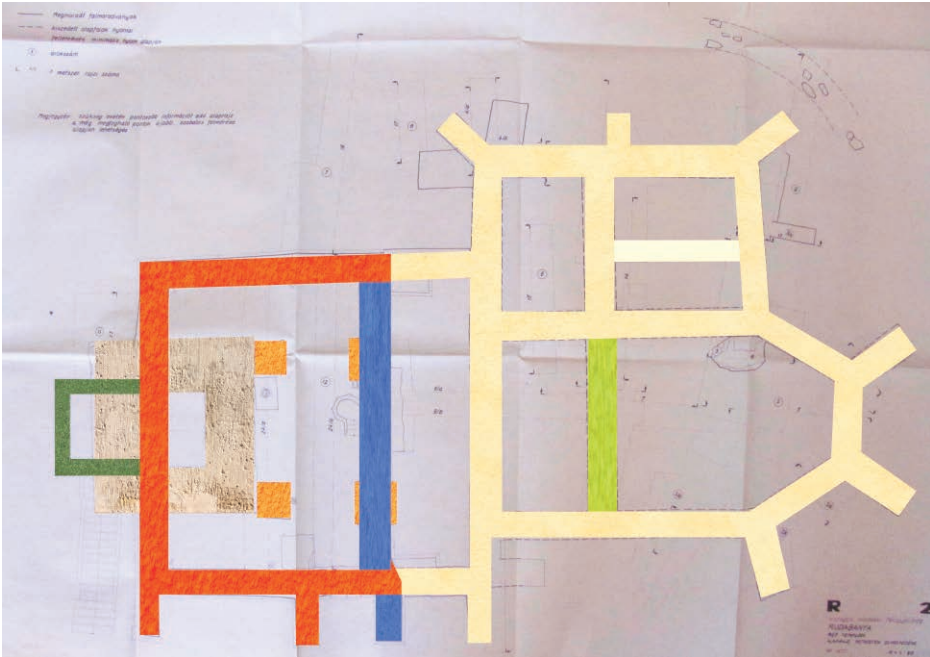
The Calvinist Church of Rudabánya is one of the lesser known but remarkable monuments of the mining towns of Upper Hungary /today Eastern Slovakia and Borsod-Abaúj-Zemplén County in Hungary/. The city was in its heyday during the reign of king Sigismund Luxembourg, and after an initial rapid rise, it began to decline slowly after the exploitation of the ore reserves. Nevertheless, at the end of the 15th century, the parish church was radically renovated in late Gothic style. The three-naved hall space has been rebuilt with a high quality, ribbed net-vault system. This building was destroyed, most probably during the fifteen-year wars. Later the building was rebuilt during the 17th century as a Calvinist church. It was then that, it received the current painted wooden ceiling. The reconstruction of the 15th century, in late Gothic style, have its parallels in Transylvania, the Partium and the mining towns of Upper Hungary. Forms similar to the windows at Rudabánya can be found mainly in today's Partium (Magyarkecel /Meseșeni de Jos/, Sárközújlak /Livada/), while the closest parallel in size and layout of the nave in Rudabánya is found at the nave of the Lutheran church in Muzsna /Moșna/, in the Saxon land of Transylvania. Here, a detailed match of the window tracery can be found, too. The net-vault in the nave and the star-vaults in the aisle formed a coherent space system at Rudabánya in a relatively simple way: the six-pointed star motif. In the still standing building, the console of the vault remained in their original form. During the excavations, several pillar elements, the vault-shoulder from the pillars, vault-ribs and a rib knot were found quite well preserved. These are the sources of the drawing the reconstruction. An outstanding aesthetic value is conferred to this building amongst the contemporary relics by the multi-cross vault. Direct analogues of the vaulting system can be found in the oeuvre of master builder Johannes Brengyssen from Prešov. The same details are shown in the southeastern chapel of the roman catholic church of Eperjes /Prešov/, and on the main nave of the roman catholic church in Kisszében /Sabinov/. However, the window tracery of the buildings attributed to Brengyssen significantly differ from those of Rudabánya. The construction of Rudabánya preceded the construction of Eperjes and Kisszében a few decades ago, the vault shows innovations, but the window traceries are of older style.

Képgyűjék / List of illustrations

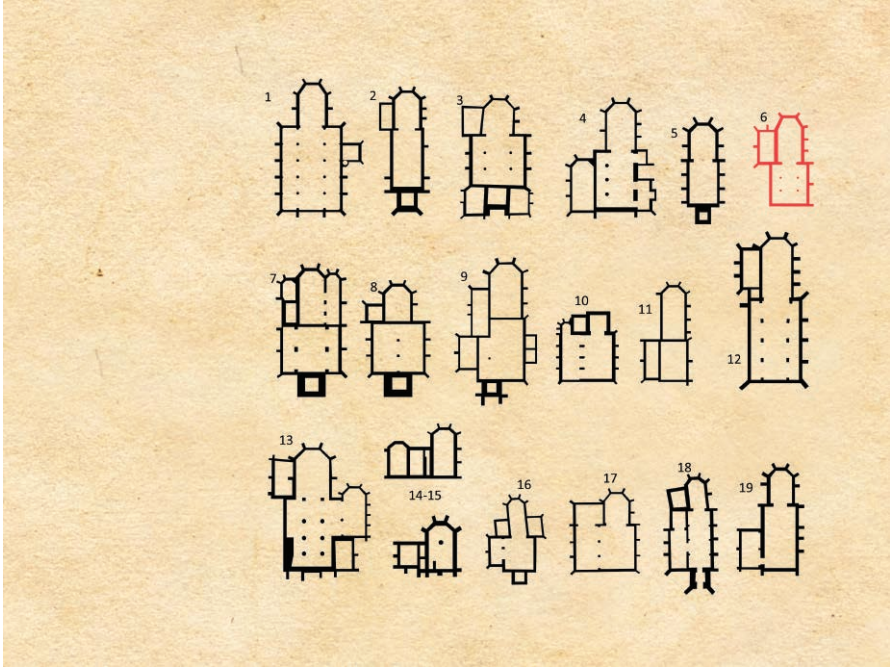
1. A rudabányai református templom délről / The church of Rudabánya from the south
2. A rudabányai református templom ásatási alaprajza; szürke: a korai torony alapozása; vörös: az álló középkori falak; sárga: a középkori építkezések alapozási árka; világossárga: ismeretlen építési idejű fal alapozása; világoszöld: ismeretlen építési idejű fal alapozása; kék: a református templom keleti fala, 1669; sötétzöld: előcsarnok, 19. század / Ground plan of the church of Rudabánya with the results of the archeological research: grey: foundation of the early tower; red: standing medieval walls; yellow: foundation trench of the medieval walls; light-yellow: foundation trench of walls from unknown period; light-green: foundation trench of walls from unknown period; blue: the eastern wall of the Calvinist church, 1669; dark-green: porch, 19th cent.
- 2.a A rudabányai templom alaprajza léptékarányos összehasonlításban a Felvidék bányavárosainak templomaival / Ground-plans of the churches of the mining towns of Upper Hungary, compared at scale to Rudabánya: 1. Sárospatak (1540 előtt); 2. Sajószentpéter; 3. Szikszó; 4. Rozsnyó / Roznava; 5. Dobsina / Dobišíná; 6. Rudabánya; 7. Csetnek / Stitník; 8. Körmöcbánya / Kremnica; 9. Besztercebánya / Banská Bystrica; 10. Bakabánya / Pukanec; 11. Jászó / Jasov; 12. Gölnöcbánya / Gelnica; 13. Szepeskáptalan / Spišská Kapitula; 14–15. Tekibánya ispotály; 16. Noszvaj; 17. Tokaj; 18. Torna / Turna nad Bodovu; 19 Pelsőc / Plešivec
- 2.b A rudabányai templom alaprajza léptékarányos összehasonlításban / Church ground-plans compared at scale with Rudabánya: 1. Nagybánya / Baia Mare; 2. Beregszász / Beperovc; 3. Muzsna / Mošna / Meschen
3. A rudabányai református templom belső tere délről, a meghagyott boltvállakkal és a kazettás mennyezettel / Inner space of the church of Rudabánya with the preserved vault-shoulders and the flat-coffered-ceiling from south
4. Az északnyugati sarok in situ boltválla / The vault-shoulder preserved in situ in the north-western corner
5. Az északi oldal in situ szimmetrikus köztes boltválla / The intermediary symmetric vault-shoulder preserved in situ at the northern side
6. A nyugati fal északi in situ aszimmetrikus boltválla, amely az északi mellékhajó és a főhajó közötti boltozat indítása / The asymmetric vault-shoulder preserved in situ at the northern part of the western wall, being the starting point of the vaults between the northern side-nave and the main-nave
7. Az egyik pillérdob egymást átható boltozatindításokkal / A pillar section with vault-ribs running along it
8. A bordacsomópont töredéke / Fragment of a rib-knot
9. Bordatöredék téglaporos rózsaszín festéssel / Fragment of a vault rib with light-red painting containing brick-powder
10. A rudabányai templom rekonstruált késő gótikus boltozatának alaprajzi vetülete, vonalas rajzon az áthatások jelölésével / Ground-plan projection of the reconstruction of the late-gothic vault of the Rudabánya church, line-drawing, marking of the cross-impact
11. A rudabányai templom rekonstruált késő gótikus boltozatának alaprajzi vetülete, az ismert elemek jelölésével: vörös: in situ boltozatindítás alapján; zöld: rekonstrukció kőfaragvány alapján; sárga: logikus hipotézis / Ground-plan projection of the reconstruction of the late-gothic vault of the Rudabánya church, marking the known-elements: red: on the basis of vault-shoulders preserved in situ; green: reconstruction on the basis of stone-carvings; yellow: logical-hypothesis
12. A főhajó boltvállainak számítógépes modellje / Computer modelling of the vault-shoulders of the main nave
13. A belső tér rajzi elméleti rekonstrukciója kelet felé / Theoretic reconstruction in drawing of the inner space, view toward the east
14. A belső tér rajzi elméleti rekonstrukciója átlósan délkelet felé / Theoretic reconstruction in drawing of the inner space, diagonal view across south-east
15. A kisszebeni római katolikus templom boltozata / Vault of the roman catholic church of Sabinov
16. A keleti homlokzat másodlagosan beépített késő gótikus ablaka / The late gothic window on the eastern facade, built in secondary position
17. A kisszebeni római katolikus templom ablak-mérművei / Window tracery of the roman catholic church of Sabinov
18. A déli homlokzat, az in situ késő gótikus nyugati ablakkal / Southern facade with the western window in late gothic style, preserved in situ

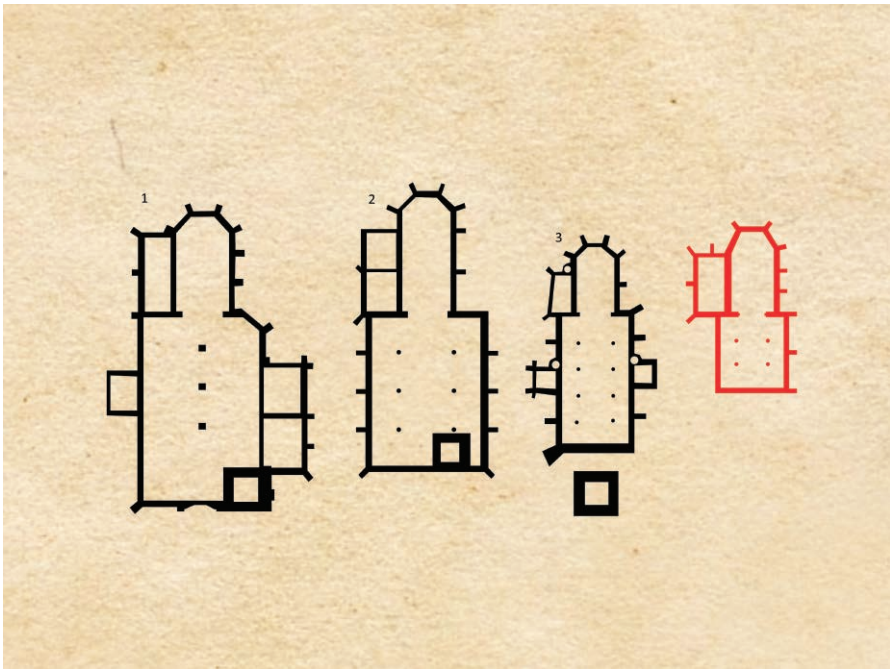
1. kép

2. kép

2.a kép

2.b kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

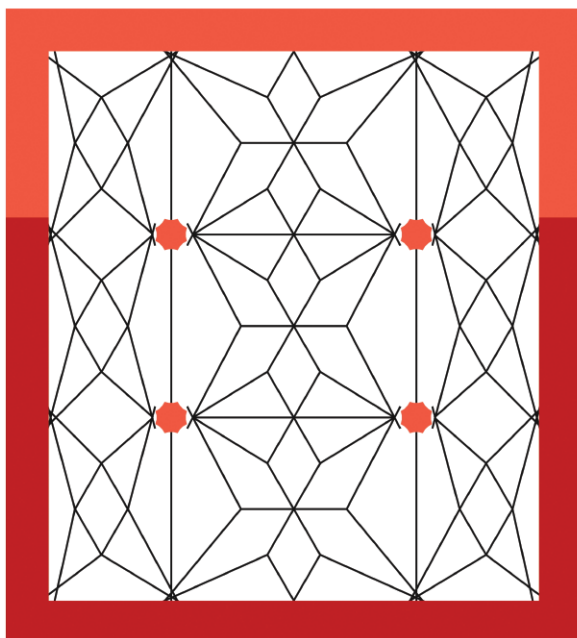
7. kép

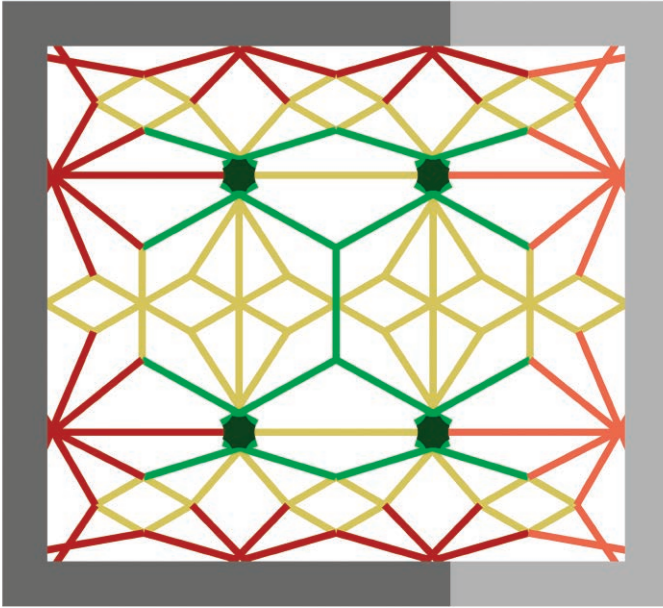
8. kép

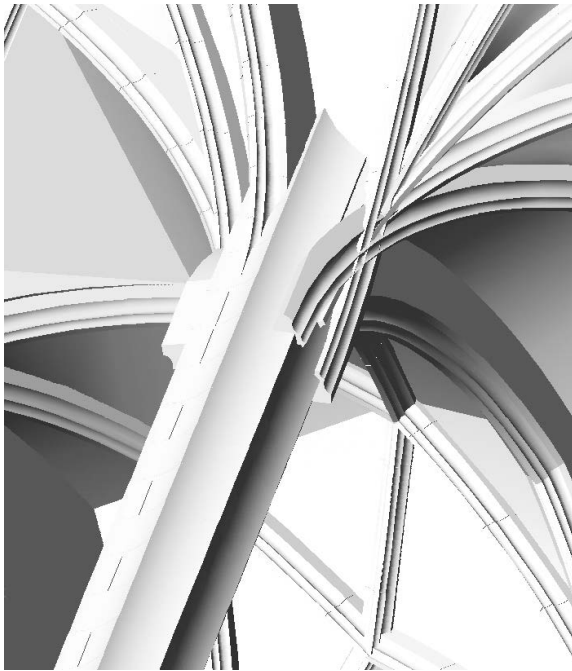
9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

15. kép

16. kép

17. kép

18. kép

Biserici gotice din Nösnerland în restaurare: observații și întregiri

Corneliu GAIU¹

Dispariția comunităților evanghelice, ai căror înaintași au populat zona Bistriței sute de ani dând identitate locului cunoscut sub denumirea de districtul săsesc al Bistriței, Nösnerland, a dus la degradarea sau chiar demolarea unora dintre lăcașurile de cult (Jelna, Vermeș, Șieu Măgheruș, Moruș, Tonciu, Sâniacob, Viile Tecii). Acolo unde bisericile au fost preluate într-o formă sau alta de către cultele existente azi în respectivele localități² s-a reușit conservarea și întreținerea spațiului liturgic, chiar dacă, în anumite cazuri, interioarele au suferit adaptări și intervenții mai puțin adecvate.

Arhitectura gotică din districtul Bistriței, analizată cu meticulozitate de către Corina Popa în urmă cu o jumătate de secol,³ cuprinde un număr mare de monumente aflate în stadii diverse de conservare. Bisericile ridicate în a doua jumătate a secolului al XV-lea constituie un grup unitar, ce ilustrează arhitectura satului săsesc medieval din nordul Transilvaniei, fiind reprezentative pentru regiune.⁴ Tipologie, bisericile săsești din ținutul Bistriței se încadrează, în marea lor majoritate, în tipul bisericii sală, excepție făcând doar două edificii religioase, biserica binavată din Lechința și bazilica de la Teaca. Lucrările de reabilitare, realizate sau aflate în curs, la câteva dintre bisericile din zonă au oferit contextul urmării acestor lucrări. Ele aduc completări valoroase asupra etapelor constructive și au prilejuit descoperirea unor elemente și piese de mobilier greu de sesizat pe baza aspectului lor anterior.

Biserica evanghelică din Unirea, preluată în anul 1981 de către comunitatea ortodoxă și purtând azi hramul Sfinților Arhangheli, beneficiara unei explozive creșteri demografice a intrat într-un amplu proces de renovare. Lucrările au constat într-o primă etapă în amenajări interioare și realizarea picturii în frescă,⁵ urmate în 2017–2018 de reabilitarea fațadelor și acoperișului. Decaparea tencuielilor au permis o serie de observații, consemnate structura, modul de construcție și urmărite transformările pe care monumentul le-a cunoscut de-a lungul secolelor.

Localitatea Unirea, actualmente cartier al municipiului Bistrița, este situată pe cursul râului Bistrița pe una din arterele importante care lega Transilvania de teritoriile de la est de Carpați. Grupul de coloniști stabiliți în Unirea au venit din zona Mosselei,

¹ Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud, Bistrița, corneliugaiu@gmail.com.

² Un număr de 23 de biserici au fost preluate de către ortodocși, câte una de către greco-catolici, reformați și neoproteștanți, PORUMB 1997, p. 243.

³ POPA 1970; POPA 1981.

⁴ VĂTĂȘIANU 1959, p. 37–39; DRĂGUT 1979, p. 74–75.

⁵ În analiza acestor monumente realizată în anii 1990 Marius Porumb sublinia ca un fapt pozitiv faptul că la biserica din Unirea „în mod conștient, interiorul nu a fost decorat cu frescă, bolțile păstrând stucatura barocă” (PORUMB 1997, p. 245).

satul apărând în documente sub numele de *Villa Latina* sau *Wallendorf* – satul valonilor. Satul este înregistrat documentar abia în anul 1332⁶ când, în lista dijmelor papale, apare înregistrat *plebanus Hermann* din *Wallendorf Superiori* care a plătit o jumătate de fertun de argint.⁷ În următorii ani, aceleași liste îl menționează pe noul paroh Nicolaus, *pleban de villa Latina*,⁸ care în anul 1333 plătea o dijmă de patru groși.⁹ În anul 1413 mănăstirea minoriților din Bistrița deținea o moară în Wallendorf.¹⁰ Vecinătatea orașului a reprezentat mereu un obstacol în viața comunității, prin disputele legate de proprietățile pe care orășenii le dețineau sau încercau să și le extindă în hotarul satului. Pe de altă parte vecinătatea orașului asigura o piață de desfacere pentru produsele agricole și o sursă ușoară de acces la mărfurile breslelor și negustorilor din oraș. În 1695 erau înregistrate 24 de familii, 12 case fiind pustii. La 1713 se ajunge la 38 de gospodării, cu o populație în jur de 170 – 200 locuitori.¹¹ Recensământul din 1789 înregistra un număr de 169 de case, cu 497 locuitori.¹² La începutul secolului XX au fost colonizați țipserii din zona Iacobenilor, aceștia formând un cartier distinct în cadrul localității, numărul lor ajungând în anul 1938 la 125 de persoane. În 17 septembrie 1944, 526 de sași din Unirea îmbarcați în 103 căruțe trase de cai și 13 care cu boi se încolonează, în frunte cu preotul Adolf Wagner, iau drumul către vest, ajungând până în zona Austriei Superioare. Cei prinși de front în zona de ocupație sovietică au fost obligați să facă calea întoarsă. Comunitatea se reface greu, casele au fost ocupate de populația din satele din jur, atrasă de perspectiva împroprietăririi. Abia prin 1955 își redobândesc casele, nu însă și pământurile. În 1965 comunitatea evanghelică din Unirea număra 275 de persoane. Din anii '1970 se declanșează un nou val de emigrări spre Germania, în 1978 rămânând doar 34 de etnici germani în Unirea.¹³

În centrul satului a fost ridicată biserica parohială înconjurată de o incintă de zid, alături fiind amplasate casa parohială, școala și cimitirul. Biserica este o construcție de tip sală cu cor poligonal, turn pe latura de vest și o sacristie de plan dreptunghiular alipită corului (fig. 1 a–b), edificată în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Pe o lespede zidită în incinta din jurul bisericii era inscripționat anul 1491¹⁴ (fig. 2). Nava, turnul și interiorul bisericii își datorează aspectul actual renovării din secolul XIX, în stil clasicist. Singurul element de factură gotică vizibil în actualul edificiu de cult era portalul vestic și pereții navei cu contraforți trepțați. Din cauza aspectului său clasicist, monumentul nu a atras interesul cercetătorilor care au abordat arhitectura gotică din nordul Transilvaniei.

Nava bisericii formată din patru travee are pe latura de sud o ușă de intrare protejată de un mic pridvor susținut de două colonete. Fațadele navei sunt articulate cu contraforți pe două niveluri. La interior, corespunzător contraforților, au fost introduse

⁶ *Inferiori Waldorf* apare în documente încă la 1295: UB, I, nr. 272.

⁷ DIR C, veacul XIV, vol. III (1331–1340), p. 134. În socotelile pe anul 1335 se preciza că jumătatea de fertun reprezenta „șase mărci și doi dinari fără patru groși, marca fiind socotită la cincizeci și șase de groși” (*Ibidem*, p. 212).

⁸ *Ibidem*, p. 137.

⁹ *Ibidem*, p. 175.

¹⁰ UB, III, p. 571, nr. 1715.

¹¹ BINDER 1994, p. 224–231.

¹² WAGNER 1978, p. 50.

¹³ WAGNER 1978, p. 16–17.

¹⁴ În monografia localității, elaborată de către Ernst Wagner (WAGNER 1976, p. 12), este indicat anul 1441.

pile de zidărie pe care descarcă arcele dublouri ce susțin calotele de factură boemă, datorate refacerilor bolților din a doua jumătate a secolului XVIII. Biserica a cunoscut o renovare între anii 1873/74 când a fost reconstruit corul și au fost refăcute fațadele în stil clasicist.¹⁵ Ferestrele cu deschideri în arc de cerc, subliniate de arhivele din stucatură, sunt rezultatul refacerilor în stil clasicist din secolul al XIX-lea. Corul scurt, poligonal, a fost reconstruit în secolul al XIX-lea, prezintă o boltire similară celei din navă, cu o fereastră circulară în ax. Muchiile corului sunt subliniate de blocuri de piatră ecarisată, preluate de la contraforturile care susțineau bolta medievală. Pe latura de sud a corului a fost evidențiat un ancadrament de tipul celor cu lintel pe console (fig.3), aparținând goticului târziu. Soluția unui acces direct în corul bisericii apare cel puțin ciudată, fiind posibil ca acest portal să fi aparținut intrării în vechea sacristie. Sacristia de plan dreptunghiular prezintă pe perețele nordic un arc de descărcare realizat din cărămidă, urmele fostei ferestre. Sub cornișa clădirii există o friză din arcade semicirculare susținută de lesene. Sacristia a fost reconstruită într-o fază mai târzie, zidurile acesteia nefiind țesute cu pereții corului.

Fațada vestică este dominată de turnul masiv cu trei niveluri, delimitate de cornișa, unitară pentru navă și turn, încheiat printr-o fleșă suplă, hexagonală. Laturile turnului sunt marcate de lesene realizate prin placarea cu cărămizi a muchiilor (fig.4). Data inscripționată pe învelitoarea turnului, 1923, reprezintă anul aplicării învelitorii din tablă.

Pe latura de sud a turnului a fost amplasat un portal în arc frânt care asigură accesul la nivelurile superioare ale turnului și spre nava bisericii. Un portal cu deschidere în arc frânt cu o profilatură elaborată formată din toruri cilindrice și cavete despărțită de listele, întâlnit la mai multe biserici gotice târzii din regiune,¹⁶ asigură accesul în navă de pe latura de vest a monumentului (fig. 5). Decapările de la parterul turnului au evidențiat alte elemente de pietrărie medievală. Pe latura de nord a turnului a fost descoperit un portal în arc frânt, profilat printr-un tor și o scotie (fig. 6), iar pe latura de vest a apărut un portal în arc frânt alcătuit din două elemente alăturate: cele din stânga marcate sub forma unui tor cilindric, blocurile din dreapta cioplite sub formă de scotie (fig.7). Identificarea acestor portaluri, ulterior înzidite, arată că parterul turnului a avut un plan similar celui de la biserică din Dipșa, care formau adevărate pridvoare deschise.¹⁷ Soluția aleasă presupune preluarea modelului sau prezența mai degrabă a aceiași echipe de meșteri pe ambele șantiere, cele două biserici fiind ridicate în aceeași perioadă, în ultimele două decenii ale secolului al XV-lea. Dacă în interior pictura nu slujește imaginii monumentului, lucrările efectuate la exterior, cu punerea în evidență a elementelor de pietrărie și contraforților medievali (fig. 8 a–b), vin să sublinieze valorile istorice pe care biserică din Unirea le conservă.

Cel de-al doilea monument aflat în proces de reabilitare este *biserica din Dipșa* unde timp îndelungat evanghelicii și ortodocșii au slujit alternativ în același locaș de cult, în 1967, după risipirea ultimului grup de sași evanghelici, biserică a fost cumpărată de către biserică ortodoxă, care a păstrat înfățișarea și piesele de mobilier din biserică.

¹⁵ FABINI 1999, p. 781.

¹⁶ POPA 1981, p. 73–74.

¹⁷ *Ibidem*, p. 21.

Localitatea Dipșa (germ. Durrbach) este menționată în listele de socoteli ale dijmelor papale din anii 1332 – 1336, în care figurează „*Tychmannus plebanus de Gypsa*” cu o dijmă de 7 loteni.¹⁸ Dacă inițial satul făcea parte din punct de vedere administrativ din comitatul Dăbâca, după această dată va intra în cadrul districtului săsesc al Bistriței, sub autoritatea sfatului și judeului Bistriței, prin diploma eliberată de către rege în anul 1472.¹⁹ În anul 1440 regele Wladislav II dăruia Dipșa unui nobil,²⁰ pentru ca în 1453 satul să fie inclus, alături de celelalte așezări din districtul Bistriței, între stăpânirile lui Iancu de Hunedoara. În anul 1344 este menționat preotul din Dipșa, Andrei, pentru care se solicită numirea la biserica parohială din Orăștie, ajunge canonic de Alba Iulia.²¹ În 1369 preot la Dipșa era fiul unui nobil de Frata *discretus vir dominus Johannes filius Gali*.²² Un document din anul 1450 înregistrează pe parohul *Felicianus sacerdos parochialis ecclesie beati Maria virginis in Dypse constructe plebanus*.²³ Reper esențial pentru comunitate biserica din Dipșa face parte din șirul de impozante construcții de zid despre care, dincolo de o realitate palpabilă s-a suprapus o interesantă legendă, particularizând momentul și dându-i o încărcătură de mister.

Tradiția amintește o anterioară biserică în vecinătatea casei parohiale și a cimitirului evanghelic. Biserica, amplasată pe terasa din dreapta văii de-a lungul căreia s-a organizat satul (fig. 9), a fost resfințită după preluarea de către cultul ortodox cu hramul ”Sfântul Dimitrie, izvorătorul de mir”. Planimetric este o biserică de tip sală cu cor alungit, flancat de sacristie și turn de vest. În jurul bisericii a fost amenajată o incintă de piatră de formă ovală pe la 1550 (fig. 9). Atât nava cât și corul sunt articulate prin contraforți înalți, cu rol structiv (fig. 10). Data terminării bisericii este precizată de inscripția de pe unul din contraforții din fațada sudică, unde este inscripționat anul 1489 (fig. 11) și ea corespunde din punct de vedere stilistic goticului târziu căruia îi aparține construcția. Nava cu trei travee a primit în veacul al XVIII-lea o boltire barocă, la fel ca multe dintre bisericile din nordul Transilvaniei, discutate de către Virgil Pop în teza de abilitare.²⁴ Corul, format din două travee, una dreptunghiulară, cea estică poligonală, conservă boltirea gotică, cu bolți în cruce pe ogive care se sprijină pe console cilindrice prelungi terminate prin rozete, decor reluat și în cheia de boltă. Arcul de triumf care desparte nava de cor se încheie în partea superioară în arc frânt, cu muchia teșită. Nava a primit o boltire de factură barocă – cu semicilindri cu dublouri care se descarcă pe pilaștri cu capiteluri corintice.²⁵

Pietrăria bisericii aparține tipologiei gotice, îngrijit lucrate și variate ca profilatură. Portalul sudic este de tipul celor cu baghete încrucișate de factură gotică târzie, care are în partea superioară o sprânceană de cornișă care anunță stilistica Renașterii. Portalul este profilat cu toruri și cavete care au baza spiralată – decor care aparține atelierului de pietrărie bistrițean.²⁶ Portalul nordic este tot cu baghete încrucișate, dar cu o profilatură

¹⁸ DIR, C, veacul XIV, vol. III (1331–1340), p. 139.

¹⁹ UB, VI, nr. 3930.

²⁰ UB, V, nr. 1386.

²¹ DIR, C, veacul XIV, vol. III (1331–1340), p. 139, 177; *Ibidem*, vol. IV (1341–1350), p. 426–427.

²² DRH, C, vol. XIII (1366–1370) nr. 411.

²³ ENTZ 1996, p. 276.

²⁴ POP 2015.

²⁵ Biserica a fost atent analizată de către Corina Popa în teza domniei sale și valorificată în cele două studii dedicate bisericilor din zona Bistriței: POPA 1970, p. 307–308, și POPA 1981, p. 21–22.

²⁶ MĂNDRESCU 1999, p. 53 sqq.

simplificată formată dintr-un tor cilindric flancat de cavete (fig. 12). Portalul vestic încheiat în partea superioară în arc frânt este format dintr-o succesiune de toruri și cavete (fig. 13). Un al patrulea portal aflat la ușa sacristiei este mai simplu, de tipul cu lintel pe console, profilat doar prin țesirea muchiiilor. Pietrăria ferestrelor de la navă și cor de o mare varietate a decorului, care nu se repetă de la o fereastră la alta, amintește prin proporții și finețea execuției de construcțiile gotice de oraș. Sunt, cu excepția ferestrei de deasupra portalului sudic, tripartită, ferestre bifore. Cele de la navă cu închidere în partea superioară în arc frânt, cele de la sanctuar în arc semicircular. Decorul cuprinde polilobi, polilobi înscriși, motive flamboiante de un mare rafinament artistic.²⁷ Pe unul din contraforții de pe latura sudică a navei bisericii, chiar lângă intrare, se găsește un relief în piatră reprezentând o scroafă reprezentată realist, cu botul ascuțit și coama acoperindu-i spinarea.²⁸ În ce măsură sculptura a dat naștere legendei sau prin ea a vrut să se transmită posterității miraculoasa întâmplare este greu de dovedit, iar prezența unui porc pe frontispiciul unei biserici este greu de explicat. Se știe că în bisericile medievale porcul este o reprezentare a maleficului.

Turnul amplasat pe latura de vest de plan pătrat, pe trei nivele, marcate prin bandouri are parterul cu deschideri în arc pe cele trei laturi care are aspect de pridvor deschis (fig 14). Etajul superior este străpuns de ferestre care se încheie în partea superioară în arc frânt, în axul lor fiind amplasate cadranele ceasului. Un document din anul 1534 arată că s-au plătit 40 de guldeni pentru orologiul din turnul bisericii din Dîpșa.

În 1751 un incendiu de proporții a mistuit un mare număr de gospodării, ard inclusiv biserica și casa parohială. Bolțile și acoperișul bisericii vor fi refăcute în anul 1770, primind sistemul de boltire actual de factură barocă, iar pe laturile de vest și nord amenajându-se o tribună care adăpostea și orga. Orga a fost construită de către meșterul Johannes Hahn din Sibiu în anul 1767. O nouă orgă a fost instalată în tribuna de vest în 1863 fiind opera meșterului L. Blahunka din Cluj. Biserica prezenta în anul 1821 fisuri la pereți și bolți, acoperișul fiind distrus, o amplă renovare fiind realizată în anii 1868–1869. În 1910 se renovează turnul.²⁹

Recensământul din anul 1754 consemna la Dîpșa un număr de 43 familii de sași liberi, 17 familii și o văduvă de români și o singură familie de țigani. Aceștia dispuneau de 150 de capete de animale de tracțiune și 97 vaci de lapte. Cele 18 familii românești purtau numele de Someșan (4 familii), Moldovan (5 familii), Năsăudean (2 familii), Zăgrean (1 familie), Borgovan (1 familie), Hordouan (1 familie), indicând locul de origine a acestora.³⁰

Lucrările de reabilitare au oferit oportunitatea studierii monumentului. În podul bisericii au putut fi sesizate, cu acest prilej, prezența gurilor de tragere (fig. 15), confirmând și pe această cale faptul că nava bisericii a avut inițial bolți în cruce pe ogive, care descărcau în contraforții păstrați atât la navă cât și la cor. Studiul de parament și decaparea tencuielilor de la amvonul bisericii, au pus în evidență decorul piesei de piatrărie, format din cinci panouri încadrate de un profil de bază și o cornișă treptată, care se sprijină pe un picior hexagonal. Panourile sunt decorate cu motive în relief dispuse pe

²⁷ POPA 1981, p. 21, 76–77.

²⁸ ARION 1974, p. 37.

²⁹ FABINI 1999, nr. 99, p. 165.

³⁰ KLÖSER 1986, p. 47–48; BINDER 1994, p. 77–82.

două rânduri, sub formă de trilobi și patrulebi înscrisi sau un decor flamboiant.³¹ În panoul central a fost realizat un decor figurativ cu reprezentări ale Taurului și Leului, imagini martelate, și din păcate foarte dificil de descifrat, probabil după adoptarea Reformei. Cele două reliefuri sunt simbolurile evangheliștilor Luca și Matei, ilustrate în pictura și sculptura medievală,³² figurând în numeroase reprezentări sculpturale din biserici gotice din Transilvania.³³ Opțiunea pentru reprezentarea simbolică a celor doi evangheliști pe amvonul bisericii din Dipșa se leagă probabil de semnificația lor pentru credincioși, biserica având hramul Fecioarei Maria.

Dincolo de informațiile și precizările pe care cercetările asupra celor două monumente le-au oferit, renovarea le asigură conservarea și punerea lor în valoare atât din punct de vedere liturgic cât și sub aspect turistic și cultural.

Referințe și abrevieri / References and abbreviations

- ARION 1974 Arion, Gheorghe, *Sculptura gotică din Transilvania. Plastic figurativă din piatră*, Cluj 1974.
- BINDER 1994 Binder Pál, *Beszterce és Radna-völgy történelmi személy- és helynevei (1698–1865)*, Budapest 1994.
- CORNEANU 2015 Corneanu, Constantin Sebastian, *Amprente în piatră: figurativ și decorativ în sculptura romanică și gotic timpurie din Transilvania*, Sibiu 2015.
- DIR, C *Documente privind istoria României, seria C, Transilvania*, București 1951–1955.
- DRĂGUȚ 1979 Drăguț, Vasile, *Arta gotică în România*, București 1979.
- DRH, C *Documenta Romaniae Historica, seria C, Transilvania*, vol X-XVI, București 1977–2014.
- GOLESCU 1943 Golescu, Maria, „Motive animale în sculptura decorativă și semnificarea lor simbolică în arta religioasă,” *Buletinul Comisunii Monumentelor Istorice*, XXXVI (1943), p. 36–48.
- ENTZ 1994 Entz Géza, *Erdély építészete a 11–13. században*, Kolozsvár 1994.
- ENTZ 1996 Entz Géza, *Erdély építészete a 14–16. században*, Kolozsvár 1996.
- FABINI 1998 Fabini, Hermann, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, Sibiu 1998.
- KLÖSER 1986 Klöser, Michael, *Schicksal eines Deutschen Dorfs Dürrbach in Siebenbürgen*, Altötting 1986.
- MĂNDRESCU 1999 Mândrescu, Gheorghe, *Arhitectura în stil renaștere la Bistrița*, Cluj-Napoca 1999.
- POP 2015 Virgil Pop, *Restaurarea bisericilor medievale în epoca barocă*, Cluj-Napoca 2015.
- POPA 1970 Popa, Corina, „Biserici gotice târzii din jurul Bistriței,” *Pagini de veche artă românească*, 1 (1970), p. 299–324.
- POPA 1981 Popa, Corina, „Biserici sală gotice din nordul Transilvaniei,” *Pagini de veche artă românească*, 4 (1981), p. 7–79.
- UB *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII, Hermannstadt–Bukarest, 1892–1991.
- PORUMB 1997 Porumb, Marius, „Conservarea patrimoniului cultural prin preluare și revitalizare. Monumente istorice din ținutul Bistriței,” *Revista Bistriței*, X–XI (1997), p. 241–254.
- VĂTĂȘIANU 1959 Vătășianu, Virgil, *Istoria artei feudale în țările române*, București 1959.
- WAGNER 1976 Wagner, Ernst, *Wallendorf in Siebenbürgen*, Wehrheim 1976.

³¹ Prezența amvoanelor care prezintă panouri decorative au fost remarcate de către Corina Popa la bisericile din Teaca, Vermeș, Târpiu și Dipșa, ultimele două cu reliefuri figurative: POPA 1981, p. 78–79.

³² GOLESCU 1943, p. 43; CORNEANU 2015, p. 83–85.

³³ ARION 1974, p. 108 și III.

Gothic churches of Nösnerland in process of rehabilitation: observations and restitutions

(Abstract)

The Gothic architecture of the Bistrița county, analyzed carefully a century earlier by Corina Popa, includes a large number of monuments in different phases of conservation. The restoration work completed or in the process of being completed provides valuable insight into the construction stages and the specificities of the ground-plan arrangement that are difficult to see from their current appearance. The locality of Unirea (germ. Altdorf, hung. Aldorf) is for the first time mentioned rather late as *Villa Latina* or *Wallendorf*, in 1332, among the papal tithes, with the record of the parish priest Hermann of *Wallendorf*. The following years, on the same lists, it can be discovered discover the name of *Nicolaus*, parish-priest of *Villa Latina Superiori*. The church is a hall-type construction with a polygonal choir, the tower is attached on the west side, and the sacristy annexed to the chorus. On a tombstone embedded in the enclosure-wall which surrounds the church, the year 1491 it can be seen encrusted. The nave, the tower and the interior of the church owe their appearance to the renovations of the 19th century, in a classicist style. The single Gothic element of the current building was the western portal and the walls of the nave with stepped buttresses, the church being rebuilt around 1873/74 in neoclassical style. The stripping on the ground floor of the tower revealed on the north wing a flying buttress frame. On the west facade of the tower, we observe a butted arch frame made up of two elements joined together: on the left marked by a cylindrical torus, on the right by rectangular stone blocks. These remarks show that the ground floor of the tower had an open porch, similar to that of Dîpșa.

The locality Dîpșa (germ. Dürrbach, hung. Dipse) appears in the papal tithe registers of the years 1332–1336 where mention is made of a certain Tychmannus plebanus of Gypsa. A document from 1450 mentions the priest Felicianus sacerdos parochialis ecclesie beati Maria virginis in Dypse constructe plebanus. The date of the end of construction is inscribed on one of the buttresses, 1489, and it stylistically corresponds to the late Gothic style that characterizes the church. The rehabilitation works offered the chance to strip the plaster from the pulpit of the church, bringing to light the decoration of the stone panels, formed by reliefs surrounded by two quadrilobed and trilobed threads. The central panel contains a figurative decoration with representations of lion and an ox – the symbols of the evangelists Mark and Luke, unfortunately hammered probably during the Reformation.

Lista ilustrațiilor / List of illustrations

1. a–b. Biserica din Unirea –plan și secțiune transversală / The church of Unirea – ground-plan and transversal section
2. Unirea – inscripție pe o placă de piatră cu anul 1491 / Unirea – inscription on a stone-paque with the year 1491
3. Portalul de pe fațada sudică a corului bisericii din Unirea / Portal on the southern facade of the choir, Unirea
4. Unirea, fațada de vest a turnului / Western facade of the tower, Unirea
5. Unirea, portalul de vest al navei / Western portal of the nave, Unirea
6. Unirea, portalul de pe latura de nord a corului bisericii / Portal on the northern wall of the choir, Unirea
7. Unirea, portalul de pe fațada de vest a turnului / Portal on the western facade of the choir, Unirea
- 8 a. Fațada de sud; b. fațada nordică a bisericii din Unirea după restaurare / a. Southern facade; b. northern facade of the church after restoration, Unirea
9. Localitate Dîpșa pe prima ridicare militară / Dîpșa locality on the first military survey
10. Planul bisericii din Dîpșa / Ground-plan of the church of Dîpșa
11. Dîpșa, anul 1489 inscripționat pe unul din contraforții bisericii / The year 1489 inscribed on a buttress of the church, Dîpșa
12. Dîpșa, portalul nordic / Northern portal, Dîpșa
13. Dîpșa, portalul vestic al navei bisericii / Western portal of the nave, Dîpșa
14. a–b. Dîpșa, ancadramentele de pe latura de vest și sud a turnului / Carved stone-frames on the western and southern side of the tower, Dîpșa
15. Dîpșa, gură de tragere din podul navei / Loophole at the loft of the nave, Dîpșa
16. a. Amvonul bisericii din Dîpșa; b–c. Detalii / a. The pulpit of the church of Dîpșa; b–c. Details
17. Panoul cu simbolurile evangheliștilor Luca și Marcu / Panels with the symbols of the evangelists Luke and Mark

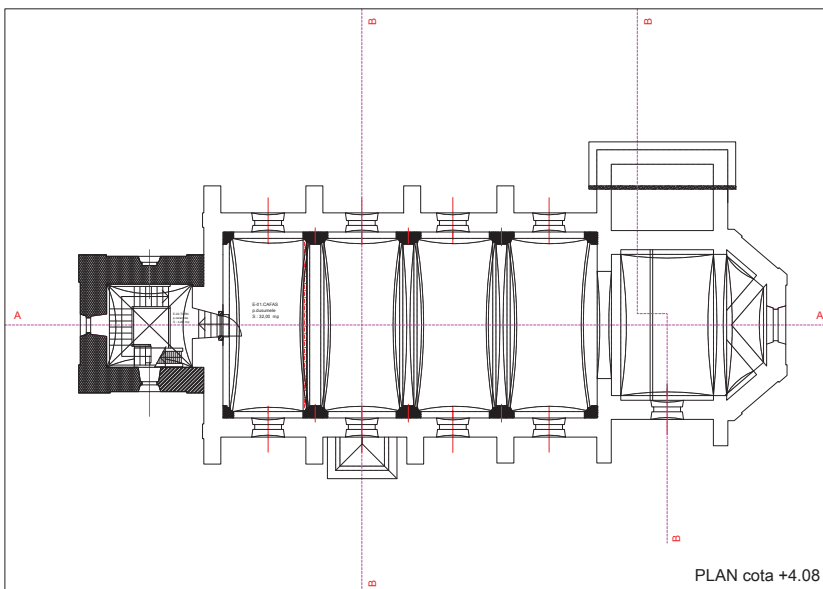

Fig. 1a

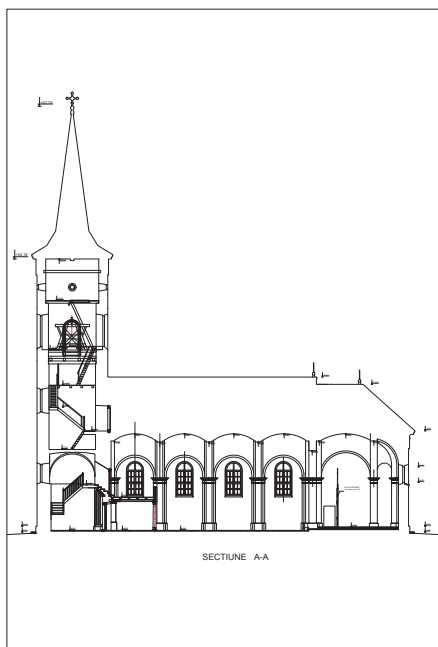

Fig. 1b

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8a

Fig. 8b

Fig. 9

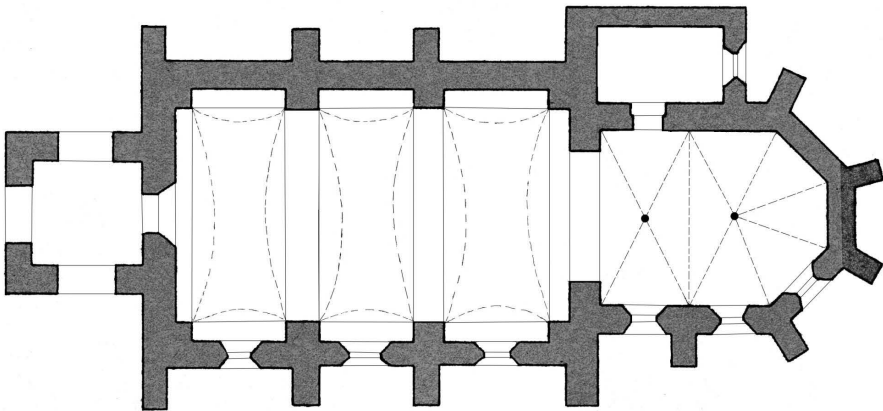

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14a

Fig. 14b

Fig. 15

Fig. 16a

Fig. 16b și 16c

Fig. 17

Az erdélyi középkori kő keresztelőmedencék kutatásának újabb eredményei. II.

TARI Edit

A templomi felszerelés egyik legfontosabbikává a keresztelőmedencéket az az alapvető tény teszi, hogy a keresztség által válik a hívő ember kereszténnyé, a keresztény közösség tagjává. A középkori plébániatemplomokban a keresztelőkutak a keresztség szentségének kiszolgáltatása miatt alapvető felszerelésnek számítottak. A középkori ábrázolásokban rendszerint a teljes test alámerítésére alkalmas keresztelőkutakat ábrázolnak, valójában a Kárpát-medencében csak csecsemőkeresztelésre és leöntéses (infusio) kereszteléshez való, zömmel kőből faragott példányokat ismerünk. A közelmúltban megjelent Kárpát-medencei kő keresztelőmedence monográfiámban a keresztelés liturgiai fontosságát, szimbólumrendszerét és forrásait is részletesen bemutattam.² Legutóbbi alkalommal, 2010-ben a marosvásárhelyi Pósta Béla konferencián vázoltam fel az erdélyi emléanyagot a szakmai plénumnak.³ Az ott⁴ és később a monográfiában leírt alapvetéseket, vázlatos tipológiát részletesen nem idézném újra, de néhány általános megállapítást összegzek a mondandóm közérthetősége miatt.

A keresztelőmedencék osztályozása során – az áttekinthetőség kedvéért –, az európai tipológiai áramvonalba illeszkedve, magam is munkamódszerként használtam az egyszerűbb formák felől haladást a bonyolultabbak felé. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy az emléanyag heterogén jellege nem tűri az ilyen osztályozást, csak munkamódszerként használható. Emlékeztetőül idézem a Kárpát-medencei vázlatos formák alapján készített tipológiát, jelen esetben az erdélyi példányokra fókuszálva. Öt főbb típus⁵ különíthető el a forma és egy esetben a díszítés alapján,⁶ az egyrésztől haladva a tagolt, háromrészcs (medence, oszlopláb, talp) formák felé. A megformálás kisebb részletein belül például a keresztelőmedencék akár a nodusz alapján⁷ is vizsgál-

¹ MNM Balassa Bálint Múzeuma, Esztergom, tariedit@gmail.com.

² TARI 2018. Ezekre ismételtelen nem térek ki.

³ A kutatás I. része megjelent a *Dolgozatok* 2013. évi kötetében: TARI 2013. Ez a 2013-ban megjelent tanulmány a 2010-es konferencián tartott előadás kibővített, szerkesztett változata. Jelen írás a szatmárnémeti *Középkori egyházi építészeti konferencián* (2019. április) elhangzott előadás szerkesztett változata.

⁴ TARI 2013. 179–183.

⁵ 1: tál alakú, félgömbös forma, 2: kétrészes, tömszerű forma, 3: kehely alak nodusszal vagy anélkül, 4: háromrészcs, oszlopszerű forma, 5: vakmérműves, többféle alapformán, többnyire kehely alakún jelenik meg.

⁶ A leglátványosabb, vakmérműves díszítés teljes Kárpát-medencei elterjedését ld. TARI 2018. 339. A nyolc erdélyi vakmérműves keresztelőkút: Berethalom (Biertan), Baráthely (Brateiu), Bordes (Bordoșiu), Rádos (Roadeș), Boroskrakkó (Cricău), Fületelke (Filitelnic), Segesvár (Sighișoara) és Nagyekemező (Târnavă) templomából ismert.

⁷ Hangsúlyos, félgömbös metszetű kerek noduszok fordulnak elő a lemhenyi (Lemnia), a kézdiszentkereszt (Poian), a berecki (Brețcu), a kézdiszentléleki (Sânzieni) és a kristyori (Crișcior) keresztelőmedencéken, míg két- illetve háromsoros noduszok inkább későbbi példányokon fordulnak elő, pl. Gyergyószárhegy (Lăzarea), Lövete (Lueta), Mikháza (Călugăreni), Csíkszentmárton (Sânmartin), Sajómagyaros (Șteu-Măgheruș), Csíkszépvíz (Frumoasa) keresztelőkútján.

hatóak, szem előtt tartva azt a tényt, hogy két egyforma keresztelőmedence nincs ebben a szakrális emlékanyagban. A bátrabb kutatók az előforduló egyéb díszítések alapján is vonhatnak le következtetéseket, azonban hangsúlyoznom kell, hogy a teljes Kárpát-medencei emlékanyagban csak kb. 10-15%-án találhatóunk motívumokat. Jelen írásban néhány példát mutatok a 2010-es publikáció óta felmerült lehetséges egyéb, szubjektív csoportosításokra, valamint az erdélyi emlékanyagra vonatkozó újabb eredményeket és felvetődő kérdéseket szeretném részletesebben bemutatni, olyan térképekkel illusztrálva, amelyek nyomtatásban még nem láttak napvilágot.

A közel tíz évvel ezelőtt bemutatott erdélyi kő keresztelőmedencék mennyisége napjainkig bár jelentősen nem változott, néhány darabbal azonban mégis gyarapodott, és szerencsésen differenciálódott is. A fennmaradt kő erdélyi keresztelőmedencék közül 169 példány vélhető középkorinak és húsz bizonytalan vagy csak irodalomból ismert (1. kép).⁸ Az erdélyi anyaggyűjtés teljesnek mondható, még akkor is, ha néhány további példány felbukkanása várható. Régészeti feltárásokból is remélhetünk még újabb darabokat (hiszen a Kárpát-medencei emlékanyag kb. tíz százaléka, azaz 62 darab ásatásból került elő). Erdélyben eddig 13 darabot ismerünk feltárásokból.⁹

A közel tíz esztendővel ezelőtt megjelent publikációban felvetett néhány kérdés már kezd válasz körvonalazódni. Például, hogy mennyire reprezentatív a fennmaradt emlékanyag az egykor létezett keresztelőkutak mennyiségéhez képest? (2. kép). Választ erre a kérdésre a 14. századi plébániahálózat rekonstrukciója segítségével kaphatunk. A friss történeti kutatások alapján feltételezhetjük, hogy kb. 4300 középkori plébánia-templom létezett a Magyar Királyság területén.¹⁰ A keresztelőmedencék gyűjtése során a középkorra fókuszálás csak széles ecsetvonásokban volt lehetséges. Mivel számos keresztelőkút keltezhetetlen, jó néhány darabnak csak a középkori jellege határozható meg. 2018-ig kb. 600 középkori vagy annak vélt, kő keresztelőmedencét sikerült összegyűjtenem a Kárpát-medencéből. A fennmaradt keresztelőmedencék mennyisége tehát a kb. 4300 plébániaegyházhoz viszonyítva tekintélyesnek mondható, hiszen körülbelül a 15%-át teszi ki¹¹ (3. kép). Az üres területek meglétére többféle magyarázat is lehetséges. Az egyházak és velük együtt a keresztelőmedencék pusztulása is köthető beháborúkhoz, a török foglaláshoz, de a reformáció elterjedéséhez is. Egyházként történő egyedi vizsgálatok szükségesek a főbb történelmi események, folyamatok felvázolásához, magyarázatot csak ennek fényében kísérelhetünk meg.

A következő nagy téma, melyből kisebb fejezetet szeretnék bemutatni, a kőfaragóműhelyek kérdésköréhez kapcsolódik. A műhelyekre vonatkozó korábbi kérdésfeltevésekre sikerült néhány új észrevételt tennem. Szem előtt tartottam természetesen művészettörténészeink megállapítását, mely szerint a középkorban jelentős kőfaragóműhelyek minden nagyobb építkezés körül kialakultak. Ennek ellenére az erdélyi keresztelőmedence emlékanyagban további kisebb műhely és/vagy azonos kőfaragó meg-

⁸ Szétfeszítené a rövid összefoglaló keretét az közel kétszáz helységnevé felsorolása. A helységnevek sorszámanak feloldását ld. TARI 2018. 367–382.

⁹ Csíkszentmihály (1747, Botár István gyűjtése), Felsősófalva, Gyergyóújfalu, Kézdiálbis, Kézdiszentkereszt, Sepsikilyén, Korond, Márpod, Nagybaromlak, Szászmaté, Székelyszáldobos, Kolozsvár, Magyargorbó. A felsorolt lelőhelyek keresztelőmedencéinek irodalmi hivatkozásait ld. TARI 2018. alfabetikus sorrendjében.

¹⁰ F. Romhányi Beatrix régész-történésznek ezúton is hálásan köszönöm, hogy felhasználhatom impozáns forrásgyűjtésének térképi eredményét!

¹¹ Ez természetesen kutatói habitus kérdése, hogy kevésnek vagy soknak értékeljük a megmaradt medencék mennyiségét.

léte is körvonalazható. Nézzük meg közelebbről: különleges díszítés az emlékanyagban a vízszintesen egymásba kapcsolódó, frízként körbefutó, szív alakú motívum, mely a félgömbös cuppák külső oldalán jelenik meg (4–5. kép).

A csúcánál egymásba kapcsolódó szívek öt levélkével kitöltöttek, a köztük lévő ívháromszögekben kétágú levél található, mely a kézdiszentkeresztin kúton még kicsi szívet formáz. A motívum plasztikusan kidomborodik a síkból. A szinte teljesen megegyező díszítés a cuppa felső harmadában fut körbe mindkét medencén, a lemhényin és a kézdiszentkeresztin is. Mindkét zömök formájú keresztelőmedence cuppájának alját függőleges, lekerekített, egymáshoz simuló, széles, stilizált levelek, ívkaréjos övezik. Rendkívüliségét az adja, hogy csupán ezen a két egymáshoz nagyon közeli erdélyi lelőhelyen (csupán 12 km-re találhatóak egymástól) fordul elő ez a díszítés a Kárpát-medencében, így Kézdiszentkeresztin (Poian) és Lemhényben (Lemnia). Lazábban kapcsolódik a kis csoporthoz a berecki (Bretcu) keresztelőkút (9 km Lemhénytől). Mivel az anyagban nem ismert másutt a vastag, gömbölyű nodus és az ezt keretező széles ívkaréjos dísz, csak a berecki példányon, illetve zömök megformálása alapján is rokonítható velük. Feltételezhetően egy kőfaragó keze munkája a három keresztelőkút (6. kép).

A három egyedülálló faragvány párhuzamait kutatva több ezer keresztelőmedencét vizsgáltam át, és legnagyobb meglepetésemre az európai emlékanyagban kizárólag Svédország területén találtam velük rokonítható példányokat. Legközelebbi párhuzamuk a burserydi keresztelőmedence¹² (7. kép). A bemutatott többi svéd, 11–12. századi keresztelőmedencén ugyanennek a motívumnak további variánsai láthatóak, például Sventorp és Forshem¹³ medencéin (8/1–2. kép). Némelyiken már a szív alak hegyes vége további kanyarodó ívben folytatódik. Csak érdekességképpen hivatkozom a Karaby-i medencére,¹⁴ ahol már a motívum játékos variálását fedezhetjük fel, kinyitva a szív alak végét. Mindegyik motívum ezeken a példányokon is frízként és plasztikusan jelenik meg.

Bár első hallásra idegennek tűnhet ez a távoli kapcsolat, mégsem elképzelhetetlen az összefüggés. Európa belső, szárazföldi területein és folyóin számos kereskedelmi útvonal alakult ki, amelyek a gyors ütemben fejlődő városokat, a 12–13. században feltárt és művelés alá vont bányavidékeket kötötték össze a gazdaság régebben kialakult központjaival. Közép-Svédország, Szilézia, a Szudéták, a Cseh-érchegység, a Felvidék és Erdély korábban kiaknázatlan érlelőhelyei vonzották a telepeseket, bányászokat és kereskedőket. Az ércekkel és nyers fémmel és mezőgazdasági terményekkel folytatott kereskedelem jelentősen fellendült. A 13–15. században ismert kereskedelmi út haladt Brassótól Budán, Krakkón, Wroclavon át Svédországba, Malmö felé. Elképzelhető, hogy a kereskedőkkel iparosok, építőmesterek is vándoroltak. Ez az egyik feltételezés, hogy északi, vándor építőmester, kőfaragó is készíthette ezeket a kutakat.

¹² 1200-as évek közepe, ma a Stockholmi Állami Történeti Múzeumban (Statens Historiska Museum, inv. nr. 4454.), <http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foremal.asp?objektid=950925Fi> 2017.12.05. Ezúton is hálásan köszönöm, hogy a keresztelőmedencék újraközléséhez hozzájárultak! TARI 2018. 72., 384. jegyzet.

¹³ 1200 körül készült, <http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foremal.asp?objektid=920509Fi> 2017.12.05. TARI 2018. 72., 385. jegyzet.

¹⁴ TARI 2018. 73., további fényképpel, valamint 388. jegyzet.

Lővei Pál irányította rá a figyelmet, hogy a Germán-Lengyel alföld¹⁵ kőben szegény területein skandináviai eredetű keresztelőmedencék maradtak fenn. Egy igen érdekes jelenséget emelt be a kutatásba, mely szerint a nehéz faragványok a Balti-tengeren átkelő hajók ballasztcsúlyaként érkeztek. Ezeket a köveket a mezőgazdasági termékek berakodásakor kipakolták és otthagyták, a visszaúton feleslegessé váltak.¹⁶ Lővei Pál foglalkozott a skandináviai gránitnak és a Gotlandban bányászott kagylós mészkőnek a Germán-Lengyel alföldre hajó tökesúlyként történő szállításával. Meggyőzően ismerte ti, hogy a Balti-tenger kereskedelmi hajóinak az extra tökesúlyát keresztelőkutakká faragott vagy azzá faragható kötömbök alkották.¹⁷ Típusaik hatása olyan hosszantartó volt, hogy pl. rüdersdorfi mészkőből a 15. század második felében faragott keresztelőkutak archaikus formái sokkal inkább a még román stílusú, gránit emlékekre utalnak, mint a környék néhány korszerű gótikus faragványára.¹⁸ Hasonlóan ballasztcsúlyként került német területre a güstrowi és a reri ki keresztelőmedence. Szintén skandináv eredetű a biendorfi templom kertjében található keresztelőkút (vörös mészkőből faragott, lábán domborművű fejjel díszített).

Nem szokatlan hasonló kapcsolat elképzelése, hisz a lengyel keresztelőmedence kutatás is komoly kapcsolatokat feltételez Skandinávia és Lengyelország között. Jadwiga Kuczyńska, lengyel kutató már 1984-ben elképzelhetőnek tartotta, hogy a lengyelországi kruszwicai és grębocini kő keresztelőmedencéket egy utazó kőfaragó készítette, aki ismerte Gotland mintáit. A legrégebbi, skandináv eredetű lengyel kőfaragványuk pl. a híres rogowi medence. Véleménye szerint a keresztelőmedencék története meglehetősen titokzatos; egyes kutatók azt feltételezik, hogy a lengyel górski keresztelőmedence is a 13. század elején készült a balti Gotland-szigeten, és a 14. században került a Stary Toruń-i templomba.¹⁹ Mindazonáltal náluk egyértelműbb a helyzet, mert dokumentáltan élénk kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fenn Gotlanddal, lásd a Toruń–Hanza Emporium együttműködését.²⁰

Térjünk vissza területünkhöz! A svéd és erdélyi politikai kapcsolatfelvétel csak a 16. századból dokumentált, III. János svéd király uralkodása alatt (1568–1592). Daniel Gustafsson szerint a 17–18. századtól váltak jelentősebbé a kapcsolatok a két ország között, hisz tudvalevő, hogy Bethlen Gábor és II. Gusztáv Adolf svéd király feleségük révén sógorok is voltak. Kerülhetett-e ekkor még ide svéd templomokban feleslegessé vált keresztelőmedence, azt nem tudjuk. Mindenképp további kutatást igényel a skandináv és erdélyi kapcsolatok vizsgálata.

A szakrális emlékanyag feldolgozása során megoldódott néhány azonosítási probléma is. A Bukaresti Történeti Múzeumban őriznek három középkori kő keresztelőme-

¹⁵ A Germán-alföld, más néven Germán-Lengyel alföld vagy Német-Lengyel síkság (németül *Norddeutsches Tiefland*) egy nagytáj, az Észak-európai-alföld tagja. A Germán-alföld maga Németország északi részén terül el. Ezzel egyike Európa legnagyobb nagytájainak, teljes területe alföldi jellegű, jelentős része síkság. Egyes értelmezések szerint a Germán-alföld (vagy Északnémet-alföld) egy Belgiumtól Hollandián át Lengyelorszáig tartó táj. Területét vastag üledéktakaró (löss) fedi.

¹⁶ LŐVEI 2009. I. 523., 227. jegyzet. Továbbá nyugat-európai hajórekonstrukciók készítésekor is mindig gondot fordítanak a ballasztkövek bemutatására.

¹⁷ Szinte teljesen egyforma, árkádsoros díszű, korai gótikus keresztelőmedencék a 13. század közepéről a *güstrowi székesegyházban* (HELWIG. 7., 12.), *Rerik plébániatemplomában* (BULLERJAHN 18.), VALAMINT A *biendorfi templom kertjében* is találhatóak.

¹⁸ KNÜVENER 2011. 20., Abb. 10–11.

¹⁹ KUCZYŃSKA 1984. 25–27.

²⁰ <http://torountour.pl/5344/romansko-gotycka-chrzcielnica-w-gorsku> 2016.10.14.

dencét Gyergyószárhegyről (Lazarea), Tordaszentlászlórol (Savadisla) és Menyőrről (Mineu). Előbbi kettőt sikerült azonosítanunk a kolozsvári múzeum művészettörténésze, Mihály Melinda segítségével.²¹ Vătășianu művében²² még kolozsváriként szerepel, a Bukarestben kiállított tárgyat pedig már tordaszentlászlóiként tüntették fel, de ez valójában Középajtáról (Aita Medie) származik (9–10. kép). Kolozsvárról a hatvanas években szállították el Bukarestbe ezt a faragványt, az erre vonatkozó dokumentumokat Mihály Melinda művészettörténész kérte ki. Ez alapján, illetve Entz Géza 1941. évi leltárkönyvi bejegyzése segítségével és Kerny Terézia írása nyomdokain sikerült tisztáznunk a keveredést.²³ A kolozsvári múzeumban jelenleg látható, fával kiegészített lábú példány az igazi tordaszentlászlói keresztelőkút.

A menyői keresztelőmedence jelenleg szintén a Bukaresti Történeti Múzeumban található, törött állapotban. Silviu Oța múzeológus szíves segítsége nyomán derült ki, hogy ma kb. 20 darabban összetörve tárolják.²⁴ Mivel ez az egyetlen olyan reneszánsz keresztelőmedencénk, amelynek készítemi idejét, megrendelőjét és készítőjét is név szerint ismerjük, ezért halaszthatatlan lenne restaurálása és bemutatása. Az utolsó fényképfelvétel a két világháború között készült róla, melyet Balogh Jolán közölt²⁵ (11. kép).

Számos témát nem érintettünk az erdélyi anyag áttekintése során, mert ez szétfezítené ennek a bemutatásnak a kereteit, pl. az évszámos és feliratos példányokat, a különböző díszítéseket (levéldíszek, emberábrázolás, fonatok stb.) vagy a késő reneszánsz keresztelőmedencék jellegzetességeit, melyek egységesebben körvonalazódnak az eddig ismert példányoknál. Erre egy következő alkalommal kerülhet sor.

Irodalom és rövidítésjegyzék / References and abbreviations

BALOGH 1943	Balogh Jolán: <i>Az erdélyi renaissance</i> . Kolozsvár 1943.
BULLERJAHN	Bullerjahn, Rolf: <i>Die Pfarrkirche zu Rerik</i> (DKV-Kunstführer Nr. 500/9, Zweite, veränderte Auflage). München é.n.
HELWIG	Helwig, Christop: <i>Der Dom zu Güstrow</i> (DKV-Kunstführer Nr. 413/9, Sechste, völlig neubearbeitete Auflage). München é.n.
KNÜVENER 2011	Knüvener, Peter: <i>Die spätmittelalterliche Skulptur und Malerei in der Mark Brandenburg</i> (Forschungen und Beiträge zur Denkmalpflege im Land Brandenburg, Bd. 14). Worms – Berlin 2011.
KUCZYŃSKA 1984	Kuczyńska, Jadwiga: „Sredniowieczne chrzcielnice kamienne w Polsce. Fonts baptismaux medievauX Polonais en pierre. Katalog.” <i>Rocznik Historii Sztuki</i> 14. Lublin 1984. 4–79.
LŐVEI 2009	Lővei Pál: <i>POSUIT HOC MONUMENTUM PRO AETERNA MEMORIA. Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához</i> . Akadémiai doktori értekezés. Budapest 2009.
TARI 2013	Tari Edit: „Az erdélyi középkori kő keresztelőmedencék kutatása I.” <i>Dolgozatok. ÚS. VI–VII (XVI–XVII)</i> (2011–2012). Kolozsvár 2013. 173–196.
TARI 2018	Tari Edit: <i>Kőbe faragott liturgia. A Kárpát-medence középkori kő keresztelőmedencéi. – Liturgy carved into stone. Medieval Stone Baptismal Fonts from the Carpathian Basin</i> . Budapest 2018.
VÁTÁȘIANU 1959	Vătășianu, Virgil: <i>Istoria artei feudale în Țările Române. Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului</i> . București 1959.

²¹ Ezúton is köszönöm értő és baráti segítségét!

²² VÁTÁȘIANU 1959. 436. Fig. 396.

²³ TARI 2018. 198. és 286.

²⁴ Az információ 2018. évi elektronikus levele alapján. Ezúton is köszönöm szíves baráti segítségét.

²⁵ BALOGH 1943. 105. kép. Újra közzélése TARI 2018. 213.

New results on the research of the medieval stone baptismal fonts of Transylvania. II

(Abstract)

Several general remarks are reiterated as the introduction of the present study, presented earlier in conferences and printed studies. The monograph published recently on the baptismal fonts made of stone in the Carpathian Basin presented the liturgical function of the baptism, and the baptismal fonts, together with the sed symbols and the available sources. The baptismal fonts were the most important church-equipment, because through baptism becomes someone a member of the Christian community. More exactly, due to the sacrament of baptism, the baptismal fonts were considered basic pieces of equipment in the medieval parish churches. Medieval iconography present baptismal basins, suitable for submerging the whole body during the baptism. In spite of this, the items found in the Carpathian Basin, are baptismal fonts suitable for new-born babies or baptism performed pouring the holy-water (infusion), made mainly from stone.

Due to the heterogeneous characteristics of the baptismal fonts, all attempts of classifications are merely working methods without other significance. A schematic typology, however is presented here again, focusing on the items found in Transylvania. This typology has five main categories, from the simplest one-pieced forms to the three-pieced forms, containing basin, column and base.

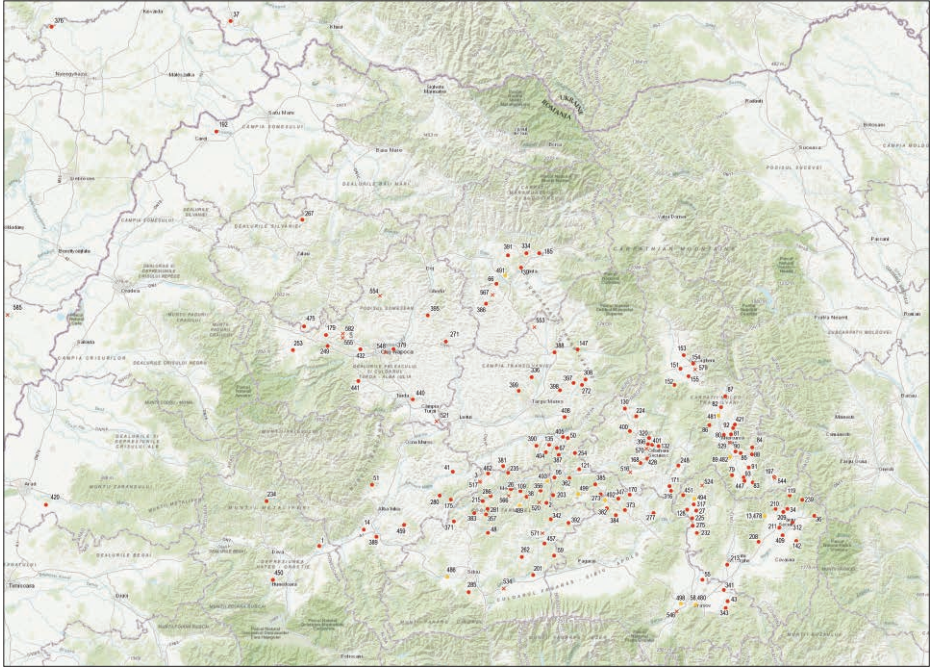
169 baptismal fonts are known in Transylvania and 30% of them are found through archaeological research. Mapping the known items and corroborating the data with the historical sources collected by Beatrix F. Romhányi, the picture is completed and became more comprehensible.

A special motive of hearts disposed horizontally as a frieze, joined to each-other is found at Sânzieni (Kézdiszentkereszt) and Lemnia (Lemhény). Analogies of these decorations are known in a larger number from Sweden. The connection between Transylvania and Sweden is provided by commerce, travelling stone-masons or items transported as ballast-stone of ships. Items of this type were identified by Jadwiga Kuczynska and Lövei Pál.

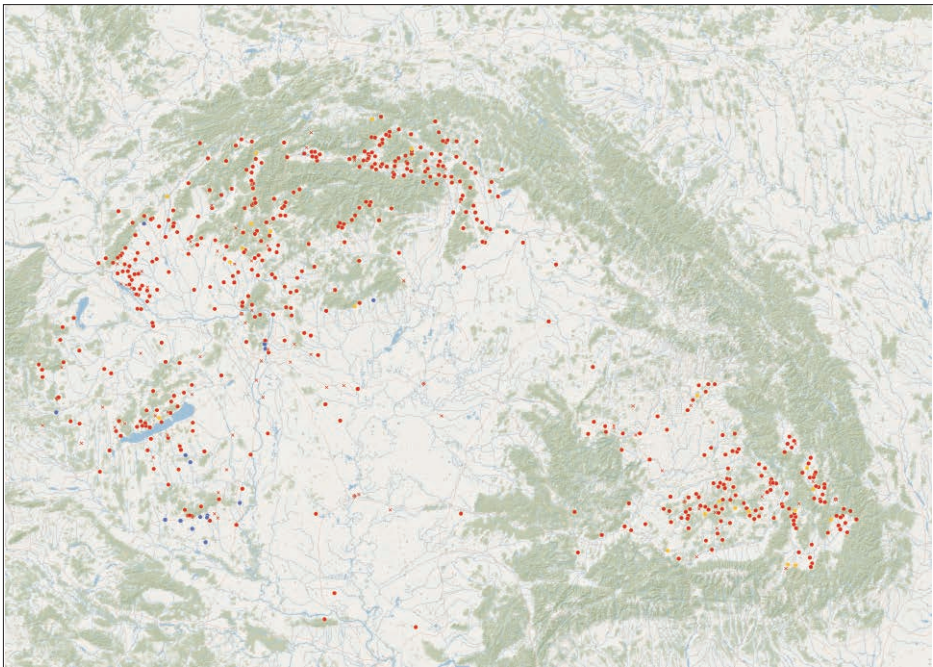
Furthermore, several baptismal fonts, published with erroneous attribution were identified, like the items from Aita Medie (Közéapajta) and Sävädisla (Tordaszentlászló)

Képjegyzék / List of illustrations

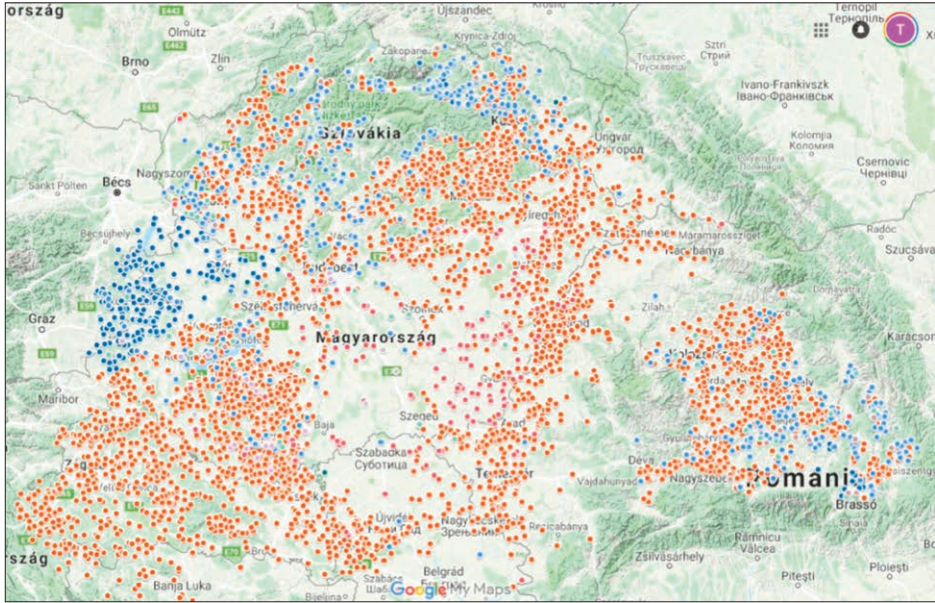
1. Az erdélyi kő keresztelőmedencék elterjedési térképe / Distribution map of the stone baptismal font sin Transylvania
2. A Kárpát-medencében ismert kő keresztelőmedencék elhelyezkedése / Location of the baptismal font sin the Carpathian Basin
3. F. Romhányi Beatrix történeti kutatásaival kiegészített kő keresztelőmedence elterjedési térkép. *piros = a pápai tizedjegyzék települései; lila = az –egyháza utótagú, vagy nyelvészeti templomnevek (pl. Téglaegyház, Kögyház, Likasegyház stb.); sötétkék = a pápai tizedjegyzékből kimaradt, de forrásokból ismert plébániák; világoskék = kő keresztelőmedencék, melyek kiegészítik helyenként a hiányzó plébániákat* / Distribution of the stone baptismal fonts corroborated with the research of Beatrix F. Romhányi. *red = settlements mentioned in the papal tithe list; violet = settlements with toponyms containing references to churches (i.e. Téglaegyház, Kögyház, Likasegyház); dark blue = parishes not included in the papal tithe list, but known from other written sources; light blue = stone baptismal fonts which complete the parishes known from other sources*
4. Lemhény, Lemnia; fotó/photo: Puskás József.
- 5.1 Kézdiszentkereszt, Poian; fotó / photo Puskás József.
- 5.2 Kézdiszentkereszt, Poian, részlet a cuppáról /detail of the basin/; fotó / photo Puskás József.
6. Bereck, Bretcu; fotó / photo: Márton Judit.
- 7.1 Burseryd-i keresztelőmedence, 1200-as évek közepe / Baptismal font of Burseryd, middle of the 13th century.
- 7.2 Részlet a Burseryd-i keresztelőmedence cuppájáról / Detail of the basin of the baptismal font of Burseryd.
- 8.1 Svantorp-i keresztelőmedence, 11–12. század / Baptismal font of Svantorp, 11th–12th cent.
- 8.2 Forshem-i keresztelőmedence, 11. század második fele / Baptismal font of Forshem, second half of the 11th–12th cent.
9. Közéapajta, Aita Medie, ma Bukarestben / today at Bucharest; (Vătăşianu 1959. p. 436).
10. Tordaszentlászló, Sävädisla, ma Kolozsváron / today at Cluj-Napoca; fotó / photo Mihály Melinda.
11. Menyő, Mineu (Balogh 1943. fig. 105).

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5.1 kép

5.2 kép

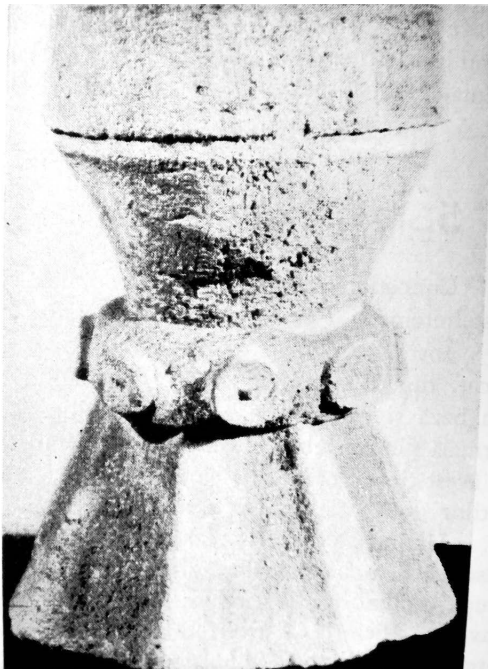
6. kép

7.1 és 7.2 kép

8.1 és 8.2 kép

9. kép

10. kép

11. kép

Könyvveretek használata Mátyás korában és a karmos csattípus jelenléte Magyarországon

TÓTH Zsuzsanna¹

A humanizmus terjedésével nemcsak az eszme, hanem minden bizonnyal könyvek is érkeztek Magyarországra. Ezek nemcsak tartalmukban, hanem kivitelükben is hordozták az új stílus, a reneszánsz jegyeit, áthágva az Alpok vonulatát, mely választóvonalként különítette el az Alpoktól északra eső régió gótikus és az Alpoktól délre eső terület új stílusú reneszánsz kötéseit. Nemcsak a két korstílus különbözött, hanem már régebb időkre visszavezethetően a kötetek záródásának iránya is. Az Alpoktól délre leginkább a háttáblára záródtak a kötetek, az Alpoktól északra az előtáblára. A Magyarországon a 15. század közepére létrejövő főúri és főpapi udvarok kapcsolataik révén váltak humanista, reneszánsz gócpontokká, hatásuk azonban csak lokális maradt. A könyvek túlnyomó részt, a területi elhelyezkedésnek megfelelően, továbbra is gótikus stílusban készültek, zömükben kolostori műhelyekben.

A könyvek előállításában és terjesztésében nagy változást okozott a század közepén a könyvnyomtatás megjelenése. Ez jelentősen megnövelte a készülő könyvek és velük együtt a kötések számát, gyorsította a pergamen, mint íróanyag visszaszorulását az olcsóbb papír javára, és nem utolsósorban jelentős változásokat indított el a kötések készítésében is, de a könyvek előállításából a kéziratosság továbbra sem tűnt el. A luxuskódexek és a napi használatra szánt liturgikus könyvek íráshordozója továbbra is a pergamen maradt. A sokszorosított, nyomtatott könyvekkel Magyarországon is megjelennek a kolostori műhelyek mellett a könyvkereskedők, akik a nyomdászközpontokban kiadott könyvek forgalmazói, sőt sokszor megrendelői is voltak. A nyomtatott könyvek tartalma már nem a megrendelő egyedi igényeihez igazodott, hanem a feltételezett vásárlóét próbálta kielégíteni. A raktáron lévő bekötetlen könyveket kérésre a kiadó vagy a kereskedő kötéssel is elláthatta.² A példányszám növekedése ellenére a könyvek továbbra is nagy értéket képviseltek, de az árcsökkenés megnövelte a könyvekhez hozzáférők számát is.

Ezek a változások és a reneszánsz stílus terjedése a könyvkötésben is nagy változásokat indított el. Az ősnymotatványok kora még a két stílus egymás mellett élését jelentette, de a változás megindult, hol ugrásszerűen, hol apróbb lépésekben, műhelyenként változó mértékben. Ezek a változások lehettek kötéstechnikaiak és díszítésbeliek egyaránt, rendkívüli változatosságot hozva a kötésekben. A könyvkötésnek ezt az időszakát tekinthetjük ezáltal a kísérletezés korának is. Magyarországon a két terület és stílus határán ez a keveredés fokozottan jelentkezett, új kötésstílust, a magyar reneszánsz kötésekét alakítva ki. A Mátyás körül létrejövő reneszánsz udvar, az élénk Itáliai kapcsolatok kedveztek ennek a folyamatnak.

¹ Országos Széchényi Könyvtár, toth.zsuzsanna@oszk.hu.

² LAUF 2019.

Ha az Alpoktól északra készült gótikus kötéseket nagy vonalakban jellemezzük, elmondható, hogy díszítésük vaknyomásos, jellemzően terülmustrás, az elő- és háttábláké megegyezik, esetleg a háttábláké egyszerűbb kivitelű. A táblák gyakori díszítése a rombuszháló vagy a rutainda, melynek osztásaiba egyesbélyegzőket nyomtak. Az íveket vastag, dupla bordákra fűzték, bőr- és zsinégbordát egyaránt használva. A metszések nagyon gyakran sárgára festettek, mely szín fény hatására elhalványul, így sokszor csak a lapok szélére befolyt festék tanúskodik meglétéről. A táblák vastag anyagból, tölgy- vagy bükkfából készültek, peremük a tábla vastagságához képest nagyon kicsi (1. kép). A táblák egyenesek vagy külső oldaluk domborúra kialakított, felületükbe a csatok szíjait besüllyesztették, de a tábla élén nem alakítottak ki helyet a szíj fordulásának. A szíjak gyakran eltérő színűek, mint a táblák borítása, többretegűek, vágott szélűek. A táblák élén a csatok alatt csak a csat akadásának alakítottak ki helyet, legtöbbször nem vágva át a tábla teljes vastagságát. Az oromszegők rendkívüli változatosságot mutatnak. A kötéseket jellemzően két, az előtáblára záródó csatpár zárja. A csatok több típusba tartozhatnak, az átnyúló, a felemás kapocstípusba, a karéjos és a nürnbergi kapocstípusba. A fennmaradt gótikus kötések közül leginkább a 15. század közepétől nagyobb számban fennmaradt késő gótikus kötésekre van rálátásunk. Ezeket megfigyelhetjük, hogy kötések és veretek szempontjából a változás már ebben az időszakban elindul, de a fordulat csak az ősnymotatványok korának lezárásával, a gótikus kötések eltűnésével történik meg.

Sorra véve a fentebb felsorolt csattípusokat, közülük az *átnyúló kapocstípus* a korszak végére már nagyon ritka, és 1500-ra teljesen el is tűnik (2. kép). Nagyon korai jelenlétét freskókon, szobrokon figyelhetjük meg, de egy példánya a budai, több a pilisi ásatásokon is előkerült. A típus jellemzője, hogy a csatok a tábla színén lévő pecekre akadnak, általában két részből, egy öntött elemből és egy hajtott lemezből készítettből állnak, melyeket egymásba fűzték. Az U alakban meghajtott lemez fogja közre a bőrszíjat, az öntött elem gyakran formáz állatalakot. Az öntött csat elején lévő lyukba nyitást könnyítő bőrszalagot húztak. A szalagok általában elpusztultak, de több ábrázoláson jól megfigyelhetők.³ A budavári és a pilisi ásatásból származó példányok között is van a csattípusnak egy olyan változata, ahol a csat merev, és nincs zsanérszerű megoldás a szíj rögzítéséhez (3. és 4. kép).⁴

A *karéjos csattípusba* tartozó csatok szíjon és táblán lévő formája nagyon hasonló, a szíjon lévő lehet nyújtottabb (5. kép). Ha a tábla külső oldala domborúra kiképzett, a csatot az ívéhez hajlították. Jellemzően vastag anyagból, sárgarézből készültek, a karéjok felé elvékonyodnak. Elegáns vonalukat kevés véséssel és áttöréssel díszíthették, mely utóbbi alá színes alátéteket csúsztathattak. A táblán lévő csatok tengelyes kialakításúak (6. kép). A szíjon lévő csatok két darabból, vastag elő- és vékonyabb hátlapból állnak, a hátlemez követi a csat vonalát. A szíjak vágottak, mélyen befutnak a csat lemezei közé. A karéjos forma nemcsak a kötéseken jelenik meg, hanem megtalálhatjuk ajtó- és ládazáródásokon, vasalásokon (7.⁵ kép).

A csattípus az ősnymotatványok korának lezáródásakor markánsan megváltozik, példányai vékonyabb lemezből készülnek, formájuk módosul, arányai megváltoznak, a táblán lévő csat akadásának tengelyes kialakítását felváltja a lehajtott elejű (8., 9. kép).

³ Pl. Hubert és Jan van Eyck genti oltárának részletén, a könyvön, Keresztelő Szent János ölében.

⁴ HOLL 2000, HOLL 2005, IRÁSNÉ M. 1985.

⁵ KOVALOVSKI 1980. A rajz a IV. kép alapján készült.

A csatpárok vésett díszítését beütött díszítmények váltják fel. A szíjon lévő csat gyakran nyújtott, szinte átéri a metszést. A hátlemeze már nem követi a csat formáját, trapéz alakúvá válik, a szíjak alig futnak a karéjok alá. A formai váltáskor még nem szűnik meg a változatosság, de hamarosan az egyszerű, általában kisméretű, kevésbé díszített csatforma terjed el. A csattípus korai és késői formája is előkerült a budavári ásatásokon. Ez a csattípus az 1550-es évekre tűnik el (10. kép).

A *felemás kapocstípus* táblán és szíjon lévő formája eltérő, a táblán lévő egyszerűbb, a szíjon lévő gyakorlatilag megegyezik a karéjos formával, kidolgozásuk is hasonló (11. kép). Készítésükhöz szintén vastag lemezt használtak, a szíjon lévő karéja elvékonyodik, a táblán lévő párdarabjuk is elvékonyodik, ennek ellenére széle rézsútolt. A szíjak kialakítása megegyezik a karéjos formával. Az 1500-as évet átlépve ez a csattípus is megváltozik, példányai vékonyabb anyagból készülnek, díszítésük gazdagabbá válik, ami általában véséssel és beütőszerszámokkal történik. A beütött díszítmények között az ötvösre utaló mesterjegy is gyakran megjelenik (12. kép). A táblán lévő csat tengelyes kialakítású marad. A szíjon lévő csat a karéjok felé elvékonyodik, ezáltal a szíjra simul. A csatok szíjai lehetnek hajtottak és vágottak, hasonlóan a karéjos csattípus késői formájához nem futnak mélyen a lemezek közé. A típus példányai hosszan, egészen az 1700-as évekig kísérik a könyveket. A budavári ásatások hozzáférhető publikációiban nem találtam példányait.

A negyedik forma a *nürnbergi csattípus*, mind a táblán, mind a szíjon lévő párdarabja egyszerű téglalapot formáz (13., 14. kép). Korai változatai lehetnek tengelyes kialakításúak, vésett díszítésűek, de általánosan elterjedté a lehajtott elejű forma válik. A táblán és a szíjon lévő csat között nincs jelentős méretkülönbség. Az általánosan elterjedt forma vékony anyagból készült, préselt díszítésű. Díszítőelemként megjelenik a lombdíz, a rozetta, de talán legelterjedtebb a felirattal, felirattöréddel vagy annak imitációjával díszített csat. A felirat lehet kifutó vagy a csat alakjához igazított, keretes. Feltehetően a díszítményt előre ütötték a lemezre, akár szalagszerűen, akár szakaszosan kerettel, majd ezután szabták ki a csatokat. A típus szíjon lévő csatja lehet félbehajtott, de készülhetett két darabból is, a félbehajtott gyakoribb. A csattípushoz legtöbbször hajtott szíj tartozik. Az 1500-as évet a csattípus jelentős változás nélkül lépi át, de az 1530-as évek körül eltűnik a kötésekről. A csattípus egy változatán zsebszerűen kiképzett az akasztási rész (15. kép). Ennek domborított, áttört formái legtöbbször a Bécs környékére jellemző kötésekben fordulnak elő. Egy példánya előkerült a budavári ásatásokon is (16. kép). A jól elkülöníthető, egymás mellett élő csattípusok nem maradtak hatástalanul egymásra sem, kisebb számban készültek olyan csatok is, melyek két típus jegyeit hordozzák (17. kép).

A fent említett csattípusok korai formáihoz vastag anyagból készült változatos formájú szíjleszorítók társultak, melyek a késői formáknál egyszerű vékony anyagból készült lemezekké redukálódnak. Ez alól a nürnbergi csattípus képez némileg kivételt, mert hozzá szinte mindvégig vékony téglalap alakú szíjleszorító társult. A Bécs környéki zsebes kialakítású csatokhoz társulhat leszorítólemez nélküli, félgömbfejű vagy domború, csillagfejű szög is. Csattípustól függetlenül 1500 előtt a kötések védelmét változatos élvédők csúszógombok és sarokveretek egészítik ki. A kötést védő veretek 1500 után, a gótikus kötések eltűnésével gyorsan megfogyatkoznak.

A csatokat feltehetően erre szakosodott ötvösműhelyek nagy példányszámban állították elő, és kereskedők terjesztették, ezért nem igazán köthetők könyvkötőműhelyekhez, inkább a kereskedő útvonalához. Érdekes módon úgy tűnik, hogy akkor is távolról hozták és terítették az árut, ha technikailag a helyi ötvösműhelynek sem okozott volna gondot előállításuk, ezért egészen nagy területen kerülnek elő azonosnak tekinthető formájú és díszítésű csatok. A veretek szinte kivétel nélkül sárgarézből készültek, de folyamatosan kimutatható a vas használata, szegekként, tengelyekként, pecekként, ritkán csatként vagy kötést védő veretként. Aranyat, ezüstöt csak különleges, egyedi tervezésű csatokhoz használtak. Vörösrezt pedig gyakorlatilag nem használtak veret készítéséhez.

A fent említett csattípusok példányai a budavári ásatásokból viszonylag nagy számban kerültek elő, sajnos csak szórányleletként, általában szemétdörmökből. Helyi könyvkötő műhely jelenlétére utal az, hogy közülük sok sérült, amelyek talán a könyvek javításakor vagy átkötéskor kerültek kidobásra, mindenesetre a veretes kötések egykori jelenlétét igazolják.⁶ Az ásatási leletek között Budán nemcsak ezek a veretek jelennek meg, hanem az új, reneszánsz stílus veretei is. Ebben jelentős része volt Mátyás udvarának. Mátyás, akinek uralkodása csaknem egybeesik az ősnymotatványok korával, nem örökölt jelentős könyvtárat, és noha könyv- és olvasáskedvelőnek tartották, a tudatos könyvgyűjtése csak hatalmának megszilárdítása és házasságkötése után indult el. A reneszánsz uralkodó képének megteremtéséhez hozzájárult a királyi palota átépítése és a könyvtár létrehozása. A könyvtár beemelése az udvari reprezentációba még később, az 1480-as évek második felében történt meg. A királyi másolóműhely mellett ebben, a Mátyás haláláig tartó időszakban könyvkötőműhely is működött, és megindult a könyvtár kötéseinek egységesítése, Mátyás címerének befestése a kódexek kezdőlapjára, valamint a könyvek átkötése a jellegzetes corvinakötésbe.

A corvina könyvtár ezen pompát és gazdagságot sugalló kötései nem előképek nélkül jöttek létre. A kötések szinte minden elemét megtalálhatjuk az itáliai reneszánsz kötésekben, melynek sok példánya kerülhetett a könyvtár gyűjteményébe. A kötések alapján minden bizonnyal itáliai lehetett a mester is, aki továbbfejlesztette a kötések díszítésének technikáját, új kötéstípust hozva létre. A könyvtár összes kötetének átkötésére nem kerülhetett sor Mátyás életében, erről az itáliai reneszánsz kötésben fennmaradt corvinák tanúskodnak, és ezek segítségével számba is vehetjük a kötéstípus jellemzőit (18. kép). E szerint a kötéstáblák díszítése centrális elrendezésűvé válik, megjelenik az aranyozás és a bőrrátét, feltehetően mindkét technika keleti hatásra. A gótikus díszítőmotívumokat reneszánsz díszítőelemek váltják fel, kedveltek a fonatminták, a reneszánsz levéldíszek, a körök, a palmettás motívumok. A reneszánsz kötésekben jelenik meg a metszések aranyozása és poncolása is, ami természetesen csak a különösen értékes kötetek sajátja. A könyvek záródásából és tárolásából adódóan, ha van címfelirat, az a háttáblára kerül.

A díszítésen kívül a kötésekben a leglátványosabb változást a fatáblák peremének megnyúlása okozza, ami együtt jár a táblák belső oldalának metszések mentén futó rézsútolásával, melytől a kötetek filigránabbá válnak (19. kép). A rézsútolás nem egyszerre és nem egységesen jelenik meg, egyes köteteken alig megfigyelhető, míg másokon a tábla széle szinte élessé válik. A fejlődés, vagy inkább változás a határozott rézsútolás és a nagyobb perem felé mutat. A táblák külseje egyenes, vagy széle alig észrevehetően

⁶ IRÁSNÉ M. 1985.

ívelt, amit a fatáblán általában néhány durva és szabálytalan reszelőhúzással értek el. A táblákhoz szinte kivétel nélkül bükkfát használtak. Az íveket, a gótikus kötésekhez hasonlóan dupla bordákra fűzték, a bordák száma azonban azonos méretű köteteket összehasonlítva lecsökkent. A bordák túlnyomórészt bőrből készültek. Az oromszegők kevésbé változatosak lesznek, emeletes, halszállkás oromszegőkel találkozhatunk, és megjelenik a később legelterjedtebbé váló ún. kétszínű oromszegő is.⁷ A kötetek továbbra is a háttáblára, legtöbbször négy ponton záródnak, de a gótikus csatformákat felváltják a reneszánsz karmos csatok. A típus jellemzője, hogy a táblán lévő csat eleje önmagára visszapöndörödik, és erre akad karomszerűen a szíjon lévő párdarab, melynek elejét teljes szélességében ívesre hajtották (20. kép). A háttáblán lévő csatok formája változatos, míg a szíjon lévőek egyszerű, kisméretű téglalapot formáznak (21., 22. kép).

A csatok általában kevésbé díszítettek, de szinte minden a csatokra jellemző díszítőtechnikával találkozhatunk rajtuk, áttöréssel, domborítással, véséssel és préselt mintával. A vésett, finom zegzugos vonal azonban ennek a csattípusnak a sajátossága. A kötések zárásához nemcsak bőrszíjat, hanem textilszalagokat is használtak. A szíjak általában hajtottak, a textilszalagok egyrétegűek. A szíjak és szalagok az általában az akasztási résznél félbehajtott lemezből készült csat lemezei közé futnak. Jellemző a kötésekre a szíjleszorító nélküli szöghasználat, a szögfejek általában díszesek, domborúak, sokszor csillagot formáznak. A reneszánsz kötésekről a kötést védő veretek szinte teljesen hiányoznak.

A corvinakötéseket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy megfelelnek az itáliai reneszánsz kötések kötéstechnikájának, de Budán a típusnak jól elkülöníthető változatai jöttek létre, annak ellenére, hogy apróbb részleteikben a kötések eltérhetnek. Ez adódhatott abból, hogy a műhelyben többen dolgoztak, de adódhatott a műhelyben készült kötések között eltelt időből, és az ezalatt történt kötéstechnikai változásokból is. A különbségek jellege azonban inkább a több fős műhelyre utal. Az OSZK-ban őrzött corvinák két nagy csoportba oszthatók, a bőr- és a bársonykötésűekbe,⁸ selyemkötés sem az OSZK gyűjteményében, sem Magyarországon nem található, így vizsgálatára sem nyílt módunk.

A bársonykötések díszítetlenek, az OSZK-ban található négy kötet közül három lila bársonyba volt kötve, egy bordóba. A beütéseken néhány helyen megfigyelhető az anyag szövetének ép széle, mely a bársony készítési helyére és minőségére utal. Pontos beazonosításuk még várat magára, de úgy tűnik, hogy a szövetek egy műhelyben, Itáliában készültek. A kódexek íveit fehér, dupla bőrbordákra fűzték, fitzponttal, a bordák gerincen túlnyúló végeit a táblák külső oldalán kialakított vajatba fektetve rögzítették (OSZK Cod. Lat. 281.), vagy a táblák élén keresztül kivezelve futtatták hasonlóképpen a táblák külsejére (OSZK Cod. Lat. 121., OSZK Cod. Lat. 234., OSZK Cod. Lat. 241.). A gerincet a bordamezőket kitöltve fehér bőrszalagokkal kasírozták meg, melyeknek röviden túllógó végeit a táblák külső oldalának rézsútolására ragasztották ki. A bőr oromszegőalapokat a gerinc kasírozást átölve rögzítették (24. kép). A bársonykötésekre halszállkás oromszegőket varrtak, három színű szállal, melyek közül az egyik fémszál. Színei arany (a vizsgálat szerint egy oldalon aranyozott ezüstszalag, sárga selyem bélfonál köré tekerve), hússzínű és fűzőld. Az oromszegőalapok végeit szintén a táblák külső oldalára vezetve rögzítették

⁷ Az oromszegőtípusról bővebben: TÓTH 2014a.

⁸ <https://corvina.hu/hu/cimlap/2020.04.23..>

(25. kép). A táblák bükkfából készültek, megnyúlt peremük a belső oldalukon a metszések mentén rézsútolt, gerincoldalon pedig a táblák külső oldala rézsútossal kialakítású. A táblák felszíne alig észrevehetően domborúra kiképzett. Az előtáblán bemélyített helyet alakították ki a szalagoknak, de a táblák élén sem a szalagok fordulásának, sem a csat akadásának nincs hely kiképezve. A lila bársonykötéseken a karmos csattípus formái közül csak a háromkaréjos jelenik meg, amely a típus egyik talán leggyakoribb formája, ezek feltehetően importból származtak. Egyik kötetben, az OSZK Cod. Lat. 241-es számúén a forma két díszítettebb variációja is megjelenik, míg a másik két kötetben csak a legegyszerűbb változat (26. kép). A csattípus hasonló háromkaréjos példányai előkerültek a budavári ásatásokból egy egyszerűbb, ívelt csúcsban végződő formával egyetemben, mely corvináról nem ismert (23. kép). A csatokat apró, domború fejú részszegek rögzítik. Ezek domborúsága nem szabályos, hanem szabálytalan lapok, kalapácsnyomok alakították. Érdekes, hogy mind az OSZK Cod. Lat. 234., mind az OSZK Cod. Lat. 241-es jelzetű kötésben a csatokat nem az előre kifúrt helyeken rögzítették, hanem a lyukaktól kissé távolabb fúrt új helyeken. A Cod. Lat. 281-es kötésben csak egy csat maradt fenn, ezen a szöveg az eredetileg kifúrt helyekre kerültek. A csatok párdarabja mindhárom kötetből hiányzik, fennmaradtak viszont a csatokat rögzítő szalagok töredékei mind az OSZK Cod. Lat. 234-es, mind az OSZK Cod. Lat. 241-es kötetben. Mindkét kötetben az élénkzöld selyemszalagok beszövött sárga mintával, kártyaszövésessel⁹ készültek (27. kép). Az OSZK Cod. Lat. 234-es kötet szalagjainak mindkét szélén díszítő rojtokat láthatunk, hasonlóak lehetnek az OSZK Cod. Lat. 241-es kötetben is, de a rojtokat valószínűleg foszlásnak vélték, és sajnos levágták. A szalagokat, a kódexhez képest, mai szemmel nézve durva, domború fejú, kovácsoltvas szögek rögzítik (28. kép).

A negyedik, az OSZK Cod. Lat. 121-es jelzetű, vörös bársony borítású kötetben különleges, egyedi ötvösmunkájú csatokat láthatunk (29. kép). A négy csatpár ebben az esetben is a háttáblára záródik, de mind az elő-, mind a háttáblán találunk csatokat. A táblákon lévő csatok két szembeforduló delfint formálnak melyek címerpajzsot fognak közre. A pajzsokon két címet, Mátyás családi hollós és az egyesített cseh-magyar címet láthatjuk. A csatok ezüsből öntöttek, tűziaranyozottak, a szintén ezüst alapra égetett címerek betétként kerültek a csat mélyedésébe. A zománcbetétek alapjai nem tűziaranyozottak, így kilátszó szélük ezüstsínű. A címerekhez átlátszó és opak zománcot használtak. A hollós címer átlátszó kék háttere alatt megcsillan a sávosan vésett ezüstlemez. Az egyesített cseh-magyar címerek zománca opak, de sérüléseik alatt hasonló vésett lehet megfigyelni. A címerábrákon aranyfestés emeli ki a részleteket. A két táblát vörös selyemszalag zárja, melynek mindkét végét aranyozott ezüstlemez fogja közre, amely az előtáblához zsanérral, a háttábla csatjának pereméhez karmos alakú akasztóval kapcsolódik. Egy-egy csatpár elemeit a csat rejtett helyein vésett római számokra emlékeztető rovásokkal jelölték össze (30., 31. kép). Ha a csatok címerbetéteit nézzük, feltűnő hasonlóságot találunk a Mátyás-kálvária alsó részén látott címerrel¹⁰.

A bársonykötéseket az itáliai reneszánsz kötésektől a jellegzetes ún. budai metszés különbözteti el. Az aranymetszéseken színes, festett indadíszek futnak, a motívumokat pontolás körvonalazza, mely nemcsak körbefutja a díszítményeket, hanem újabb motívumokkal ki is egészíti (32. kép). A kódexek címfelirata, írójának neve rövidítve szintén

⁹ Nagy Rebekának, az Iparművészeti Múzeum textilrestaurátor művészenek meghatározása.

¹⁰ Esztergomi Főszékesegyházi Kincstár, ltsz: 0033334.

a hosszmetzésre került. Ez arra utal, hogy a könyvek hosszmetzésükkel az olvasó felé fordulva feküdtek a polcokon. Ha a betűtálpak állását nézzük, arra következtetünk, hogy a kötetek tárolása nem volt egységes, hol az elő-, hol a háttáblán történhetett. Az OSZK Cod. Lat. 529. jelzetű corvina már nem eredeti kötésben van, de festett indadíszes metzése bársonykötésre utal. A kötet metzése kevésbé kopott, mint az ismertetett bársonykötéseké, és láthatjuk rajta, hogy festése árnyalt, azokénál lényegesen részletgazdagabb, csúcspényeit fehér színnel emelték ki (33. kép).

A corvinák másik csoportja, a jellegzetes bőr corvinakötések a kezdetektől egységes, kiforrott stílusban jelennek meg, annak ellenére, hogy két egyforma nem létezik közöttük, összetartozásuk kétségtelen (34. kép). A kötések díszítését gondos tervezés és azonos koncepció jellemzi. A táblákon az aranyozott, a vaknyomásos és az üresen hagyott területek váltakoznak. A fennmaradt és feltehetően az elkészült kötések nagyrésze a hangsúlyos középdíszes kötetek közül került ki. Ezek kompozícióján fokozottan érvényesül a keleties vonás, mely a könyvkötések készítőjét vagy tervezőjét érthették közvetlenül, de a keleti hatásra készült itáliai kötésekön átszűrve is.¹¹ A leggyakoribb hangsúlyos középdíszes kötésekön a keleties motívumú középdísz vonalát kék és zöld kettőskörök sorai kereteli, a téglalap alakú középmezőben. Az ennek keretét alkotó vaknyomásos fonatminta közeibe apró színes vagy aranyozott köröket, kettős köröket ragasztottak, külső keretként nagyobb méretű aranyozott rátétdíszes kettőskörök sora fut, melyet a táblaél mentén vaknyomásos lénia zár le. A táblák középdíszé Mátyás címere köré komponálódik, melyen festés és ezüstözés is kimutatható (36. kép). A corvinák között egyes kötésekön a festés hangsúlyozottabb, és ezenkívül bőráttöréses díszítéssel is találkozhatunk. A kötetek díszítéséhez 49 féle bélyegzőt használtak a léniaikat és a rátétdíszek nyomóformáit is beleértve (35. kép).¹² Egy-egy kötésen a készletből feltűnően nagyszámú, akár húsznál is több bélyegzőt használtak, ez jóval nagyobb szám, mint amit az itáliai kötésekön láthatunk. Ezek a reneszánsz motívumú bélyegzők csak a corvinakötésekre jellemzők, Mátyás halálát követően a bélyegzők használata megszűnik. A bőrkötésű corvinák poncolt aranymetzéssel készültek, mely a táblák gazdag aranyozásával és festett rátéteivel minden bizonnyal az uralkodói reprezentációs igényeknek tettek eleget.

A kódexek mélybordó színű kecskebőrbe kötöttek, elő- és háttáblájuk díszítése megegyezik, attól eltekintve, hogy a háttáblán fejnél olvashatjuk a kötet szerzőjének és címének rövidítését, ez alól csak a görög nyelvű corvinák kivételek, ahol a címfelirat az előtáblára került.¹³ A kötetek címfelirata szintén a tárolásra utal, amihez hasonló néhány korabeli ábrázoláson is láthatunk, ahol a ferde, az olvasó felé lejtő polcokra fektetve tároltak könyveket, jó rálátást biztosítva a táblára és címfeliratára. A kötetek gerince vaknyomással, rombuszhálóval díszített, melynek osztásaiba rozettát nyomtak.

A kódexek kötésttechnikája,¹⁴ az apróbb változatokat is beleszámítva, megegyezik a bársonykötésekével, egy lényeges részlet kivételével, a csatokéval. A bőrkötéseken a táblán lévő csatok bújtatottan, a bőr alatt helyezkednek el (37. kép). Felszerelésük a

¹¹ SZ. KOROKNAY 1968.

¹² A szétszóródott corvinák bélyegzőtáblázatát Rozsondai Marianne állította össze, majd későbbi együttműködés során Vilcek Andrea kiegészítette a motívumok megnevezésével, a léniaik és három bélyegző levonatával, valamint a rátétdíszek szerszámaival.

¹³ ROZSONDAI 2004. 197.

¹⁴ A kötésttechnikáról összefoglalóan: TÓTH 2019. A kötések részletes, tételes leírása az OSZK honlapján: <https://corvina.hu/hu/a-corvinakrol/tortenet/konyvkotes/> 2020.03.20..

bőrfelhúzás előtt történt, a táblán számukra kialakított helyekre (38. kép). A táblák élén sem a csatok akadásának, sem a szalagok vagy szíjak fordulásának nincs kialakított hely. Szokatlan módon néhány esetben a felszereléshez a részszegek helyett faszeget is használtak. Mivel a táblán lévő csatok takarásba kerültek, csak egyszerű, díszítetlen lemezből készültek, a csattípusnak megfelelően kialakítva. Ilyen megoldás csak a corvinákon fordul elő. Párdarabjuk a csattípusnak megfelelő, félbehajtott lemezből készült, kevésbé díszített. A köteteken egyaránt használtak bőrszíjakat és selyemszalagokat. A bőrszíjak hajtottak voltak, a selyemszalagok egyrétegűek. Felszerelésük hasonlóképpen a csatokéhoz, a bőr felhúzás előtt történt, így a szögfejek nem jelentek meg a táblák felszínén. Színük piros, zöld, talán kékes, díszítetlen vagy beszövött szállal díszített, legtöbbször csak csonkjai maradtak fenn. Ahol az OSZK kötésein¹⁵ hosszabb darabjuk figyelhető meg, ott általában nem látunk rojtokat, kivéve a Cod. Lat. 427-es kötéson ahol a foszlott szalagot jobban megnézve láthatjuk a rojtok és szalagok között futó, s-ek sorára emlékeztető szövészt. Rögzítésüknél szintén használtak faszegeket is (39. kép).

A magyarországi reneszánsz kötéseknek a corvinák képezik a legismertebb kötéscsoportját, de velük párhuzamosan készültek reneszánsz kötések több műhelyben is. Nem alkotnak teljesen zárt csoportot, inkább lazán kötődnek egymáshoz, több, még pontosan nem meghatározott műhely munkáit értjük alattuk, összetartozásuk mégis kétségtelen.¹⁶ Ez az összetartozás díszítésben és kötéstechnikában is megnyilvánul, de egyes köteteken a jellemzőknek általában nem lehet teljességét felfedezni, ez a műhelyek némiképp különböző munkájának, bélyegzőkészletének és valószínűleg eltérő földrajzi helyének tudható be (40. kép). Bélyegzőik gazdagabb és az itáliai reneszánsz kötések bélyegzőitől nagyrészt eltérő rajzú és motívumkincű bélyegzőkből állnak. Ezek között megjelennek az új reneszánsz motívumot hordozók, de megmaradt néhány kedvelt gótikus elem is. A táblák díszítésének felépítése az új reneszánsz irányzatnak megfelelően centrális szerkesztésű, legtöbbször egyre szűkülő keretek zárják közre a középmézőt, mely szintén centrális elrendezéssel díszített. A kereteket váltakozva sűrűn egymás mellé nyomott egyesbélyegzőkkel töltötték ki, vagy üresen hagyták. A bélyegzők közül kedveltek az akantuszos palmettás, az összetett rozettás, a fonatmintás stb. bélyegzők, de feltehetően kedveltségük miatt például a gótikus rozetták is használatban maradtak.

Az azonos motívumok sokféle változatban jelennek meg a kötésekben. A díszítés általában vaknyomásos, de találunk a kötések között aranyozással, festéssel és rátétekkel díszítetteket is. Az aranyozás gyakrabban, a festés és a rátétdíszek ritkán, kevés kötéson fordulnak elő, ez utóbbiak valószínűleg a királyi műhely vonzáskörzetében, csak néhány műhelyben készültek. Mátyás halála után a corvinakötések bélyegzői eltűntek, de a corvina könyvtár tovább élt, és kisebb számban Ulászló számára készült kötésekkel gyarapodott is. Jól mutatja a folytatás szándékát az, hogy a corvina bélyegzők motívumait igyekeztek reprodukálni és készültek a corvinakötésekhez hasonló díszítésű kódexek is (OSZK Cod. Lat. 417., Bayerische Staatsbibliothek Clm 175.).¹⁷

¹⁵ Sajnos a külföldön őrzött corvinák kötéstechnikai felmérésére nem volt módunk.

¹⁶ A műhelyek elkülönítése rendkívül nehéz a bélyegzők hasonlósága és a kötések állapota miatt, két nagy tanulmány foglalkozik a témával: SZ. KOROKNAY 1973. és ROZSONDAI 2020. 33–281.

¹⁷ ROZSONDAI 2020. 157–158.

Kötéstechnikailag a magyar reneszánsz kötések az itáliai reneszánsz kötésekre hasonlítanak, és ez igaz a részüket képező, de némiképp elkülönülő corvinák kötésére is. A kötések négy ponton háttáblára záródása azonban nem tudott meghonosodni, ilyen kötések Magyarországon csak néhány műhelyben kis számban készülhettek. Ezekben a kötésekben sem találjuk meg a karmos csattípus példányait, helyettük karéjos és főként nürnbergi csatok kerültek felszerelésre, hasonlóan a többi magyar reneszánsz kötéshez. Általánosan elmondható, hogy a magyar reneszánsz kötések csak a hosszanti oldalukon felszerelt, két, ritkábban egy, az előtáblára záródó csatpár zárja. Változást jelent, hogy táblák élén helyet alakítottak ki a csat akadásának és a szíjak fordulásának. A könyvekről eltűnnek a díszes oromszegők, és szinte kivétel nélkül a kétszínű oromszegő váltja fel azokat. Több műhely kötésein fedezhetünk fel egy jellegzetes fűzéstípust, miszerint az első és utolsó néhány ívet fitzponttal¹⁸ fűzték, míg a középső íveket fitzpont nélkül, vagyis a fűzőszállal az ívéleknél fordulva az oromszegőalap megkerülésével léptek a következő ívbe¹⁹ (41. kép). A típusba tartozó kötések készítésének Mohács, majd Buda elfoglalása vetett véget...

Összefoglalásképpen megjegyezhetjük, hogy sem a magyarországi kötésekben sem az Alpoktól északra a karmos csattípus és a háttáblára záródás nem tudott meghonosodni, sőt arra is találunk példát, hogy a kötet záródását utólag „visszafordították”. A rajzokon látható két kötésből az egyiket meghagyva a karmos csatok, a másikon lecserélve azt, ez utóbbin csak lenyomata tanúskodik a csat korábbi meglétéről (42. és 43. kép).

Tanulmányomban a kor kötéstípusait és a hozzájuk tartozó csatformákat próbáltam nagy vonalakban vázolni, mivel a kötések nagy területen, viszonylag hosszú idő alatt, közel száz évet áttekintve készültek, minden részletre nem térhettem ki, inkább a jellegzetességeket, a változás tendenciáit próbáltam kiemelni.²⁰

Irodalom és rövidítésjegyzék / References and abbreviations

- HOLL 2000 Holl Imre: *Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis. Die Ausgrabungen in Pilisszentkereszt.* (Varia Archaeologica Hungarica 11). Budapest 2000.
- HOLL 2005 Holl Imre: *Fundkomplexe des 15–17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda.* Budapest 2005.
- ÍRÁSNÉ M. 1985 Írásné dr. Melis Katalin: „A Mátyás kori budai királyi könyvkötőműhely leletei.” *Művészettörténeti Értesítő.* 34/1–2 (1985). 48–60.
- KOVALOSZKI 1980 Kovalovszki Júlia: *Gótikus és reneszánsz bútorok.* Budapest 1980.
- LAUF 2019 Lauf Judit: „Budai reneszánsz kötéstáblából előkerült ősymotatvány-töredékek. A Lányi-kódex kötéscsaládja és a budai könyvkereskedők.” *Magyar Könyvszemle.* 135/3 (2019). 331–345.
- ROZSONDAI 2004 Rozsondai Marianne: „A Corvin Mátyás számára készített aranyozott bőrkötésekről.” In: *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből.* Szerk. Monok István. Budapest 2004. 193–210.
- ROZSONDAI 2020 *Rozsondai Marianne: A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig.* Budapest 2020.

¹⁸ A fitzpont az a hely, ahol a fűzőszállal az egyik ívből a másikba lépnek át a fűzés során, vagy mint ebben az esetben a fitzpontnál az ívből kilépve az egyik ívet másik ívhez hurkolták majd visszalépve az ívbe megkerültek az oromszegőalapot és utána elfordultak a következő ívbe. Ez egy nehézkes módszer, amellyel a kötet elejét és végét próbálhatták erősíteni, a kötéstípussal együtt tűnik majd el.

¹⁹ Ez a fűzémód sem teljesen egységes, a fitzponttal fűzött ívekben találkozhatunk különféle módokon duplán öltött szakaszokkal. Részletesebben: TÓTH 2014b. 213–245.

²⁰ A tanulmány létrejöttét az OSZK kutatónappal támogatta. A rajzokat és a felvételeket a szerző készítette.

- SZ. KOROKNAY 1968 Sz. Koroknay Éva: „A magyar reneszánsz kötések keleti kapcsolatai.” *Művészettörténeti Értesítő*. 17/1–2 (1968). 1–17.
- SZ. KOROKNAY 1973 Sz. Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Budapest 1973.
- TÓTH 2014a Tóth Zsuzsanna: „A kétszínű oromszegő és a történeti kötéstípusok kapcsolata.” *Isis. Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek*. 14 (2014). 27–32, 142–143.
- TÓTH 2014b Tóth Zsuzsanna: „A Lányi-kódex kötécsoport vizsgálatának eredményei.” *A Csiki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum évkönyve*. 10 (2014). 213–245.
- TÓTH 2019 Tóth Zsuzsanna: „Corvina-kötések az OSZK gyűjteményében.” *Isis. Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek*. 19 (2019). 7–18, 125–130.

Use of book fittings during the reign of king Matthias Corvinus and the presence of claw-clasps in Hungary

(Abstract)

The study attempts to give an overview of the bindings of Matthias-era Hungary from the perspective of the clasp types featured by them, by presenting the bindings of the incoming new, Renaissance-type bindings, and the existing Gothic bindings and their fastenings. In this period, Hungary was on the border of two territories: the Gothic style, prevalent north of the Alps, and the Renaissance style emerging south of the Alps. During this period, elements of the new style had been adopted and, by embracing them, a new type of binding, that of the Hungarian Renaissance bindings had been created, the most spectacular representative of which is the Bibliotheca Corvina. (Translated by Zimányi Katalin Noémi).

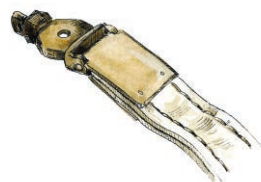
Képjegyzék / List of illustrations

1. Az egyenes és a külső oldalán ívesre kialakított vastag, gótikus táblák kis peremmel / Thick cover-panel of book-binding of Gothic style, flat in interior and curved in exterior, with narrow verge
2. A csattípus tipikus formája / Typical form of the clasp types
3. A pilisi ásatásokon előkerült csatok / Clasps discovered at the archaeological research of Pilis monastery
4. A budavári ásatáson előkerült csat / Clasp discovered at the archaeological research of Buda castle
5. A karéjos csattípus korai formái / Early forms of lobed clasps
6. A csat akadásának kialakított tengelyes megoldás / Application of spindle for blocking the clasp
7. A forma megjelenése a hervatói szentségtároló faliszekrényen / Similar forms at the sacramentary chest of Hervatov
8. A karéjos csattípus kései formái / Late forms of lobed clasps
9. A csat lehajtott elejére akad a párdarab / The lower and stooped end of the clasp matching its pair
10. A budavári ásatásokból előkerült a típus korai és késői változata / Early and late forms of clasps discovered at the archaeological research of Buda castle
11. A felemás csattípus korai formái / Early forms of the uneven type clasps
12. A felemás csattípus késői formái / Late forms of the uneven type-clasps
13. A nürnbergi csattípus néhány formája / Several forms of the Nuremberg type clasps
14. A nürnbergi csattípus budavári ásatásból előkerült példányai / Clasps of Nuremberg type discovered at the archaeological research of Buda castle
15. A csattípus zsebes változatai / The variants with pocket of this clasp type
16. A budavári ásatásokon előkerült, a fentiekhez hasonló áttört példány / Clasp decorated with plate tracery, similar to previous items, discovered at the archaeological research of Buda castle
17. A két csattípus formáit hordozó csatok / Clasps bearing characteristics of both types
18. a–b. Két itáliai reneszánsz kötés az OSZK corvinái közül / Two binding of renaissance style among the Corvinas of the National Széchenyi Library
19. A reneszánsz kötések tábla kialakítása / Cover-panels of renaissance style binding
20. A karmos csattípusra jellemző záródás / Fastener characteristic to clasps with claw
21. A csattípus táblán lévő formái / Clasps occurring on cover-panels

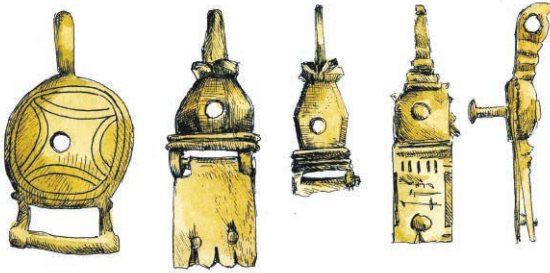
22. A csattípus szíjon vagy szalagon lévő formái / Clasps occurring on strips and belts
23. A budavári ásatásokon előkerült karmos csatok / Clasps with claw discovered at the archaeological research of Buda castle
24. A bárnykötésű corvina szerkezete a tábla élén bevezetett bordával / Structure of velvet binding of a Corvina book, with ribs on the rootlet (OSZK Cod. Lat. 121.)
25. Corvina halszállkás oromszegője / Fishbone style margin of the rootlet-end (OSZK Cod.Lat. 234.)
26. A bárnykötésű corvinákon megjelenő csatvariációk / Variation of clasp forms on the velvet bindings of the Corvinae (Cod. Lat. 241,Cod. Lat. 241, Cod. Lat. 281.)
27. Rojtdíszes szalag beszöött mintával / Strip with tuft and woven decoration (Cod. Lat. 234.)
28. A szalag rögzítése / Fixing the strip (Cod. Lat. 234.)
29. A Cod. Lat. 121. kötet veretei / Fittings of book no. Cod. Lat. 121.
30. A Cod. Lat. 121. kötet záródása / Fastening of the book Cod. Lat. 121.
31. Az összejelölt csatpár / Pair of clasp with marks (OSZK Cod. Lat. 121.)
32. A festett aranyozott és poncolt metszés / Decoration of the margins with painting, gilt and punching (OSZK Cod. Lat. 241.)
33. A mikroszkóppal megfigyelhető árnyalás a metszés festésén / Gradation of the painting observed with microscope on the margin (OSZK Cod. Lat. 529.)
34. Hangsúlyos közpédszű bőrkötésű corvina elő- és háttáblája / Front and back cover-panel of a Corvina in leather binding, with pronounced central decoration (OSZK Cod. Lat. 370.)
35. A rátétek vékony, világos bőrből készültek, amelyeket festettek vagy aranyoztak / The overlay pieces are made of thin, light colored leather with painted and gilded decoration (OSZK Cod. Lat. 370.)
36. Festett körvonalú, ezüsttel nyomott címer / Coat-of-arms with painted margins, printed with silver (OSZK Cod. Lat. 427.)
37. A bőr alá bújó csat, a bőrön jól láthatóan kidomborodnak a rögzítő szögek / Clasp under the leather wrapping, the fitting nails are bulging prominently (OSZK Cod. Lat. 358.)
38. A bőr alatt lévő csat formája és elhelyezkedése a fatáblán / Position and form of the clasp mounted under the leather
39. Faszeg használata szíj rögzítésére / Wooden-nail used for fixing the strap (OSZK. Cod. Lat. 429.)
40. Egy magyar reneszánsz kötés centrális szerkesztésű díszítése a Lányi-kötések csoportjából / Decoration of a Hungarian renaissance style binding, from the group of Lányi bindings (OSZK Ant. 983.)
41. A kötet elején és végén használt fitzpont megjelenése a gerincen / Socket for stitching on the rootlet used at the start and at the end of the volume
42. Az előtáblán a szíjnak kialakított mélyedést részben fedi a csat, ebben az esetben eredetileg is csak két csatpár zárta a kötetet / On the front cover the hole of the strap is covered partially by the clasp; in this case the original binding had two pair of clasps, too (Győri Egyházmegyei Könyvtár, Ö.K. 9.a.b.)
43. Az elő- és háttábla részlete a visszafordított záródással, a négy csatpárból csak kettőt tartottak meg, az előtáblán a szíj helyét befoltozták, a háttáblán megmaradt a csat lenyomata / Detail of the front and back cover-panel with the reversed fastening, from the four pair of clasps only two are retained, while at the front cover the hole of the strap is sewn up, at the back cover is visible the print of the clasp (OSZK Inc. 631.)

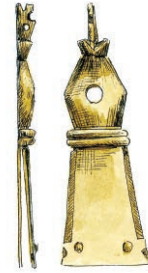
1. kép

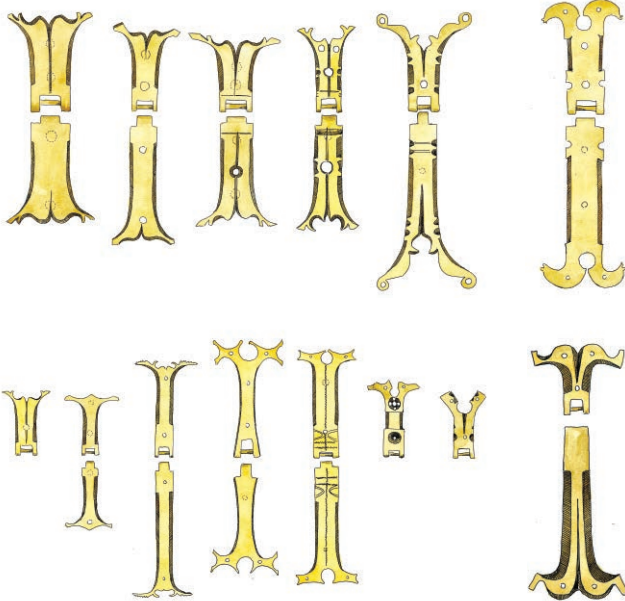
2. kép

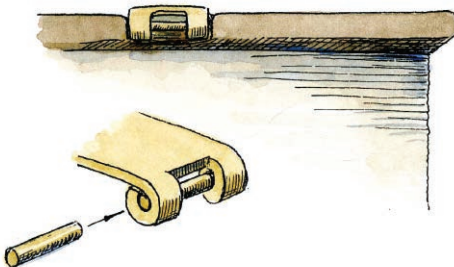
3. kép

4. kép

5. kép

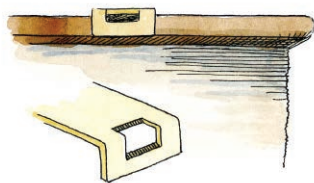
6. kép

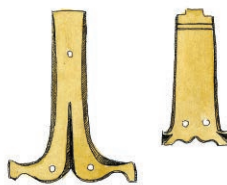
7. kép

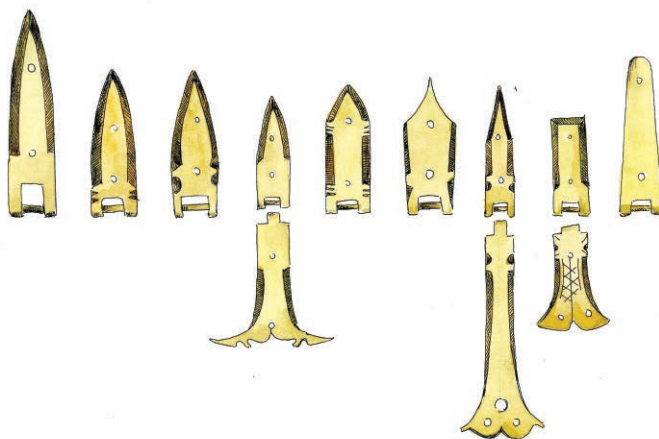
8. kép

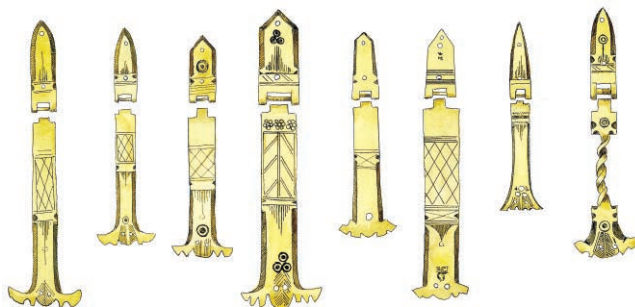
9. kép

10. kép

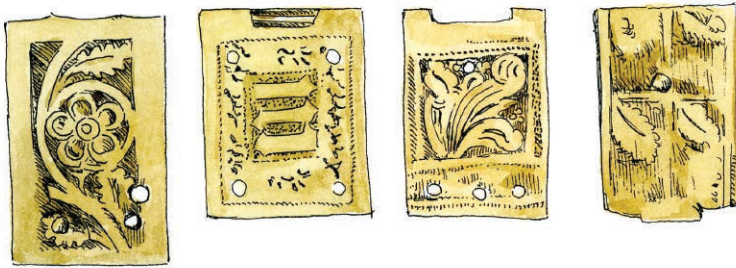
11. kép

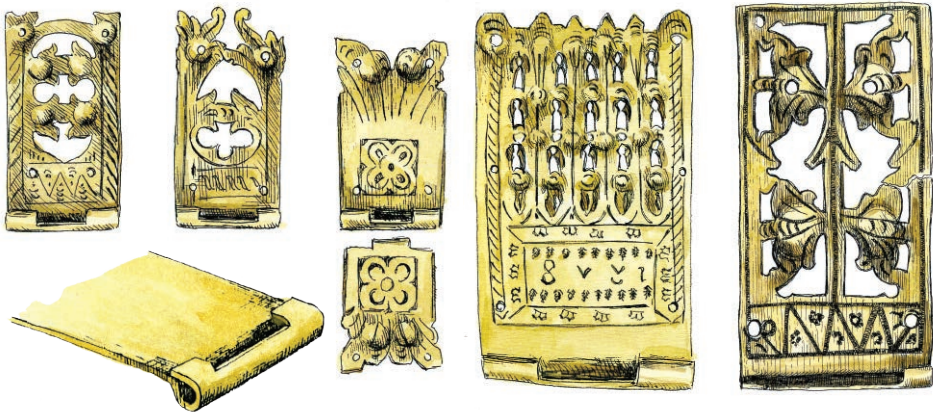
12. kép

13. kép

14. kép

15. kép

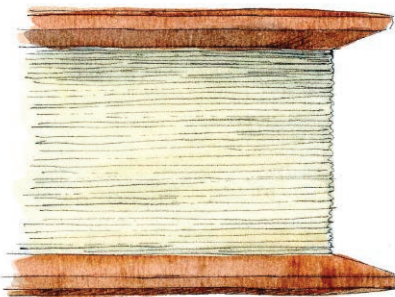
16. kép

17. kép

18. kép

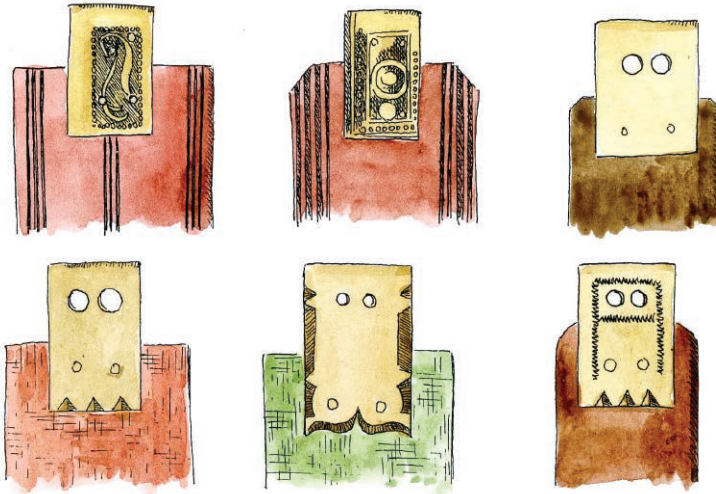
19. kép

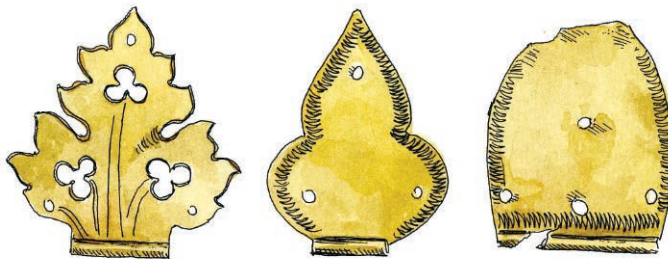
20. kép

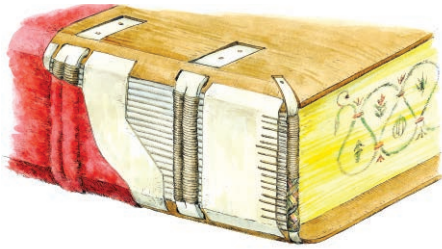
21. kép

22. kép

23. kép

24. kép

25. kép

26. kép

27. kép

28. kép

29. kép

30. kép

31. kép

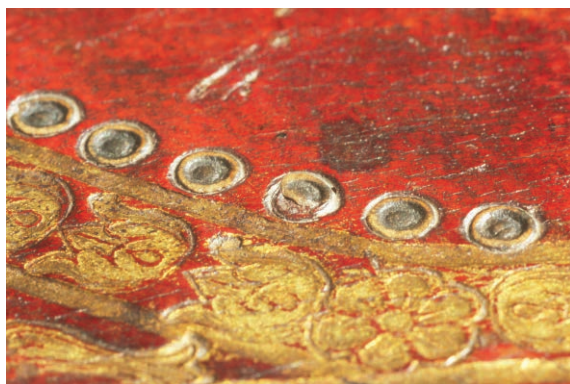
32. kép

33. kép

34. kép

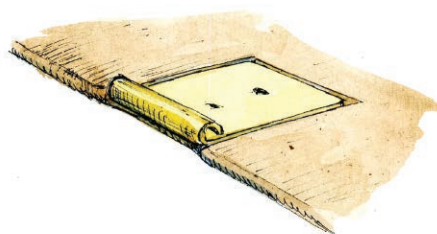
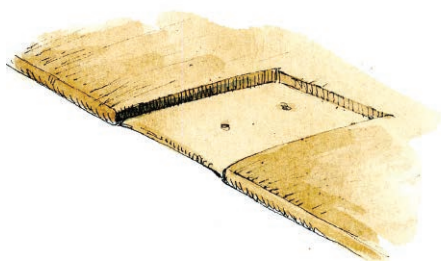
35. kép

36. kép

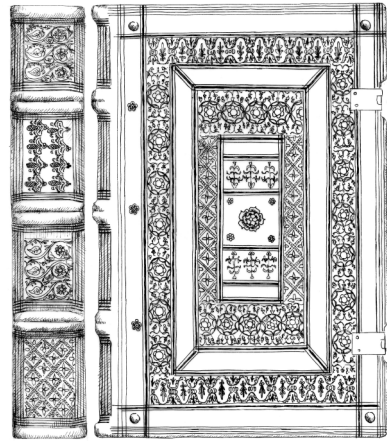
37. kép

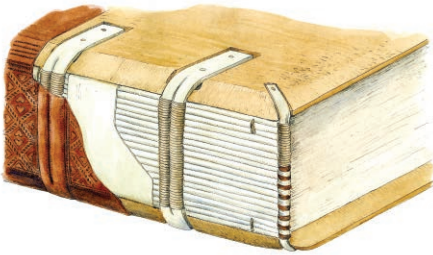
38. kép

39. kép

40. kép

41. kép

42. kép

43. kép

A Bátori család síremlékei

NÉMETH Péter¹

A nyírbátori ferences kolostor alapítási oklevele nem maradt fenn. Bizonyára Bátori István, a zsoldáríró vetette tüzre, amikor családja levéltárát átnézte. Annyira utálta a pápistákat, hogy a mezőváros történetéből még az emléküket is ki akarta törölni. Csak nagynevű elődjével, az ugyancsak *ecsedí Bátori István* nevet viselő *országbíró* (és erdélyi vajda 1435–1493) síremlékével tett kivételt, akit a bátori kolostor alapítójának tekinthetünk. A kolostor létesítésére a késztetést a hagyomány az 1479. évi kenyérmezei ütközet hatásának látja,² magam erőteljesebben hangsúlyoznék két kolostoralapítást. Az egyik a Kusalyi Jakcsoké a közeli Kusalyon, akik már 1422-ban obszerváns ferences szerzetesek részére építettek kolostort. (Ha nekik van, nekünk is legyen!) Szatmár, Némethi és Bánya nem volt, nem lehetett minta, minthogy azok királyi városok voltak.³ De az előbb említettekén kívül ekkor nem volt kolostor Szatmárban, az ország harmadik legnagyobb kiterjedésű megyéjében, Szabolcsban meg pláne. Tehát eljött az ideje, hogy a Bátoriak ne a mezőváros plébániatemplomába temetkezzenek, hanem elkülönülve, olyan helyen kapjanak végső nyughelyet, ahol napszakonként imádkozhattak felettük és a lelki üdvükért. A másik példaadó Kinizsi Pál volt, Kenyérmező hőse. Ő a pálosokat hívta Vázsonyba, a kolostor alapítólevele 1483-ból ismert, de a kolostor építését már korábban elkezdték.⁴ A két báró szoros kapcsolatából vezetném le a bátori kolostor 1484 utáni, de 1491 előtti létesítésének motivációját. Alapítója a család egyetértésével kétségtelen a vajda/országbíró,⁵ akinek a sírja a kolostortemplom tengelyében, a szentélybe vezető lépcső előtt volt.

Ugyanis 2010 decemberében a Jósa András Múzeum régésze, Jakab Attila munkatársaként vettem részt Balázsik Tamás (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal) társaságában a nyírbátori minorita templom belsejének régészeti ellenőrzés mellett folyó kialakításán, s az ásatási napló tanulsága szerint az épület tengelyében húzott, kifejezetten a betöltés megfigyelésére szánt kutatóárok egy 186x95 cm-es kőlapot hozott a felszínre. A kőlap alja durván faragott, tehát alulra szánt, felülete és oldala sima, 10 cm vastag, a hosszabbik oldalain párhuzamos vésett vonallal. Kezdetben azt gondoltuk, hogy egy kriptalejáró fedlapja, de ennek ellentmondott, hogy nincs nyoma a szokásos két vaskarika helyének, amivel a kőlapot felemelik. Eltávolításakor kiderült, hogy a hajó feltöltésére

¹ Jósa András Múzeum, Nyíregyháza, nemeth.peter41@gmail.com.

² SOLTÉSZ 1913. 498: „A nyírbátori reformátusok temploma épült a XV. század végén, amint hihető Báthori István erdélyi vajda azon kincsének egy részéből, mellyel a kenyérmezei győzelemkor 1479-ben nyert a törököktől.” (Budai Ézsaiás 1811-es jelentése alapján); BUDAI 1866. 105: „Bátori István. Teste Nyírbátorban temettetett el, azon klostromban, melyet a kenyérmezei csata nyereségéből építetett vala.” Entz Géza a kolostoralapítás forrását abban a kincseletben is látja, amely a vajda működése alatt került elő Erdélyben: ENTZ 1967–1968. 97.

³ NÉMETH 2011.

⁴ F. ROMHÁNYI 2002. 71.

⁵ C. TÓTH 2013. 153–163.

ültették, alatta nincs téglapítmény. Oltárlapnak is lehetne vélni, de a templom méretéhez viszonyítva túlságosan kicsi. Mindenesetre ezt a kőlapot a hajó és a szentély 1775-ben négyzetes kőlapokkal történt burkolásakor becsben tartották: odahelyezhették vissza, ahol korábban is feküdt. Az ásatási naplóba ezt írtam: „Lehetséges-e hogy Bátori István (†1493) tumbájának az alsó lapja volt, amit a romok kitakarításakor találtak meg? Ezért becsülték meg? Buzás Gergelyt kellene megkérdezni, lehet-e vörös márvány síremléknek szürke kőlap az alja (feneke)?”⁶

A sírláda ugyanis itt, a minorita kolostorban volt eredetileg felállítva. Ecsedi Bátori István, a zsoldáríró ezt írta végrendeletében (1603): „Az klastromnak meghéjazására volna gondom, merthogy ott sok nemzetünk fekszik, és az szegény Bátori István uram is ott fekszik, őszünk, noha pro memoria a képét fel vitettem a szentegyházba [t.i. a református templomba] de ő maga a klastromban fekszik. Hogy mégis ne verné eső és oktalán állat ne túrná fel, ezért cselekedtem.” S felsorolja, mit is hagy a kolostor meghéjazására, azaz tetőzetének befedésére.⁷

Mikor indult pusztulásnak a bátori minorita kolostor? Utolsó rendi adatunk 1561-ből való, amikor a bányai őrségben Illyevölgyi Jánost a bátori konvent gvárdiánjának és Bátori Miklós prédikátorának mondják.⁸ Méliusz Juhász Péter és Tatár István 1571. szeptember 27-én pedig ezt írta Várdai Istvánnak: „Nagyságod Prédikátora, a János dolga ebben vagon: ... Annak utána, hogy gyűlésre be jöjjön Szent Imre napjára Bátorba. Ott minden végbe legyen dolga. Addig ott [mármint Várdában] prédikáljon és tisztében el járjon.”⁹ Azaz ekkor már Bátorban egyházmegyei/zsinati közgyűlést tartottak. Tehát a két időpont között szűnt meg a bátori kolostorban az élet. Nem jóslás, ha ennek dátumát 1564-re tesszük. Ugyanis ez év őszén János Zsigmond erdélyi fejedelem csapatai Szatmárt, Hadadot, Nagybányát, a Cserey-kódex bejegyzése szerint (Vámos-), „Atya várát, a bátori kastélyt, Szentmártont és egyéb kastélyokat el hányatta.”¹⁰ Nos, ezt az eseményt a bátori obszerváns szerzetesek már nem várták meg, nem kívánták a mártíromságot, s a kolostort otthagynak vagy a másik oldalra álltak, vagy kevésbé veszélyeztetett kolostorokba menekültek. Ugyan a következő évben Schwendi Lázár megveszi Tokajt, Szatmárt, Szerencset, Erdődöt, Kővárat, Bátort, Nagybányát, Szendrőt és egyéb erősségeket az erdélyiektől, de ez már nem hozta vissza a szerzeteseket, mivel közben a földesurak is átálltak az új hitre. Sőt neofita módra támogatták, mint azt Méliusz levele bizonyítja.

A mezőváros immár református templomába a Bátori síremlék fedlapja 1590 körül került át. Amit nem tudunk: mi lett az oldallapok sorsa. Az egyik vagy mindkét hosszabb oldallapon a latin nyelvű sírverset Révay Péter koronaőr elolvasta és szerencsénkre közzétette. Ami magyarul így hangzik:

„Aki életében derekas volta által legyőzte a gondtelt Catokat
és istenfélelmével elérte Numát
Mivel ősi jámborsággal tisztelte az igazi mennydörgőt (t.i. Istent)

⁶ Németh Péter ásatási naplójából (Jósa András Múzeum, Adattár).

⁷ VADÁSZ 2002. 33.

⁸ „V. P. F. Johannes Illewelg G. de Bathor et predicator magnifici domini Nicolai de Bathor idem.” EGYHTEML. II. 527.

⁹ LUKCSICS 1929. 361.

¹⁰ LUKINICH 1913. 534., 602.; DÉZSI 1911. 59. A hadjárat előzménye: (a királypárti) „...Zay és Balassa Bátorban és Szöllős városában emeltek erősségeket s a János Zsigmond-párti nemesek birtokain erőszakoskodtak.” (Bátori István levele: LUKINICH 1913. 589.)

és rút szenvedély sohasem zabolázta a férfiút.
Ez foglalja Havasföldet és Moldvát, ugyanő védi
vérével és kormányozza Erdélyt.
István, aki kiváló bátorságával annyiszor leterítette
a vad törököket, e földben nyugszik.
De Ti, oh Bátor-nemzetség, gyászoljátok a rokont,
Mert a Bátor-ház erős oszlopa ledőlt.”

Nos, Révay Péter batori látogatásának évkörét jól ismerjük. Miután Bethlen Gábor erdélyi fejedelem garanciájára az Ecsedre, az ott épült várba vitt koronát követte,¹¹ ez adott alkalmat, hogy a koronaőrzés közepette átránduljon a légvonalban 20 km-re fekvő Bátorba, s feljegyezze a fenti szöveget. Erre pedig 1621-ben vagy 1622-ben kerülhetett sor. Tehát ekkor a tumba vagy felállítva volt a ref. templomban úgy, hogy oldallapjának vagy oldallapjainak a fent közölt szövegét a koronaőr elolvashatta. Vagy mégsem? Mint említettük, Batori István az 1603-as végrendeletben azt írja öséről: „*de ő maga a klastromban fekszik.*” Lehetséges tehát, hogy az oldallapok szövegét a minorita templomban rögzítette Révay Péter.

Van azonban még egy adunk, amely megerősíti, hogy a fenti szöveg volt olvasható Batori István, a vajda síremlékének oldalán. Entz Géza ugyanis a műemléki topográfia-ban egy olyan töredéket közöl, amely a latin szöveg egy részébe illik. Sajnos, ez a faragványdarab ma már nem áll a kutatás rendelkezésére.¹² Miután ismerjük a ref. templom kriptáinak a helyzetét (ld. Möller-féle alaprajz), biztosak lehetünk benne, hogy a szentélybe helyezett sírhely a zsoldáríróé. A vajda/országbíró csontjai a kolostortemplomban maradtak. Kalauzunk ez esetben Beniczky Gáspár, II. Rákóczi Ferenc fejedelem titkára, aki 1708-ban a láda fedelét (mert csak erről ír) „*a nagy oltár előtt*” látta, „*az ki alatt régi boldog emlékezetű Batori urak kriptája.*”¹³ Nos, az alaprajzon is az oltár elé esik az a sírhely, amelyet mi a zsoldáríró Batoriéinak gondolunk. Aki végrendeletében kijelentette, hogy sírjának helyét nem csak kijelölte, hanem ki is alakította. Ekkor a szentély liturgikus célokra már nem szolgált, mert a prédikátor szószéke a hajó közepére, a nem használt mellékoltárra tevődött. Így a zsoldáríró sírját helyezhették a szentélybe vezető lépcső után mindaddig, míg szarkofágja el nem készül.

Még egy szót az országbíró-vajda síremlékéről. Mint írtuk, nem tudjuk, hogy a fenti sírfelirat a sírláda mindkét oldalára kiterjedt vagy sem. A szöveg terjedelme miatt az előbbire gondolok. De ha nem, akkor a másik oldalán ugyanolyan csatajelenetnek kellett lennie, mint azt Kinizsi Pál síremlékén láthatjuk, Buzás Gergely jóvóltából. A két keskeny oldallap egyikén bizonyosan a Batori címer volt, felső sarkaiban a vajda monogramjával (S. B.), a másikon? A temetkezőhely, azaz a kolostor védőszentje az „Angyalok Királynéja” lett az 1725. évi felszenteléskor.¹⁴ Ebből arra következtethetünk, hogy a középkorban is „Boldogságos Szűz” volt a kolostortemplom titulusa. Míg Entz Géza a

¹¹ KATONA 1979. 371. skk.

¹² A síremlék latin szövege a töredékek jelölésével: „Qui curios vita vicit, probitate Catones / Aequavitque Numam, religione dei: / Nam coluit verum prisca pietate tonantem, / Et nunquam domuit foeda libido virum. / Hic capit Alpinos, Moldvanos, protegit idem / Sanguine Sylvanos, et regit ipse suo. / Egregio Stephanus sae(VOS QVI) pectore Turcos / Prostravit toties, (HAC REQVIE)scit humo. / At vos o Bathorum gens (HVNC) lugete parentem / Nam Bathorum cecidit firma columna domus” (ENTZ – SZALONTAI 1979. 39. Révai Péter után).

¹³ THALY 1866. 82–84.

¹⁴ SOÓS 1985. 456.

középkori plébániatemplom (mai ref. templom) déli kapujának reliefsébe gondolta a síremlék mellett talált angyaltörödéket, mi viszont arra, hogy az a síremlék oldallapján ábrázolt Szűz Mária kép része volt.¹⁵

A latin sírvers szerzője – aki ismerte a második római királyt, Numa Pompilius-t (Kr. e. 715–673) és Marcus Porcius Cato Maiort (Kr. e. 234–148) – a Mátyás-kori budai humanista kör tagja volt. Talán éppen az elhunyt öccse, Bátori Miklós váci püspök fogalmazta meg a bátyja síremlékére kerülő sorokat. A vajdai poszttól megfosztott István országbíró halála előtti utolsó útja Budáról Vácra, majd onnan Nyírbátorba vezetett. Vácen legalább egy hetet töltött az öccsénél, érezhette közeli halálát, mert a család öröklött betegsége, a köszvény kínozta.¹⁶ Síremléke ugyanabban a budai kőfaragóműhelyben készült, mint Kinizsi Pálé.

Ecsedi Bátori István, a zsoldáríró (1555–1605) a nyírbátori ref. templomban maga jelölte ki sírhelyét. Mint végrendeletében írta: „Az én lelkemet az én Istenem testemből ki vévén, atyámfia, testamentumos jámbor szolgám [t.i. a végrendelet végrehajtója] testemet temetted Bátorban, abban a koporsóban, amelyet én csináltattam és abban a sírban, nem nagy pompával, csak az én kicsiny rendem szerint (keresztényül) és tisztességgel, és úgy pedig, amint akkor az idő szenvedí.” A zsoldáríró tisztelte szüleit, apját, E. Bátori Györgyöt és anyját, S. Bátori Annát, akik Varannón nyugszanak. Ő is eredetileg szülei mellett kívánt végleg megpihenni, de a háborús időkre tekintettel „temessenek engemet a bátori szentegyházba, ott ahol én immár isten segítségével a sírt megcsináltattam.”¹⁷ Ismerjük megkeseredett özvegye, Homonnai Fruzsina – akivel a szóbeszéd szerint az utolsó öt évben szóba sem állt – gyászjelentését, így azt, hogy 1605. szeptember 1-én történt meg a temetés. A gyászjelentés is hangsúlyozza, hogy „tiszteséges temetését és a bátori templomban ő magától csináltatott sírjában tételét” rendezik meg kilenc és tíz óra tájban, délelőtt.¹⁸ Ami lezajlott azon a helyen, amit fentebb jeleztem.

Ám a zsoldárírónak ismerjük a szarkofágját, amelyet végrendeletének egyik kedvezményezettje, Bátori Gábor erdélyi fejedelem (1608–1613) készíttetett a síremlék felirata szerint. „A nagytekintetű és nagyságos Bátori István gróf úrnak, Somogy, Szatmár és Szabolcs megyék örökös ispánjának, a nagylelkű hősnak, a haza atyjának, az ortodox hit híres védelmezőjének, a Múzsák legerősebb mecénásának, a szegények jóságos és bőkezű táplálójának, aki Istennek és embernek egyaránt legkedvesebb volt, és Krisztus 1605. évében július 25-én jámboran és szentül halt meg ötven éves korában, nagyságos Bátori Gábor úr nagyérdemű fivére inánti örök hálaként szomorúan állította (t.i. a síremléket). Halottaid élni fognak, tanítványaim feltámadnak. Serkenjetelek fel és dicsőítetek, akik a porban laktok,

¹⁵ A síremlék leírását Entz Géza után adom: „Vörösmárvány. A sodronyinges, teljes lovagi páncélban ábrázolt, életnagyságú férfialak brokát leplen és ugyanolyan párnán nyugszik. Jobbjában tornalándzsát, baljában pallost tart, Sarkantyús lábát kuporgó oroszlánra támasztja. A pallos alatt késő gótikus pajzsos a Bátoriak sárkányfogas címere tűnik fel. A lepel bal felső szélén „ihs” (Iesus Hominum Salvator) olvasható. A középtájon kettőtört, de különben elég ép sírlap még túlnyomóan gótikus jellegű, azonban a brokátlepel és az alak homloknetzetben való megfogalmazása a reneszánsz érezhető közelségéről tanúskodik.” MMT. II. II. 147. – A sírvers legújabb magyar fordítása: ENTZ–SZALONTAI 1979. 42. (a fordító neve feltüntetése nélkül).

¹⁶ Már Gyurinka Antal (1824–1905) nagykőrösi esperes-plébános is úgy gondolta, hogy a testvér, a váci püspök volt a sírvers szerzője: GYURINKA 1903. 16. Dolgozata eredetileg a *Családi lapok* 5. (1856) 1. sz. jelent meg.

¹⁷ VADÁSZ 2002. 59.

¹⁸ SZÁDECZKY 1889. 201. – A gyászjelentés a Forgách cs. levéltárban maradt fenn.

mert a fény harmata a te harmatod. Izaiás XXVI.”¹⁹ A szakirodalom tehát úgy könyveli el, hogy a szarkofágot Bátori Gábor még fejedelemsége előtt készítette el, hiszen fejedelmi címére nem történik utalás a sírfeliratban.²⁰ Ez volt a zsoldáríró második sírba tétele, azaz kiemelése a szentélybeli kriptából.

A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik a zsoldáríró Bátori István díszpallosát és ruhájának egy boglárját. A lelet a 19. század első felében került a jeles műgyűjtőhöz, Jankovich Miklóshoz, aki a tárgycédulára az alábbiakat jegyezte fel latinul: „*Igen régi kard, kivéve Bátori Istvánnak a nyírbátori templomban lévő sírjából, s megőrizve Erdélyben a Bánffy család kincsei közt.*”²¹

Hogyan kerültek eme relikviák a Bethlenekhez? Az ecsedi uradalom Bátori Gábor fejedelem halála után, mint aki utolsó férfitagja volt nemzetségének, visszaszállt a királyra. Ezt az öt követő erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor is elismerte, hogy nem rendelkezhet a Bátori-birtokok felett. S amikor 1624-ben megkötik a bécsi békét a nikolsburgi pontok figyelembevételével, Bethlen kapta meg a Habsburgoktól az ecsedi uradalmat is, amelyet még az évben továbbad egyik legfőbb támogatójának, öreg Bethlen Istvánnak, a bátyjának. Tehát 1624 az a legkorábbi esztendő, amikor a zsoldáríró szarkofágját felbonthatták, s a benne talált ékszereket – megmaradt egy boglár – és a díszpallost a Bethlenek magukhoz vehették. Mikor került/kerülhetett erre sor? Bátori Gábor holttestét fejedelmi utóda nem engedte ünnepélyesen eltemetni, csak 15 esztendővel később, 1628-ban történt meg a nevezetes esemény. A Bethlen Gábor által tervezett ünnepi alkalomra a fejedelmi akarat gyors megvalósítása miatt már nem volt alkalom síremléket készíteni Bátori Gábornak, ám az ünnep fényének emelésére az ifjú fejedelmet a templom főhelyén, a zsoldáríró volt sírjába (üres kriptájába) temették. Ehhez viszont az országbíró szarkofágját át kellett helyezni, s a kétrészes alkotást felnyitni. Ekkor jutott pallosa és boglárja a Bethlenek kincstárába,²² míg szándéka szerint megépített sírjába „nevelt fiát”, Bátori Gábort helyezték.

Ugyanis a zsoldáríró szarkofágja nem a szentélyben állt, mint az utóbbi kétszáz évben. II. Rákóczi Ferenc vezérlő fejedelem titkára, Benyovszky Gáspár 1708-ban járt a fejedelemmel együtt Nyírbátorban. Ott Károlyi Sándor fogadta őket némely erdélyi urakkal. A titkár mindkét templomot megtekintette, a ref. templomról ezt írta: „*A másik fedett, egy nagy öreg Templom, kinek Sekrestyéje más külső kápolnájával (ez ugyanis a Boldogságos Szűz kápolna) együtt pusztá ... [Belépve a templomba] Balkéz felől [valójában jobb kéz] a prédikálószek ... mellett egy kőből faragott nagy monumentum, kinek a fedelén a felső részen ezek a versek vannak írva: ...*” s következik a szarkofág feliratainak ismertetése.²³ Itt volt tehát 1628-ban is, míg a boldog emlékü Bátori urak kriptájáról a következő fejezetben lesz szó.

Már eddig is érintettük a nyírbátori ref. templomban a harmadik jeles emléket hagyó *Somlyai* Bátori Gábor erdélyi fejedelem (1584–1613) eltemetésének kérdését. A szakirodalom Szalárdi nyomán említette, hogy halála után vágásokkal teli holttestét

¹⁹ ENTZ – SZALONTAI 1979. (a fordító nevének feltüntetése nélkül).

²⁰ SZENTMIHÁLYI SZABÓ 2011. 235–246. SZENTMIHÁLYI SZABÓ 2015.

²¹ NAGY 1910. 224.; a boglár: ENTZ 1985. 148.

²² Ld. *Hadtörténelmi Közlemények* 1. (1888) 191. fotóval (a szablya felső része), míg a pallos eredetének meghatározása: NAGY 1910. 592.

²³ THALY 1866. 82–84.

előbb Ecsedre, innen Bátorba szállították. Egy, a Nádasdy levéltárban őrzött, most felfedezett levél szerint Adorjánig vitték hitvány, „két tehén vontatta kasos szekéren”, ahol is Csáki István özvegye szánta meg a „nagy jeles fejedelmet”, és saját hintójával s lovaival szállíttatta Ecsedbe. Itt nyugodott a test 1614. május 2-ig, amikor a vár piacán felravatalozták, s vörös posztóval díszített szekéren hetvenöt lovas és gyalogok kíséretében végső nyughelyére, Nyírbátorba szállították, s a református templom sekrestyéjében helyezték el, amelynek ajtaját vörös posztóval vonták be.²⁴ Az új fejedelem tiltása miatt nem kapta meg a temetés pozíciójához méltó rangját. Ez alatt azt kell értenünk, hogy nem volt feketével borított templombelső, nem volt katafalk, s ami a legfontosabb: hiányzott a gyászba öltözött menet, az urak és szolgák, a papok és katonák sokasága, egyszóval a halott rangját kifejező méltóság.

A fejedelem, Batori Gábor koporsóját egyszerűen lerakták a templom északi oldalán lévő sekrestyébe, amelynek ekkor már nem volt liturgikus szerepe. Bethlen Gábor 15 esztendővel később, 1628-ban látta az időt alkalmasnak, hogy elődjének megadja a rangjához illő végtisztességet. Az időpontot ismerjük, a fejedelemnek azt a Váradon, 1628. augusztus 31-én kelt levelét, amelyben meghívja Zemplén vármegye közönségét az év szeptember 21. napján Bátor városában végbe menendő eltemetésre.²⁵ Az ok – amiért csak annyi idő múltával került sor az újratemetésre, a történészek között vita tárgya: van, aki Bethlennek a lengyel trón elfoglalása iránt támadt ötletével magyarázza a batori parádét (részt vettek rajta ugyanis a lengyel követek is). Mások viszont azt emelik ki, hogy a batori ceremóniával a fejedelem a hét vármegye uraként hangsúlyozni kívánta a királyi Magyarország és a Habsburgok felé, mennyire jó gazdája Északkelet-Magyarországnak, mekkora az ereje fejedelemségének. Halotti beszédek nyomdai megjelentetése miatt viszont ismerjük azt a két prédikátort, akik az egykor volt fejedelmet elparentálták. Az egyik Alvinczi Péter (1570–1634) volt, Bethlen Gábor jó embere, kassai lelkész, a másik Czeglédi János (? –1639), az elhunyt egykor volt nevelője, ecsedi lelkész. Alvinczi beszéde végén mintha utalna arra, hogy más sírhelyére kerül a fejedelem, amikor arról beszélt: „*azt kívánjuk, hogy az ő nagy emlékezetű eleinek koporsójába bészállván, az boldog feltámadásnak napjáig csendesen nyugodjék.*”²⁶ Azaz a zsoltaíró kitakarított sírja lett Gábor fejedelem nyugóhelye, a szentélylépcső után. Díszes koporsót beszerezni a környéken sem ütközött nagy nehézségbe. Sőt arra is volt idő, hogy epitáfiumot szövegezzenek. Hogy ezt kőbe faragták, vagy csak díszes fatáblára festették (inkább az utóbbi történt),

²⁴ „Kinek felmészárolt teste annyiban is elég méltatlan gyalázzattal illetett a háladatlan világtól, hogy egy hitvány kasos szekeren két teheneken hurcoltatott Adorjánig, ahol híre lévén benne az öreg Csáky Istvánnának, ki akkorban még neveletlen árva fiai ott való házoknál talált vala lenni, a nagy jeles fejedelem ember veszedelmén s méltatlan esetén, síralmas sorsán nagyon megesevén szíve a kegyes úriasszonynak, maga hintószekeren s lovain kísértette s küldte volt Ecsed várába, s onnét vitték Nyírbátorba, ahol egy szekrestyébe tétetvén be, azután nem előbb, hanem 1628. esztendőben, die 18. Septembris Bethlen fejedelem által azon nyírbatori templomban nagy méltóságos pompával és tisztességgel temettetett vala.” SZAKÁLY 1980. 80.; JANKOVICS 2014. 39–42.

²⁵ KOMÁROMY 1904. 100.

²⁶ NÉHAI FELSÉGES BÁTHORI GÁBORNAK Erdély országának fejedelmének, székegyek ispánjának, Magyarország részeinek urának, tizenöt esztendővel egy holnap s hat nap beán ezelőtt, árultató szolgálótól öldököltetett és mind emnyi ideig föld színén hagyatott testének eltakarításakor az Batori templomban anno 1628. 21. szept. Alvinczi Péter kassai prédikátor által tölt intések. – Modern kiadása: HELTAI 1989. 108–119. Czeglédi János: Az néhai Felsőféles Báthori Gábornak, Erdély Országának Fejedelmének tizenöt esztendőig földszinén hagyatott testének eltakarításakor az báthori templomban 1628. 21. sept.... tölt intések. Gyula-Fejérvár, 1628. (Alvinczi Péter beszédével együtt).

nincs híradásunk. A krakkói Jagelló-könyvtárban őrzik ugyanis azt a kéziratot, amely Bátorai Gábor síriratát lengyel földön fenntartotta.²⁷ De eddig senki sem tette közzé.

A temetésről mindössze egy emlékünk maradt fenn a XIX. századig, a zsolotárirónál olvashatjuk végrendeletében: „*Két kürtöm vagyon a tárházamban, az egyikről semmi memóriát nem tudok írni, kié volt régen, az ecsedi tárházban találtam. A másiknak a bölényét Bátorai István lengyel király öfelsége küldte volt Bátorai Miklós uramnak, a bölényt ő maga a király lötte volt.*” Nos, ezen a fejedelmi temetésen fújták meg az egyiket, a király által elejtett bölényét, ezzel is emelve a temetés fényét. A kürt viszont ott maradt Bátorban, s emlékezetül a templom falára akasztották a fejedelmi ajándékot. Ott volt az 1731 júliusában is, amikor Szegedy János jezsuita – minden bizonnyal Kelemen Didák minorita házfőnök meghívására – Bátorban járva ezt a templomot is felkereste. Azt írta e pogány szokásról, elmarasztalva a reformátusokat, hogy a vaskeretben látott bikaszarvat viselő állatot Bátorai András egy csapással ölte meg (legalábbis ő ezt hallotta).²⁸ 1811-ben, amikor a debreceni egyházkerület két jelese vizitálta a kriptá-botrány miatt az egyházat, arról intézkedett a szabolcsi esperes Peleskei Miklós és társa, Budai Ezsaiás professzor, a későbbi püspök, hogy: „*a falon felfüggesztve lévő Bika szarv is, melyről Szegedi János csúfosan emlékezik, vevődjék le, és tevődjék oly helyre, ahol nem botránkozhat.*”²⁹ Az esperes és a professzor urak kérésének a helyi presbitérium eleget tett. Azóta se tudjuk, hova került Bátorai István lengyel király bölényszarv-kürtje.

A református templom kriptái. Kezdjük a legkésőbbi híradással: „1867-ben, amikor a nyírbátori ev. ref. templomnak belsejét újították, a többek között olyan formán, hogy a templom hajójának régi lóczáit, melyeknek már csak néhány tölgyfából domborúan faragott oldal részeit könnybe lábbadt szemmel láthattam, tüzelő anyagul kidobták és helyükbe egyszerű fenyőpadokat raktak. Valaki – nem emlékezem már hogy ki – a vármegye alispánjához beküldött egy körülbelül 5 dtm. széles és 15 ctm. hosszú barna színű bőrdarabot, mely keskeny deszkára volt erősítve és amely egy kőműves által beretva fenőszíjzul használva. Ezen ügy a vármegye közgyűlése elé került és mint szakértő az én csekélységem lett megbízva véleményadás végett arra nézve, hogy a beretva fenő, állat vagy ember bőr-e? (...) Ezen vélemények alapján egy több előkelő tagból álló küldöttség lett az ügynek helyszíni vizsgálatával megbízva. (...) Valamelyik nem presbiteri ember oda sandított a templomnak közepe tájára, abonnan a beretva-fenőszíj került. Felbontván a helyet egy kilenc láb hosszú, és hat lábnyi széles boltozott üreget találtunk, melybe egy pár lépcső vezetett. Jobbra, balra egy-egy szétrombolt koporsó volt. Az üreg tömve volt rendetlenül összehányt ember csontokkal, melyek valószínűleg a templom körüli cimiteriumból (cinteremből) kerültek és dobhattak oda. Itt találtunk egy mumifikált félkart, a melynek belső felületéről egy darab bőr le volt nyúzva, és amely lenyúzott helyre a beretva fenőszíj darab teljesen bele illett. A múmiává vált Báthorynak többi testrészeit sehol sem találtuk, valószínűleg a törökök pusztították el. (...) Miután nem látszott valószínűnek az, hogy ezen aránylag nagy templomban csupán kis kriptá legyen, döntöttük a talajt és a kongóhelyeken még mintegy öt hasonló mekkoraságú sírboltokra akadunk,

²⁷ CSONTOS 1882. 379; Bbb. I. 39. XVII. századi papír kézirat, 1125 lap + 8 levél regisztrum; a sírfelirat az 1071. lapon. Ld. WISŁOCKI 1881. 102. – Az epitáfiumra már Szádeczky Lajos felhívta a figyelmet (Lengyelöldi levéltárakról. *Századok* 15 1881. 420: Sírirat/a/ Bátorai Gábor erdélyi vajdának 1628). – Megkísérletem szöveget megszerezni, de a könyvtár az igénylőt mondvacsinált ürüggyel elutasította.

²⁸ SZEGEDY 1734. 27. Az adatra Jakab Attila régész kollégám hívta fel a figyelmemet. Köszönet érte e helyütt is!

²⁹ SOLTÉSZ 1913.

amelyek szintén embercsontokkal voltak kitömve, jobbról balról egy-egy koporsónak a maradványaival. Egy ilyen szédült koporsó alatt, egy kis, bolygatatlan, de szétmállott kis koporsó találtunk, melyben egy piros bársonyba öltöztetett mintegy három éves hullának csontvázát találtuk, arannyal átszőtt övvel, amelyre vékony arany lemezből készült rozetták, közepén egy-egy kendermagnyi keleti gyöngygel ékítve, voltak felvarrva.”³⁰ Ugyanerről egy másik tudósítás: „Találtak is, szemtanúk állítása szerint, egy teljes épségben levő bebalzsamozott lábszárát, melyről azonban a bőrt lehúzták s széthurczolták, továbbá egy bársonymentét s egy nehéz-selyem kelme-darabot, mely vörösszinű, arannyal áttörve; a ruhadarabok hasonlóképp széttéptettek, s most a nép kezén forognak. A mi el nem hozatott: az össze-vissza egymásra hányva betemettetett. Ez barbár tett volna még akkor is, ha csak közönséges sírról volna szó: de miután egy becses nemzeti ereklye ellen követtetett el a bűnös merénylet, annál keményebben meg kell azt rónunk. A Magyar Történelmi Társulat egyik kötelességéül fogja azt érezni, hogy a hatóságok figyelmét az ilyen, nemzeti műveltségünket megszegényítő vandalizmusra felkérje; óhajtható, hogy az illető hatóság már a jelen esetben gondoskodjék, miszerint a mi még megmenthető, a mostani gondviselők kezei alatt el ne enyészszék. A nyírbátori templomban gyönyörű metszésekkel ékített faszékek láthatók még mostanig. Azon kívül itt látható Báthory Istvánnak egy emlékszobera, mely azonban, ha el nem vitetik, itt tönkre megy, mert nem becsülik; már is sok sérülést szenvedett.”³¹ A nyírbátori kripták feltörése azonban nem ekkor kezdődött. 1811-ben azért utazott a szabolcsi esperes és a debreceni kollégium professzora Nyírbátorba, hogy ennek a templom belüli áldatlan állapotnak véget vessen. Ezt írták, ami nyilvánosan is megjelent – nem jó fényt vetve az akkori helyi egyházi vezetésre: „Minthogy pedig a Templomnak padimentuma alatt kripták is vagynak, mellyek közül egy mindenkor nyitva áll, úgy hogy abba akárki is bele mehet, sőt a tsontokat benne kívülről is megláthatja; a másíknak száján pedig egy darab terméskő fekszik ugyan, de amelylyet könnyű onnan elmozdítani, jónak itéli a Deputatzió, hogy azon kripták a botránkozás eltávoztatása végett kőműves által becsinálódjanak. Mert amely balítéletet Jezsuita Szegedi János in Rubricis Juris Hungarici Part. III. pag. 25. tett a reformátusokról, midőn ezen kriptákat a múlt század elején megnézte volna; ugyanazt ma is, ezután is tehetik.”³² Mindebből kitűnik, hogy elég lazán kezelték a kripták ügyét a bátori egyházban, ha azokat (vagy azt) az 1867-es renováláskor oly könnyen feltörhették a nem helybéli kőművesek és segédjeik. Ám ez a 19. század elején „látogatható” kripta nemcsak ekkor volt nyitva. Az 1731-ben a templomot felkereső jezsuita páternek az 1867-ben említett alkart már akkor mutogatták, s a kérdésére így válaszoltak: (H) „Iszen nem rútt ez Uram, csak olyan mint szárazhal.”³³ Bél Mátyás – bár hivatkozni elmulasztotta – a Bátori-família történeténél tér ki Szegedy kripta-ügyére: „épségben lévő és romlatlan testről kellene szólni, melyet még a mi korunkban is [t.i. 1736-ban] láttak a sírban kinyújtóztatva feküdni. Ugyanis az egész testet kemény, megfeketedett, mintegy tímár által cserzett bőr fedi, a végtagok csontjai a bőr által összetartva, ha a testet megmozgatják, zörgő hangot adnak. Vannak, akik azt tartják, hogy a tetem be volt balzsamozva, azért maradt meg épségben. A holttest felépítése szerint férfi, izmos nyakkal, boltozatos mellel, alacsony termetű volt. Egy másik hasonló tetemről is beszéltek nekem, mely a szemtanúk szerint ugyanabból a sírboltból került elő, amelynek azonban szakadozott a bőre

³⁰ JÓSA 1968. 173–175. A tiszaszentmártoni gót templom.

³¹ Századok. I (1867). 223.

³² SOLTÉSZ 1913.

³³ SZEGEDY 1734. 26–27.

és széthullott csontjai voltak láthatók. Nem tartották a lakosok előtt sem elzárva, sőt több más érdekes tárggyal együtt látni is lehetett, mígnem 1719-ben a nagyméltóságú főtisztelendő gróf Erdődy Gábor egri püspök ittjártakor az addig hanyagul tartott tetemetek újból eltemettet- te.”³⁴ (Balogh István fordítása).

Kiknek a sírjait mutogathatták a mindenkori bátori atyafiak? Szegedy János értelemszerűen a Bátoriakra gondolt, pedig nem ők nyugodtak a 16–17. századi templom- ban. A középkori – a mainál kisebb templomba természetesen Bátoriak temetkeztek, de ezek sírja nem kriptaszerűen volt kialakítva; s ha ki nem rabolták őket a 18. században, ma is ott vannak a pádimentum alatt. A helyzet 1493 után változott meg: az országbíró/erdélyi vajda után a családtagok a minorita templomba temetkeztek, ha nem döntöttek másként. II. András leszármazottai közül III. András/Bonaventúra a Pozsony megyei Máriaölgyben (pálos kolostor), II. György feleségétől (S. Bátori Anna) a Sáros megyei Varannón (Vra- nov), s csak II. Miklós az, akit biztosan ide, a református templomba temettek 1584-ben. Csak Györgynek volt fia: V. István a zoltáríró/országbíró, akiről fentebb bővebben szól- tunk. Viszont a történeti adatok szerint a 17. században ide temetkeztek a Bethlenek. Erről Dobai Bálint ecsedi prédikátor halotti beszédéből tudunk: „*az itt volt temetőhelyben, me- lyet idősebb fia, a néhai ifjú iktári gróf Bethlen István készítettett, ahol szerelmes lánykájának meghidegedett testét eltakarítottatta,...*” Tehát ifjú Bethlen István leánykája, Krisztina került elő Jósáék 1867. évi kutatásakor.³⁵ S nem tévedünk nagyot, ha a mumifikált tetemet pedig id. Bethlen István kisebbik fiával, Bethlen Péterrel azonosítjuk, akit szintén Bátorban, 1646. november 3-án temettek el, fényes papi segédlettel. Egy másik temetési beszédből, Balog István huszti lelki-tanítóéból idézzük halálának körülményeit. „*Nagyságos gróf iktári Bethlen Péter, ki mint előtte bizonyos hónapokkal megszerzendő dolgainak és [Illésházy] Gás- pár uramék látogatásának okáért Trencsénbe ment volna, ott dolgait elvégezvén, jó akaróival, gróf úr barátaival és sógorával hazafelé indula. És mikor jutottak volna Bánra, estve, mintegy utolsó való mondásra, gazdag vacsorára hívatván, kedvesen vendégetteték, nem tudván, hogy a holnapi nap mit hoz magával. Reggel fel kelvén midőn szintén elindul szándéka volna, reggeli imádkozását elvégezvén, minden emberi várakozáson kívül hét órakor reggel, a gutától megüt- tetvén, csak kevés vártatva, Kisasszony havának harmadik napján, életének harmincnyalcadik esztendejében A. D. 1646 meghala.*”³⁶ Bethlen Péter 1646. augusztus 3-ának reggelén halt meg az Illésháziak Trencsén megyei, báni (Bánovce nad Bebravau) kastélyában. Mivel a temetési beszédekből kiderül hazaszállításának késői útvonala, a majd négy hónappal később történt végső temetésig a halott tárolásáról – és feltételezhetően tetemének konzerválásáról is – gondoskodni kellett. Az első búcsúztatásra a Liptó megyei Liszkafalván, a mezőn, „*a meghidegedett test útnak indításakor*” Szatmári Lázár Miklós, Isten együgyű sáfára által került sor, 1646. október 21-én, vasárnapon. Itt, Rózsahegy közelében még Szilágyi István Benjamin mondta el latin nyelvű „*oratio funebris*”-ét. Majd elindult a menet a Tára alján, amelynek következő hosszabb megállója már Szepes megyében volt, Lucsina (Lučivna), ahol Szatmári Lázár Miklós másodszor is szerepelt, persze egy

³⁴ BÉL 1979. 30–31.

³⁵ A kislány 1631. évi temetésének szemléletes leírása: ACSÁDY 1885. II. fej.: *Az erdélyi évek. Mária mint Bethlen Istvánné.*

³⁶ *Temetési pompa mely a tekintetes és nagyságos néhai gróf iktári Bethlen Péternek, Hunyad és Máramaros vármegyék örökös főispánjának 1646. esztendőben Kisasszony havának harmadik napján Bánban meghidegedett testének Liszkafalváról Nyírbátorban temetési helyére való megindításától a földben eltakarásáig celebrátotot.* Váradon, Szenci Kertész Ábrahám által, 1646. esztendőben. 66. ill. 47–48.

másik beszéddel (1646. október 24., szerda). A menet következő állomása a Sáros megyei Szentmihály (Sáriszké Michalány), itt Balog István huszti lelki-tanító zengte veretes mondatait, ha már Ugocsából ide kérték. Ez vasárnap, október 28-án történt, a menet minden bizonnyal a Szirmayak kastélyában halt meg. A menet innen október 31-ére az [Abaúj-] Szántón állomásozott, mert ekkor, szerdán szintén a huszti prédikátor beszélt. November 2-án, pénteken érkeztek Bátorba, ahol ekkorra már felépített sirató-színbe [a mezőváros piacterén] vitték a koporsót. Itt Dobrai Bálint ecsedi prédikátor búcsúzott az elhunytól. Másnap, szombaton is hangzott el prédikáció, de szerzőjét nem tüntette fel a „Temetési pompa”. November 4-én a család és a hívek előtt két nagy ember osztotta meg a gondolatait. Először Verecki Ferenc sárospataki prédikátor lépett a koporsó elé „*preludium*”-ával, majd őt követte Csulaji György, „öregb Rákóczi György Erdélyország fejedelmének egyik udvari prédikátora, minek előtte a testet beszállítanék az ő nyugalomának helyére.” Beszéde latinul is megjelent. A hónap végén a Bethlen-birtokok egyik erdélyi központjában, Jankafalván az udvarháznál is megadták a végtisztességet, amint erről a „Temetési pompa” beszámol. Más forrásból tudjuk, hogy a bátori temetésre Erdélyből kivonult a fejedelmi udvar, élén II. Rákóczi György fejedelemmel, „*nagy sok urak, főemberek jelenlétében, nagy pompával és illendő tisztességgel temettetett vala*” az iktári Bethlenek utolsó férfitagja.³⁷ Jósza András közleményéből tudjuk, hogy a Bethlenek temetkezőhelyét a templom közepén, az egykori szószerk előtti téren kereshetjük. A „szakadozott bőru” holttestet merészség volna Bátor Gáborral összefüggésbe hozni (ennek ellentmond a szemtanúk állítása az azonos sírról, ám hihetünk-e nekik?), de mind Szegedy, mind Bél Mátyás önmagának mond ellent, amikor azt állítják, hogy az egri püspök parancsára a kriptá/ka/t befalazták. Vagy rá alig két évtizedre ismét feltörték? Mindenesetre Bátor Gábor erdélyi fejedelem sírjával, a két Bátori országbíró síremlékével, Bethlen István megválasztott erdélyi fejedelem fiának és unokájának a sírjával a nyírbátori református templom nemzeti kegyhelyünk, még akkor is, ha ezt nem tették eddig hivatalossá. Viszont mi célt szolgált, s kriptá-lejáró volt-e a déli bejáratnál balra, a déli hajófalnál a Möller István alaprajzán látható építmény? Sem rendeltetésére nem találtam választ, sem nem sikerült a helyhez családot találni.

Irodalom és rövidítésjegyzék / References and abbreviations

- ACSÁDY 1885 Acsády Ignác: *Szécsy Mária 1610–1670*. (Magyar történeti életrajzok). Budapest 1885.
- BÉL 1979 Bél Mátyás: „Szabolcs megye.” In: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás. I–II*. Szerk. Gyarmathy Zsigmond. Nyíregyháza 1979. 12–44.
- BUDAI 1866 Budai Ferenc: *Polgári lexikona*. Pest 1866.
- C. TÓTH 2013 C. Tóth Norbert: „A ferencesek megtelepedése Nyírbátorban.” In: *Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a vend lelkiségről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*. Szerk. Medgyesy S. Norbert – Ötvös István – Öze Sándor. (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák 8/1–2). Budapest 2013. 153–163.
- CSONTOS 1882 Csontos János: „A krakkói könyvtár hazai vonatkozású kéziratai.” *Magyar Könyvszemle*. 7 (1882). 373–398.
- DÉZSI 1911 Dézsi Lajos: „Régi magyar verseskönyvek ismertetése. I. A Cserey Kódex.” *Irodalomtörténeti Közlemények*. 21 (1911). 58–64.
- EGYHTEML *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. I–V. Szerk. Bunyitay Vince et al. Budapest. 1902–1912.
- ENTZ 1967–1968 Entz Géza: „Középkori tudósítás kincsletről.” *Numizmatikai Közöny*. 66–67 (1967–1968). 97–99.

³⁷ KEMÉNY 1853. 227.

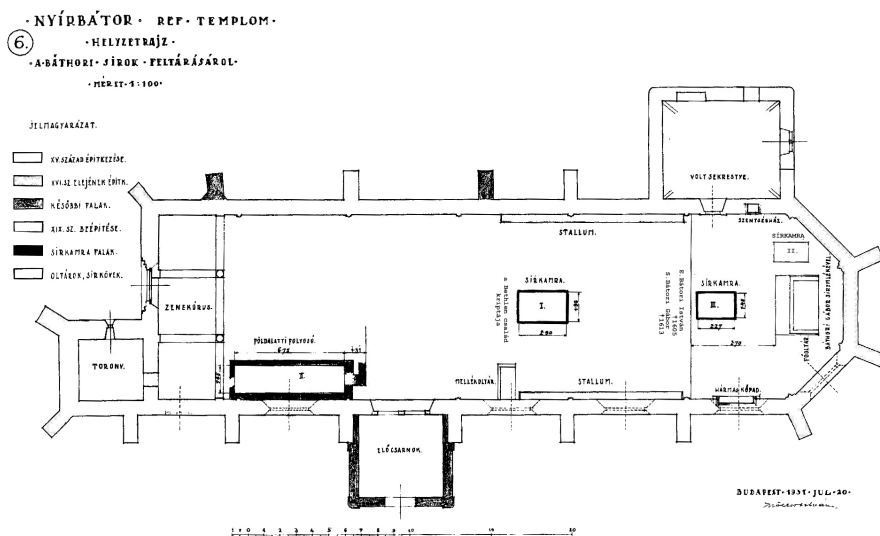
- ENTZ 1985 Entz Géza: *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846)*. (Művészettörténeti Füzetek 17). Budapest 1985.
- ENTZ – SZALONTAI 1979 Entz Géza – Szalontai Barnabás: *Nyírbátor*. H.n. 1979.
- F. ROMHÁNYI 2002 F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest 2002.
- GYURINKA 1903 Gyurinka Antal: *Báthori Miklós váci püspök. 1475–1506*. Nagykőrös 1903.
- HELTAI 1989 Alvinczi Péter: *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*. Válogatta Heltai János. Budapest 1989.
- JANKOVICS 2014 Jankovics József: „Báthory Gábor meggyilkolásának újabb változata. Egy koronatanú elbeszélése alapján.” *Lymbus* 2014. 39–43.
- JÓSA 1968 Jósa András: „A tiszaszentmártoni gót templom.” In: *Jósa András régészeti és múzeumi vonatkozású hírlapi cikkei (1901–1907)*. Szerk. Csallány Dezső. Nyíregyháza 1968. 173–175.
- KATONA 1979 *A korona kilenc évszázada. Történeti források a magyar koronáról*. Szerk. Katona Tamás – Györfly György. Budapest 1979.
- KEMÉNY 1853 *Szalárdi János siralmas Magyar Krónikája kilenc könyvei*. Szerk. Kemény Zsigmond. Pest 1853.
- KOMÁROMY 1904 Komáromy András: „Báthory Gábor temetése.” *Történelmi Tár*. 27 (1904) 100.
- LUKCSICS 1929 Lukcsics Pál: „Irodalomtörténeti vonatkozású levelek a XVI. századból.” *Irodalomtörténeti Közlemények*. 39 (1929). 359–362.
- LUKINICH 1913 Lukinich Imre: „Az északkeleti várháborúk történetéhez. 1561–1565.” *Haditörténeti Közlemények*. 13 (1913). 370–394, 584–605.
- MMT *Magyarország Műemléki Topográfája*. 1–II. Budapest 1948–1987.
- NAGY 1910 Nagy Géza: „Hadtörténeti ereklyék a Magyar Nemzeti Múzeumban.” *Haditörténeti Közlemények*. 11 (1910). 223–243, 588–598.
- NÉMETH 2011 Németh Péter: „Eltűnt monostorok, kolostorok és ispotályok a középkori Szatmár megyében.” *Műemlékvédelem*. 55/2 (2011). 97–206.
- SOLTÉSZ 1913 Soltész Elemér: „A nyírbátori templomról és annak történeti nevezetességeiről: Budai Ézsaiás és Peleskei Miklós a Tiszántúli Református Egyházkerület konzisztóriumára készített helyzetfelmérő jelentése 1811-ből.” *Debreceni Protestáns Lap* 1913. 498–502.
- SOÓS 1985 Soós Imre: *Az egri egyházmegye plébániáinak történeti áttekintése*. (Az egri főegyházmegye schematizmusa II). Budapest 1985.
- SZAKÁLY 1980 Szalárdy János: *Siralmas magyar krónikája*. Sajtó alárendezte Szakály Ferenc. Bibliotheca Hungarica. Budapest 1980.
- SZÁDECZKY 1889 Szádeczky Lajos: „Gyászjelentések.” *Magyar Történelmi Tár*. 12 (1889). 201–204.
- SZEGEDY 1734 Szegegy János: *Rubricae sive synopses titulorum capitum et articularum universi juris hungarici, nunc primum collectae et in tres partes distributae, atque in tyronum gratiam notis juridicis historicis, chronologicis nec non etimologicis illustrate*. III. Tyrnaviae 1734.
- SZENTMIHÁLYI SZABÓ 2011 Szentmihályi Szabó Géza: „Márványkőben metszett írás kopik, veszhet.» (Nevezetes verssorok Ecsedi Báthori István nyírbátori tumbáján.)” *Irodalomtörténeti Közlemények*. 115 (2011). 235–246.
- SZENTMIHÁLYI SZABÓ 2015 Szentmihályi Szabó: „Ecsedi Báthori István nyírbátori tumbájának különös epigrammája.” In: *Sárkányok, főurak, asszonyok: A Báthoryak a művelődés- és irodalomtörténetben*. Szerk. Mercs István. (Modus Hodiernus 7). Nyíregyháza 2015. 150–165.
- THALY 1866 *Beniczky Gáspár naplója 1707–1710. Rákóczi-Tár. I*. Szerk. Thaly Kálmán. Pest 1866.
- VADÁSZ 2002 *Ecsedi Báthory István végrendelete*. Bevezetéssel közreadja: Vadász Veronika. Szeged 2002. (Fiatal filológusok Füzetei Kora Újkor 1).
- WISŁOCKI 1881 Wisłocki, Władisław: *Katalog rekopisów biblijoteki uniwersyteta Jagellonskiego*. Kraków 1881.

Funerary monuments of the Bátori family (Abstract)

István Bátori, judge royal and voivode of Transylvania, founded a monastery for the observant Franciscans before 1494, where he was also buried in 1493. He was the first of his family to find his final resting place here. From the funerary tomb, only the upper slab is preserved, made of red marble. In 2010 the bottom slab of the tomb was discovered. The last member of the Bátori of Ecsed family, István, the judge royal and psalmist, found his final resting place in the medieval parish church, which was already used by Protestants. His relatives, Gábor Bátori (of the Șimleu branch), the prince of Transylvania, also ordered his funerary monument, probably from a workshop in Cluj. His earthly remnants were later placed in the tomb by prince Bethlen. On this occasion, István Bethlen gained possession over a sword and jewelry found in the tomb of Bátori. At the beginning of the 19th century, these objects were sold by the descendants to the famous collector of antiquities Miklós Jankovich, and today they are preserved at the Hungarian National Museum. The body of prince Gábor Bátori was transported to Nyírbátor and placed in the crypt of the reformed church, “unburied”, that is, without the funeral ceremony. In 1628, out of respect for his pro-Polish politics, he was buried with an appropriate ceremony, and probably an epitaph.

Képjegyzék / List of illustrations

1. A nyírbátori református templom a Bátori sírok helyével / The Calvinist church of Nyírbátor with the position of the Bátoris' graves
- 2–3. Bátori István (†1493) síremlékének fenéklemeze feltárás közben / Bottom slab of the the funerary monument of Stephan Bátori (†1493) during the research (Fotó / Photo: Jakab Attila)
4. Bátori István síremlékének fedlapja / Cover slab of the funerary monument of Stephan Bátori
5. Bátori István (†1605) tumbájának felső része / Cover slab of the funerary tomb of Stephan Bátori (†1605) (Fotó/Photo: Treszkai István)
6. Bátori István síremlékének rekonstrukciója / Reconstruction of the funerary monument of Stephan Bátori (a virtuális helyreállítás és fotó / virtual reconstruction and photo: Buzási Gergely)

I. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

Síremlékek és patrónusok a templomtérben: a Mikola és a Gyerőfi család fejedelemség kori síremlékei

MÉRAI Dóra¹

Az Erdélyi Fejedelemség korából fennmaradt nemesi síremlékek feliratai viszonylag ritkán nevezik meg, hogy kinek a megrendelésére készült a kő. Ilyen szempontból kivételes az a körülbelül 1550 és 1620 között készült sorozat, amelyet néhány Kolozsvár körüli középkori templomban állítottak három, közös nemzetségből eredő család tagjainak emlékére. A Mikola, Kemény és Gyerőfi családok kapcsolatát számos házassági kötelék is szorosabbra fűzte, és ugyanazon ábra variációira épülő címereik jelennek meg a családtagok Szamosfalván, Gyerővásárhelyen és Kiskapuson fennmaradt síremlékein. A tanulmány ismerteti a síremléksorozat egyes darabjaival kapcsolatos új megfigyeléseket, és a fejedelemség kori síremlékanyag egészének összefüggésében, valamint az eredeti térbeli kontextus viszonylatában vizsgálja meg, mi lehetett az oka az említett családok körében élő gyakorlatnak, miszerint feltüntették a megrendelő nevét a síremléken.

Gyerővásárhely és Kiskapus a késő középkorban és a Fejedelemség korában a Gyerőfi család birtoka volt, míg Szamosfalva elsősorban a Mikola családhoz kötődik – már csak a család előneve, Szamosfalvi Mikola kapcsán is –, bár itt is volt a Gyerőfiknek birtokuk.² Az 1460-as, 1480-as évekből fennmaradt források mindkét család udvarházát említik Szamosfalván. Egy 1520-ból fennmaradt okirat szerint a Mikolák egy három épületből álló udvarházon osztoztak meg, amelyet 1539-ben is említ egy forrás.³ A középkori templomot Mikola László alvajda újjáépítette az 1530-as években. A szentélyboltozat zárókövén az ő címere látható, és egy építési emléktábla is fennmaradt a templom falában (1. kép).⁴

A fejedelemség kori nemesi síremlékek túlnyomó részét az adott család birtokközpontjának plébániatemplomában helyezték el, olyan településen, ahol a család rezidenciával, kastéllyal vagy udvarházzal is rendelkezett. Gyakran több generáció is használta temetkezési helyül a templomot, és néhány esetben a fennmaradt síremlékek sorozata is tükrözi ezt a szokást, bár messze nem minden nemesi család minden tagjának állítottak síremléket. Ilyen sorozatok, illetve azok töredékei maradtak fenn Székelykálón a

¹ Közép-európai Egyetem, MeraiD@ceu.edu.

² CSÁNKI 1912. 312–314.

³ ENTZ 1946. 56–58. (az 1520-as oklevél, DL 27 126., hibásan 1620-as évszámmal szerepel); ENTZ 1996a. 143, 205, 445–446.

⁴ BALOGH 1943. 194–195.; BALOGH 1985. 329. A felirat: [– –]VS EGREGY DO[MINI] / [LADIS]SLAI MIKOLA DE / [SZAM]OSFALVA VICEV(OI)VAD(AE) / [TRANSYLVANIAE] VICECO[MES] / [.]JO ANNO 15[.].

Kun család,⁵ Komlódon a Petrichevich-Horváth család,⁶ Keresden a Bethlen család,⁷ Székelyderzsen a Petki család,⁸ Szilágyperecsenben a Báthori család,⁹ Mezőtelegden pedig a Telegdi család¹⁰ síremlékeiből. A Mikola családnak a szamosfalvi templomból származó síremlékei is erről a gyakorlatról tanúskodnak (2. kép).

A hajó déli falába beépített síremlékpár régóta ismert Balogh Jolán fényképes közlése alapján (3. kép).¹¹ Mindkettő eredetileg a templom padlójába beillesztett sírfedőlap volt; később, ismeretlen időpontban kerültek a falba. A nagyobb méretű (87x195 cm-es) kő Mikola László erdélyi alvajda síremléke (4. kép). Az egyszerű, köriratos szalagkerettel körbevett mező középső részét címerpajzs, alatta és felette egy-egy feliratos *tabula ansata* tölti ki. A körirat szövege: [F]RANCISC[VS] MAIOR NATV FILIVS PATRI CHARISSIMO POSVIT ANNO DOM[INI] 1557. Eszerint Mikola László legidősebb fia, Ferenc állíttatta 1557-ben a síremléket hön szeretett apja számára, az alvajda 1554-ben bekövetkezett halála után három évvel.¹²

A Mikola család eredete a 13. század közepéig vezethető vissza.¹³ A 16. században Mikola Ferenc és Somkerekai Erdélyi Potentia fia, László pályafutásának köszönhetően nagyot emelkedett a család rangja. Külföldi tanulmányai után – 1509-ben a krakkói egyetemen adnak hírt róla a források – az 1530-as évektől ívelt fel Mikola László karrierje, mikor Kolozs megye főispánja lett. 1537-től erdélyi alvajda és székely alispán, 1542-től Erdély alhelytartója, valamint a fejedelmi tanács tagja, 1548-tól az országos főbíró helyettese.¹⁴ A síremléken a felső tábla felirata ezt a ragyogó pályafutást emeli ki, a szemlélőt megszólítva: NON MVLTOS VIDEAS VIR / TVTVM NOMINE CLAROS / QVI PATRIVM STEMMA NO / BILITATIS HABENT / NEC FACILE EST GENERIS / CONECTERE FACTA DECORI. „Nem sokakat látsz, akik saját erényeik révén szereznek hírnevet azok közt, akik nemességüket atyáiktól örökölték, és nem könnyű az embernek saját érdemeivel hozzátenni a születéséből eredő kiválóságához.” A felirat László pályájára vonatkozik, azonban értelmezhető másképp is: utalhat egyben a síremléket állító Ferencre, aki az 1550-es évek második felében vált a politikai élet fontos szereplőjévé.¹⁵

Az alsó táblán olvasható epitáfiumvers az alvajda politikusi, vezetői erényeit emeli ki: CV(M) RAPIVNT MVLTOS PES / SIMA FACTA DVCES / AT LADISLAVS MIKOLA / CVM IVRA MINISTRAT / IVSTITIA POPVLOS DIRIGIT / IPSE SVOS / OFICIVM PRESTATQVE / VICEM WAIIVODE PIA / CVRA GRAVATVS / CO(N)SILIO PATRIAM SVBLE / VAT IPSE SVAM. „Míg sok más vezér halálát szörnyű tettek okozzák, Mikola László az igazságot szolgálván (hunyt el). Igazságosan

⁵ ORBÁN 1868. Digitális kiadás: Arcanum 2003. <http://mek.oszk.hu/04800/04804/html/165.html>, 2017.08.24. Kun János (1647) és Bercsényi Zsófia (mh. 1615 után) síremléke ma is a római katolikus templom kertjében található.

⁶ BALOGH 1985. 318. és 87–88. kép.

⁷ LUKINICH 1928. 122.; SZÁDECZKY 1909. 187.; SZÁDECZKY 1905.

⁸ ORBÁN 1868. Digitális kiadás: Arcanum 2003. <http://mek.oszk.hu/04800/04804/html/51.html>, 2015.11.26.; BALOGH 1985. 339., 383. és 284. kép.; DOROFTEI 2013. 66–67.

⁹ BALOGH 1985. 220., 327–328. és 267. kép.; EMŐDI 1998. 182–183.; EMŐDI 2002. 139–141.

¹⁰ EMŐDI 1998. 178–181.

¹¹ BALOGH 1985. 221–222., 329. és 280. kép.

¹² Mikola László halálának időpontja: HORN 2005. 76.

¹³ NAGY 1857–1868. IV. 466., VII. 486.

¹⁴ TRÓCSÁNYI 1980. 31.

¹⁵ 1562-től a fejedelmi tanács tagja. Pályafutását Horn Ildikó tekintette át. HORN 2005. 76–79.

irányította a népet, és tisztességes elkötelezettséggel viselte az alvajda tisztségét. Míg ő maga súlyos teher alatt végezte munkáját, tanácsával könnyítette szülőföldje terhein.¹⁶

A latin nyelvű epitáfiumvers az egyébként igen egyszerű síremlék egyetlen komolyabb ékessége; az erdélyi főnemesség körében sem volt minden esetben jellemző. Ez különbözteti meg a másikat, kisebb (53x142 cm) síremléktől, amelyet a körirat szerint szintén Mikola Ferenc készíttetett szeretett fiának, László unokájának, aki szintén a László nevet kapta (5. kép): FRANCISCVS MIKOLA LADISLAO PATRIS LADISLAI NEPOTI FILIO CHARISSIMO POSVIT.¹⁷ A középső mezőben: 1559.

A felirat megfogalmazása (*filio charissimo*) utal arra, hogy egy gyermekről van szó – az ifjabb László Mikola Ferenc és Melith Anna fia volt.¹⁸ A fejedelemség kori nemesség körében ritka eset, hogy egy gyermeknek önálló síremléket állítanak. Általában valamilyik szülővel, legtöbbször az édesanyával közös kövön emlékeztek meg a gyermekekről. Összesen öt különálló gyermeksíremlék ismert a nemesség köréből. Négy gyermek ezek közül a legrangosabb családok leszármazottja: Báthori, Apafi, és két Mikola, akiknek halála komoly veszteséget jelentett nemcsak a szülők számára, hanem a család társadalmi szerepe, kontinuitása szempontjából is.¹⁹ Mikola László síremléke nemcsak annak révén hangsúlyozza ezt a kontinuitást, hogy nagyapja síremléke mellé került, hanem vizuális kialakítása is összekapcsolja azzal, és a felirat is László unokájaként nevezi meg.

A szamosfalvi templomban ezzel családi temetkezőhelyet alakítottak ki. Apjához, a templomot megújító Mikola László alvajdához hasonlóan Mikola Ferenc is patrónusként jelenik meg a templomtérben, az általa állított síremlékek felirataiban. A templombelső a legfontosabb közösségi tér volt a korban. A három generációt megjelenítő címerek, feliratok, köztük a síremlékek itt hangsúlyozták a család erejét és rangját abban az időszakban, amikor apja halála után Ferencen volt a sor, hogy saját pályafutása során megerősítse mindezeket.

Nemcsak ez a két síremlék állt a szamosfalvi templomban. A megelőző és következő évtizedekben legalább további négy síremléket emeltek itt a Mikola család tagjainak, amelyek mindegyike Kolozsváron, Erdély Nemzeti Történelmi Múzeumában található most.²⁰ A kutatás két töredéket Kemény Annához, Mikola László alvajda feleségéhez, Ferenc anyjához kötött a felirat alapján (6. kép). Eszterházy János a 19. század közepe táján még a szamosfalvi templomban látta őket, a szószéklepcsőben, illetve a diadalív előtt, a padlóban.²¹ Eszterházy, majd Balogh Jolán és nyomában minden más szerző is azóta egy síremlék két darabjának tartotta őket.²² A kövek a 19. század végén már a kolozsvári plébánia udvarán feküdtek, majd 1915-ben Hirschler József plébános leadta őket

¹⁶ A fordításban Cristian Gaspar segítségét köszönöm.

¹⁷ BALOGH 1985. 221–222. Balogh, Eszterházy János átírása alapján, hibás olvasattal közölte: FRANCISCVS MIKOLA LADISLAO PATRIS NEPOTI FILIO CARISSIMO POSVIT 1559. Ld. ESZTERHÁZY 1868. 147.

¹⁸ HORN 2005. 76.

¹⁹ Báthory Miklós (mh. 1575) síremléke a gyulafehérvári székesegyházban, Apafi Mária (mh. 1666) a fogarasi református templomban található. A második Mikola gyermeksíremlékről lásd alább! Az ötödik gyermeksíremlék Táplócai Szűcs Annáé (mh. 1633) a csíkcsofotfalvi templom nyugati kapujába építve maradt fenn.

²⁰ A fotókat köszönöm a Múzeum fotótárának és Mihály Melindának, illetve azt is, hogy használhattam a doktori disszertációja részeként, 2013-ban elkészített kótári katalógusának adatait.

²¹ ESZTERHÁZY 1868. 148.

²² Legutóbb: MIHÁLY 2013. 123., 332–333.

a múzeumnak.²³ Egy harmadik, azóta elveszett darabról is szó esett ekkor.²⁴ Balogh Jolán már a múzeumban látta a ma is ismert két darabot, és Mikola Lászlóné Gyerőmonostori Kemény Anna sírköveként határozta meg.²⁵

A két fennmaradt töredék felülete teljesen sima, tagolatlan, rajta vésett körirat, olaszkoszorú, illetve az egyik a köriraton belüli mezőben is felirat töredéke olvasható. Az egyik darab mérete 74x40,5x11,5 cm. A körirat töredéke: [– – –]E ET G(E)N(ER) OSA / DO(MI)NA ANNA KEMEN DE[– – –]. A középső mező felirattöredéke: [– – –] [SICVL]ORVM VICECO / [– – –]OBYT DIE 5 / [– – –]I POST CONV. A másik darab mérete 51x66x19 cm. Ezen a körirat töredéke: [– – –] [GYEROMON]OSTORA CONSOR / S EGREGY LADISLAI / MIKOLA DE ZA[MOSFALVA] [– – –].

Az ábrázolás és a felirat is hasonló, ezért is kapcsolta össze a kutatás a két darabot, amelyek azonban nem lehettek egy síremlék töredékei. Ha alaposabban megnézzük, az olaszkoszorú kialakítása eltérő, a két töredék nem egészíti ki egymást, és a felirattöredékek sem köthetők össze, bár mindkettő egyértelműen Gyerőmonostori Kemény Annát, Mikola László feleségét említi. A két kő vastagsága közt – 11,5 és 19 cm – is jelentős az eltérés. A korábban tárgyalt Mikola síremlékekhez hasonlóan tehát egy síremlékpárról van szó, amelyek a szamosfalvi templomban voltak eredetileg, és Kemény Anna neve szerepelt rajtuk. Egy lehetséges magyarázat, hogy legalább az egyik esetben a síremlék megrendelője volt Kemény Anna, valamely családtag részére.

Ami a kövek keltezését illeti, Eszterházy a 16. század utolsó évtizedét, Balogh Jolán a 16. század közepét, Mihály Melinda pedig a 16. század elejét, első évtizedeit javasolta.²⁶ Kemény Annáról tudni lehet, hogy 1549 előtt hunyt el, mivel ekkor már Fruzsina Byw-tlhly-t említi egy forrás mint Mikola László feleségét.²⁷ A kövek tehát az ezt megelőző vagy követő egy-két évtizedben készülhettek.

Egy további, Kolozsváron, a múzeumban őrzött töredéket eddig nem határozott meg síremlékként a kutatás (7. kép).²⁸ A kő mérete 50x58x21 cm. A felirat töredékes, de egyértelműen síremlékhez tartozik a formulák alapján, az elhunyt – síremlékeken szokásosan megjelenő – érényeit sorolja fel: [– – –]S MIKOL[– – –] / [– – –] [P]OSSET HABERE [– – –] / [– – –]SO PATRIAMQ(VE) DEVMQ(VE) / [– – –] RELIGIONE FIDE: / [– – –]I COELI ACCEPTURI SI INAV[.] EST / [– – –]CTVS COELI: TVVMQ(VE) CHORO: / [– – –] NVNC TRANSILVANIA LVGET: / [– – –]DOLET ESSE VIRO / [– – –]M AB ORIGINE[– – –].

A formulák alapján férfiról van szó, és valószínűleg viszonylag jelentős társadalmi státuszú személyről, mivel a felirat szerint egész Erdély siratja. Az első sorban egy név töredéke is megjelenik: „MIKOL[– – –].” A töredék származási helye ismeretlen, de megalapozottan feltételezhető, hogy egy Mikola családtag síremléke lehetett, szintén a szamosfalvi templomban, ahonnan több, már ismertetett és a továbbiakban ismertetésre kerülő kő is a múzeumba került. Az íráskép alapján a 16. század utolsó három évtizedére keltezhető. Ez alapján óvatosan felvethető az is, hogy a két László síremlékét

²³ BALOGH 1985. 330.; MIHÁLY 2013. 123., 332.

²⁴ A leltárkönyv szerint egykor mind a három darabot átadták. A harmadik már 1940 előtt eltűnt. MIHÁLY 2013. 123., 333.

²⁵ BALOGH 1985. 330–331.

²⁶ ESZTERHÁZY 1868. 148.; BALOGH 1985. 330.; MIHÁLY 2013. 123., 332.

²⁷ HORN 2005. 76.

²⁸ A töredék feliratos kőként, a felirat értelmezése nélkül szerepel a katalógusban. MIHÁLY 2013. 253.

készítettő Mikola Ferenc síremlékéről lehet szó, aki valamivel 1567 után halt meg, de lehetett esetleg valamelyik öccse, István vagy Farkas is, akiket Ferenc 1560-ban kelt végrendeletében említ.²⁹

Még egy Mikola-síremlék került Kolozsvárra a szamosfalvi Bornemissza-kastélyból,³⁰ bár eredetileg ez is a templomban lehetett.³¹ Ez is egy László nevű gyermek emlékére készült, aki 1601-ben hunyt el. A kő mérete 137x55x21 cm. A körirat: VRN[A] [NOBILI]S INDOLIS PVERO LADIS[LAO][-- --] / [-- --]ENS / IN DOMINO³² / XV FEB(RVARI) MDCI.

A középső mezőben a felirat: MICOLIDV(M) HIC SITA SVNT PVBES IVVENISQ(VE) / SENEXQ(QVE): HAEC SIMVL VT VIDEA(N)T- / REGNA SACRATA DEI: / NVNC LADISLAO PAV[L]I DE / SEMINE NATO: SEPTENI IANO A / FRATRE SACRATA QVIES.

A felirat szerint a hét évesen elhunyt László Pál fia volt, és János nevű fivére gondoskodott a síremlékről. Egyikük sem tűnik fel az ismert családfán,³³ ezért a korábban említett családtagokhoz való viszonyuk nem világos. Ezen a síremléken keresztül is megjelenik tehát a patrónus neve a templomtérben. A felirat első két sora világosan utal a családi temetkezőhelyre, azaz a szamosfalvi templomra, ahol „az idős és fiatal Mikolák nyugosznak, hogy együtt láthassák Isten szent országát.” A szöveg tehát mind az elhunytat, mind a síremlék készítettőjét az itt eltemetett elődökhöz kapcsolja, ahhoz a lánchoz, amely Mikola László alvajdától, a templom patrónusától indult.

A síremlék kialakítása annyiban hasonlít a két Mikola László korábban ismertett síremlékeihez, hogy itt is szalagkeret által körbevett, mélyített mezőben helyezkedik el a felirat, míg a középmező harmadát a családi címer foglalja el. Míg a címer a szokásos elrendezésben szerepel, a felirat erre merőleges irányban fut, így a hosszoldal mellett állva olvasható. A síremlék legközelebbi analógiája szintén a kolozsvári múzeumban található, és a Farkas utcai templomból került oda. Berkenyesi Istvánnak, Berkenyesi Máté kolozsvári kőfaragó szintén gyermekként, hat évvel Mikola László előtt elhunyt fiának emlékére készült.³⁴ Mindkét síremlék az átlagosnál kisebb mérete jelzi, hogy gyermekekről van szó. Azonban nem kizárólag gyermekek számára készültek ilyen elrendezésű síremlékek. Kun János a felirat szerint 75 éves volt, mikor 1647-ben megrendelte saját síremlékét, amely szintén Kolozsváron készült, és a székelykői templomban helyezték el.³⁵ A negyedik darab szintén egy felnőtt testvérpár, Damokos Tamás és Domokos emléket őriz Alsócsernátonban, akik csatában veszték el 1600-ban.³⁶ A két gyermeksíremléket ezektől csak mérete különbözteti meg.

²⁹ TŰDŐS S. 2006. 70–73. Mikola Ferenc 1567-ben még életben volt, de nem sokkal ezután halt meg, l. HORN 2005. 79. Mind Mikola László 1712-ben kiadott genealógiája, mind Nagy Iván összekeveri a Ferencre és annak szintén Ferenc nevű fiára vonatkozó információkat: NAGY 1857–1868. VII. 486–487.; MIKOLA 1712.

³⁰ BALOGH 1985. 331.

³¹ Ld. MIHÁLY 2013. 333–334.

³² Itt másodlagos feliratként: MC.

³³ Ld. NAGY 1857–1868. VII. 486–487.; MIKOLA 1712.

³⁴ BALOGH 1985. 51., a megelőző irodalommal. ENTZ 1996b. 29.; MIHÁLY 2009. 163.; MIHÁLY 2013. 119., 120. Kat. 242.

³⁵ Ld. 5. jegyzet!

³⁶ ORBÁN 1868. Digitális kiadás: Arcanum 2003. <http://mek.oszk.hu/04800/04804/html/128.html>, 2017.11.6.

Egy harmadik Mikola síremlék is fennmaradt a szamosfalvi templomtérben, de már a 18. századból (8. kép). Szimbolikus, hogy ez az utolsó örökös emlékére készült, aki szintén László volt, Ferenc ükunokája, aki a felirat szerint 1732-ben hunyt el:³⁷ HIC POSITUS EST / PULVIS ET CINIS / IDEST / LADISLAUS MIKOLA DE / SZAMOSFALVA ILLUSTRISSIMORUM / QUONDAM PROGENITORUM / SUORUM HAERES UNICUS ET / ULTIMUS / DELICTA ET IGNORANTIAS EIUS / NE MEMINERIS DOMINE SED / SECUNDUM MISERICORDIAM / TUAM MEMOR ESTO EIUS / IN GLORIA CLARITATIS TUAE / OBIIT IN DOMINO / ANNO 1732 DIE 16 APR(ILIS) / AETATIS SUAE 78 / REQUIESCAT IN PACE. A síremlék a címeres-feliratos lapok sorába illeszkedik, az utolsó örökös és egyben a család emlékére lefelé fordított címerpajzzsal.

A jelenség, hogy a megrendelő nevét feltüntetik a síremlékeken, nemcsak Szamosfalván figyelhető meg, hanem a rokon Gyerőfiek körében is. A két családot a 16. századból fennmaradt síremlékek esetében Mikola Erzsébet köti össze, aki Mikola László alvajda és Kemény Anna leánya, Ferenc testvére volt, és Gyerőfi Gáspár felesége.³⁸ Az ő síremléke a gyerővásárhelyi templomban maradt fenn (9. kép). A Gyerőfi kúria annak idején a templomtól keletre állt.³⁹

A gyerővásárhelyi középkori templom az 1830-as években újjáépült az eredeti falak egy részének felhasználásával.⁴⁰ A síremléket és néhány egyéb faragványt beépítettek az új belső térben. Az eredetileg a sírboltot takaró kőlapot itt is függőlegesen falazták be az északi hajófalba. A sík felszínű, keret nélküli kőlap mérete 66x159 cm. Felső, mélyített mezéjében címerpajzs jelenik meg EM monogrammal, alatta vésett epitáfiumvers olvasható. Herepei János vetette fel, hogy a faragásmód és a felirat betűformái alapján a síremlék Seres János kolozsvári kőfaragóműhelyében készülhetett.⁴¹ Az epitáfiumvers sorainak végződése megsemmisült, amikor korábban ráépítették a szószerket:⁴² CASPARIS HAC SAXI SVB MOLE [- - -] / VXOR MIKOLAE STIRPIS ELIZA[- BET] [- - -] / HEC PIETATIS AMANS PRVDENS [- - -] / EXEMPLVM CASTI GRANDE PVDO[- - -] / AMOVE QVATER DENIS BINOS ADIEC[- - -] / CVM FRAGILES NOVIT CORPORIS[-]EX[- - -] / [F]ILIVS HAE CHARAE POSVIT MONVMEN[- - -] / EXIGVVM GRATAE MENTIS VT ESSET[- - -] / ANNO 1575 15 IAN[VARI].⁴³ A felirat szerint Mikola Erzsébet 1575-ben hunyt el, és fia állíttatta a síremléket „hálás lelkének tanúságául”. Ez a fiú valószínűleg Gyerőfi János lehetett, akinek szintén fennmaradt a síremléke, a kiskapusi templomban egy másik Gyerőfi családtag síremlékével együtt, szintén a falba építve.

³⁷ Nagy Iván szerint 1742-ben: NAGY 1857–1868. VII. 488. A feliratot közli ESZTERHÁZY 1868. 148.

³⁸ NAGY 1857–1868. IV. 467., VII. 486.

³⁹ HERPEI 2001. 68.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. 70.

⁴² Herepei még így látta, de azóta kiszabadították a síremléket a szószerkét alól.

⁴³ Herepei János fordítása (HEREPEI 2001. 114., 119. jegyzet): „E kő súlya alatt nyugszik Gyerőfi Gáspár felesége Származása szerint Mikola Erzsébet / Ő a kegyességnek szerető és bölcs tiszteleltre méltó nője. / Az istenfélelemnek és erkölcsösségnek magasztos példája vala. / Élt négyszer 12 neki adott évet / Midőn múlandó testének végét megismerte / A fia emelte ezt a síremléket a kedves anyának / Hogy a hálás léleknek csekély jele legyen / 1575. esztendő január 15.”

Gyerőfi János és fia, Zsigmond közös síremléke nem egyszerű sírfedlap, hanem profilált széle alapján a padlóból némileg kiemelkedő sírlap vagy tumba volt, utóbbi esetben a fedél maradt csak fenn (mérete 87x173x24 cm, 10. kép). A kompozíció Mikola Erzsébet gyerővásárhelyi síremlékének felel meg, azzal a különbséggel, hogy, bár keret itt sincs, van körirat: GENEROSI AC NOBILISSIMI D(OMINI) / IOHANNIS GIEROEFII ET FILII SIGISMVNDI QVORVM ILLE 6 IVLII HIC / – – –. A középső mezőben a töredékes epítáfumvers: [– – –]ESOLA M[.]PI FERVORE CRVVENTV(M?) / [– – –]APIAE LIMINA CVNCTA TENET / [– – –]TRIS GEROEFHI NECNON [– – –] STIRPI / [– – –][H]IC OPES [– – –]NE TENERE PVTAT / [– – –]VERA[–]M[– – –]S MEDEATVR ACERBIS / [– – –] [L]VSTRA NOVENA FERAT / [– – –]N[–]I[–] S[–] EST [– – –] REBVS I(N) ANNIS / [– – –]VITA(E?) LANGVI DA MEMBRA I(N) NECE / [– – –]T INCI[–]EFES [–]CCT[.] PO[.]JERSVS / [– – –]VIVAT NOBILIORE SVI / [– – –]ICTA FIL[–]SCO M[–]ACA VIRTVS / [– – –]MEN[–]AMA PERENNIS ERIT / [– – –]IVM SED RELIGIONIS AMICA / [– – –]XQ(VE) MONVMENTA VIDES / [– – –] POSVIT [– – –]OR AR[–]VLLA / [– – –]P[– – –]TA OPE.

A síremlék a néhány fennmaradt címeres-feliratos tumbafedlap sorába illeszkedik, de a 16. század utolsó negyedéből fennmaradt példáknál is egyszerűbb kialakítású. A megmaradt felirattöredék csak Gyerőfi János halálának napját, július 6-át tartalmazza. Mivel 1602-ben Gyerőfi még életben volt, bár már beteg, felesége, Radvánczi Anna pedig 1606-ban már mint özvegy szerepel, a halál legkorábbi éve 1603 lehet.⁴⁴ Gyerőfi Jánost 1575-ben mint Kolozs megye főispánját, 1575 és 1583 közt, majd 1598-1599-ben ismét mint Erdély kincstárnokát említik a források, 1575-ben pedig Báthori István fejedelem a budai beglerbéghhez küldte követségbe.⁴⁵ Fia, Zsigmond, aki valószínűleg gyermekként hunyt el, nem szerepel az ismert családfán.⁴⁶

János személyét és pályáját Lázár Miklós választotta le a másik Gyerőfi Jánoséról, akinek síremléke szintén a kiskapusi templomban maradt fenn (11. kép).⁴⁷ Ez a János, aki 1619-ben hunyt el,⁴⁸ a család egy másik ágáról származott.⁴⁹ Ő is Kolozs megye főispánja volt azonban, emellett a fejedelmi tanács tagja, a fejedelmi tábla elnöke, és Szamosújvár kapitánya, valamint Báthory Gábor követe Budán, ahogy az a síremléken is szerepel. Kabos Fruzsina után második felesége volt Bornemisza Erzsébet, a síremlék megrendelője a felirat szerint.⁵⁰ A síremlék 90x188 cm méretű sírfedlap mélyített kerettel, a középmező felső harmadában, mélyített mezőben címerpajzzsal. A mező fennmaradó részét felirat tölti ki. A körirat szövege: GENEROSO D(OMI)NO IOANNI GIEROFI DE KIS / KAPVS SE[– –]NO [.]VX VARIEN(SIS)⁵¹ CA / PITAN(EV)S O NECNON COMES CO(MITAT)VS CO / LOSIEN(SIS) QVI ET ANTEA INTER PLVRIMA DVLCISSIMAE SVAE PA[TR]IAE [E]XHIBITA OFFICIA. A középső mező töredékes

⁴⁴ LÁZÁR 1889. 30–31.

⁴⁵ Uo.; BETHLEN 2004. 44., 49.; Herepei is 1603-at javasol, ő még, úgy tűnik, ki tudott venni a kövön egy hármas számjegyet: HERPEPEI 2001. 67.

⁴⁶ NAGY 1857–1868. IV. 466–467.

⁴⁷ LÁZÁR 1889. 30–31., 36–37. Lázár részletesen ismerteti Gyerőfi János pályáját.

⁴⁸ 1618 májusában még életben volt: LÁZÁR 1889. 37.

⁴⁹ Nagy Iván pontatlan családfa-rekonstrukciója szerint hat generáció választotta el névrokonától. NAGY 1857–1868. IV. 466–467.

⁵⁰ LÁZÁR 1889. 30–31., 36–37.

⁵¹ Szamosújvár neve valamely formában

felirata: LEGATI [– – –] / DAB[– – –]O[– – –] / REGNIC[O]LARV[M][– – –]V[– – –]
–] / PRAESEDIT[– – –] / RE IPS[– – –]AE[– – –][MI] / LITIAE QVI[– – –][SE] /
MPER OPERAM NAVA[– – –] / PARTE/PATRIE RAC PR[– – –]PIB[– – –]C[.]JAI
/ PERPETVVM SVI DESID[ERI]I M[ONVME]N(TVM) / POSTERIS RELIQVIT
DIE XI DECEMB(RIS) / AN(N)O D(OMI)NI MDCXIX AET(AT)IS SVAE LXI /
ELISABETHA BORNEMIZA MO[E]STA. A keret felső széle alatt: D(EO) O(PTI-
MO) M(AXIMO) S(UPREMO).

Entz Géza ismertette a kiskapusi 13. századi eredetű templomot, amelyhez új, sokszög alaprajzú, támpilléres szentély épült, és egy, az építkezésre utaló évszám, 1503 is olvasható a délkeleti támpilléren.⁵² Az építkezés patrónusa a birtokos Gyerőfi család lehetett, akiknek egy 1536-os forrás említi kiskapusi kúriáját, de nyilvánvalóan korábban is volt ott rezidenciájuk. Gyerőfi Zsigmondné 1519-ben kelt végrendeletében bíborszövetének eladási árát hagyományozta a további építkezésre. Ő maga azonban nem ide akart temetkezni, hanem a kolozsvári minoriták egyházába, akiknek egy aranyozott ezüstkupát adományozott.⁵³

Nem ő volt az első családtag, aki Kolozsvárott választotta végső nyughelyét. Szamosfalvi Gyerő Tamás 1500 körül készített síremléke a Farkas utcai templom szentélyében került elő 1911-ben, másodlagos helyzetben, Mikola Ferenc 1471-es évszámmal keltezett síremlékével együtt.⁵⁴ Mikola László 1521-ben István nevű testvérével együtt adományozott halastavat és más egyebeket annak a kápolnának, amelyet apjuk, Mikola Ferenc és id. somkerekai Erdélyi János emeltetett a kolozsvári domonkosok temploma mellett, hogy ott miséket mondjanak⁵⁵ – elképzelhető, hogy a Mikola síremlék innen származott eredetileg. Néhány évtizeden belül azonban elérte Kolozsvárt a reformáció – a plébániatemplom 1545-től állt lutheránus használatban –, és a szerzetesek is elhagyni kényszerültek a várost.⁵⁶ A Mikola és Gyerőfi család birtokközpontjaiban, a helyi plébániatemplomban kialakított családi temetkezőhelyek abba a folyamatba illeszkednek, mikor a reformáció befogadásával párhuzamosan megszűntek a korábban népszerű kolostori temetkezőhelyek, és Erdély-szerzte új tradíció alakult ki: a főúri családok temetkezéseinek és halotti reprezentációjának helyszíne saját birtokaikra került át. Ez mind a Mikola, mind a Gyerőfi család esetében olyan családtagok síremlékeivel indul, akik tisztségeiket tekintve kiemelkedtek, nagyot emeltek a család presztízsén.

A síremlékek minősége azonban ezt nem tükrözi. A Mikolák és Gyerőfik kolozsvári kőfaragóműhelyekben rendelték meg síremlékeiket, és ezek a kor átlagához mérten is egyszerű kialakításúak. A célnak megfeleltek: megjelentették a templomtérben a család címerét, az elhunyt nevét, rangját és az ennek megfelelő adottságait, érényeit, valamint a patrónus személyét is. A magas minőségű kőfaragás és az összetettség hiánya nem egyedülálló, jellemző az egész erdélyi főnemesség köréből fennmaradt síremlékekre egy-két kivétellel, pedig a korszakban Erdélyben elérhető volt ennél lényegesen színvonalasabb kőfaragómunka is. Az erdélyi kőfaragók legkorábbi céhe Kolozsvárról ismert,

⁵² ENTZ 1996a. 195.

⁵³ Uo. 148.

⁵⁴ SÁNDOR 1913. 199.

⁵⁵ JAKAB 1870. 354–356.

⁵⁶ ENTZ 1996b. 7–16.

céhlevelüket 1525-ben adta ki a magisztrátus.⁵⁷ A középkorból fennmaradt faragványok tanúsítják, hogy korábban is készültek itt síremlékek, de az ismert 16. századi emlékek nagyobb száma valószínűleg a kereslet és a kínálat találkozásának tudható be. A város körül birtokos előkelő családok így viszonylag könnyen hozzáférhettek a presztízsreprezentáció ezen eszközéhez.

Sajátos, a Mikola és a rokon Gyerőfi családra az erdélyi anyag összefüggéseiben tekintve különösen jellemző szokásnak tűnik azonban a síremlék megrendelőjének feltüntetése a feliratokban: a család tagjai szemmel láthatóan fontosnak érezték, hogy patrónusként megjelenjenek a templom terében. Ennek gyökere, úgy tűnik, a családot az erdélyi állam országos tisztségeibe emelő Mikola László alvajda patrónusi tevékenységéhez nyúlik vissza. A sorozatban emelt síremlékek, még az ennyire egyszerű kialakításúak is, nemcsak az elhunyt személyek egyéni társadalmi szerepét, illetve a halálukkal keletkezett űrt jelenítették meg, hanem alkalmasak voltak arra is, hogy kifejezzék az egész család jelentőségét. A Mikola síremlékek feliratai azt tanúsítják, hogy a család tagjai tudatában voltak ennek, nagy jelentőséget tulajdonítottak a családi temetkezőhelynek, és tudatosan használták a síremlékek eszközét. A gyermeksíremlékek nyilvánvalóan fontos szerepet töltek be ebben a rendszerben, mivel két különálló, Erdély-szerte egyébként igen ritka gyermeksíremlék is szerepel a sorozatban.

Irodalom és rövidítésjegyzék / References and abbreviations

- BALOGH 1943 Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance*. Kolozsvár 1943.
- BALOGH 1985 Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek*. Budapest 1985.
- BETHLEN 2004 Bethlen Farkas: *Erdély története III. (VI–VII. könyv). Báthory István trónra lépésétől Báthory Zsigmond uralkodásáig (1571–1594)*. Ford. Bodor András. Budapest – Kolozsvár 2004.
- CSÁNKI 1912 Csánki Dezső: „Kolozsvármegye birtokállapota 15. században.” *Erdélyi Múzeum*. 7/5 (29) (1912). 297–332.
- DOROFTEI 2013 Doroftei, Doina Paula: *Inscriptiile în limba latină din bisericile României, din perioada 1290–1850, cu privire specială asupra bisericilor maghiare din Transilvania*. București 2013.
- EMÓDI 1998 Emödi Tamás: „A Telegdi család és a reneszánsz művészet néhány emléke a 16. századi Bihar és Bereg vármegyékben.” *Művészettörténeti Értesítő*. 47/3–4 (1998). 177–198.
- EMÓDI 2002 Emödi Tamás: „Monumente funerare figurative renescentiste din Transilvania.” In: *Artă românească, artă europeană. Centenar Virgil Vătășianu*. Szerk. Marius Porumb – Aurel Chiriac. Oradea 2002. 135–144.
- ENTZ 1946 Entz Géza: „A szamosfalvi Mikola udvarház.” *Erdélyi Múzeum*. 51/1–4 (1946). 56–58.
- ENTZ 1996a Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozsvár 1996.
- ENTZ 1996b Entz Géza: „A Farkas utcai templom.” In: *A kolozsvári Farkas utcai templom címeri*. Szerk. Entz Géza – Kovács András. Budapest – Kolozsvár 1996. 7–38.
- ESZTERHÁZY 1868 Eszterházy János: „A szamosfalvi egyház.” *Archaeologiai Közlemények*. 7 (ú. s.) (1868). 146–149.
- HEREPEI 2001 Herepei János: *A kalotaszegi templomok, cintermek és temetők régi sírkövei*. Kolozsvár 2001.
- HORN 2005 Horn Ildikó: „Politikusportrék János Zsigmond udvarából.” In: *Új Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Szerk. Horn Ildikó. Budapest 2005. 9–87.

⁵⁷ KOVÁCH – BINDER 1981. 27.; BALOGH 1985. 26.

- JAKAB 1870 Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. Buda 1870.
- KOVÁCH – BINDER 1981 Kovách Géza – Binder Pál: *A céhes élet Erdélyben*. Bukarest 1981.
- LÁZÁR 1889 Lázár Miklós: *Erdély főispánjai (1540–1711)*. Különlenyomat a Századok 1887–1889-ki folyamaiból. Budapest 1889.
- LUKINICH 1928 Lukinich Imre: *A Bethleni gróf Bethlen család története*. Budapest 1928.
- MIHÁLY 2009 Mihály Melinda: „Az Erdélyi Múzeum-Egyesület középkori és kora újkori kótára.” In: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyűjteményei*. Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár 2009. 137–170.
- MIHÁLY 2013 Mihály, Melinda: *Monumente renascentiste, baroce și neoclasicе din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*. PhD dolgozat. Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár 2013.
- MIKOLA 1712 Mikola, Ladislaus: *Illustrissimae familiae Mikola genealogica historia*. Prioribus binis a[nno] 1702. typis vulgatis antiquitatum varietate locupletior, illustrissimi haeredis studio et impensis in lucem edita, anno 1712. Claudiopoli.
- NAGY 1857–1868 Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XII. Pest 1857–1868.
- ORBÁN 1868 Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természettudományi és népművészeti szempontból*. Pest 1868. Digitális kiadás: Arcanum Adatbázis Kft.
- SÁNDOR 1913 Sándor Imre: „A kolozsvári Farkas utcai templom régi sírkövei.” *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*. 4 (1913). 199–218.
- SZÁDECZKY 1905 Szádeczky Lajos: „Az ebesfalvi és keresdi kastély.” *Vasárnapi Újság*. 52/45 (1905). 717–719.
- SZÁDECZKY 1909 Szádeczky Lajos: „Az Apafiak sírboltja és hamvai.” *Századok*. 43 (1909). 185–202.
- TRÓCSÁNYI 1980 Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Budapest 1980.
- TÜDŐS S. 2006 Tüdős S. Kinga (szerk.): *Erdélyi testamentumok II. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei*. Marosvásárhely 2006.

Funerary monuments and patrons in the church interior: Memorials of the Mikola and Gyerőfi families from the period of the Transylvanian Principality (Abstract)

In a group of funerary monuments around Cluj-Napoca, dating from the late 1550s to the second decade of the seventeenth century, each stone displays the name of the patron, which was otherwise not a general custom in early modern Transylvania. The medieval church in Someșeni was renovated in the 1530s by László Mikola, vice voivode of Transylvania, who was the first member in his family to hold important state offices. His funerary monument was set up there in 1557, by his son, Ferenc. Later Ferenc had a second monument created for his own son, also László. Through the inscriptions, Ferenc was presented as a patron in the church interior, similarly to his father. At least four more funerary monuments were set up in the Someșeni church in the same half-a-century, all kept in the National History Museum of Transylvania in Cluj-Napoca now. Two fragments have been connected by researchers to the wife of vice voivode László Mikola, Anna Kemény, which, however, belong to two separate slabs. A third stone of unknown provenance was the memorial of a male family member, and a fourth ledger was set up for a third László Mikola, who died as a child in 1601. Erzsébet Mikola, daughter of the vice voivode, was buried in the church of Dumbrava. The text on her ledger says that it was set up by their son, János Gyerőfi, in 1575. The common monument of János Gyerőfi and his son has also survived, in the church of Căpușu Mic. There is another memorial for another János Gyerőfi in the same church; the text names his wife as the patron.

Members of these related families found it important to present themselves as patrons of funerary monuments. The texts on the monuments show that the family memory attributed great significance to the common burial site, which was closed by the memorial of the last descendant in the eighteenth century. Monuments set up in a series communicated the prestige of the individual, but also of the entire family, and the Mikola family was aware of this and consciously used this means.

Képjegyzék / List of illustrations

1. Építési emléktábla a szamosfalvi római katolikus templom falában. / Construction plaque built into the wall of the Roman-Catholic church in Someșeni (fotó/photo: Weisz Attila, 2015).
2. A szamosfalvi római katolikus templom / Roman-Catholic church in Someșeni (kép / photo: *Léstyán Ferenc*: Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai. Kolozsvár 1996. Digitális kiadás: Arcanum Adatbázis Kft. 2003. <http://mek.oszk.hu/04600/04684/html/1094.html>/ 2017.08.24.)
3. A Mikola síremlékek a szamosfalvi templom déli falában / Funerary monuments of Mikola family members in the southern wall of the Roman-Catholic church in Someșeni. (fotó/photo: Weisz Attila, 2015).
4. Mikola László alvajda síremléke / Funerary monument of vice-voivode László Mikola (fotó/photo: Weisz Attila, 2015).
5. Ifjabb Mikola László síremléke / Funerary monument of László Mikola jr. (fotó/photo: Weisz Attila, 2015).
6. Két, Gyerőmonostori Kemény Annához köthető síremléktöredék Erdély Nemzeti Történelmi Múzeumában Kolozsváron / Two fragments of a funerary monument referring to Anna Kemény of Gyerőmonostor, National History Museum of Transylvania in Cluj-Napoca (fotó/photo: Mihály Melinda, 2015).
7. Síremléktöredék, Erdély Nemzeti Történelmi Múzeuma, Kolozsvár / Fragments of a funerary monument, National History Museum of Transylvania in Cluj-Napoca (fotó/photo: Mihály Melinda, 2015).
8. Az utolsó Mikola László síremléke a szamosfalvi templomban / Funerary monument of the last László Mikola in the church of Someșeni (fotó/photo: Weisz Attila, 2015).
9. Mikola Erzsébet síremléke. Gyerővásárhely, református templom / Funerary monument of Erzsébet Mikola, Calvinist Church in Dumbrava (fotó/photo: Mérai Dóra, 2015).
10. Gyerőfi János és Zsigmond síremléke. Magyarkiskapus, református templom / Funerary monument of János and Zsigmond Gyerőfi, Calvinist Church in Căpușu Mic (fotó/photo: Mérai Dóra, 2015).
11. Gyerőfi János síremléke. Magyarkiskapus, református templom / Funerary monument of János Gyerőfi, Calvinist Church in Căpușu Mic (fotó/photo: Mérai Dóra, 2015).

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

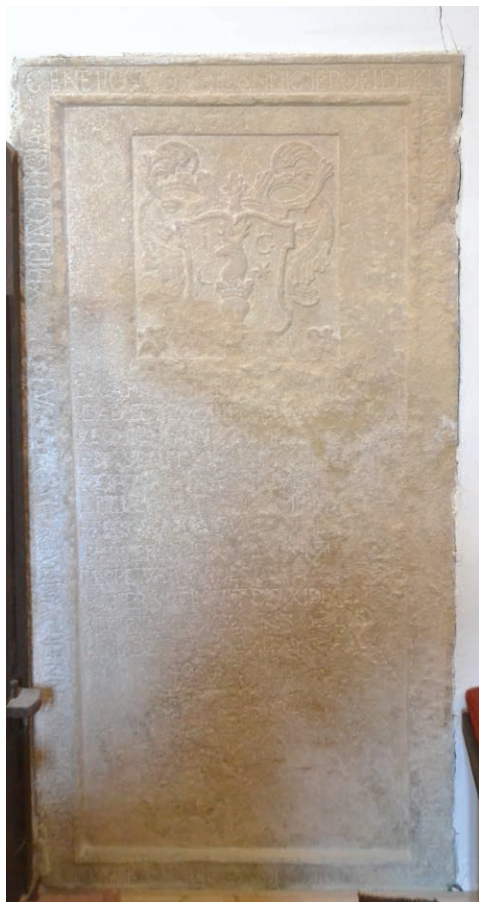
5. kép

8. kép

9. kép

10. kép

11. kép

A középkori erdélyi egyházmegye esperességeiről¹

HEGYI Géza²

1. Az esperesek (*vicearchidiaconi*)³ az egyházi hierarchia alsó szintjéhez tartozó előljárók, akik a hazai forrásokban a 13. század legelején bukkanak fel először.⁴ Ez az az időszak, amikor főesperesek – akik a 11–12. században a vármegyei keretekkel párhuzamosan létrejött középszintű egyházigazgatási egységeket, a főesperességeket vezették – „bevonultak” a székeskáptalanokba, vagyis tisztségük mind gyakrabban kanonoki javadalommal kapcsolódott össze, és ennek folyamányaként az év nagy részében már az egyházmegye székhelyén tartózkodtak.⁵ Vidéki teendőik végzésére tehát állandó helyettesre volt szükségük, akit a helyi papok közül neveztek ki.⁶ Erre a személyre hárult az a feladat, hogy a körzeti kollégákat és híveket lelkiekben felügyelje, papi gyűléseket tartson, házassági, tized és más szentszéki ügyekben elsőfokon bíráskodjon stb. A főesperes ekkor már csak évente egyszer jelent meg kerületében, amikor végiglátogatta a joghatósága alá tartozó egyházközségeket, és begyűjtötte járandóságát, a székdíjnak (*cathedraticum*) nevezett illetéket.⁷ Ha a főesperesség területe túl nagynak bizonyult, utóbb – legkésőbb a 13. század végétől – több kisebb kerületre osztották, mindegyik élén külön esperessel.⁸ Ezek sajátos változatai voltak Erdély egyes részein a szász dékánságok, amelyek azonban jóval nagyobb önrendelkezéssel bírtak, így például dékánjukat maguk választották, belső rendszabályokat alkothattak, és a 14. század közepétől a főesperes bírói fennhatósága is mindinkább névlegessé vált felettük.⁹

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy melyek voltak a középkori Erdély esperességei, hiába fordulunk a szakirodalomhoz: az általánosságokon túl és a székelyföldi

¹ A tanulmány elkészítését az NKFIH K 119430. sz. pályázata és az MTA Domus Hungarica Program támogatta.

² Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, hegeza@gmail.com.

³ A szakirodalom egy része (pl. Györfly György, Bóna István, Németh Péter, Kiss Gergely, Mordovin Maxim) az archidiaconus kifejezést az 'esperes', a vicearchidiaconust pedig az 'alesperes' szóval magyarázza. Ez annyiban indokolt, hogy az 'esperes' szó az archidiaconus cím korai változatából, az archipresbiterből eredeztethető MTESZ. I. 797; az 'alesperes' megnevezés pedig latin megfelelőjével párhuzamosan utal viselője helyettes jellegére. A magam részéről mégis a szakirodalomban bevett főesperes–esperes párosításnál maradnék, mivel ez felel meg a középkori egyházi hagyományokat szervesen folytató katolikus egyházi terminológiának, és az ettől való eltérés csak zavart keltené a tudományos eszmecserében. Nem mellékesen, a protestáns esperesek is a középkori vicearchidiaconusok egyenes ági utódainak tekinthetők.

⁴ Az erdélyi egyházmegyében az első espereseket 1213–1216-ban említik a szatmári és érmelléki részekben REGVAR. 33., 126., 140., 156. sz.

⁵ Nem világos, hogy erre azért került-e sor, mert a püspökök a környezetükben tartózkodó kanonokok közül kezdték kinevezni a vidéki előljárókat, vagy pedig az utóbbiak törekedtek a mind nagyobb jövedelmet biztosító káptalani tagság megszerzésére. A főesperességek korai történetére: SZENTIRMAI 1956.; KRISTÓ 1988. 214–219. Régészeti megközelítésben, kelet-közép-európai kitekintéssel: MORDOVIN 2016.

⁶ SZENTIRMAI 1957. 163., 167–168.

⁷ Uo. 172–200.; MÁLYUSZ 1971. 83.

⁸ SZENTIRMAI 1957. 163–164.

⁹ MÜLLER 1934–1936. passim; HEGYI 2018. 9–14.

esperesi kerületeket, valamint a szász dékánóságokat leszámítva – tudomásom szerint – még senki sem foglalkozott érdemben a fenti kérdéskörrel.

2. A történetírás hallgatásának legfőbb oka az 1332–1337 között keletkezett pápai tizedjegyzékben keresendő, mely – mint ismeretes – a magyarországi középkori egyházi topográfia legfontosabb forrását képezi.¹⁰ A tizedjegyzék különlegessége átfogó és strukturált jellegében rejlik. Annak a gyakorlatnak köszönhetően, hogy a pápai adó begyűjtését egyházmegyénként kiküldött *vicecollectorok* adminisztrálták, befizetése pedig a vidéki papság részéről többé-kevésbé a főesperesi keretek szerinti csoportosulásban, továbbá rendszeresen (elvben évente kétszer) és a teljességre törekedve történt,¹¹ lehetővé teszi az egyházi közigazgatás különféle szintjeinek (egyházmegyék > főesperességek > plébániahálózat) meglehetősen pontos rekonstrukcióját, különösen ami a 13–14. századi állapotokat illeti.¹² Persze, még így is akad néhány kisebb régió (Erdélyben ilyen a Szilágyság és a Szászföldnek a Nagy-Küküllő és a Hortobágy folyók közé eső része), amely valamilyen oknál fogva kimaradt az összeírásból (jóllehet jelentős számú katolikus népességgel rendelkezett),¹³ és természetesen a görögkeleti papságot sem találjuk meg benne. Rendszerzerűen azonban csak az esperességek hiányoznak belőle, leszámítva a már említett székelyföldi és szászföldi kerületeket.

Egy újabb forrástípust jelenthetnének a 16. századi (de még a reformáció kori átalakulások megszilárdulása előtti) egyházi összeírások: ahol ezek a források az egész egyházmegyére vagy annak nagy részére fennmaradtak (pl. a kalocsai érsekség dézsmalajstroma [1522], az esztergomi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyve [1561–1562], az egri káptalan Szt. János-könyve [1570]¹⁴), nincs is más dolgunk, mint térképre vinni a tartozékaikkal felsorolt esperességeket. Az erdélyi egyházmegyéből azonban sajnos csak egy részleges lajstrom áll rendelkezésre, a szatmári főesperesség tizedfizető falvairól 1553-ban készült összeírás esperességek szerinti bontásban.¹⁵

Nincs más lehetőségünk, mint hogy a különféle adatmorzsák összerakásával kíséreljük meg feltárni a középkori erdélyi esperesek tevékenységének jellegzetességeit és joghatóságuk érvényesülési körét.¹⁶ Elsődlegesen az általuk kibocsátott oklevelek jönnek szóba, másodsorban pedig mindenféle egyéb említésük.

A rekonstrukció korlátait jól szemlélteti, hogy az 1301–1556 közti időszakból az egész erdélyi egyházmegye területéről összesen 36 darab esperesi kiadványt sikerült találni.¹⁷ Ebből 30 az egyházmegye periferiájára (23 a Meszesen-túli területekre, főként Szatmár megye nyírségi részeire, 7 pedig Székelyföldre) vonatkozik. Máshol már hangoztattam ama véleményemnek, miszerint e felülreprezentáltság oka az lehetett, hogy a megnevezett helyeken, távol a kor írásközpontjaitól, az esperesek akarva-akaratlanul

¹⁰ MONVAT I/1. 41–409.

¹¹ FEJÉRPATAKY 1887. 508–517., 589–595.; HEGYI 2010a. 6–17.

¹² ORTVAY 1891–1892.; BEKE 1894. 529–549., 592–626., 683–697., 759–773., 848–856., 921–960.

¹³ WAGNER 1968. 39–44.

¹⁴ SZABÓ 1954; BUCKO 1939; KOVÁCS 2005.

¹⁵ KARÁCSONYI 1911. 42–43.

¹⁶ A szász dékánóságokkal a következőkben nem foglalkozom, mert azok kiterjedése meglehetősen jól ismert (vö. MÜLLER 1934–1936. 14–72.), néhány idevágó részletkérdésre pedig külön tanulmányban szeretnék visszatérni.

¹⁷ Listájukat lásd a Függelékben. Megemlítendő, hogy ugyanezen tér- és időbeli keretek között az erdélyi általános püspöki helynököktől összesen mintegy 185, a Meszesen-túli – utóbb tasnádi – vikáriusoktól pedig több mint 260 oklevele maradt fenn, vagyis az egyházi bírásokodás következő szintjét kb. 12-szer több írott emlék dokumentálja.

egyfajta közjegyzői szerepkört is fel kellett vállaljanak, így e térségekben szerepük jelentősen megnőtt.¹⁸ Ennek megfelelően az említett 30 oklevél csaknem fele (13) magánjogi ügyleteket írásba foglaló felvállás (*fassio*), és csak a másik fele kapcsolódik az esperesi tisztség hatósági szerepköréhez (bírói oklevelek, jelentések, dézsma adminisztráció stb.).

Figyelemre méltó továbbá, hogy ama 27 esetben, amikor az oklevél keletkezését is feltűntették, 21 helyszínen megegyezik az épp hivatalban levő esperes egyházközségével (a maradék hatból négy eset az ügyfél lakóhelyével azonosítható,¹⁹ és csupán két tanúváltatás alkalmával okleveleztek egy-egy regionális központból²⁰). A fenti jelenség erőteljesen igazolja az esperességek decentralizált mivoltát vagyis hogy – a kora újkori protestáns esperesekhez (seniorokhoz) és püspökökhöz (szuperintendensekhez) hasonlóan – a középkori espereseknek sem volt hivatali székhelyük (és ennek megfelelően, a késő középkorban nem létezett a művészettörténeti és régészeti szakirodalomban sokat emlegetett főesperesi [!] templom sem), hanem rendszerint saját parókiájukon kerítették sort a főesperes nevében tartott ítéltőlőszékük (1423: *sedes archidiaconaria*)²¹ üléseire, és itt őrizték az 1427-ben és 1516-ban adatolt hivatali pecsétjükét (*sigillum nostrum vicearchidiaconatus usualis*)²², esetleg – ha volt ilyen egyáltalán – az esperesség levelesládáját vagy protocollumát. (Ez nem zárja ki természetesen, hogy adott esetben a kerület egész papságának gyűlésére nem kerülhetett volna sor egy-egy központi helyen fekvő, módos településen, amelynek tehát temploma is tágasabb volt – a szász dékánóságok esetében legalábbis egyértelműen így történt²³). Úgy tűnik azonban, hogy az esperes nem csak bírói, de közhitelű oklevéladó feladatkörét sem gyakorolhatta saját kénye-kedve szerint, és – miként a vármegyei hivatalosságok²⁴ – csakis a megszabott bírói napokon,²⁵ vagyis a helyi nyilvánosság ellenőrzése alatt. Erre látszik utalni az a tény, hogy számos esetben több olyan környékbeli pap is jelen volt az oklevelek kiállításánál, akik amúgy az írásba foglalt ügyben nem voltak érintettek.²⁶ Ez a tény – akárcsak az idézések vagy vizsgálatok végrehajtásával megbízott papok említései,²⁷ továbbá az esperes saját plébániájának vagy a peres felek, elsősorban az alperes lakhelyének a feltűntetése – mindenesetre elősegíti a joghatósági terület körvonalazását.

A hivatalos székhely hiányával összefüggésben sok esetben állandó neve sem volt az esperességeknek, emiatt vezetőik a 15. század elejétől leginkább a *plebanus de N. et vicearchidiaconus de eadem* címmel jelennek meg a forrásokban.²⁸ Bizton állíthatom, hogy ezt a formulát nem szabad szó szerint venni, vagyis nem számolhatunk például

¹⁸ HEGYI 2016. 388., 395.

¹⁹ 1322: DL 97769., 97770., AOKL. VI. 667. sz.; 1463: WASS. 457. sz.

²⁰ 1526: EGYHTEML. I. 285–288.; 1546: SJAN-CV, Damokos család levéltára, II/5–6. (azonosító kódja a romániai levéltárak központi anyagának digitális adatbázisában [www.arhivamedievala.ro] CV-F-00010-2(5)).

²¹ ZSO. X. 1382. sz.

²² 1427: DL 97057.; 1517: DL 96931.

²³ MÜLLER 1934–1936. 227–230., 460.

²⁴ CSUKOVITS 1997. 377–378., 381–385.; W. KOVÁCS 2010a. 177–187.

²⁵ Ábrahám laskodi nemes fiainak Medve fia Jakab elleni perében (1322) az István esperes által kibocsátott oklevelek pénteken, a Mártonéi szerdai napon keltek (DL 97769., 97770.; AOKL. VI. 667., 755., 825. sz.).

²⁶ 1313: AOKL. III. 452. sz.; 1325: CDTRANS. II. 463. sz.; 1342: CDTRANS. III. 85. sz. Vö. még 1322: AOKL. VI. 667. sz.; 1484: SZOKL. III. 105.

²⁷ 1470: DL 39606.; 1503: DL 46764.; 1526: EGYHTEML. I. 288.; 1546: SJAN-CV, Damokos cs lt, II/5.

²⁸ 1406: DL 53334.; 1420: DF 257485.; 1423: ZSO. X. 1382. sz.; 1427: DL 97057.; 1434: DL 54864., 54890.; 1451(?): DL 39552.; 1454: DL 62314.; 1461: DL 39593.; 1462: DL 39595–39596., DF 285906.; 1464: DL 55794.; 1465: DL 55798.; 1469: DF 255259.; 1470: DL 39606.; 1475: DL 65113.; 1492: DL 65151., DF 278568.; 1507: DF 277703.; 1508: DL 65196.; 1516: DF 254522.; 1517: DL 96 931.; 1542: EGYHTEML. IV. 52.; 1543: Uo. 252.

a 15. századi szatmári főesperességben egyidejűleg naményi, mátészalkai, bátori, várasdobosi, szatmári és bélteki esperességgel, hiszen itt sok esetben szomszédos egyházközségekről van szó, és a fenti értelmezésnek a már említett 16. századi beosztás is ellene vall. A szóban forgó kifejezés egyszerűen a mindenkori esperes plébániájára és a neki megfelelő körzetre utal (ami a fenti esetek többségében ugyanazt a nyírségi esperességet jelentette²⁹). Ezek a jellegzetességek mindenesetre nem könnyítik meg a dolgunkat a belső határok feltárásakor.

Máskor – főként a korábbi, 14. századi kiadványokban – az esperesi kerület neve túl általános: csak a főesperességre utal, elrejtve azt a tényt, hogy adott esetben ez utóbbi több egyházigazgatási alegységre oszlott.³⁰ Az ilyen elnevezés csak a kis területű (pl. Kraszna) vagy kisszámú katolikus népességgel rendelkező (pl. Hunyad) főesperességek esetében tekinthető egyértelműnek.

Saját tartós nevük volt viszont a székelyföldi (marosszéki, udvarhely-keresztúrszéki, csík-gyergyói, sepsi- és kézdiszéki) esperességeknek vagy a szász (szászvárosi, sebesi, selyki, medgyesi stb.) dékánágoknak. Ez, sőt – kivételesen ismert – területük is nagyjából egy-egy székely vagy szász széknek felel meg. Nyilván a szolnoki főesperesség belső-szolnoki esperessége is többé-kevésbé ugyanazon határok közé eshetett, mint a hasonló vármegye.³¹ A dobokai főesperességben a Kis-Szamos jobb és bal partján fekvő esperességekről tudunk³² – ugyanez a folyó választotta el Doboka vármegye két járását is.³³ Kijelenthető tehát, hogy az esperességek határai is – a püspökségekhez és főesperességekéhez hasonlóan³⁴ – gyakran a világi közigazgatási egységekhez igazodtak.³⁵

Ha nem közigazgatási, akkor birtoklástörténeti vagy földrajzi megfontolások határozták meg az esperességek kiterjedését. A kolozsi főesperességből tudomásunk van a gyalui dékánásgról, mely nagyjából az erdélyi püspökség gyalui uradalmának felelt meg.³⁶ Az 1553-ban említett három szatmári esperességet szemmel láthatóan kisebb folyók (Kraszna, Száldobágy) határolták. A szolnoki főesperesség szilágyi esperesség egy, a kiterjedését hozzávetőlegesen körülíró tájnévre utal³⁷ – igaz, a korszakból ilyen nevű ispánsági kerületről (*districtus*) is tudomásunk van.³⁸ Ezen

²⁹ Vö. KARÁCSONYI 1911. 43.

³⁰ 1213: REGVAR. 33. sz.; 1216: uo. 156. sz.; 1301: CDTRANS. II. 3. sz.; 1313: AOKL. III. 452. sz.; 1318: CDTRANS. II. 309. sz.; 1322: AOKL. VI. 667. (itt egyidejűleg mindjárt két szatmári esperes!), 755., 825. sz.; 1323: uo. VII. 10., 12., 129. sz.; CDTRANS. II. 463. sz.; 1325: uo. II. 521. sz.; 1332: MONVAT. I/1. 94., 98.; 1342: CDTRANS. III. 85. sz.; 1348: uo. 453. sz.; 1390: WASS. 200. sz.; 1437: DL 39535.; 1465: DL 30855. fol. 5r.; 1475: DL 65113.; 1479: DL 38412.; 1510: DL 29366v.; 1520: DL 65473. Vö. SZENTIRMAI 1957. 164.

³¹ 1475: vicearchidiaconus de Zolnok interiori (Dési ref. egyházközség lt, Kádár József oklevélmásolatai). Ugyancsak Belső-Szolnok megye területét, pontosabban ennek katolikusok lakta délkeleti részét rajzolják körül a pápai tizedjegyzékben a hasonló nevű főesperesség(!) alatt felsorolt egyházközségek (MONVAT. I/1. 104., 126–127., az *Inferior* jelző mindkét esetben nyilvánvaló elírás *Interior* helyett). Az *archidiaconus/-natus* kifejezések több más alkalommal is esperes/-séget jelölnek, nem pedig főesperest (1215: REGVAR. 145. sz.; 1332: MONVAT. I/1. 91., 103., 105.; 1428: DF 257502.). Ezeket legkönnyebben úgy lehet felismerni, hogy egyidejűleg az illető parókus pap is volt, ami főespereseknél a 13. századtól már kivételszámba ment.

³² 1461: vicearchidiaconus ex parte Bwza fluvii Zamos (KMJKV. I. 1520. sz.); 1463: vicearchidiaconus in sede Doboka ex alia parte fluvii Zamus (WASS. 457. sz.).

³³ W. KOVÁCS 2010b. 38.

³⁴ KRISTÓ 1988. 208–235.

³⁵ Vö. SZENTIRMAI 1957. 164–165.

³⁶ L. alább az 61–62. jegyz. adatait!

³⁷ 1343: vicearchidiaconus de Zylag (DL 105443. = CDTRANS. III. 144. sz.).

³⁸ AOKL. VIII. 360., XI. 37., XIII. 172., XIV. 136. sz.; CDTRANS. II. 496., 513., 706., 717., III. 166. sz.; ZSO. V. 2255. sz. Vö. KRISTÓ 1988. 488–489.

összefüggések felismerése pedig olyan esetekben is segíthet „megsejteni” az egyház-
zigazgatási beosztást, amikor csak töredékes adatok állnak rendelkezésünkre.

3. Az esperesi intézmény működésének és a forrásviszonyoknak a felvázolása után
nem lehet kétségünk afelől, hogy a kiterjedésükről alább felvázolandó kép csakis hozzá-
vetőleges pontosságú lehet,³⁹ amelyet a későbbi kutatás hivatott kiegészíteni vagy korri-
gálni új adatok bevonásával. Eredményeinket a főesperességek rendjében, északról délre
haladva mutatjuk be.

A Tisza és a Szamos közén fekvő ugoctsi főesperességben az 1330-as években 27, a
16. század derekán 44 egyházközségről tudunk.⁴⁰ Bár ez akár több esperesi kerületet is
megengedne, úgy tűnik, csupán egyetlen esperesség töltötte ki, melynek élén általában
Németi, egy esetben pedig Jánk papja állott.⁴¹

A Szamos és az Ér között elterülő szatmári főesperesség beosztását, mint emlí-
tettem, pontosan ismerjük az 1553. évi jegyzékből. Eszerint három esperességre osz-
lott, melyeket forrásunk csengeri, porteleki és mátészalkai néven illet.⁴² Láthattunk
azonban, hogy ezek aligha lehettek állandó nevek, sokkal inkább az épp hivatalban
levő esperesek szolgálati helyére utalhattak. Közülük az első a Szamos és a Kraszna
közti területet öleli fel, ismert esperesei szatmári, csengeri és bélteki plébánosok
voltak.⁴³ A második a főesperesség délnyugati részét foglalta magába az Ér és a
Kraszna közén, esperesei a csomaközi és károlyi papok közül kerültek ki.⁴⁴ A har-
madik, ahonnan messze a legtöbb adat ismeretes, nagyjából a nyírségi részeknek
felelt meg. A 14. században többször is (1350, 1390) a területét délkeletről határoló
Száldobágy-patakhoz⁴⁵ viszonyítva nevezték meg.⁴⁶ Vezetői között kántorjánosi,
derzsi, bátori, piricsei, vajai, naményi, mátészalkai, csaholyi, madai és várasdobosi
plébánosokat, az ügyfelek között pedig szintén petri, kántorjánosi, bátori, csaholyi,
hodászi, derzsi illetékességűeket említenek.⁴⁷

A kicsiny Kraszna megyének megfelelő főesperességben, ahol a Réz és a Meszes
alját amúgy is ortodox románok lakták, elégséges volt egyetlen esperesség a megye köz-
ponti részét kitöltő katolikus papok és hívek felügyeletére. Az ismert esperesek egyúttal
somlyói és valkói plébánosok is voltak.⁴⁸

³⁹ Ráadásul a nyírségi esperesség, valamint a küiküllői szász dékánások példája (l. alább 42. és 73. jegyz.) azt mutatja, hogy nemcsak az elnevezések, de a határok is megváltozhattak a 14–16. század során.

⁴⁰ Az egyes főesperességekhez, ill. esperességekhez tartozó plébániák számát a továbbiakban saját adatgyűjtésem alapján adom meg.

⁴¹ 1464: DF 277553.; 1475: DL 65113., ZICHY. XI. 197.; 1479: DL 38412.

⁴² Vö. KARÁCSONYI 1911. 43. A 14. század elején még más lehetett a helyzet, mert az 1553-ban mátészalkainak mondott esperesség területén 1322-ben egyidejűleg két esperes is működött István derzsi és Márton bátori pap személyében (AOKL. VI. 667. sz.).

⁴³ 1317: AOKL. IV. 424. sz.; 1406: DL 53334.; 1475: DL 65113.; 1516: DF 254522.

⁴⁴ 1349: CDTRANS. III. 536. sz.; 1462: DF 285906.

⁴⁵ A Száldobágy-patakot Terem és Aporháza (mindkettő elpusztult Vállaj és Nyírvasvári között) határában említik (vö. NÉMETH 2008. 58., 270.), Ecsednél torkolt a Krasznába.

⁴⁶ 1350: vice archidiaconus de ex ista parte Zoldubag (DL 96310. = CDTRANS. III. 558. sz.); 1390: vicearchidiaconus de Zathmar a parte Zoldobag (DL 96636.).

⁴⁷ 1313: AOKL. III. 452. sz.; 1322: AOKL. VI. 667., 755., 825. sz.; 1323: AOKL. VII. 10., 12., 19. sz.; 1350: CDTRANS. III. 558. sz.; 1390: DL 96636.; 1423: ZSO. X. 1382. sz.; 1427: DL 97057.; 1434: DL 54864., 54890.; 1437: DL 39535–6.; 1449: DL 55416.; 1451(?) : DL 39552.; 1454: DL 62314.; 1461: DL 39593.; 1462: DL 39595–6.; 1464: DL 55794.; 1465: DL 55798.; 1470: DL 39606.; 1517: DL 96931.

⁴⁸ 1520: DL 65473.; 1536: EGYHTEML. III. 88.

Ezzel szemben a Szilágyság északi sávjára és Dés környékére kiterjedő szolnoki főesperességet nem csak kiterjedése, de földrajzi tagoltsága miatt sem felügyelhetette egyetlen előljáró. Forrásainkban tasnádi, szilági és belső-szolnoki esperességek szerepelnek. Előbbi kettő nyilván a későbbi Közép-Szolnok megyébe, közelebbről az Érmellékre, illetve a Tövishátra esett. A határt köztük alighanem a Kraszna folyó képezte, Sarmaság közelében, ahol a két területet összekötő korridor a legkeskenyebb. Ennek a megoszlásnak felelnek meg az ismert esperesek plébániái is: Szántó, illetve Menyő, Sámson és Hadad.⁴⁹ A belső-szolnoki esperesség immár a történeti Erdélybe, a két Szamos összefolyásának vidékére lokalizálható, nagyjából a hasonló vármegye területének megfelelően (kivéve a Láposi-medencét⁵⁰). Ezt a következtetést erősíti meg a pápai tizedjegyzékben a belső-szolnoki főesperesség(!) alatt felsorolt egyházközségek elhelyezkedése.⁵¹ Ismert előljárói egyúttal mindig dési plébánosok voltak.⁵²

A dobokai főesperességből két esperességet ismerünk, amelyeket – mint láthattuk – a Kis-Szamos vonala választott el. 1461-ben ugyanis a bozjási papról azt írják, hogy a Szamos Búza felőli oldalán esperes, 1463-ban pedig a borsai papról, hogy a Szamos túlsó oldalán.⁵³ Az 1390-ben említett széki plébános, dobokai esperes nyilván az előbbi elődje, az 1510-ben szereplő drági plébános és esperes pedig a második utódja lehetett.⁵⁴ Kérdés viszont, hogy közéjük sorolhatjuk-e az 1363-ból adatolt monyorósi esperes-papot,⁵⁵ vagy a Sajó-menti szász falvaknak már ekkor külön esperességük volt. (Dékánsággá viszont csak a 16. század végén szerveződtek.)⁵⁶

Bonyolult helyzettel találkozunk a kolozsi főesperességben, mely eleve jóval kisebb volt a hasonló vármegyénél: nyugaton a történeti Kalotaszeg (vagyis a mai Felszeg és Alszeg) a váradi püspökség része volt, a mezősi részek pedig a Katona–Szentpéter vonaltól keletre már az ózdi főesperességhez tartoztak.⁵⁷ A közvetlenül az esztergomi érseknek alárendelt kolozsmonostori apátság – aktív *exemptioja* folytán – kizárólagos főpapi jogokat gyakorolt a birtokain található hét–nyolc plébánia fölött,⁵⁸ amelyek ezért idegen testként ékelődtek a kolozsi főesperesség területébe,⁵⁹ és külön dékán felügyelte őket a kolozsmonostori plébános személyében.⁶⁰ Tudomásunk van továbbá a gyalui kerület dékánágáról

⁴⁹ 1343: CDTRANS. III. 144. sz.; 1461: KMJKV. I. 1613. sz.; 1492: DL 65151., DF 278568.; 1508: DL 65196.; 1543: EGYHTEML. IV. 252. Az 1406-ban említett Gál tasnádi esperes (ZSO. II/1. 4796. sz.) valójában az ugyanazon évben előforduló Gál csengeri plébános-esperessel azonos (vö. DL 53334.).

⁵⁰ A pápai tizedjegyzékben Felsőbánya és Nagybánya társaságában az egri egyházmegyében említett Lápost (MONVAT. I/1. 327., 355., 371.) a Misztótfalu melletti Láposbányával szokás azonosítani (NÉMETH 2008. 163–164.), ami azonban nem áll minden kétség felett, ezért éppúgy vonatkozhat a kővárvidéki Hagymásláposra vagy – még inkább –, mint a belső-szolnoki Magyarlápóra. Ezek középkori egyházi hovatartozására nincs más adatunk, de a kora újkorban a Kővárvidék és a Láposi-medence egyaránt a tiszántúli református egyházkerület nagybányai esperességéhez tartozott (SOLTÉSZ 1902. 21., 40.).

⁵¹ L. a 31. jegyz.!

⁵² 1475: Dési ref. ek. lt., Kádár József oklevélmásolatai; 1487: DF 253362.

⁵³ 1461: KMJKV. I. 1520. sz.; 1463: WASS. 457. sz.

⁵⁴ 1390: WASS. 200. sz.; ZSO. I. 1619. sz.; 1510: DL 29366v.

⁵⁵ CDTRANS. IV. 195. sz.

⁵⁶ MÜLLER 1934–1935. 13.

⁵⁷ ORTVAY 1891–1892. II. 578–579.; HEGYI 2010a. 22–25.

⁵⁸ KISS 2013. 60. (vö. 155. is). Vö. 1225: CDTRANS. I. 139. sz.; 1397: ZSO. I. 4674. sz.; 1413: ZSO. IV. 1269. sz.; 1432: DL 28206.; 1432/35: DL 37234. p. 4–7.; 1449: KMJKV. I. 665. sz.; 1461: uo. I. 1654. sz.; 1481: uo. I. 2327. sz.

⁵⁹ A monostort és falvait rendszerint ugyan az erdélyi egyházmegyébe lokalizálják, olykor azonban előfordul, hogy az esztergomi diocesishez tartozónak mondják őket (pl. 1342: MONVAT. I/1. 427.; 1369: CDTRANS. IV. 733. sz.; 1447: DF 275238.; 1481: DL 32443.).

⁶⁰ Lehet, hogy csak akkor, amikor a konvent élén nem apát, hanem világi kormányzó állott, vö. 1523: KMJKV. II. 3903., 3919. sz.; 1529: uo. II. 4253. sz.; 1530: uo. 4296. sz.

is, mely feltehetően a Kapus- és Nádas-folyók völgyében fekvő gyalui püspöki váruralom plébániái számára létesített, kiváltságos egyházigazgatási keret lehetett.⁶¹ Minden bizonnyal ennek vezetői voltak azok a szászfenesi és nagykapusi plébánosok, akik egyúttal dékáni címet is viseltek.⁶² A tőle északra és keletre fekvő részek a szentpáli és kolozsi plébánosok közül kikerülő kolozsi esperes joghatósága alatt állhattak.⁶³

A 36–39 plébániával rendelkező tordai főesperesség esetében egyelőre nem látnunk tisztán. Itt egyfelől a szindi és ótordai papok közül kikerülő tordai,⁶⁴ másfelől aranyosszéki espereseket említenek a források. Joggal vélhetnénk azt, hogy előbbi a vármegyei, utóbbi a szabad székely területeket felügyelte, csakhogy mindkét ismert aranyosszéki esperes ó- vagy újtordai plébános volt.⁶⁵ Mivel az ismert adatok időben is elkülönülnek egymástól, lehetséges, hogy csupán ugyanazon, a főesperesség egészére kiterjedő esperesi kerület neve változott meg 1507–1524 között.

Az ózdi főesperességben a régeni dékánuság enklávója viszonylag jól elkülöníthető,⁶⁶ a maradék mintegy 40 plébánia alsófokú beosztása azonban nem világos. A forrásokban egyszerűen csupán ózdi esperesek szerepelnek, az egyházközségek nagy száma és a terület tagoltsága azonban inkább két esperesség létét sugallja. Úgy sejtem, hogy egyikük a főesperesség Kolozs megyei, többnyire szász népességű része fölött diszponált, mielőtt a 15. században a tekei dékánussá alakult volna át, a másik pedig a Torda megyei részek fölött, vagyis a magyar lakosságú Maros menti falvakban. Az előbbihez kapcsolhatjuk a tekei,⁶⁷ az utóbbihoz a szentiványi, sárpataki és péterlaki papok közül kikerülő espereseket.⁶⁸

Nem szeretnék hosszasan időzni a székelyföldi esperességeknél, ezek ugyanis a pápai tizedjegyzékek és a kora újkori forrásoknak, továbbá az eddigi kutatásnak köszönhetően elég jól ismertek.⁶⁹ Már említettem, hogy mindegyikük nagyjából a hasonló nevű székely szék területének felelt meg, annyi különbséggel, hogy Udvarhelyszék délkeleti, erdővidéki része nem a 14. században erdőhátinak, utóbbi udvarhely-keresztúrszékieinek mondott esperességhez, hanem a fehérvári főesperesség sepsi esperességéhez tartozott; ez utóbbi pedig a szomszédos vármegyei enklávókra is kiterjedt, akárcsak a kézdi főesperesség kézdi esperessége.⁷⁰ Orbaiszék középkori egyházi intézményrendszere nem ismert, de okkal feltételezhető, hogy szintén a kézdi főesperesség része volt. Az orbai kerület előjárója azonban a 16–18. században nem esperesi, hanem dékáni címet viselt.⁷¹ E meglepő tény azzal állhat összefüggésben, hogy a terület a 13. században egy ideig a milkói püspökség joghatósága alatt állt, és bár később átkerült az erdélyi egyházmegyébe, megőrzött egyfajta kiemelt státust.⁷²

⁶¹ 1447: decanus/decanatu districtus Galou (DF 275238); 1449: [decanus in dis]trictu Gyalo (DL 36391. p. 107. nr. 1., a szövegről készített regeszta [KMJKV. I. 657. sz.] tévesen állítja, hogy a felsorolt plébániák mindegyike a gyalui kerülethez tartozott). Vö. még 1557: BOD 1888. 335.

⁶² 1460: KMJKV. I. 1479. sz.; 1519: DL 31025.

⁶³ 1390: ZSO. I. 1619. sz.; 1463: WASS. 457. sz.; 1469: DF 255259.

⁶⁴ 1465: DL 30855. fol. 5r.; 1507: DF 277703.

⁶⁵ 1524: DL 36535.; 1534: MNL OL, Erdélyi káptalan hiteleshelyi lt., Genealogiae (F6), fasc. 2, nr. 41.

⁶⁶ MÜLLER 1934–1936. 53–55.

⁶⁷ 1318: CDTRANS. II. 309. sz.; 1348: CDTRANS. III. 453. sz.

⁶⁸ 1347: CDTRANS. III. 417. sz. (a regesztában tévesen szerepel a dobokai esperesi kerület!); 1420: DF 257485.; 1428: DF 257502.

⁶⁹ JUHÁSZ 1947. 5–15.; HEGYI 2012.

⁷⁰ HEGYI 2010a. 20–21.; HEGYI 2012. 106–110.

⁷¹ SIPOS 2003. 636–637.; ERZS. I. 56., 94., 123., 388., II. 116., 142., 250–251., 330., 406.

⁷² HEGYI 2016. 380–385.

A kükküllői főesperességből egyetlen középkori esperes nevét sem ismerjük, és más idevágó adattal sem bírunk. A főesperesség, ahol a 14. század közepén 43, két évszázad múlva pedig 65 katolikus plébánia mutatható ki, népesnek számított, de mivel a Kis- és a Nagy-Kükküllő-közén fekvő szász falvak már a 14. század elején két dékánúságra szerveződtek,⁷³ a többi egyházközségnek feltehetően elégséges volt egyetlen esperesség.

A fehérvári főesperesség – még ha el is tekintünk a területén fekvő nyolc-tíz szász dékánuságtól és a távoli sepsiszéki esperességtől, vagyis csak a későbbi Alsó-Fehér vármegye területét nézzük – a maga 47–58 plébániájával túl nagy falat lett volna egyetlen embernek. Itt tehát legalább két esperességgel számolhatunk, amit – kivételesen – a pápai tizedjegyzék is alátámaszt, mivel két esperest említ ugyanabban az évben a nagyenyedi és a mihálcfalvi pap személyében.⁷⁴ A két esperességet 1520 körül tövisi és nagylaki néven említik.⁷⁵ Azt viszont a fentiek alapján csak sejthetjük, hogy e kettő határa nagyjából az Alsóorbó – Magyarkapud – Balászfalva vonalon futhatott, közel a vármegye alsó- és felső járását, illetve a 17–19. századi gyulafehérvári és nagyenyedi református esperességeket elválasztó vonalhoz.⁷⁶ De nem lehet kizárni a három, sőt négy esperesi kerület létét sem.

A nagy kiterjedésű, de többségében ortodox románok lakta hunyadi főesperességben a kisszámú katolikus egyházközség pásztorolását egyetlen, hunyadinak mondott esperes végezte, aki leggyakrabban dévai, egy-egy esetben pedig szentandrászi, alpestesi és solymosi plébános volt, és hunyadi, dévai, rákosdi és hosdátai ügyekben oklevelezett.⁷⁷

4. Áttekintésünk végén megállapíthatjuk, hogy az erdélyi egyházmegye 13 főesperessége 22–27 esperességre és 16–20 dékánusra oszlott a középkor végén. Az egyes esperességekhez tartozó plébániák száma tág határok (5–44) között változott, de messze nem vett fel olyan szélsőséges értékeket, mint a főesperességek esetében (14–211). Az átlag 22–23 plébánia volt esperességenként, ami talán feljogosít arra a következtetésre, hogy az egyház számára ez az intézmény hatékonyabb eszközt jelentett a papság és a hívek ellenőrzésében, mint a főesperesség (ahol a vezető távolléte is rontotta a hatásfokot).

Mégis az esperességek és a földrajzi tér kapcsolata volt a leglazább valamennyi egyházigazgatási egység közül. Amellett, hogy nem volt kiforrott nevük vagy állandó központjuk, határaikat sem említik soha a források.⁷⁸ Ezt persze a mai történész megrajzolhatja az adott esperességhez tartozó plébániák területének összességét átfogó vonalként, de ennek a vonalnak a középkorban nem volt gyakorlati jelentősége.⁷⁹ A fő ok valószínűleg a tizedjoghoz való viszonyban keresendő: míg a püspökök, plébánosok, sőt még a főesperesek esetében is a joghatósági területük pontos körülhatárolását kívánta

⁷³ CDTRANS. II. 97. sz. (az itt említett nagy- és kis-kükküllői dékánuság azonban a 15. századra nevében is, területileg is átalakult, vö. MÜLLER 1934–1936. 21–25., 27–31.).

⁷⁴ 1332: MONVAT. I/1. 91., 98. (előbbinél a főesperesi cím nyilván elírás, hiszen a főesperesek nem voltak egyúttal plébánosok is!).

⁷⁵ ZICHY. XII. 429.

⁷⁶ Vö. BENKŐ 1999. I. 202., 208., 223–224., 243–244., 248. A középkori esperesség határa azonban nem egyezhetett pontosan ezekével, mivel a fent említett helységek mindegyike az újkori felső kerületbe esett. A középkori járások határa is máshol húzódnak, vö. W. KOVÁCS 2010b. 40.

⁷⁷ 1332: MONVAT. I/1. 94.; 1503: DL 46764.; 1526: EGYHTEML. I. 284.; 1533: MNL OL, Solyom-Fekete Ferenc gyűjt.; 1541: Antonius Szeredai: *Notitia veteris et novi capituli Albensis Transilvaniae*. Albae Carolinae 1791. 160.

⁷⁸ Az intézményesülés alacsony foka nem értelmezhető a térség perifériális helyzetéből adódó fejletlenségként: a normandiai dékánuságok esetében is ugyanez volt a helyzet, Grégory Combalbert [Université de Caen] szóbeli közlése.

⁷⁹ HEGYI 2010a. 2–4.

meg az a tény, hogy kisebb-nagyobb arányban részesültek az egyházközségek határában megtermelt javak tizedéből, az esperesek nem rendelkeztek efféle jogosultsággal.⁸⁰ Nekik elegendő volt tudni, hogy mely helységek lakói és papjai tartoznak a joghatóságuk alá.

Furcsamód ezek a laza egyházigazgatási keretek Erdélyben és Kelet-Magyarországon mégiscsak tartósabbnak bizonyultak, mint a hierarchiában felettük álló és egyházjogilag oly körülbástyázott intézmények. Míg az egyházmegyei központhoz kapcsolódó püspökség és káptalan (tagjai között a főesperesekkel) birtokai és jövedelmei 1556. és 1566. évi szekularizációjával létalapját veszve megszűnt, az esperességek a protestáns egyházszervezetben is tovább éltek.⁸¹ Talán azért is, mert a parochiális papság, mely Európa eme részén a reformáció terjedésének legfontosabb közege volt, eleve magáénak érezte ezeket, a velük közvetlen kapcsolatban álló és a közülük kikerülő előljáró vezette egységeket. Ha idővel nevük és területük változott, annak csupán gyakorlati okai voltak (pl. hogy a korábbi plébániahálózaton több felekezet osztozott, és ezek a régi keretek fenntartására egyenként már nem voltak képesek).

Függelék

Az erdélyi egyházmegye espereseinek fennmaradt oklevelei

<i>Dátum</i>	<i>Kelethely</i>	<i>Aesperes</i>	<i>Tipus</i>	<i>Levéltári jelzet, közlés</i>
1301.IV.26	–	Demeter pap, ugoicsai esp	fassio	DF 219432., CDTRANS. II. 3. sz.
1313.II.12	Jánosi	Barta jánosi pap, szatmári esp	bírói	DL 96058., AOKL. III. 452. sz.
1317.III.18	Szatmár	Péter szatmári plb, szatmári esp	fassio	DL 50653., AOKL. IV. 424. sz.
1322.VI.11	Jánosi	István derzsi pap, szatmári esp	bírói	DL 97769.
1322.VI.18	Jánosi	István derzsi pap, szatmári esp	bírói	DL 97770.
1322.VII.2	Jánosi	István derzsi pap, szatmári esp	bírói	DL 96087., AOKL. VI. 667. sz.
1322.VIII.25.	Bátor	Márton bátori pap, szatmári esp	bírói	DL 96080., AOKL. VI. 755. sz.
1322.IX.3	Bátor	Márton bátori pap, szatmári esp	bírói	DL 96090., AOKL. VI. 825. sz.
1323.VII.5	Székelyvásárhely	Romanus székelyvásárhelyi plb, telegdi esp	fassio	DF 277256., CDTRANS. II. 463. sz.
1325.VI.11	–	György káplán, ugoicsai esp	admin	DL 50775., CDTRANS. II. 521. sz.
1342.IV.29	Székelyvásárhely	Ábrahám székelyvásárhelyi plb, telegdi esp	fassio	DF 277306/I. p. 3, nr. 3. (ái), CDTRANS. III. 85. sz.
1343.V.23	–	János menyői pap, szilágyi esp	fassio	DL 105443. (ái), CDTRANS. III. 144. sz.
1390.V.30	Szék	István széki plb, dobokai esp	fassio	DF 252793., WASS. 200. sz.
1419.I.13	Szentkirály	Lőrinc szentkirályi plb, marosi esp	fassio	DL 29071. (ái), ZSO. VII. 40. sz.
1423.XI.11	Namény	János [naményi] plb, esp	bírói	DL 54345., ZSO. X. 1382. sz.
1427.VII.10	Szalka	Bálint szalkai plb, esp	bírói	DL 97057.
1451.VIII.14	Bátor	Mihály bátori pap, esp	admin	DL 39552.
1454.XII.7	–	Damján naményi plb, esp	relatio	DL 62314.

⁸⁰ SZENTIRMAI 1957. 197.; HEGYI 2010b. 289–291.; HEGYI 2018. 14–19.

⁸¹ Vö. POKOLY 1904–1905. IV. 139–160.

1462.V.13	Namény	Damján naményi plb, esp	fassio	DL 39595.
1462.VIII.11	Namény	Damján naményi plb, esp	bírói	DL 39596.
1463.IV.27	Vasasszentiván	Benedek borsai plb, dobokaszéki (balparti) esp Bálint kolozsi plb, kolozsi esp	fassio	DF 252978. (ái), WASS. 457. sz.
1464.VI.30	Dobos	Antal dobosi plb, esp	bírói	DL 55794.
1465.VIII.9	(Szind)	Mihály szindi plb, tordai esp, stb.	relatio	DL 30855. fol. 5r.
1470.s.d.	Bátor	János bátori pap, esp	bírói	DL 39606.
1475.IV.5	–	András szatmári plb, szatmári esp János németi plb, ugoicsai esp	fassio	DL 65113.
1484.V.20	Vásárhely	Lőrinc vásárhelyi plb, marosszéki esp	bírói	DL 18968., SZOKL. III. 104.
1492.I.20	Szántó	Máté szántói plb, esp	fassio	DL 65151.
1495.IX.25	–	Bertalan nagyboldogasszonyi plb, csík-gyergyószéki esp	fassio	DF 277594., SZOKL. VIII. 167.
1503.II.11	Szentandrás	Bálint szentandrásai plb, hunyadszéki esp	bírói	DL 46764.
1506.VII.1.2	–	Oláhfalusi Lőrinc nagyboldogasszonyi plb, csík-gyergyószéki plb	fassio	SZOKL. I. 100.1 ⁸²
1508.V.13	Szántó	Mátyás szántói plb, esp	fassio	DL 65196.
1516.XII.9	–	Mátyás bélteki plb, esp	bírói	DF 254522. (ái)
1517.IV.28	Szalka	Leveleki Bálint mátészalkai plb, esp	fassio	DL 96931.
1526.X.13	Hunyad	Máté alpestesi plb, [hunyadi esp], stb.	relatio	EGYHTEML. I. 285–288. (vö. 284 is!)
1533.VI.22	–	Bálint dévai plb, hunyadi esp	fassio	MNL OL. Sóllyom-Fekete-gyűjt.
1546.IV.8	Torjavásárhely	Demeter alsócernátoni plb, kézdiszéki esp	relatio	SJAN-CV. Damokos cs lt, lad. II. fol. 5–6. (CV-F-00010-2(5))

Irodalom és rövidítésjegyzék / References and abbreviations

AOKL	<i>Anjou-kori oklevéltár 1301–1387.</i> I–XV, XVII–XXXV, XXXVII–XXXVIII, XL, XLII, XLVI–L. Szerk. Kristó Gyula et al. Budapest – Szeged 1990–2020.
BEKE 1894	Beke Antal: „Az erdélyi egyházmegye képe a XIV. század elején. (Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék világánál).” <i>Magyar Sion.</i> 32 (1894). 126–138., 201–216., 282–293., 360–377., 439–453., 529–549., 592–626., 683–697., 759–773., 848–856., 921–960.
BENKŐ 1999	Benkő József: <i>Transilvania specialis. Erdély földje és népe.</i> I–II. Ford. Szabó György. Bukarest – Kolozsvár [1999].
BOD 1888	Bod, Petrus: <i>Historia Hungarorum ecclesiastica.</i> Ed. L. W. E. Rauhenhoff, adjuvante Car. Szalay. Lugduni Batavorum 1888.
BUCKO 1939	Bucko, Vojtech: <i>Reformné hnutie v arcibiskupstve Ostrihomskom do r. 1564.</i> Bratislava 1939.

⁸² Eredetije ismeretlen. Az éves keltezés javítására ld. SZOKL. VIII. p. IX. (1. jegyz.)!

- CDTRANS *Erdélyi Okmánytár. Codex Diplomaticus Transsylvaniae.* I–IV. Közzéteszi Jakó Zsigmond et al. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok 26., 40., 47., 53). Budapest 1997–2014.
- CSUKOVITS 1997 Csukovits Enikő: „Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban.” *Történelmi Szemle.* 39/3–4 (1997). 363–386.
- DF MNL OL, Diplomatikai Levéltár.
- DL MNL OL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- EGYHTEML *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából.* I–V. Szerk. Bunyitay Vince et al. Bp. 1902–1912.
- ERZS *Erdélyi református zsinatok iratai.* I–II. S.a.r. Buzogány Dezső et al. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 1/1–2). Kolozsvár 2016.
- FEJÉRPATAKY 1887 Fejérpatak László: „Pápai adószedők Magyarországon a XIII. és XIV. században.” *Századok.* 21 (1887). 493–517, 589–609.
- HEGYI 2010a Hegyi Géza: „Egyházigazgatási határok a középkori Erdélyben (I. közlemény).” *Erdélyi Múzeum.* 72/3–4 (2010). 1–32.
- HEGYI 2010b Hegyi Géza: „Tizedszedés a középkori erdélyi egyházmegye Meszesen-túli részein.” *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle.* 45 (2010). 285–297.
- HEGYI 2012 Hegyi Géza: „A pápai tizedjegyzék tévesen azonosított székelyföldi helynevei.” In: *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemkora történelméből.* Szerk. Sófalvi András – Visy Zsolt. Énlaka – Székelyudvarhely 2012. 97–113.
- HEGYI 2016 Hegyi Géza: „Egyházszerkezet és egyházi élet.” In: *Székelyföld története.* I. Szerk. Benkő Elek – Oborni Teréz. Székelyudvarhely 2016. 370–399.
- HEGYI 2018 Hegyi Géza: „A plébánia fogalma a 14. századi Erdélyben.” *Erdélyi Múzeum.* 80/1 (2018). 1–29.
- JUHÁSZ 1947 Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyék.* (Erdélyi Tudományos Füzetek 201). Kolozsvár 1947.
- KARÁCSONY 1911 Karácsony János: „Az erdélyi püspökség Erdélyen kívül eső főespereségei.” *Batthyaneum.* 1 (1911). 38–46.
- KISS 2013 Kiss Gergely: *Királyi egyházak a középkori Magyarországon.* (Thesaurus Historiae Ecclesiae in Universitate Quinqueecclesiensi 3). Pécs 2013.
- KMJKV *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei [1289–1556].* I–II. Közzéteszi Jakó Zsigmond. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II: Forráskiadványok 17). Budapest 1990.
- KOVÁCS 2005 *Liber Sancti Johannis capituli Agriensis. Az egri káptalan Szent János Könyve.* Közzéteszi Kovács Béla. (Az egri egyházmegye történetének forrása 9). Eger 2005.
- KRISTÓ 1988 Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Nemzet és Emlékezet. Budapest 1988.
- MÁLYUSZ 1971 Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Budapest 1971.
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest.
- MONVAT I/1 *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I., Tom. I. Rationes collectorum pontifici corum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai 1281–1375.* Ed. Ladislaus Fejérpatak. Budapest 1887.
- MORDOVIN 2016 Mordovin Maxim: „Templomok az ispánsági várakban.” In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére.* Főszerk. Kovács László–Révész László. Budapest 2016. 777–794
- MTESZ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* I–IV. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest 1967–1992.
- MÜLLER 1934–1936 Müller, Georg: *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen 1192–1848. Ein rechts-geschichtlicher Beitrag zur Geschichte der deutschen Landeskirche in Siebenbürgen.* (Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 48/1–3). Hermannstadt 1934–1936.
- NÉMETH 2008 Németh Péter: *A középkori Szatmármegye települései a XV. század elejéig.* Nyíregyháza 2008.

- ORTVAY 1891–1892 Ortvy Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzék alapján feltűntetve. I/1–2.* Budapest 1891–1892.
- POKOLY 1904–1905 Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története. I–V.* Budapest 1904–1905.
- REGVAR *Regestrum Varadiensis examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editioni a. 1550 illustratum.* Ed. Karácsonyi János – Borovszky Samu. Budapest 1903.
- SIPOS 2003 Sipos Gábor: „Háromszéki egyházszerkezeti viszonyok 1581-ben.” *Református Szemle.* 96 (2003). 635–637.
- SJAN-CV Serviciul Județean Covasna al Alhivelor Naționale (a Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Fiókjá), Sepsiszentgyörgy.
- SOLTÉSZ 1902 Soltész János: *A nagybányai reformált egyházmegye története.* Nagybánya 1902.
- SZABÓ 1954 Szabó István: *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből.* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 89). Budapest 1954.
- SZENTIRMAI 1956 Szentirmai, Alexander: „Der Ursprung des Archidiaconats in Ungarn.” *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht.* 7 (1956). 231–244.
- SZENTIRMAI 1957 Szentirmai, Alexander: „Das Recht der Erzdechanten (Archidiacone) in Ungarn während des Mittelalters.” *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung.* 43 (1957). 132–202.
- SZOKL *Székelly Oklevéltár. I–VIII.* Szerk. Szabó Károly – Szádeczy Lajos – Barabás Samu. Budapest – Kolozsvár. 1872–1934.
- WAGNER 1968 Wagner, Ernst: „Die päpstlichen Steuerlisten 1332–1337.” *Forschungen zur Volks- und Landeskunde.* 11 (1968). 37–52.
- WASS *A Wass család cegei levéltára.* Valentiny Antal kéziratát felhasználva közléteszi W. Kovács András. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3. Kolozsvár 2006.
- W. KOVÁCS 2010a W. Kovács András: „Megyeszékhelyek a középkori Erdélyben.” In: *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Pál Judit – Sipos Gábor. Kolozsvár 2010. 177–187.
- W. KOVÁCS 2010b W. Kovács András: „Szolgabírák és járárok a középkori Erdélyben.” *Erdélyi Múzeum.* 72/3–4 (2010). 33–42.
- ZICHY *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára. I–XII.* Szerk. Nagy Imre et al. Pest–Buda. 1871–1931.
- ZSO *Zsigmondkori oklevéltár. I–XIII.* Szerk. Mályusz Elemér et al. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II: Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52, 55). Budapest. 1951–2017.

Deaneries of the medieval Transylvanian diocese (abstract)

Deans – called *vicearchidiaconus* in Hungary (the term *decanus* being used only for the leaders of the deaneries from the territory inhabited by privileged German settlers) – were theoretically the permanent substitutes of the archdeacons from the beginning of the 13th century, but their jurisdiction did not extend throughout the whole archdeaconry, as this one was usually made up of several deaneries. Deans were appointed from among the local priests, and had no official headquarters, as they usually set up court at their own parish on a specific day of the week. Many deaneries didn't have a permanent name either. Their territories overlapped mostly with secular administrative units (counties, districts, seats, domains, etc.). Due to their status as lower judges the documents issued by deans were less preserved: for the period of 1301 to 1556 there are known only 36 of this kind of letters for the entire territory of the diocese of Transylvania. This is why the reconstruction of the number and approximate extension of the medieval deaneries of this region it is very difficult to do. I found, that at the end of the Middle Ages, the 13 Transylvanian archdeaconries consisted of at least 20 to 27 *vicearchidiaconatus* and 16 to 20 *decanatus*. The number of parishes belonging to a deanery varied between 5 and 44 (the average was 22).

Az erdélyi egyházmegye a 14. sz. első felében (tervezte a szerző, rajzolta Nagy Béla) / Diocese of Transylvania during the first half of the 14th century (map concept by the author, design by Béla Nagy)

Jelen kötet a nyíregyházi Jósa András Múzeum és a Szatmár Megyei Múzeum **A Cross-Border Open Model of Digital Museum Database / COMODI/ ROHU-297** című közös projektjének részeként jelenik meg.

A projekt az Interreg V-A Románia-Magyarország Program keretében, az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap, valamint a programban résztvevő két tagállam, Románia és Magyarország társfinanszírozásával valósul meg.

Publicație editată de Muzeul Jósa András, Nyíregyháza și Muzeul Județean Satu Mare prin proiectul **A Cross-Border Open Model of Digital Museum Database /COMODI/ ROHU-297**. Proiectul este implementat în cadrul Programului Interreg V-A România-Ungaria și este finanțat de Uniunea Europeană, prin Fondul European de Dezvoltare Regională și cofinanțat de statele partenere în program, România și Ungaria.

The present publication is edited by the Jósa András Museum, Nyíregyháza and the County Museum Satu Mare, within the project **A Cross-Border Open Model of Digital Museum Database /COMODI/ ROHU-297**. The project is implemented through the Interreg V-A Romania-Hungary program and it is financed by the European Union by the European Regional Development Fund and co-financed by the partner states of the program, Romania and Hungary.

www.interreg-rohu.eu